

ЧАСОПИС *ЖЕНА ДАНАС* (1936–1940):
ПРОСВЕЋИВАЊЕ ЗА РЕВОЛУЦИЈУ

ИНСТИТУТ ЗА КЊИЖЕВНОСТ И УМЕТНОСТ

Серија: Историја српске књижевне периодике

34

Уредница серије
др Јелена Милинковић

Секретарка зборника
Јелена Лалатовић

Рецензенти
проф. др Данијела Мајсторовић
др Вера Гудац Додић
др Бојан Јовић

ЧАСОПИС *ЖЕНА ДАНАС* (1936–1940):
ПРОСВЕЋИВАЊЕ ЗА РЕВОЛУЦИЈУ

Зборник радова

Уредила
Станислава Бараћ

ИНСТИТУТ ЗА КЊИЖЕВНОСТ И УМЕТНОСТ
БЕОГРАД
2022

На насловној корици налази се рад уметнице Јане Даниловић. Рад је изворно настао за потребе осликавања мурала у Пожеги посвећеног сећању на Митру Митровић, а у оквиру акције „Изузетне жене Србије”. Ауторка га је уз минималне измене прилагодила прилици штампања овог зборника.

САДРЖАЈ

УВОД

<i>Мојо</i>	11
<i>Уводна реч</i>	13

I

КОНТЕКСТИ: МЕМОРИЈАЛНИ, БИОГРАФСКИ, ОМЛАДИНСКИ, МЕЂУНАРОДНИ И ФЕМИНИСТИЧКИ

Сћанислава Бараћ

<i>Жена данас</i> (1936–1940) и култура сећања	21
--	----

Вељко Сћанић

<i>Парче великог животоа</i> : Митра Митровић о тридесетим годинама 20. века	55
---	----

Милица Ђуковић

„Један је фронт”: предратна антифашистичка гласила <i>Наш животи</i> (1936–1938) и <i>Жена данас</i> (1936–1940)	105
---	-----

Јелена Лалајковић

Интернационализам женске периодике: часописи <i>Жена данас</i> (1936–1940) и <i>Woman Today</i> (1936–1937)	127
--	-----

Свејлана Сћефановић

„Апел за право гласа жена”	151
----------------------------------	-----

II

УРЕДНИЦЕ – САРАДНИЦЕ – ЧИТАТЕЉКЕ

Лариса Косић

Библиографија часописа <i>Жена данас</i> : недоумице и проблеми	177
---	-----

Ива Тешић

Југословенски карактер *Жене данас* (1936–1940):
сарадници и публика 193

Жанејџа Ђукић Першић

Олга Тимотијевић као уредница *Жене данас* 217

Ана Коларић

Писма читатељки у часопису *Жена данас* (1936–1940):
„лично искуство“ / заједнички форум 235

Исидора Грубачки

Ангажман Вере Штајн Ерлих у часопису
Жена данас (1936–1940) 253

III КЊИЖЕВНОСТ

Jelena Milinković

Od šegrta do voza koji juri: pripovetka u časopisu
Žena danas (1936–1940) 273

Goran Lazičić

Књижевна критика у часопису *Žena danas* 297

Славица Гароња Радованац

Гранични жанрови у *Жени данас* (репортажа, фелџон, путопис) ... 309

Ksenija Rakočević

Slika Crne Gore i Crnogorke u *Ženi danas* 333

Тијана Тройин

Књижевни преводи Олге Тимотијевић у *Жени данас* 351

IV МОЋ ВИЗУЕЛНОГ

Миланка Тодић

Фотографија и фото-монтажа на насловним странама
ревије *Жена данас* 367

Бојана Појовић

Модна рубрика *Жене данас* 391

Жарка Свирчев

Сахарински духовни ланац: о почецима феминистичке
филмске критике. 413

Vida Knežević

Fani Politeo Vučković u časopisu *Žena danas*: feminističke intervencije
u likovnoj kritici i istoriji umetnosti. 433

Индекс имена 447

Индекс периодике. 461

УВОД

Маја Солар

ГОДИНЕ 1936...

...се неколико милиона жена журило
залетело стрмоглавило у трку за удају
како је већ налагала тзв. судбина
неколико хиљада жена се исте године залетело да
растера алге са рата
у фронт ожбукан женским рукама
у дрвенасту реч слобода
неколико малолетница *кривих штио су силоване*
побегло је из дома за збрињавање крај париза
четиристо делегаткиња је учествовало на конгресу интернационалног женског савеза
у дубровнику
бахрија нури хаџић је била у истанбулу
дивила се новој турској жени
у београду се више од сто лакоатлетичарки југославије такмичило
у трчању бацању кугле скоку удаљ скоку увис
скоку у катао феминизма
неколико океана жена је те године брисало прашину
и доштрикавало прошлогодишњу хаљину не би ли изгледала као нова
још више океана жена је попило батине
јер то се подразумева
јер то је прелепо жуто са одсјајем жучи
тог лета се у стану др ирене стефановић окупило неколико
чланица и чланова КПЈ
од проширених вена и индиго кверга страдало је мноштво радних људи
присиљених да стоје и седе
да се крчкају у раду за надницу
или бесплатном у кући
мали ханс је те године за рођендан тражио од маме да му купи
француске и немачке војнике, како би се играо лепог рата
и залетео као аријевски див на све играчке које су *ниже*
у зраку су се кондензовале капљице неба будућег афж-а
бојног поља безброј женских руку ушрафљених у блатњава
и неписмена дворишта југославије
све то се необуздано залетело 1936. у октобру
у први број часописа *жена данас*

Уводна реч

Зборник радова *Часопис Жена данас (1936–1940): просвећивање за револуцију* садржи деветнаест радова. Највећи број ових радова започет је на темељу излагања са скупа *Часопис Жена данас (1936–1940)*, који је одржан, тада у оквиру пројекта *Улога српске периодике у формирању књижевних, културних и националних образаца*, 15. и 16. децембра 2015. године у Институту за књижевност и уметност у Београду. Зборник је, као и сам скуп, посвећен првој серији овог часописа. Идеја-водиља приликом организације скупа, која је приметна и у зборнику радова, била је да окупи истраживачице и истраживаче који би часопис *Жена данас* анализирали и интерпретирали на мултидисциплинаран начин – бавећи се биографијама и доприносом одређених уредница и сарадница, различитим жанровима присутним у часопису или пак његовим позиционирањем и контекстуализовањем у оквиру културне и књижевне историје, историје (књижевне) периодике, те историје уметности. Не мање важно, истраживање значаја и културних одјека *Жене данас* уједно је и повратак „великим идејама” и покретима као што су народно просвећивање, југословенство, радикална демократија, антифашизам и феминизам, односно борбе за ослобођење жене, човека и друштва у целини. Зато је важно нагласити да овај зборник обухвата прилоге како научних ауторитета у одређеним областима, тако и оних који су се тек отиснули у подухват какав представља рад у поменутих областима, односно у проучавање комплексних друштвених и културних формација каква је и овај *женски часопис*, чије су уредничко и сарадничко језгро чиниле чланице Омладинске секције Женског покрета и Комунистичке партије Југославије у међуратном раздобљу.

Подједнако је важно је истаћи да је одржаним скупом покренуто ново и интензивније истраживање самог часописа, њему сродних гласила и покрета који су се (и) кроз издавање часописа формирали. Тако, поред студија ауторки које су учествовале на скупу и своје радове за зборник приложиле непосредно после одржаног скупа (Славица Гароња Радованац, Жанета Ђукић Перишић, Ана Коларић, Бојана Поповић, Жарка Свирчев, Светлана Стефановић, Миланка Тодић, Милица Ђуковић), било је и оних, попут Исидоре Грубачки, које је само слушање излагања определило за даљи избор сопствених студија и истраживања. Тако је ова ауторка, поред рада које у договору са уредницом убрзо приложила за сам зборник, изабрала и да на студијама компаративне историје на Централноевропском универзитету у Будимпешти одбрани мастер рад који је као основне изворе имао часописе *Жена данас* и *Сељанка*, затим их

у докторској дисертацији смести у много шири контекст интелектуалне историје југословенских феминисткиња, а – за ову тему најважније – појаву *Жене данас* прецизно контекстуализује у студији *Communism, Left Feminism, and Generations in the 1930s: The Case of Yugoslavia*, која сада, повратно, постаје обавезна секундарна литература за разумевање свих феномена у домену прве серије овог часописа.

Организовањем скупа, другим речима, започели су истраживачки процеси и обнове сећања који ће донети много више него што се у јануару 2015. године, када је планирање скупа започето, могло претпоставити. Штавише, планирање скупа имало је у самом почетку прилично скромне амбиције. Оно је иницијално мотивисано договором да се организује једна научно-документаристичка изложба која је имала за циљ да представи укупну међуратну феминистичку часописну сцену, југословенску али првенствено ону местом штампања везану за Београд. У том контексту, чинило се да изложба као популарнији облик изношења научних резултата – а што је годинама уназад био стратешки начин рада пројекта за проучавање периодике – може да скрене пажњу шире јавности на класичнији облик научног рада, какав је конференцијски. Тако се родила идеја да се конференција посвећена одабраном часопису међуратне феминистичке сцене одржи у време трајања изложбе. Изложба је, добивши подршку на конкурс Центра за промоцију науке, реализовна под називом *У соби сојсџивених њорџиретџа*, у коауторству Олге Красић Марјановић и Станиславе Бараћ, а на основу докторске дисертације „Жанр женског портрета у српској периодици 20-их и 30-их година 20. века” (2014). Након изворне поставке у Библиотеци града Београда (28. децембар. 2015 – 4. фебруар 2016), изложба је имала пет гостовања (Народна библиотека „Вук Караџић”, Крагујевац; Позоришни клуб „Зелено звано”, Зрењанин; Центар за културу „Вук Караџић”, Лозница; Истраживачка станица „Петница”; фестивал „Њена земља” издавачке куће Штрик), где су ауторским вођењима и пратећим програмима редовно присуствовали гимназијалци, тако да се истраживачка „зараза” феминистичким часописима ширила, а *Жена данас* јесте скретала највећу пажњу млађих генерација. Семинар о феминистичким часописима као историографском извору у Истраживачкој станици „Петница” (2016) издвојио је управо *Жену данас* и *Сељанку* као изворе које су полазници читали детаљно. С друге стране, предани рад Ане Коларић са студентима постдипломских студија, у оквиру предмета посвећеног феминистичкој периодици, донео нам је још једну нову сарадницу и обрађену тему у зборнику радова. Затим, истраживачки импулс Валентине Делић, ауторке Радио телевизије Србије, довео је такође до договора да се часопис *Жена данас* и антифашистички феминистички покрети 30-их година обраде у форми образовне емисије.

Разговор са Станиславом Бараћ, вођен и снимљен за ту прилику, остао је ипак у архиви, и планирани троделни серијал намењен школском програму није реализован. Уместо тога, Валентина Делић је на исту тему као сценаристкиња и редитељка реализовала ауторски документарни филм *Нејошћисане* (2019), који уметнички сугестивно приказује рад чланица редакције *Жене данас*. Ово су само неки од примера даљег живота *Жене данас* кроз различите облике научног и културног сећања.

Организовање научног скупа било је, у сваком случају, прилика да се истраживање часописа постави у ширу, мултидисциплинарну перспективу, какву колективни и тимски рад односно зборничка обрада увек неминовно доносе. Иако је објављивање ове књиге драстично каснило у односу на устаљену динамику одржавања скупа и штампања одговарајућег зборника, сама истраживања која су читавим подухватом покренута, омогућила су да се одређене чињенице и знања поуздано утврде. Ово кашњење учинило је и да библиографија самог часописа у едицији Историја српске књижевне периодике доспе по реду, пре зборника радова, као и да се псеудоними и иницијали, што је био доминантан начин потписивања чланака, разреше са највећом могућом поузданошћу.

Зборник *Часопис Жена данас (1936–1940): њросвећивање за револуцију* подељен је на четири целине. Прву целину чине радови Станиславе Бараћ, Вељка Станића, Милице Ђуковић, Јелене Лалатовић и Светлане Стефановић. Њих повезује то што прву серију *Жене данас* анализирају у различитим контекстима који пресудно утичу на разумевање свеукупног значења и значаја *Жене данас*. Другим речима, култура сећања, антифашизам, као политичка стратегија Народног фронта, и Народноослободилачка борба као *генерацијско искуство*, омладински активизам, те мрежа феминистичких организација у свету и у Југославији пре Другог светског рата јесу самосвојне али густо испреpletене појаве које су обликовале часопис *Жена данас* као алат еманципације жена у свом времену, али и као јединствен културни артефакт у нашем.

Другу целину чине радови Ларисе Костић, Иве Тешић, Жанете Ђукић Перишић, Ане Коларић и Исидоре Грубачки, у којима се разматрају посебне теме и проблеми унутар назначених контекста, било да су везани за специфичну методологију обраде часописа у традицији истраживања периодике у Институту за књижевност и уметност, било за сложене односе уредништва, сарадница/сарадника и читалачке публике прве серије *Жене данас*.

У трећој целини обрађена је тема присуства, функције и значења књижевности у *Жени данас*, што у извесном смислу представља средишњу тему свих зборничких обрада појединачних часописа у едицији Историја српске књижевне периодике. Уколико се може рећи да крајњи супстрат

који наша педесетогодишња истраживања и ова едиција треба да понуде другим истраживачима књижевне историје, схваћене у ужем смислу, онда то јесу управо чланци који описују оригиналне књижевне текстове, књижевну критику и политику превођења у једном часопису. Овде су допринос у том смислу дали Јелена Милинковић, Горан Лазичић, Славица Гароња Радованац, Ксенија Ракочевић и Тијана Тропин.

Четврто поглавље враћа нас ванкњижевним темама без којих, као што проучавање (књижевне) периодике сваки пут изнова потврђује, није могуће ни приближно разумети значење књижевности у одређеном часопису или епохи којој он припада. Његова надтема у овом случају јесте *моћ визуелног*, а у радовима Миланке Тодић, Бојане Поповић, Жарке Свирчев и Виде Кнежевић она је обрађена кроз разматрање визуелних решења насловних страна часописа и значаја модне рубрике, односно пионирских обликовања филмске и ликовне критике као експлицитно феминистичке.

Уједно, последња целина нас снажно везује за проблематику жанра илустрованог магазина, и тиме заправо враћа на прву целину и питања народнофронтоских антифашистичких стратегија, оних које су се у својој епоси односиле подједнако како на уређивање часописа, тако и на организовање покрета и стил живота јединствене револуционарне генерације стасале 30-их година 20. века.

Посебну захвалност желимо да изразимо колегиницама и колегама, односно институцијама, који су учествовали у организацији изложбе, скупа и рада на зборнику, на различите начине. Захвалност дугујемо др Весни Матовић што је са Олгом Красић Марјановић покренула идеју о изложби, без које онда не би било ни свих даљих корака. Захваљујемо Олги Красић Марјановић и Амалији Витезовић које су својим радом на изложби омогућиле да онај њен део који је посвећен *Жени данас* доживи и „претпремијеру” у Библиотеци Института за књижевност и уметност на скупу о *Жени данас*, те да тако добијемо јединствену ситуацију у којој су учесници и публика „окружени” предметом проучавања. Захваљујемо Научном већу Института, које је једногласно подржало предлог одржавања скупа. Захваљујемо директору Института Бојану Јовићу, који је свесрдно подржао ово истраживање, не само као директор већ и као научник, својим учешћем и излагањем о поезији у *Жени данас*, а на крају и као рецензент происходећег зборника. Захваљујемо другим двома рецензеткињама зборника – Вери Гудац Додић, која је била део динамичних разговора и расправа и на самом скупу, а као поуздана истраживачица Антифашистичког фронта жена поуздано и протумачила контекст сваког појединачног зборничког чланка; и Данијели Мајсторовић, чије су прецизне и промишљене инструкције допринеле савршенијој коначној верзији зборника. Захваљујемо Светлани Стефановић, чија је магистарска

теза о женском питању у међуратној београдској штампи, попут часописа *Жена данас* свих ових деценија, дуго времена фигурирала као недовољно истакнути извор а опет стална инспирација за сва каснија истраживања у томе опсегу. Захвалност дугујемо Милици Ђуковић, која је, поред тога што је ауторка важног прилога, са Станиславом Бараћ била у званичном тиму пројекта изложбе коју је подржао ЦПН, а затим и секретарка организације скупа, као и зборника на самом почетку рада на њему. Захвљујемо, дакле, Центру за промоцију науке, Институту за књижевност и уметност и Библиотеци града Београда као институцијама у целини. Захваљујемо на стрпљењу учесницама скупа које су још у првој половини 2016. године приложиле своје завршене радове. Захваљујемо свим учесницима и учесницама, ауторкама и ауторима на спремности да учествују у овом колективном подухвату, и да иновативним истраживањима тај подухват обележе, свако на свој начин, индивидуалним печатом.

Пажљива и вишеструка читања радова овога зборника уверавала су нас, сваки пут изнова, у научну релевантност теме која је оцртана првом серијом часописа *Жена данас*. Такође, ова читања подстакла су наше убеђење да треба наставити са проучавањем послератне серије *Жене данас* на подједнако скрупулозан начин, што је посао који већ јесмо започеле. Посао на који нас постојећи радови такође усмеравају, а који не зависи само од наших снага, јесте међународни научни подухват у оквиру којег би се паралелно истражили сви женски и феминистички народнофронтски часописи до којих смо захваљујући истраживању београдске *Жене данас* дошле. Сагледавање зборника као целине, посебно у контексту ревизионистичких процеса који негирају епохални карактер, те друштвени и културни значај југословенског антифашизма, а који се снажно одвијају управо у продуженом времену у којем је зборник настајао, уверавају нас и у друштвену релевантност овог подухвата.

Јелена Лалаићовић и Станислава Бараћ

I
КОНТЕКСТИ: МЕМОРИЈАЛНИ,
БИОГРАФСКИ, ОМЛАДИНСКИ,
МЕЂУНАРОДНИ И ФЕМИНИСТИЧКИ

Станислава БАРАЋ*
Институт за књижевност и уметност
Београд

ЖЕНА ДАНАС (1936–1940) И КУЛТУРА СЕЋАЊА

Айстїракиї: Полазећи од досадашњих историографских и теоријских сазнања систематског проучавања периодике у Институту за књижевност и уметност, с једне стране, и социолошко-историографских појмова везаних за међугранску дисциплину културе сећања, с друге стране, овај рад настоји да представи историјски след деловања сећања и заборав у часопису *Жена данас* (1936–1940) и у односу према том часопису. У тако постављеном методолошком оквиру, показује се да је у току свог четворогодишњег трајања у склопу међународног антифашистичког деловања Народног фронта, обновљеног деловања Комунистичке партије Југославије и феминистичког активизма чланица и симпатизерки Партије/покрета, часопис радио на борби против заборав (левог) феминистичког наслеђа, а да су у послератном периоду преживеле сараднице радиле на памћењу сопствене антифашистичке и феминистичке борбе (*Рајино њуїовање* 1953, фототипско издање *Жене данас* 1966, лексикон *Жене Србије* у НОБ 1975), док се након 2010. године интензивирају различити облици музеолошког, научног, уметничког и активистичког сећања на Антифашистички фронт жена Југославије, и сам часопис *Жена данас*, у контексту (анти)ревизионистичке расправе о југословенском наслеђу која се води у друштвима која на том наслеђу почивају. Показује се такође, и то је основна теза овога рада, да покретање и вођење часописа у датом периоду уједно представља прву фазу организованог деловања Антифашистичког фронта жена те да је садржај часописа самим тим и архив покрета, односно једно од места обликовања левог феминизма. С тим у вези, што је такође теза рада, превиђање *Жене данас* (1936–1940) као битног архива левог феминизма и АФЖ-а, у научним је тумачењима (дис)континуитета и аутономије феминистичког деловања у Југославији доводило до превиђања ове линије континуитета, као и до сукобљених сећања на аспект аутономије АФЖ-а унутар потоњих феминистичких заједница.

Кључне речи: *Жена данас* (1936–1940), Митра Митровић, култура сећања, памћење и заборав, књижевна историографија, антифашизам, Антифашистички фронт жена Југославије, леви феминизам, покрет социјалне литературе, архив и канон

* stanibarac@gmail.com

Не знам кад је било њешко а да није било и лејо.
(Митра Митровић 1953: 135)

*Искусїво њобједи и њораза, афежеовско и наше, њрошло и садашње,
биїке које њребамо извојеваїти, сїїоје оїтворени
и свједоче о сїїварању могућег њамо гдје је све изгледало немогуће.*
(Дуганцић, Окић 2016: 8)

1. Књижевна историја и (не)научно сећање

1.1. Култура сећања и њроучавање књижевне њериодике: истраживачка њозиција

Историја и књижевна историја, као научне дисциплине, већ због самог свог предмета истраживања – друштвене, политичке, културне и књижевне *њрошлости*, неминовно су и саме укључене у друштвене и културне процесе памћења и заборављања, односно активни су чиниоци политика сећања. Питање је само да ли је ова неминовност у сваком конкретном истраживачком случају освешћена и у одговарајућем тексту методолошки исказана и обзнањена. Историографски радови у хуманистичким наукама у последњих петнаестак година могли би се и поделити на оне у којима се освешћује ауторска идеолошка позиција и на оне у којима се та позиција сматра неутралном па тако и универзалном, а самим тим и неподложном идеолошком и методолошком преиспитивању. Заправо, истраживачи би требало да теже идеалној позицији неутралности и наука би требало да буде метанаратив који стоји изнад па и насупрот онога што називамо културом сећања; али, и када се приближи томе идеалу, научни резултат може бити употребљен у ненаучне сврхе а његово значење упрошћено или сасвим измењено.

Као полазни кључни појмови у домену културе сећања као међугранске научне дисциплине, да се задржимо само на одређењима Тодора Куљића (2006), могу се издвојити и разликовати *друшївено њамћење*, *колекїивно њамћење* и *култура сећања* као појам подударан с називом саме дисциплине. Куљићева интервенција у ову међугранску дисциплину, кроз његове даље студије (2018, 2021), заправо у великој мери и одговара мом посматрању дијалектике памћења и заборава везаног за деловање часописа *Жена данас* (1936–1940). Та интервенција додаје изразитију антикапиталистичку перспективу дисциплини насталој изван таквих идејних оквира, а у конкретном случају изабраног часописа омогућава разумевање разлога његовог уздизања или потискивања како

из угла епохалне хегемоне свести¹, тако и с позиције актуелне антикапиталистичке левице.² Још конкретније, сагледавање позиције часописа *Жена данас* и предратног антифашистичког деловања омладинки омогућавају увиди Алаиде Асман о облицима заборава (Asman 2018).

Због доминантног ослањања на наведену литературу, у наслову рада је задржан термин *култура* сећања. Ипак, у њему се на одређеним местима паралелно користи и термин *йологија* сећања. Будући да је овај потоњи у хуманистичким наукама присутан још увек на нивоу термина индикатора, ни овде се не тежи његовој дефиницији, већ се његовом употребом код анализе конкретних појава сугерише потреба за оваквим дистинктивним појмом и његовим прецизнијим одређењем унутар дисциплине културе сећања односно, све више тако називаних, студија сећања.

Друштвено памћење, дакле, увек организовано, јесте „структурирање резултата активности општења којима група одређује властити особен однос према свету и себи. Памћење склапа селективне садржаје прошлости у смисаони поредак, успоставља склад у прихватању и тумачењу света, али наравно не само чувањем одређених садржаја, већ и заборављањем других” (Куљић 2006: 8). Колективно памћење је нешто друго, оно је сачињено од низа „практичних образаца и културних садржаја, које људи уче да би их декодирали и конвертовали у властити идентитет”, и представља интеграцију „различитих личних прошлости у једну заједничку прошлост” а та се прошлост „конституише у напетости између службене политике сећања и приватних сећања” (9). Коначно, култура сећања представља употребу садржаја памћења за потребе садашњег тренутка, тј. збирна је ознака „свеукупне ненаучне јавне употребе прошлости” (10). Сећањем се, дакле, посебно када се оно „одвија” у оквирима званичних институција, може и кориговати дотадашњи садржај друштвеног односно колективног памћења. Док одређене (културне) институције државног идеолошког апарата „врше” то сећање, наука би требало да буде изнад њега односно, како је напред наговештено, бар да то покуша. И зато је одговорност и историчарки и историчара књижевности пред заједницом огромна, а истраживачка позиција легитимна само уколико је суочена са сопственом ограниченошћу.

¹ Куљић хегемону свест одређује као вишеслојан појам: „Није то само преовлађујућа визија пожељног друштва коју у сваком добу намећу моћни него је овај појам близак појму здравог разума ком се Хегел подмевао. Здрав разум није филозофија него начин мишљења једног времена у ком су садржане све предрасуде тог времена. Као што је пре Коперника било против здравог разума говорити да се земља окреће (Лењин), слично данас звучи говор о укидању капитализма” (2021: 27).

² Та је позиција истраживачки посебно продуктивна: „Томе насупротив, немодерна тема уоквирена прогнатим појмовима никоме не дугује па се слободније истражује” (Исто).

Са том свешћу приступило се (књижевно)историографском подухвату зборничке обраде часописа *Жена данас*. Треба притом нагласити да је укупан истраживачки пројекат – у оквиру ког је у децембру 2015. године одржана конференција *Часопис Жена данас (1936–1940)* – свој рад започео 1971. године са уверењем да се може написати *Историја српске књижевне периодике*, како гласи његов први и дугогодишњи назив. С временом су сарадници пројекта дошли до спознаје да је одабраном предмету – књижевним часописима и укупној периодици – можда боље приступати проблемски: па је његов назив у тренутку одржавања конференције гласио *Улога српске периодике у формирању књижевних, културних и националних образаца*. Ипак, без обзира на првобитни наслов који најављује још једну „велику наравицу”, на пројекту се кроз конкретна истраживања развила свест о распарчаности и динамичности самог предмета проучавања, а тиме и немогућности да се концептуализује а камоли и напише једна праволинијска и неупитна историја књижевне периодике. Тачније, историја књижевности која би на њеној основи била исписивана.

Ђорђевић Вуковић и Драгиша Витошевић 1983. године у *Универзитету и Научној заједници историју књижевне периодике* јасно су показали да се ни сам предмет проучавања не може недвосмислено одредити, између осталог, да се не може повући јасна граница између „чисто” књижевних и других, некњижевних часописа, који често књижевности уступају велики па и огроман простор (Вуковић 1983). Овакво методолошко рашчишћавање је било важно у време када су проучавања књижевности на пројекту и у Институту била у првом плану, тј. када су се она одвијала првенствено под именом и методологијом науке о књижевности. Усредсређивање на иманентна проучавања књижевности и инсистирање на аутономности књижевности у том је периоду заправо и само имало политички разлог: на тај се начин обезбеђивала и аутономија научног истраживања књижевности.

Међутим, утемељивачи пројекта за проучавање периодике врло су брзо након ишчитавања већег броја часописа дошли до закључка о спознајној ограничености тзв. унутрашњег приступа књижевности. И данас је у домаћој академској средини тежиште на иманентном проучавању књижевности доминантно, али више није, као некад, потребно објашњавати зашто се она истражује (и) у оквиру културних и друштвених процеса. У сваком случају, поменута немогућност разграничења часописа само је једна од методолошких препрека да се пред потенцијалним синтетичким хронолошким прегледом српске књижевне периодике самоуверено напише *историја* у његовом наслову. Сарадници на пројекту временом су одустали од вишетомне *Историје српске књижевне периодике*

1768–1968 тј. 1941, првобитно замишљене као обиман енциклопедијски преглед (Вуковић 1983: 355), али уз довољно аналитичке обраде.

До тада, до потенцијалног повратка овој идеји и њеног остварења, научно најпоштенији начин писања историје српске књижевне периодике остаје овај који се и спроводи кроз истоимену едицију Института за књижевност и уметност. Он подразумева серијско низање летописа културног живота, библиографија часописа, проблемских зборника радова о часописима и ауторских монографија посвећених појединачним, компаративно сродним и епохално обједињеним часописима. У међувремену, методолошке препреке писању историја (књижевне) периодике надомештају дигитални репозиторијуми посвећени истој теми, али су по правилу временски, национално и типолошки јасно ограничени и нелинеарно организују грађу и знања о њој. Глобално најпознатији је вероватно *The Modernist Journals Project*, а унутар истраживачке групе тј. одељења ИКУМ-а у том смеру се кренуло 2015. године с часописом *Руски архив* (дигитализовани часопис, библиографија, конференција и зборник радова – који су остали дигитално необједињени), а остварило у потпуности 2020. године, подухватом организованим око часописа *Женски њокреј* – *zenskipokret.org*.

Часопису *Жена данас* (1936–1940), као и у претходним случајевима (*Књижевни север*, *Српски књижевни гласник*, авангардни часописи, *Нова Европа*, *Руски архив*, *Женски њокреј*) на нивоу зборника приступамо мултидисциплинарно. При томе је немогуће извршити једну једину и универзално важећу хијерархизацију истраживачких приступа односно тематских и проблемских оквира у које *Жену данас* смештамо. Потенцијалном хијерархизацијом приступа и истраживачких оквира, који ће у наредним редовима бити наведени, бирамо заправо и како се *Жене данас* данас сећамо.

1.2. *Жена данас* (1936–1940) као историјска појава и истраживачки њредмеј

Жена данас је настала на иницијативу Комунистичке партије Југославије у тренутку када је *главна активност* комунистичке интернационале међународна *антифашистичка акција*, у складу са оснивањем и деловањем (политике) Народног фронта средином 30-их година, који и представља удруживање прогресивних снага света против фашизма а које је превазилазило оквире интернационализованих комунистичких партија. С доста основа се може тврдити да без јачања фашизма раних тридесетих не би било многих, па ни овог, антифашистичким импулсом подстакнутих часописа. С те стране, главни истраживачки оквир за проучавање

прве серије часописа *Жена данас* била би глобална историја антифашизма, Народног фронта, Комунистичке интернационале и историја КПЈ, посебно њене омладине (в. Ђуковић у овом зборнику).

С друге стране, будући да је комунистичка омладина своју илегалну активност морала добро да прикрије другим легалним активностима, а у овом случају је то чинила успешним и *увереним* укључивањем у постојећи феминистички покрет (конкретно, оснивањем и деловањем омладинских секција „Женског покрета” почев од 1934. године, а београдске секције од 1935. до 1939/40), часопис *Жена данас* подједнако припада и историји жена и историји југословенског феминизма као целини (в. Стефановић у овом зборнику; односно: Божиновић 1994, Кеџман 1978, Бараћ 2015, Grubački 2020).

Прецизније пак, кроз својеврсни укрштај народнофронтоске стратегије и феминистичких пацифистичких снага, *Жена данас* била је део једног аутономног интернационалног женског покрета који почиње оснивањем Светског комитета жена против рата и фашизма (1934),³ а наставља се кроз постратни рад Међународне женске демократске федерације (Grubački 2020: 45–47). У том оквиру, *Жену данас* треба читати унутар мреже коју чине леви феминистички народнофронтоски часописи *Les femmes dans l'action mondiale: Organe mensuel du Comite Mondial des Femmes* (1934–1939 Француска), *Jeunes filles de France* (1936–1938, Француска), *Mujeres Libres* (1936–1938, Шпанија), *La Mujer Nueva* (1935–1941, Чиле), *Woman Today* (Велика Британија) и (истоимени) *Woman Today* (1936–1937, САД) (Исто 59), што је у овом зборнику учињено с обзиром на потоњи (в. Лалатовић).⁴

Треће, остварујући ове своје циљеве помоћу књижевности, али и других уметности, а међу њима пре свега ликовне уметности и уопште визуелне културе, *Жена данас* није мање важна као предмет историје књижевности и историје (визуелних) уметности (в. Тодић и Кнежевић у овом зборнику). Као и увек када се после више година враћамо одређеном часопису као посебном предмету истраживања испоставља се да његово пажљиво читање битно проширује „корпус” српске и југословенске књижевности, у смислу да изнова открива појединачне текстове, аутор-

³ Као што смо раније приметили, *Жена данас* се у овај покрет и организацију укључује крајње експлицитно, будући да чланице редакције бирају да за уводни, програмски, манифестни чланак поставе текст који је Габријел Дишен, оснивачица покрета, и потписана овде као „претседница Комитета жена против рата и фашизма” (1/1936: 2), написала специјално за први број *Жене данас* (Barać 2012: 222, Бараћ 2015: 191–192).

⁴ О женским и феминистичким (уредничким и часописним) стратегијама односно њиховим модалитетима у оквиру народнофронтоске политике видети и у: Ackelsberg 1985 и Whitney 1996.

ке и ауторе или читаве књижевне токове који су у међувремену били заборављени или потиснути из академских истраживања.

И ту смо, дакле, на терену проблема памћења и заборављања, односно теме културе или пак политике сећања која се неминовно намеће у вези са сваким часописом, одређеним часом, тренутком појављивања, временом тј. епохом у којој настаје и коју обликује. Чак и кад се не бисмо налазили у средишту процеса релативизације југословенског левог антифашистичког наслеђа, који воде и заборављању његовог значења⁵ али и, кроз повратне реакције, његовој рехабилитацији и ‘освежавању’ памћења, *Жена данас* била би сама по себи предмет који би нас у те процесе увео. С тим што би они можда остали ограничени на академско поље деловања.

С друге стране, у овом часопису присутан је читав један посебан комплекс покрета социјалне литературе и књижевности новог реализма, уз упадљиву фреквенцију граничних жанрова (в. Гароња Радованац у овом зборнику) и изразит значај преведених дела (в. Тропин у овом зборнику). Проза оригинално писана за *Жену данас* може се сагледати кроз полисистемску припадност наведеном покрету односно ужем току унутар њега, али и токовима који су истовремено и њима припадајући и аутономни: ангажованој женској прози⁶ и револуционарној женској прози⁷. Кроз

⁵ Хуснија Камберовић, Миливој Бешлин и Аднан Прекић су у најновије време добро формулисали да је „постјугословенска култура сећања *рањива* и подложна злоупотребама” (курзив С. Б.) и да постоји обавеза „националних историографија да у најбољем интересу цијелог региона обезбиједи *минимум рационалних приступа* и универзалних принципа како би историјске интерпретације поштовале методолошке оквире критичке историографије, које ће бити основ за даљу проблематизацију и истраживање наслијеђа југословенске државе и друштва” (2020: 10, курзив С. Б.). *Рањива* је на свој начин и лева истраживачка позиција и лево наслеђе у томе контексту: „У појмовном погледу можда је прецизније говорити о *рањивости*, а не о општем поразу левице зато што су дијалектички скривени процеси слабљења левице сложенији од појма дефинитивног или привременог пораза” (Кулић 2021: 253). Односно, када је конкретно у питању антифашизам, проблем ефектно исказују Андреја Дуганчић и Тијана Окић: „Антифашизам је једно од ријетких наслијеђа југославенске прошлости о којем је данас допуштено јавно говорити. Истовремено, потпуно је испражњен од политичког садржаја и набоја, одвојен од реалног, живљеног историјског искуства, деполитизиран и индивидуализиран, редуциран на искуство побједи на фашизмом, дакако, уз обавезно брисање југославенства и комунизма као његових конститутивних елемената, без којих, ни у Југославији, а ни у Европи, не би било побједи над фашизмом” (2016: 7). У истом духу а крајње сажето закључује и Маргарета Башарагин: „Сведоци смо чињенице да се борба против фашизма злоупотребљава у дневнополитичке сврхе и своди на појаву за коју више нисмо сигурни ни да се догодила” (Башарагин 2021: 11).

⁶ Видети Бараћ, Станислава, „Ангажована женска проза”, *Књижевна историја*, 168 (2019): 221–242.

⁷ Реч је о термину и појму који у истраживања уводи Пола Рабиновиц како би описала један ток у оквиру америчке књижевности тридесетих година, пре свега

повлашћеност догматичног социјалистичког реализма непосредно после Другог светског рата покрет социјалне литературе је доживео прву и краткотрајну афирмацију у смислу званичне државне културне политике, а затим, од средине педесетих година 20. века – с процесима ослобађања уметности од партијске контроле у самом југословенском социјализму – потискивање. Потом је и у култури и у науци сматран као мање вредан и у време дезинтеграције социјализма и омеђавања појединачних националних књижевности, да би тек с видљивим последицама тих процеса, од 2000-их година, поново био освешћен значај и смисао ангажоване социјалне књижевности, посебно женске (в. Милинковић и Лазичић у овом зборнику).

Ипак, с обзиром на то да ће се у југословенској јавности од 80-их година 20. века надаље као средишњи предмет научне и феминистичке расправе издвојити питање аутономности и континуитета Антифашистичког фронта жена Југославије, у овом раду ће у средиште пажње бити постављен и одговарајући аспект часописа *Жена данас*. Укупан садржај часописа (1936–1940), сагледан у контексту биографија сарадница из тог периода – и то је једна од главних теза овога рада – представља карикату која недостаје у актуелној феминистичкој научној јавности, и у расправи о значењу југословенског АФЖ-а која се унутар ње води. Наиме, дата расправа се води полазећи од претпоставке да је АФЖ настао у рату, због чега се најчешће прати његово деловање током рата и након њега, до 1953. године. Међутим, када се деловање АФЖ-а прати од 1934, 1935. или 1936. године, од оснивања *омладинских секција* или прецизно Омладинске секције Женског покрета, а *Жена данас* чита као један од његових организационих јединица и архива, значај АФЖ-а указује се као много већи унутар укупног југословенског антифашистичког отпора, а његова аутономност као неупитнија него што је обично представљена у научним студијама.

2. Борба *ïроïив* заборава у *Жени данас*

Као што сам у ранијем научно-популарном чланку већ напоменула (Бараћ 2017), чини се да би за проучавање часописа *Жена данас* и позиције југословенских револуционарки у (пост)југословенском колективном памћењу најадекватнији био концепт *борбе ïроïив заборава*, као

романескни, а који терминолошки и смисаоно потпуно одговара и великом делу прозе у *Жени данас*. „Женску револуционарну прозу можемо проматрати као варијацију пролетерске књижевности, али и као кохерентни, самостални жанр”, тврди Рабиновиц (2016: 276), и уједно овом реченицом као да исказује укупни припадајући/неприпадајући (аутономни) модус левог феминизма, који ће се образлагати даље кроз овај рад.

иницијални и „радни” концепт у методолошком контексту културе сећања. Овај такоређи спонтано изабрани термин пуни смисао добија када се сагледа у оквиру систематизације облика заборављања, који је сачинила Алаида Асман у истоименој књизи ([*Formen des Vergessens*, 2016] *Oblici zaborava*, 2018). Како модуси заборављања могу бити брисање, прикривање, сакривање, ћутање, промена функције, игнорисање, неутрализовање, порицање и губљење (Asman 19–24), односно прецизније, како дејствује „седам облика заборављања” – аутоматско заборављање, одгођено, селективно, заборављање које кажњава, саучесничко, конструktivно и терапеутичко (Asman 29–63) – тако и одговори у виду борбе против тих облика заборављања могу бити донекле различити, као што ће се на неким конкретним примерима видети.

Због чега су уопште дијалектика заборављања и сећања као и појам борбе против заборављања кључни у погледу деловања прве серије *Жене данас*?

Сложена ситуација илегалног и конспиративног деловања југословенских комуниста и антифашиста у периоду Краљевине СХС/Југославије, која је подразумевала свесно пристајање на жртву па и заборав, доведена до врхунца у оружаном антифашистичком борби током Другог светског рата, додатно је, напосредом, усложњена родним моментом – инерцијом женског, условно речено, добровољног приватног жртвовања које је било присутно чак и код револуционарки радикалних феминистичких схватања. На таквим су позицијама већински биле револуционарке окупљене око редакције *Жене данас*.

Прецизније, ту је реч и о програмском и о инерцијском приватном жртвовању. О програмском, јер су радикалне еманципаторске идеје попут оних Еме Голдман и Александре Колонтај, како недавно подсећа Јелена Лалатовић, биле „проскрибоване у оквирима традиционалног ‘маркистичког канона’” (Лалатовић 2021: 161). А то су идеје које су се односиле „на захтев за потпуном психолошком еманципацијом жена и радикалном трансформацијом мушко-женских односа [...]” (Исто, подвлачење С. Б.). Инерција програмског и приватног (само)потчињавања биће присутна и касније, и тамо где је најмање очекујемо. Јелена Лалатовић наводи студију Жаране Папић, која, тумачећи интелектуалну биографију Симон де Бовоар „не критикује само другоразредну позицију жене унутар левичарског покрета, већ указује на механизме којима и жене пристају на ‘суптилне тонове доминације’, као што је то чинила и Симон де Бовоар у односу према Сартру [...]” (Лалатовић 2021: 161). Управо тако су и скојевке, окупљене у Омладинској секцији „Женског покрета” и часопису *Жена данас*, носиле двоструки револуционарни терет и подносиле жртву

не сматрајући је жртвовањем.⁸ У исто време, оне су се писањем и јавном речју интензивно бориле против (само)жртвовања и (само)заборава: тридесетих година 20. века оне су се махом бориле против заборава својих феминистичких претходница, или су остављале траг о савременицама (в. библиографију овог часописа, Костић и Аћимовић 2021).

Младе су комунисткиње 1935. године, дакле, оснивајући у договору с грађанским феминисткињама Омладинску секцију „Женског покрета”, отвориле легални простор за своје деловање унутар тада најраширеније и најорганизованије женске организације у Југославији. Конкретно, учиниле су то Митра Митровић и Добрила Карапанџић добивши такав задатак од Покрајинског комитета КПЈ за Србију (Vožinović 1996: 117). Комунисткиње из Омладинске секције по истом су задатку покренуле и нови женски лист. „Женски покрет” имао је још од 1920. године свој часопис, истог имена, а излазили су (до) тада и илустровани женски магацини, као и женски левичарски листови кратког даха.

Трудећи се да не упада цензури у очи и да личи на постојеће женске часописе, *Жена данас* је нужно активирала и неговала женски портрет, карактеристични жанр међуратне женске периодике. Сваки часописни чланак, то јест портрет, био је коцкица у великом мозаику који се поступно осликавао на југословенској јавној сцени. Кључна промена у односу на раније портрете знаменитих жена, који су се појављивали и у деветнаестовековној штампи, била је та што су аутори појединачних чланака и укупног мозаика биле – ауторке. Кључна ствар у контексту ове теме пак јесте то да су портрети овде постајали једно од средстава борбе против заборава и средство писања историје жена. Садржај и имплицитно значење овог типа чланака у *Жени данас* било је, међутим, оно што је правило разлику у односу на преосталу савремену женску штампу. Они су, најкраће речено, учили револуционарном деловању и позивали на револуцију. Због цензуре најдиректнији од таквих портрета нису били потписивани, макар нису пуним именом, а име жене револуционарке

⁸ Радиле су тако бивајући револуционарке које притом нису, као и колеге револуционари, биле ослобођене породичних брига, нити револуционаркама називане, о чему на најсажегији могући начин а нехотице сведоче речи Милована Ђиласа: ”In fact, after 1937, many of us could be classified as professional revolutionaries. We were engaged almost exclusively in political activity, and supported ourselves by our own independent means, or with the help of sympathizers. *Mitra supported me until 1938, when she was fired from her job in the library of the National Assembly. At that point I started translating the works of Maxim Gorky with Borislav Kovačević. And as late as 1940 I lived on this kind of things. For my trips I collected from party funds*” Djilas 1973: 338). О Ђиласовим мемоарима ће бити више речи на наредним страницама овог рада као и у студији Вељка Станића у овом зборнику.

изостајало је и у наслову (на пример, „Једна незаборавна жена” – где се избегло име Розе Луксембург, а потписано је са *М.* и несумњиво је припало Митри Митровић).

За чланице редакције *Жене данас* је пре свега било важно представљање лево оријентисаних феминистичких претходница, и то из широког дијапазона левог ангажмана, од 19-вековних социјалисткиња до 20-вековних комунисткиња, од Драге Дејановић и сестара Нинковић, до Розе Луксембург. По истом су се принципу бирале и савременице, као на пример сликарка Кете Колвиц или совјетске „хетагуровке” (при чему сам Совјетски Савез није смео бити и није ни једном директно поменуто за четири године излажења *Жене данас*). Наравно, портрети оваквих претходница и савременица, који јесу писани у оквиру стратегије борбе против заорава, исто су тако стратешки – ради опстанка часописа пред цензуром – били објављивани заједно с портретима жена и феминисткиња које нису биле ни у каквој вези са социјалистичким и револуционарним традицијама (тзв. *велике жене*), или се у самом портретисању та веза макар није спомињала, односно заједно с портретима појединки и група (в. рад Ксеније Ракочеве о представљању Црногорки) које су уобичајено приказиване у наведеном жанру у феминистичкој међуратној периодици (о уређивачкој стратегији Олге Тимоотијевић в. Ђукић Перишић у овом зборнику).

Стратегију коришћења жанра женског портрета у функцији просвећивања за револуцију већ сам детаљно описала у деветом поглављу своје књиге *Феминистичка контрјавност* (2015: 188–236), због чега овога пута на поглавље само упућујем, и наводим наслове потпоглавља који илустративно оцртавају ту стратегију: *Портрети-шифре: њикривени њозиви за револуцију*, *Портрети жена у рају*, *Портрети сељанке/и – у документарном и фикционалном жанру*; *Портрети „великих жена”*, *Дороџи Томсон у Жени данас*, „Данашња муслиманка”: „у сенци фереце” или изван ње, *Портретисање ван жанра: исцртавање идеала радне жене кроз модну рубрику*.

3. После Другог светског рата

Континуирани наставак борбе против заорава одвијао се и после Другог светског рата самосвесно, овог пута као вид борбе против заорава сопствене антифашистичке и феминистичке активности. Централни одбор – у рату и званично основаног – Антифашистичког фронта жена (1942) донео је релативно брзо по окончању рата (1950) одлуку којом се формира Комисија за рад на архивирању сопствене документације. Овај посао организован је тако да републички одбори АФЖ-а раде засебно и то

на „прикупљању и обради историјског материјала из историје напредног покрета жена Југославије – кроз период предратни, ратни и послератни” (према Дуганџић, Окић 2016: 4, подвлачење С. Б). Код самих *афегевоки* више је него јасна, дакле, свест о важности континуитета. (Други је проблем што ће у коначном касније затечена архивска грађа бити непотпуна и везана само за период од 1942. до 1951. године (Исто)).

Саме пак сараднице *Жене данас* односно преживеле жене, али и њихови сапутници из тога круга, остављају додатна сведочанства о датом *феминистичко-антифашистичком континууму*. Оне то чине кроз неколико специфичних жанровских форми: мемоаре, (женске) портрете, поновљена издања и научно-популарне енциклопедијске форме. Од изузетне важности у том смислу јесу дневничко-мемоарска књига Митре Митровић *Рајно џутовање* (1953) и њен политички портрет-биографија *Веселин Маслеша* (1957). Затим, кључним потезом у борби против заборава могао би се сматрати подухват фототипског издања свих бројева *Жене данас* од 1936. до 1943. године у виду јединствене књиге. Овај *рејрини* часописа објавила је 1966. године Конференција за друштвену активност жена (основана 1961), као једна од организација која је заправо наследила Антифашистички фронт жена после његовог укидања, преко прелазне форме Савеза женских друштава Југославије. Ово издање заиста и јесте испунило намеру оних које су га извеле, јер је хронолошки прегледним и лако доступним учинило све бројеве часописа који би се иначе, као што пракса са женском периодиком показује, „расули” и више не би могли сви наћи на једном архивском или библиотечком месту. Захваљујући томе, ово издање данас је у дигиталном облику смештено у репозиторијум односно на *Портал за женску и родну историју* (<https://zrstorija.iib.ac.rs/>.)

У средишту по важности у склопу борбе против заборава могао би, поред репринта часописа, бити и мултиауторски обимни лексикон *Жене Србије у НОБ* (1975). Тој „мрежи” припада и мемоарска књига која носи посвету Митри Митровић, *Memoir of a Revolutionary* (1973) Милована Ђиласа, чија значења у датом контексту открива анализа Вељка Станића у овоме зборнику. Станић је Ђиласове мемоаре, и то њихову изворну верзију, још увек недоступну широј научној јавности, сагледао у функцији реконструкције политичке биографије/портрета Митре Митровић, па тако, условно и посредно, и свих револуционарки њене генерације. Митра Митровић је, дакле, једна од фигура око које се може организовати наратив научног сећања на *Жену данас*, тако што ће – као свеприсутна скривена одговорна уредница часописа – бити постављена у средиште (књижевно)историографске „приче”, ради њеног лакшег изношења, али схваћена и као само једна од тридесетак другарица које су стварале часо-

пис, и једна од стотина младих антифашисткиња које су у датом периоду деловале на исти начин.

Као што показују сви ови документи, Митра Митровић је у пуној мери на јавну сцену ступила средином тридесетих година 20. века, онако како је то чинила већина студенткиња њене генерације: ови нас документи, дакле, и упућују на сам појам генерације као један од дистинктивних у овој анализи. Поменуте су студенткиње, наиме, ступале на јавну сцену као симпатизерке или чланице СКОЈ-а или илегалне Комунистичке партије, и оне су, по налогу Партије, улазиле у постојећа легална удружења и спроводиле пацифистичку и антифашистичку акцију. Критика капитализма и империјализма, борба за радничка права и позиви на социјалну револуцију нису губили, притом, ништа од своје оштрине – они су само бивали уоквирени свешћу о новом контексту.

За генерацију револуционарки рођених око 1910. године важно је, дакле, разумети да се њихов револуционарни профил обликовао нешто другачије од идеолошког профила револуционара из генерације стасавале деценију или две раније. Он је неодвојив од свести о фашизму као највећој претњи светском миру. За генерацију ових револуционарки подједнако је важно, а у овом контексту и кључно, то што се њихов идеолошки профил обликовао и као феминистички. Тачније, њихов се идеолошки профил као нове *политичке генерације жена* (Grubački 2020)⁹ формирао баш у том споју пацифизма/антифашизма и феминизма, за који Исидора Грубачки користи појам/термин *леви феминизам*, и бира управо њега¹⁰ да би именовала „посебан феминистички дискурс који су жене из Омладинске секције обликовале у *Жени данас*” (2020: 47).

Реч је, заправо, о програму или платформи *новог феминизма*, како га је раније прва детектовала Неда Божиновић (Božinović 1996: 124), на шта Грубачки такође подсећа (Grubački 49), а како су га заправо саме сарадни-

⁹ За ту је политичку генерацију жена био кључан напредни студентски покрет, који је 1931. године започео првенствено као антирежимски, везан за Диктатуру и Велику светску економску депресију, да би се с временом, од 1933. године, све више развио као пацифистички и антифашистички. За њих је учешће у овом покрету било „формативно и заједничко политичко искуство”, а поступно је водило освешћењу „циља окупљања великог броја жена” (Grubački 46). У теоријском смислу, Грубачки се ослања на концепт генерације Карла Манхајма који су даље преузели Софија Абојм и Педр Весконзелос (генерација је у том смислу „културни конструкт који укључује историјску партиципацију вођену индивидуалном самосвешћу”, према Grubački 46).

¹⁰ Исидора Грубачки се ослања првенствено на рад Елен Дибоа из 1991. године (в. Grubački 47 и 61). Појам и термин *леви феминизам* по значењу у највећој мери одговарају синтагму коју сам користила како бих описала деловања и дискурсе женске међуратне левичарке периодике (*Једнакост* 1920, *Југословенска жена* 1931–1934, *Жена данас* 1936–1940): *феминистичко-пролетерска контрајавност* (Вараћ 2015, Бараћ 2015).

це *Жене данас* назвале у истоименом, четвртном по реду и непотписаном чланку у првом броју часописа (1/1936: 4). Самоидентификација ове политичке генерације жена, како ће то прецизирати Грубачки, темељила се на њиховом искуству као младих жена (Грубачки 2020: 58). О том се искуству у *Жени данас* све време пише (в. Коларић у овом зборнику), и свако од два дата дистинктивна искуствена обележја (*жене, младе* – у конкретним историјским условима) ову групу чини аутономном унутар идеолошко-генерацијских групација у оквиру којих делују: једно у односу на другове своје револуционарне генерације, а друго у односу на старију генерацију феминисткиња.

Почетак *Рајног љубовања* (1953) Митре Митровић својом реториком и нехотично је можда сажео ту (субјективну) искуствену особеност, која ће као крајњи (објективни) резултат произвести континуитет борбе и одговарајућу аутономну позицију:

Када је и кад почело? Како и када за нас комунисте? Где је за нас комунисте тај почетак борбе, где је за сваког од нас? Кад и где у мени?

Је ли то први летак који је доспео у руке ненадано и невиђено? А ако је то почело још онда кад су се појавиле прве сумње? Али које? Оне девојачке, или оне из социјалне литературе: да је овај живот неправедно створен, због свега, због моје сиромашне мајке са петоро деце, због хлеба кога нема или грубости које је на претек. Или уз прве, привлачно спојене речи љубави и наде – из калемегданских шетњи и мрачних студентских девојачких домова – да се тај живот, суров и спутан, може и променити? И бити свима, и нама, лепши? (Митровић 1953: 7).

Овом приликом истичем (још једном) чињеницу да су се и дискурс и програм левог феминизма формирали управо писањем за *Жену данас* односно објављивањем *Жене данас*. Аутономија овог и оваквог феминизма може се изједначити са, као што ће овај рад до краја показати, аутономијом АФЖ-а.

На овом месту потребно је направити и малу дигресију, и истаћи да је напред именовани феминистичко-антифашистички континуум карактеристичан за леви феминизам на глобалном плану, и присутан и тамо где није било непосредне фашистичке претње. Индикативно је, наиме, да је управо антифашистички дискурс из (пред)ратног периода био везивно ткиво левог феминизма у САД након рата. Како показује Кетлин Мекдоналд, троструко потчињавање црних жена, које је после рата постало једно од носећих питања америчке левофеминистичке заједнице, било је унутар ње освешћивано управо захваљујући антифашистичком наслеђу, односно, постојећа антифашистичка реторика омогућила је да се у обликују дискурс и култура као и сама књижевност левог феминизма у

послератном периоду, све до 60-их година 20. века (McDonald 2012: 6, и даље кроз књигу).

У оквиру пак саме југословенске револуционарне генерације из 30-их година, чини се, само њени поједини мушки представници разумели су у потпуности значај женског и феминистичког покрета. Један од њих је по свему судећи Веселин Маслеша, о коме је Митра Митровић дала један од најлепше написаних политичких портрета на српском језику. С другима је ситуација сложенија. Неки од њих су спроводили еманципацију и у пракси, попут Милована Ђиласа који је на једној од првих ослобођених територија у рату у привремено важећем ратно-револуционарном документу о политичкој организацији дате области увео и женско право гласа, што је заправо било прво озакоњење општег права гласа у југословенској историји (Миликић 2009: 50).¹¹ Ипак, као и већина, превиђао је значај који су за саме комунисткиње имали поједини њихови предратни подухвати, у које су оне улагале цело своје револуционарно умеће. У политичким мемоарима о сопственом деловању тридесетих година (поменути *Memoir of a Revolutionary*, 1973), иако у њима велики простор посвећује Митри Митровић, а и дословно јој посвећује ову књигу, Милован Ђилас ни речју не помиње часопис *Жена данас*, животни пројекат своје другарице, с којом је управо у време излагања часописа живео. Уз то, он је и сам за тај часопис писао. Издање мемоара на енглеском језику је захтевало скраћивања и могуће је да је у оригиналу *Жена данас* поменута, али чињеница да је изостављено баш оно у шта је Митра Митровић тада улагала целу себе показује да и најближи другови некада нису могли знати шта су биле најважније активности њихових другарица за њих саме. (Културе) сећања обликују се, наиме, и тако што се – неминовно али зато не мање произвољно – разврстава „важно” и „неважно”.

Непомињање *Жене данас* у Ђиласовим мемоарима није облик ни једног модуса заборављања нити се може подвести и под један од седам облика заорава Алаиде Асман. Јер, Ђилас је о деловању Митре Митровић тридесетих година писао с изразитим уздизањем њеног интелекта, карактера и самосвојности тј. аутономије¹², и с очигледном жељом да се она као таква запамти, као што је и у каснијим мемоарима посебно истицао

¹¹ Под тачком 6. овог документа-објаве стајало је: „Право бирати и бити биран имају сви грађани који су напунили 18 година, мушкарци и жене, без обзира на вероисповест, националност и расу. Право гласа имају, разумије се, и војници. Немају право гласа лица која су се била ставила у службу непријатеља” (Миликић 2009: 50).

¹² Међу бројним од таквим исказа, може се издвојити следећи: ”The core of the matter was that I sensed a certain resistance in Mitra, something held in reserve, a world of thoughts and feelings which were her own, not belonging to Communism or to me” (Џилас 1973: 298).

рад и храброст жена, и појединачних и као колективитета (Ђилас 1990).¹³ Упркос томе, ефекат непомињања једне крупне чињенице, каква је *Жена данас*, неумитно води ка друштвеном забораву, што потврђује помисао на то да би важност часописа у култури сећања (левице) значајно порасла да је о њему у мемоарима писано (мемоарима револуционара који је тих година – треба подсетити на сложеност ситуације у којој су писани – и сам био маргинализован).

Жена данас заузела је међутим важно место у мемоарима револуционарке, тј. њено је помињање у *Рајном џуџовању* лајтмотивско, али је зато и утицај и досег ових мемоара међу публиком, упркос бројним поновљеним издањима, сразмерно мањи. У овој књизи Митра Митровић открива много о уређивачкој политици часописа, али и исписује живе портрете његових сарадница, многе од њих завршавајући заувек. У једном поглављу ће она, наиме, (п)описати насилне и преране смрти својих другарица. Као пример, могли би се издвојити ти „завршни” портрети Фани Политео Вучковић, Олге Алкалај и Миле Димић:

Да ли смо добро разумели Фани? Питам се док причам женама у овој мокрој колиби о Фани Политео, нежној и болешљивој, образованој у музици и сликарству. Шта је она извукла из музике и сликарства! Видиш. Часно, без иједне речи признања умрла је. Није открила ни свога Воју, ни икога другог (1953: 210).

„Јао, шта ће рећи другови на то?” – за сваку ситницу је понављала Олга Алкалај. Осетљива, са неким посебним схватањем морала и дисциплине, и партијске и строге породичне. Убили су је у јеврејском логору. Првих дана окупације намерно смо седеле са њом, а носила је жуту траку, у посластичарницама, изазивачки јој нудећи најлепше место кад су Немци унутра. Стално је говорила „немојте, немојте се излагати”. И сузе су јој биле у очима, усне подрхтавале (1953: 210).

Мила Димић, књижевница, лепа, кратко подшишане косе коју сваки час руком или покретом главе смиче са очију, завршила је своје младо књижевно дело само са две речи: Не знам. Јануара 1943? Тукли су је на поду, онако снажну и бујну (1953: 210).

Лексикон *Жене Србије у НОБ* донеће касније не само (п)описе страдања већ и документа са саслушања у Специјалној полицији која су после рата пронађена. Та документа откривају да су приликом ислеђивања младе интелектуалке тј. револуционарке биле испитиване и о садржајима разговора на предратним састанцима редакције *Жене данас*.

¹³ У *Револуционарном рату* Ђилас ће, на пример, напоменути да је његов утисак да су жене у борбама и ратним догађајима храбрије него мушкарци (1990: 103), али ће при помињањима обновљених и штампаних часописа у рату наводити само *Борбу*.

Пажњу још више треба усмерити, дакле, ка књизи *Жене Србије у НОБ* (1975), која представља производ самосвесног и промишљеног рада на култури сећања. Истовремено с њом су вођени сродни колективни подухвати сакупљања и чувања грађе односно сећања на народноослободилачку, револуционарну и антифашистичку борбу жена, па су тако у Сарајеву објављене *Жене хероји* (1967) Миле Беоковић, а у Загребу и *Хероине Југославије* (1980) групе аутора. Савремене истраживачице проблем у културном и научном сећању препознаће баш у тој доминацији општег народноослободилачког и партизанског (пре)означавања антифашистичког деловања жена, о чему ће ускоро бити речи.

Жене Србије у НОБ уређивале су и састављале управо и преживеле сараднице *Жене данас*, а *Жена данас* и јесте посебна одредница унутар ње, за коју је била задужена једна од уредница часописа, Олга Тимотијевић. Тако да овај прилог култури сећања о *Жени данас* јесте и продужени вид деловања мисије некадашње групе. С тим да је он то у драстично измењеним околностима, у којима су другарице из илегалног, непризнатог и егзистенцијално неизвесног статуса прешле у статус признатих и државно повлашћених. Постављање речи и ратне фотографије друга Тита на сам почетак књиге јесте у овом случају значило обавезну и наметнуту формалност карактеристичну за укупну издавачку делатност послератне епохе, али и не само то. Оно је значило ипак и истину сопственог искуства. У том смислу учествовање у изградњи и очувању култа личности свога револуционарног и ратног *друга*, који је постао и *симбол* укупне антифашистичке борбе, не нарушава потпуно, по мом мишљењу, аутономију подухвата чувања сећања на своје револуционарне и ратне *другарице*.

Реч редакције која након тога следи почиње изјавом којом се недвосмислено тај подухват смешта у домен културе али и политике сећања: „Иницијатива да се сачува од заборавља и прикаже значај и обим учешћа жена у револуционарном радничком покрету и народноослободилачкој борби потекла је 1956. године од групе другарица-учесника предратног револуционарног покрета и НОБ” (непагиниране уводне стране). Као што се види, поменуте другарице су недвосмислено своје предратно револуционарно деловање и ратно ангажовање виделе, а и у лексикону приказале, као *конииниуиџеи*. Међутим, у наслову је остала видљива само његова „друга половина”.

Андреја Дуганцић и Тијана Окић управо су у гореописаним приступима и подухватима (лексикони жена НОБ-а и партизанских хероина) виделе проблем, јер „за вријеме постојања СФРЈ никада није написана свеобухватна историја АФЖ-а Југославије [...], па се она увелико утопила у историју НОБ-а, историју жена *tout court* и у фигуру партизанке”

(5–6). Тиме је, по овим ауторкама, АФЖ умро по други пут после његовог распуштања 1953. године, сада и у званичном сећању. На тај начин је, наиме, „АФЖ замијењен новим субјектом: женама у Народноослободилачкој борби. Ту почиње исписивање историје жена које се бави улогом жена у ослободилачком рату по републикама и регијама, али не и улогом АФЖ-а Југославије” (Исто). Сам АФЖ тј. његове још увек живе чланице тиме су „устукнуле пред новим наративом СФРЈ”, како би то рекле Дуганџић и Окић, и можда чак донекле подлегле оном модусу (само)заборављања који је Алаида Асман назвала *промена функције* (2018: 21–22). Оне су, под другим насловом и (пре)означитељем, оставиле прецизне чињенице и сећања о својој афежеовској делатности – у том тренутку преозначеној, али које ће за најновију генерацију истраживачица играти улогу управо архива помоћу којег се „враћа” изворна аутономност АФЖ-а.

Паралелно са наведеним лексиконским сећањима, али – испоставиће се – можда у недовољној вези са њима, у социјалистичкој Југославији се зачињу и одвијају социолошке и теоријске расправе о односу феминизма и социјализма, у оквир којих улази и разматрање југословенске феминистичке прошлости. У том периоду развија се наиме, како ће га назива Нада Лер-Софронић, *неофеминизам*, и тај се *нови феминизам* обликује такође највећим делом кроз часописне расправе, овог пута нешто више на теоријском него на искуственом нивоу (Јалатовић 2021). Управо у теоријски постављеном проблему повремено ће долазити до неразумевања односа који су некадашње комунисткиње у различитим тренуцима имале према „феминизму”. Речи из реферата Виде Томшич, који интегрално преноси лексикон *Жене Србије у НОБ*, а који је поднет на Петој земаљској конференцији КПЈ (19–24. октобар 1940) биће често тумачене ван контекста (и самог реферата и укупног женског деловања унутар КПЈ). Томшич у једној од ставки износи: „Феминизам у нашим редовима треба да означимо као десничарску опортунистичку помоћ грађанском женском покрету код ширења илузија да се тобоже може ријешити женско питање у оквиру класног друштва помоћу неких реформи. На тај начин одвајају се жене од револуционарног пролетаријата и његове партије” (*Жене Србије у НОБ*, 1975: 15). Само из ових речи, изводиће се закључак о опозиционости комунизма и феминизма, што је могуће једино уколико се није (пажљиво) прочитала четворогодишња *Жена данас*.¹⁴ Након наведених

¹⁴ Како упозорава Исидора Грубачки, цитирање речи Виде Томшич и без објашњења (претходног) контекста, као што то нпр. у новије време чини Јелена Петровић (2109: 36), може да води читаоце таквих студија ка закључку да су комунисткиње биле против феминизма (Grubački, *The Politics of Feminisms in Interwar Yugoslavia: Local National and Transnational Perspectives*, Централноевропски универзитет у Будимпешти, докторска дисертација у рукопису). Проблем у појединим проучавањима, па тако онда и у научним

речи, у даљим разматрањима, Вида Томшич помиње конкретно *Жену данас*: „Као пример једног уистину доброг листа нека нам буде ‘Жена данас’” (Исто: 16). На основу реферата биће изведен и закључак, за који се може претпоставити да је колективно састављен: „Конференција констатира да је у неким партијским организацијама систематски рад међу женама још увек занемарен, да другови не њосвећују озбиљну њажњу њоме важном раду, да тај рад њређушњају само њоку или иницијалњиви самих другарица, другарицама дајаче одбијају њомоћ која се од њих тражи” (Исто 17).

Испоставиће се да је управо то што су другови били недовољно заинтересовани и препустили рад међу женама самим женама тј. другарицама било срећна околност за развој аутентичног феминистичког писања и деловања које данас препознајемо (и) у часопису *Жена данас*. Сараднице *Жене данас* имале су, дакле, аутономију у писању. Она, међутим, није била само ствар недовољне заинтересованости другова и аутентичних интересовања омладинки, већ се, иако можда случајно, успоставила кроз озваничени облик организације партијског рада. Наиме, као и све активности омладине, и активност Омладинске секције „Женског покрета” (која се практично подудара са редакцијом и сарадницама *Жене данас*), како се и у лексикону каже, „развијала се под непосредним руководством Партије”. Међутим, како даље стоји: „За рад у Секцији је одговарала њартијска ћелија, чији се састав мењао. Чланови ћелије биле су: Јелисавета Бешка-Бембаса, Милица Шуваковић, Олга Јојић, Олга Алкалај, Митра Митровић, Боса Цветић, Добрила Карапанџић и Слободанка-Боба Ђорђевић” (1975: 58, курзив С. Б.). Другарице су, дакле, одговарале пред Партијом саме за себе, односно оне су саме представљале Партију пред којом су одговарале као чланице Секције и сараднице часописа.

У сваком случају, могло би се рећи да је један од проблема у култури сећања на предратну *Жену данас* и АФЖ тај што, између осталог, 1975. године сараднице часописа и актерке покрета јесу оставиле монументалан документ о своме деловању, а управо у том тренутку нове генерације лево оријентисаних феминисткиња не узимају тај „документ” као примаан извор проучавања и, у том смислу, сећања. На пример, Дуња Рихтман Аугуштин у предговору приређених радова Лидије Склевицки реторички исказује описани, на први поглед парадоксални, *заборавни однос* нове генерације *њрема и даље живој борби њројив заборава*:

тумачењима и научним сећањима на лево оријентисане феминистичке (дис)континуитете, лежи заправо, како у истој студији напомиње Грубачки, у томе што су истраживачице (а што је случај код Јелене Батинић за међуратни период) користиле првенствено секундарну литературу.

У вријеме кад је — *йойќрај седамдесетих* и тијеком осамдесетих — прекапала по *йраишњавој* архиви тада већ *одавно угасле* антифашистичке женске организације, многима се бављење том темом могло учинити *излишним*. Но Лидиа је жељела одговорити на питање: „На који начин истраживање организације жена може осветлити саму квалитету еманципаторских процеса у једном друштву?” (1996: 7, курзив С. Б.)

Чини се да је овде неке појаве потребно боље нијансирати. Наиме, у другој половини 70-их година 20. века, разнородно бављење темом АФЖ-а ипак није било угасло, и његова архива није била прашњава, али се сећање на АФЖ заиста утапало у опште антифашистичко сећање, и народноослободилачко, а уз то јесте било расуто кроз различите научне и научно-популарне подухвате. У том периоду, након лексикона *Жене Србије у НОБ*, у ИП „Дечје новине” Горњи Милановац пише се и објављује серија монографија у оквиру библиотеке *Легенде: Народни хероји Југославије*, у оквиру које је пак посебно коло посвећено „женама – народним херојима”, односно – из ове истраживачке позиције – портретима чланица АФЖ-а.

У таквом контексту, када су саме АФЖ-овке самим насловима својих издања-самосведочења такорећи прикриле аутономију сопственог деловања, Лидиа Склевицки започела је неминовно своја истраживања архивских докумената о раду АФЖ-а као да почиње из почетка. Убрзо су стигли први закључци, од којих су неки објављени 1984. године у новосадском часопису *Поља*, а који сажимају оно око чега ће се двадесет пет година касније заподенути полемика, из које се чини да истраживања као да по други или трећи пут почињу из почетка. Лидија Склевицки уочава континуитет на којем се првенствено, по мом мишљењу, темељи и аутономија АФЖ-а. Закључујући о раду омладинских секција и одговарајућих часописа, Склевицки тврди: „Упорним настојањима напредних жена у грађанским организацијама на њиховом омасовљењу постављени су темељи широког антифашистичког фронта жена који ће се 1942. године формирати као посебна организација” (1984: 416).

Нешто касније Лидија Склевицки ће поставити питање које ће за двадесетак година нова генерација истраживачица поставити поново:

Који је разлог да је АФЖ, најмасовнија од свих масовних организација, још увијек неисписани лист наше послеријатне повијести? Иако као засебна организација дјелује тек десетак година (1942–1953), није ипак посве непознато да она има своју јасно издвојену традицију, континуитет који се може пратити од средине тридесетих година, када је и у југославенском комунистичком покрету прихваћена Коминтернина линија стварања Народног фронта свих демократских снага против надирућег фашизма. Но истовремено, АФЖ је у непосредном послеријатном раздобљу једина (преживјела) наследница тегобног стољетног пробоја жена на јавну-

политичку сцену и настојања да оне себи примјереним средствима освоје равноправни положај у свим сферама друштвеног живота. Због чега су и успркос томе жене као повијесни субјект ипак остале „невидљиве” у колективном сјећању и у повијесној знаности, а њихово мјесто у повијести празно? (Sklevycki, „Еманципација и организација: Улога Антифашистичке fronte žena u postrevolucionarnim мјенана друштва и кulture” (NR Hrvatska, 1945–53)”, u 1996: 63).

4. Након 2010. године

Упркос, дакле, подухвату уписивања жена *натраг* у *повијест*, и то управо и *афежеовки*, тај се подухват чини недовољним да на дуже стазе утврди (*правилно*) сећање на њих и заустави стихију заборава. Да није тако, не би Тијана Окић и Андреја Дуганцић, и после тога уписивања морале да напишу: „Увидјевши да нам је историја највеће женске организације на нашим просторима у великој мјери непозната, наши напори да Архив учинимо јавним дијелом су и потрага за оном страном историје која је увијек била и остала на маргинама” (2016: 4). Реч је, наиме, о *Архиву антифашистичке борбе жена Босне и Херцеговине и Југославије*. Архив је замишљен и реализован првенствено као дигитални репозиторијум и представља битно проширени архив првобитног документарног фонда АФЖ који је основан, као што је напред поменуто, 1950. године по одлуци Централног одбора АФЖ-а Југославије. Нови дигитални Архив је, преносећи их са сајта *gerusija.com*, међу своје документе унео и прва два (дигитализована) броја *Жене данас* из 1936. године. Овај Архив (<https://afzarhiv.org/>), идејно зачет 2010. године, као својеврсни наследник и проширење данас представља *место* највеће обједињености и доступности разноврсних документа и литературе везаних за АФЖ Југославије,¹⁵ а дело је Андреје Дуганцић, Аделе Јусић и *трудебеница* окупљених око Удружења за културу и умјетност „Црвена”.

Дакле, у периоду од око 2010. године *Жена данас* се враћа на сцену сећања у постјугословенским заједницама, често у оквиру обновљених истраживања антифашистичке борбе жена Југославије. Поред, дакле, линије истраживања која почиње од Лидије Склевицки, а наставља се у радovima Јанкар Вебстер, Пантелић и Батинић, значајно место сада заузимају и истраживања и подухвати Кјаре Бонфиљоли, Андреје Дуганцић, Тијане Окић, Данијеле Мајсторовић и других. *Жена данас*, као што ће ускоро бити објашњено, у својеврсној полемици која ће се у последњој деценији

¹⁵ „Тренутно, садржај архива обухвата дио архивске грађе, периодичку и књиге, стенографске забиљешке, записнике и извјештаје као и друге материјале, а садржи и елементе усмене историје преживјелих афежеовки, историје коју је југославенска историографија пропустила забиљжити” (Dugandžić, Okić 2016: 4).

појавити између старијих и новијих истраживања, могла би да добије улогу подсетника на то да је почетак деловања АФЖ-а можда потребно рачунати од 1934. или 35/36. године, па је и његово аутономно деловање, управо у предратном периоду, тада видљивије, а ратна и послератна мања аутономност и (само)укидање организације у таквој светлости могу попримити и мање трагичан призвук у сећању феминистичке левице. Јер, у *сентименту* сећања на тај се начин појављује ипак *утешна* чињеница аутентичности почетка женског организовања и четворогодишња феминистичка аутономија без обзира на његов самоукидајући завршетак.

О аутономији писања и деловања говоре и сећања некадашњих чланица редакције које је кроз интервјуе прикупила Ивана Пантелић (објављена најпре у склопу магистарске тезе 2009, а потом и књиге 2011. године). Ова сећања потврђују освојену аутономију не само у односу на Партију, већ и у односу на „Женски покрет”, и то по истом моделу. Драгица Витоловић Срзентић је, да издвојимо само тај пример, описујући рад Омладинске секције „Женског покрета” у Београду закључила да омладинке испрва нису биле „довољно самосталне и независне у односу на Женски покрет”, али да је са оснивањем *Жене данас* наступила промена („*Жена данас* је све то покренула”) (Пантелић 2011: 21). Срзентић се сећа да су их старије феминисткиње из „Женског покрета” најпре „масовно подржавале и долазиле на наше скупове”. Међутим, посебно после једне потпуно самостално инициране књижевне вечери, уследило је прво размимоилажење: „Критиковале су нас зато што смо то организовале без њиховог знања, а под њиховим кишобраном” (Исто). Сећање Олге Хумо можда је још занимљивије с обзиром на то да открива аутономност и специфичност левог феминизма *Жене данас* и у односу на феминисткиње левичарке глобално, а та се специфичност огледа по питању статуса моде (што је у овом зборнику на свеобухватан начин показала Бојана Поповић). Наиме, Олга Нинчић Хумо се у интервјуу вођеном 2007. године присетила како им је „на састанку напредних студенткиња”, говорила „једна другарица из Омладинске секције Женског покрета. Наше су другарице скоро све имале праву, кратко подшишану косу, мушке капуте и ципеле. Ни најмање није било женствености, кокетерије”. Међутим, другарица из Омладинске секције им је објаснила да таквим изгледом неће постићи у датом тренутку основно стратешко начело: привлачење нових чланица и омасовљење покрета, и као аргумент и буквално изнела (последњи) број *Жене данас*: „А тада је излазио часопис *Жена данас* и она је донела тај часопис да би девојке виделе хаљине, а она сама појавила се у хаљини која је била на последњој страни часописа. То је било ново за оно време” (према: Пантелић 2011: 21–22)

У сваком случају, у периоду око 2010. године *Жена данас* враћа се на сцену сећања кроз институционална и неформална сећања. *Жена данас* заузела је важно место као извор и експонат у музеолошкој поставци тј. изложби *Женска страна*, коју су 2010. године организовали Музеј историје Југославије и Музеј савремене уметности, Београд, а чије су ауторке Марија Ђорговић, Ана Панић и Уна Поповић. Овде је извор пре свега послератна *Жена данас*, а не њена „прва серија” која је тема овога рада, конференције (2015) и зборника (2022). Прва серија *Жене данас* у фокусу је започетог пројекта дигитализације овог часописа, који је 2016. године предузео колектив *Герусија*. У том је контексту његова чланица, филозофкиња и песникиња Маја Солар написала песму непосредно инспирисану првим бројем *Жене данас*. Подухват и песма, објављена у часопису *Поља* („Godine 1936...”, 502/2016: 18), сагледани заједно, показују шта би данас могло значити *делатно сећање левице* (Куљић 2021), макар на микроплану, односно, још прецизније, феминистичке левице или левог феминизма.

Вратимо ли се самом новом дигиталном Архиву, треба рећи да постојећи документи, као и они који су накнадно прикупљени кроз интервјуисање преживелих антифашисткиња 2000-их година, омогућавају, како објашњава Кјара Бонфиљоли, нове приступе, односно „богатство овог архива”¹⁶ омогућава емотивно повезивање са судбинама чланица АФЖ-а, имајући при том на уму да је сусрет са њиховим гласовима – или гласовима њима блиских људи – увјетован чином одабира, тумачења и инвенције, другим ријечима, нашом властитом позицијом” (Bongfiglioli 2016: 16). Документи и сећања које је Кјара Бонфиљоли проучавала али и сама бележила реферишу, свакако, и на предратно деловање младих антифашисткиња. Ипак, реторички ауторка остаје везана за ратне године и званично оснивање АФЖ-а, од када рачуна почетак рада ове организације.

Моје је мишљење да би акцентовањем појма покрет уз појам организације, историографска слика АФЖ-а добила праву дубину. Уосталом, и сам архив о којем је реч односи се на *борбу* жена, дакле и добро изабраним термином упућује на деловање које је шире од уже схваћене организације или *фронтна* – који такође јесте свесно изабрани широк појам, али је везао нашу историјску имагинацију за његово званично оснивање у Босанском Петровцу 1942. године.

Истакла бих, дакле, тезу да управо *Жена данас* представља (медијско, илегалско и још увек званично неименовано) место настанка овог

¹⁶ Ауторка га нешто касније описује као „живући архив једног од најзначајнијих изворних антифашистичких покрета отпора у Европи Другог свјетског рата” (подвлачење С. Б.).

покрета, односно једно од таквих места. Поред *Жене данас* у Београду, такво је место и часопис *Женски свијет* (1939–1941), односно Омладинска подружница Женског покрета основана у Загребу 1934. године, чије су чланице издавале *Женски свијет*. Ову тезу практично је изнела и Лидија Склевицки 1984. године у напред цитираном чланку (1984: 416). *Жена данас* и *Женски свијет*, а уз њих и краткотрајнија љубљанска *Жена* (1941), били би у том су смислу и (часописни) архиви покрета/организације.

И зато није случајно да оно што Бонфиљоли, описујући сопствени метод, приписује послератном архиву АФЖ-а, и самој организацији, важи и за *Жену данас* (1936–1940), чланице његове редакције и укупни садржај часописа:

Анализирам разлике у биографијама чланица ове организације, те методе којима је *АФЖ заправо функционирао као мост између жена са разних географских подручја, жена различитог степена образовања, жена из различитих етничких група и класа, те жена са различитим политичким искуством – промовирајући нове облике солидарности* против патријархалне потлачености и отварајући нове животне прилике, *али и усвојављајући нове хијерархије* и нове начине контролирања прописаних женских улога, као на примјер у случају покривених муслиманки (Исто 19).

Садржај *Жене данас* (1936–1940), укрштен с биографијама њених сарадница из тог периода,¹⁷ управо и јесте, као што је објашњено, карика која недостаје у актуелној феминистичкој научној јавности, и у расправи о значењу југословенског АФЖ-а. Дакле, поновимо још једном, та се расправа води под претпоставком да је АФЖ настао у рату, па се прати његово деловање током рата и након њега, до 1953. године. Међутим, ако се историја АФЖ-а „рачуна” од тренутка оснивања *омладинских секција* или прецизно Омладинске секције Женског покрета, а *Жена данас* чита као један од његових организационих јединица и архива, његов значај указује се као много већи унутар укупног југословенског антифашистичког отпора, а његова аутономност као неупитнија него што је обично представљена у научним студијама.

На аутономију АФЖ-а свакако је указала Лидија Склевицки, тј. како би то још опрезније исказала Ивана Пантелић, на то је „АФЖ био у извесној мери самостална организација”:

Чињеница да је организацијску структуру могуће приказати као пирамиду са широком базом (потенцијално је то свака, ’па и последња жена’), чији је врх такође могуће недвосмислено утврдити, наводи на закључак да можемо претпоставити изванредан степен организацијске аутономије. То значи да је постојала могућност артикулације циљева, специфичних/

¹⁷ Исписаних највећим делом у делу *Жене Србије у НОБ*.

аутономнијих од оних које је Антифашистичком фронту жена поверавала 'народна' власт (Склевицки 1996, 119).

У каснијој расправи, назовимо је тако, Кјара Бонфиљоли је критиковала поједине закључке Лидије Склевицки и других истраживачица који су, по њеној тврдњи, чинили управо супротно, умањивали аутономију женског деловања унутар општег југословенског антифашистичког покрета. Закључак Кјаре Бонфиљоли ће бити да препоручени биографски и интерсекционални приступ овој теми избегава прилично учвршћену „парадигму потпуне неповезаности 'феминистичких' и 'пролетерских' женских покрета”, а омогућава „праћење континуитета учешћа жена у феминистичким удружењима у периоду између два рата, као и руковођења АФЖ-ом током ратних и послеријатних година” (Bonfiglioli 2016: 23). Међутим, као што изнова подсећа Ивана Пантелић, „Неда Божиновић, Барбара Јанкар Вебстер, Јелена Батинић и Лидија Склевицки АФЖ деловање доводе у везу са предратним феминистичким организацијама и њиховим активностима и у АФЖ виде наставак спровођења тих еманципаторских политика” (Пантелић 2020: 75). Ове су истраживачице у том смислу имале у виду готово све и идеолошки разноврсне феминистичке организације у Краљевини Југославији.

Надовезујући се на поједина претходна истраживања, у овом раду истичем важност везивања зачетка АФЖ-а за рад Омладинске секције „Женског покрета” и прве редакције часописа *Жена данас*, које се дакле подударaju. Највидљивији знак датог континуитета, из перспективе студија периодике, јесте сам континуитет часописа од предратног преко ратног периода до послератног, а пре свега увођење до тада непостојећег поднаслова у првом ратном броју – *Жена данас: орган Антифашистичког фронта жена Југославије*.

Да је деловање Омладинске секције и редакције *Жене данас* већ било читав фронт и антифашистички покрет, показује и перцепција њихових идеолошких а потом и ратних непријатеља, фашиста. Када Краљевина Југославија у Априлском рату буде сломљена, а делови Србије постану окупациона територија Трећег рајха, и када нове немачке и квинслишке власти буду покушавале да „обнове” друштвени живот на тој територији, пред поједине друштвене субјекте, спремне за сарадњу, поставиће се листа питања која ће имати циљ да открије њихову подобност. Наиме, када су у питању женска удружења, представницама таквих удружења за које се веровало да могу наставити рад, било је у априлу 1942. године достављен упитник где је, међу 22 питања, постављено и питање: „Какве је везе имало Друштво са покретом „Жена данас”?” (према: Иванић, Успомене, 223–226, Милановић 272). Поред тога, Добрила Главинић, која се Милану

Недићу препоручила за сарадњу, с предлогом реорганизације свих до тада постојећих женских удружења у склопу новог поретка, написала је под једном од тачака следеће: „Удружење универзитетски образованих жена не може даље да постоји јер је било у вези са листом ‘Жена данас’, имовину предати Српском женском савезу” (Милановић 274). Наравно, боље од свега о овоме односу сведоче документа са саслушања младих комунисткиња којима су, приликом хапшења или током ислеђивања, поред осталих, у Специјалној полицији или у логору Бањица, постављана питања о њиховој потенцијалној сарадњи са *Женом данас*. Та је сарадња била доказ њихове комунистичке и антифашистичке, а из дате перспективе, непријатељске делатности, па тако и основа хапшења и изрицања пресуде.

Историчарке и социолошкиње (Склевицки, Вебстер, Батинић, Пантелић, Стефановић), из различитих перспектива, дакле, једним делом већ јесу учиниле оно на шта опомиње Кјара Бонфиљоли. Могло би се зато поставити питање нису ли њене оцене биле сувише заоштрене. Наиме, приступи и тумачења Лидије Склевицки, Барбаре Јанкар Вебстер и донекле Јелене Батинић, поред својих вредности, по Кјари Бонфиљоли, „у суштини подривају улогу жена као организацијских и политичких руководитељица, и занемарују различите ступњеве труда уложеног у промовирање нових родних предоцби, којима се настојао успоставити ‘уједињујући’ дискурс женске равноправности без обзира на класу, географско подручје или етничку припадност” (2016: 22). Она подсећа како је, између осталог, Лидиа Склевицки чак одбацила усмену историју учесница АФЖ-а као недовољно поуздан научни извор. Бонфиљоли истиче да су због оваквих тумачења „остале недовољно истражене биографије водећих активисткиња АФЖ-а” па тако и одговарајући „субјективни процеси политизације, посебно када је ријеч о руководећим и средњим кадровима” (Исто 21).

Сматрам, међутим, да су овакве заоштрене формулације, чак и ако су у појединим случајевима неправедне, у датом тренутку биле нужне како би се аутономија деловања антифашистичког фронта жена (овде намерно писаног малим словом) па тако, између осталог, и редакције *Жене данас*, изнова поставила као питање. Односно, оне су биле потребне како би се, макар у само одређене истраживачке сврхе, дистанцирало од методолошке праксе оцењивања (међу)ратног деловања комунисткиња из накнадне перспективе, јер је „изузетно важно тај интерпретативни оквир проширити и одупријети се свођењу комплексног женског искуства у Другом свјетском рату и непосредно након њега на поједностављене наративе о успјеху или неуспјеху социјалистичке еманципације, или на питање истинске слободе дјеловања жена у социјализму” (Bonfiglioli 2016: 18). Биографско истраживање Вељка Станића у овом зборнику ре-

конструирше управо *субјективни процес политизације* Митре Митровић. То није било могуће учинити док се врста извора која открива дати процес, а какву је оставила Митра Митровић у својој Личној заоставштини, није учинила доступном макар једном истраживачу. Испоставља се, дакле, да су (ауто)биографски записи из 30-их година и о 30-им годинама, заједно с каснијом архивском грађом, остали донекле неистражено место у тумачењима АФЖ-а. Једним делом, разлог је била и њихова недоступност, а истраживачице попут Иване Пантелић (в. Пантелић 2011), Маргарете Башарагин (2021), Кјаре Бонфиљоли и других су кроз интервјуисање још увек живих актерки надоместиле не само недоступност поједине грађе већ и недовољност постојећих архива.

Понекад је препрека реконструкцији субјективних процеса политизације – а која је друго име за *афежеовску аутономију*, ту неуралгичну тачку о којој је у сећању новије феминистичке левице на прву такву генерацију заправо увек и реч – била и чињеница да се и *Жена данас* није разумевала као архив с таквом врстом грађе. *Жена данас* то јесте, и на том је трагу и Исидора Грубачки када на једном месту прецизно формулише да су (посебно поједини) часописни чланци „изражавали заједничку генерацијску *субјективност*” (2020: 55, подвлачење С. Б.). Ранија тумачења АФЖ-а (Склевицки и др.), да се вратимо опет томе питању, која ће бити допуњена накнадно забележеним сећањима међуратних скојевки у потпуности су заслужна што се овој теми приступило као научно и друштвено високо релевантној. По мом мишљењу, сва се ова наведена истраживања, и уједно научна сећања, надовезују једна на друга, и једна су без других немогућа, и то тако да је управо повремена методолошка и условно речено вредносна полемика унутар њих оно што је продуктивно. У сваком случају, тридесете године биле су мање присутне у таквим проучавањима, али и то је празнина која је увелико допуњена у нашем научном сећању у последњих неколико година.

5. Од борбе против заборава до неговања сећања

Упркос *активном памћењу* чланица редакције *Жене данас* и њиховој сталној борби против заборава, заборава својих претходница и савременница, а затим и могућег сопственог деловања и самог часописа *Жена данас* из револуционарног периода (1936–1940), над тим се часописом све време упоредо надвијао и један од процеса заборава, онај који Алаида Асман назива *одгођеним заборавањем*, које за последицу обично има накнадни *улазак у архив*. У случају када се и догоди да нешто буде „спасено од бујице аутоматског заборавања и склоњено на сигурно”, тада су, дакле, „колекционари и антиквари задужени за одгађање: тиме што

одређене предмете уврштавају у своје збирке, они их штите од распадања и накратко им продужавају век. Но, реалне изгледе да му се век продужи нешто добија тек кад доспе под окриље институција које је друштво задужило да одржавају инвентар предмета: под окриље архива, библиотека или музеја” (2018: 35). У случају Антифашистичког фронта жена Југославије и 29 сачуваних бројева револуционарног периода *Жене данас*, као и 30. заплењеног и нигде сачуваног, због којег је државна цензура часопис и забранила, чини се да свака нова феминистичка генерација (научница, културних радница и уметница) изнова улази у већ отворани архив. То се догађа стога што се дати архив заправо сваки пут и проширује: написаним мемоарима и биографским књигама, енциклопедијским пописима, репринтима и реиздањима, истраживачким интервјуима (историографским, документарнофилмским) па у том смислу и новим сведочењима или новооткривеним личним заоставштинама (само у овом зборнику то су оставштине Митре Митровић, Олге Тимотијевић и Дивне Денковић). Догађа се и због тога што је некад потребно да прође више времена да би се схватило да је архивски материјал све време био ту али да није препознаван као такав – као што је управо случај с часописом *Жена данас* (1936–1940).

Како поводом одгођеног заборављања истиче још Алаида Асман, у културама које се користе писмом обично долази до раскорака између *активног* и *пасивног сећања*, другим речима између *канона* и *архива* (2018: 35). Женско (књижевно) ауторство уопште често се налази управо у томе раскораку или сасвим у сфери пасивног сећања, како је то за случај деветнаестовековне ауторке Драге Дејановић у новије време објаснила Жарка Свирчев. „Архив Драга Дејановић”, како га Свирчев назива (11), по својој аутономној позицији унутар Уједињене омладине српске, најсличнији је „архиву *Жена данас*” тј. позицији Омладинске секције, левог феминизма и укупног АФЖ-а унутар ширих организација у оквиру којих су њихове актерке деловале („Женски покрет”, феминистичка контрајавност, комунистички и антифашистички покрет у Југославији). Ослањајући се такође на поставке Алаиде Асман (Assman, „Canon and Archive”, 2008), Жарка Свирчев је указала на канонско, активно памћење као стално репродукујуће и реafirмишуће, али и селективно и конзервирајуће, тј. оно које чува прошлост као садашњост, док пасивно памћење прошлост чува управо као прошлост, а његови се садржаји налазе на самој граници између канона и заборављања (Assman према Свирчев 2018: 12).

Чини се да се *Жена данас* као феномен налази у сталној тензији између канона и архива, између активног сећања и одгођеног заборављања. Када се сагледа све напред изложено, заиста се тезе и речи Алаиде Асман дословно могу применити и на случај *Жене данас*. Садржај архива, наи-

ме, налази се у „стању латентности” (Asman 2018: 36), и „чека да га неко врати у живот тиме што ће га одабрати, што ће му поклонити пажњу, тумачити га, придати му значај и смисао” (37). Научници и уметници, по тој логици, овај садржај претварају тако у „информације, знање и сећање” (36). Они, а посебно је то посао представника историјских хуманистичких наука, актуализују архивски материјал тако што ће га поставити „у нов контекст и придати му нов значај у садашњици” (39). И још прецизније, њихов односно наш „друштвени задатак” је да у „наизглед мртвим изворима пробуде нов живот тако што ће поставити нова питања и показати да ти извори могу да дају битне одговоре” (39).¹⁸ Питање које се последњих деценија неколико пута изнова постављало било је питање аутономије, и чини се да је на њега, и овим зборником, дат документован потврдан одговор.

Једном освешћена вишеструка (архивска) значења *Жене данас*, омогућавају нам да наставимо у њој и међу њеним сарадницама започету борбу против заборавља као умногоне олакшано неговање сећања. Тако нам преостају додатна истраживања *континуиране организоване антифашистичке борбе жена од 30-их до 70-их година 20. века* (па у том смислу и сећања на тај континуитет). Преостају нам затим можда и додатна истраживања у оквиру једном засигурно потврђене *женске аутономије* у облику левог феминизма (*left feminism*) на интернационалном и локалном нивоу („новог феминизма”, *феминистичко-пролетерске контрарајаности*). На интернационалном нивоу – сада чешће терминолошки означаваном као транснационални – та истраживања захтевају и једно *компаративно „периодичко” читање* и тумачење оних најмање седам напред набројаних народнофронтских феминистичких часописа међу које спада и југословенска *Жена данас* (у овом зборнику, за почетак, компаративно сагледана са својом америчком имењакињом). Компаративни приступ, и у том смислу достојно сећање, захтева и читање *социјалне литературе* односно *женске револуционарне прозе* писане за *Жену данас* упоредо с одговарајућим текстовима на другим језицима. *Преводи* прича и репортажа ауторки и аутора с тадашње антифашистичке књижевне

¹⁸ Ослањајући се управо на Асман и друге аутор(к)е, Ен Ригни је потцртала да „селективна трансформација архива у сећање није само једносмеран процес” (2018: 243). Тако „ствари које су биле занемарене, једном могу постати важне”, а за ову динамику кључно је – посредовање: „Сећање *постаје* колективно када се дели, а да би се делило мора бити посредовано. Под посредовањем се подразумевају и канали преноса и сами културни облици који се користе да би се догађајима дао смисао” (Исто 242). По овој ауторки, „сећање је чин стварања смисла у садашњости”. Сећање је, другим речима, оно које „преплиће питања од актуелног значаја са наративима о прошлости и из прошлости” (242). Ригни зато користи посебан израз за ознаку овако дефинисаног чина сећања (*re-tembrance*), док за његов резултат користи устаљену реч *memoir*.

левице објављивани у *Жени данас*, стављени у контекст укупне женске левичарске периодике у свету тих година, водили би правом присећању на још једну међународну мрежу, која – као и претходне – јесте део народнофротовске и комунистичке интернационале али има и делимичну сопствену аутономну логику. Постављена као средишњи архивски извор, *Жена данас* нас води у неколико праваца истраживања и сећања на једно посебно епохално искуство обележено дијалектиком општости захтева и аутономије њиховог спровођења.

ИЗВОРИ

- Архив антифашистичке борбе жена Босне и Херцеговине и Југославије*, <https://afzarhiv.org/>
- Жена данас*, 1936–1940.
- Les femmes dans l'action mondiale: Organe mensuel du Comite Mondial des Femmes* (1934–1939 Француска), <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k45527272?rk=42918;4>
- Jeunes filles de France* (1936–1944, Француска), <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/cb327960919/date19400101#resultat-id-1>
- Mujeres Libres* (1936–1938, Шпанија), <https://www.museoreinasofia.es/coleccion/proyectos-investigacion/mujeres-guerra-civil-espanola/asociacionismo-mujeres-libres-ama>
- La Mujer Nueva: boletin del Movimiento Pro-Emancipación de las Mujeres de Chile* (1935–1941, Чиле), <https://www.memoriachilena.gob.cl/602/w3-article-701.html>
- The Woman Today* (1936–1937) <https://www.marxists.org/history/usa/pubs/wt/index.htm>
- Solar, Maja. „Godine 1936...”. *Polja*. 61. 502 (2016): 18.

ЛИТЕРАТУРА

- Ackelsberg, Martha. ”’Separate and Equal’? Mujeres Libres and Anarchist Strategy for Women’s Emancipation”. *Feminist Studies*, Vol. 11, No. 1 (Spring, 1985): 63–83.
- Asman, Alaida *Oblici zaborava*. S nemačkog prevela Aleksandra Bajazetov. Beograd: Biblioteka XX vek, 2018.
- Barać, Stanislava. „Pacifistički i antifašistički diskurs u listu *Žena danas* 1936–1940”. *Intelektualci i rat 1939.–1947. Zbornik radova s Desničinih susreta 2011*. Ur. Drago Roksanđić i Ivana Cvijović Javorina. Zagreb: Filozofski fakultet u Zagrebu, Plejada, 2012. 217–231.
- Barać, Stanislava. „Rosa Luxemburg in der jugoslawischen proletarisch-feministischen Gegenöffentlichkeit 1920–1941”. *Serben und Deutsche in 20. Jahrhundert – im Schatten offizieller Politik*, Hrsg. Gabriella Schubert. Wiesbaden: Harrasovitz Verlag, 2015. 56–68.

- Бараћ, Станислава. *Жена данас (1936–1940)*. [Поглавље у књизи:] *Феминистичка контрарајаносић. Жанр женског портрета у српској периодици 1920–1941*, Београд: Институт за књижевност и уметност, 2015. 188–236.
- Бараћ, Stanislava (Ne)pristajanje na zaborav: Mitra Mitrović, portret revolucionarke”, 2017. <http://komunalinks.com/home/2017/1/23/nepristajanje-na-zaborav-mitra-mitrovi-portret-revolucionarke> 4.04.2021.
- Баšарaгин, Margareta *Antifašistkinje Subotice: skojevke, partizanke i afežeovke*. Novi Sad: Удружење „Женске студије и истраживања”, 2021.
- Беšлин, Милвој, Хуснија Камберовић, Аднан Прекић, „Млади историчари пред изазовима ревизионистичких историографија”, предговор у: *Пред изазовима ревизионистичких историографија: регионални контекст*. Ур. Беšлин, Милвој, Хуснија Камберовић, Аднан Прекић. Удружење за модерну историју, Сарајево, 2020. 7–10.
- Бонгфиглиоли, Chiara, „Биографије активисткиња АФЖ-а: интерсекционална анализа женског дјеловања”, поглавље у: *Изгубљена револуција: АФЖ између мита и заборав*, ур. Андреја Дуганджић и Тјана Окић, Црвена/Фондација Роза Луксембург, Сарајево, 2016, 16–39.
- Божиновић, Нeдa. *Женско питање у Србији у XIX и XX веку*. Београд: „Devedesetčetvrtа”, „Жене у црном”, 1996.
- Whitney, Susan B. ”Embracing the Status Quo: French Communist, Young Women, and the Popular Front”. *The Journal of Social History*, Vol. 30, No. 1 (Autumn, 1996): 29–53.
- Grubački, Isidora. ”Communism, Left Feminism, and Generations in the 1930s: The Case of Yugoslavia”, book chapter in *Gender, Generations, and Communism in Central and South-Eastern Europe*. Ed. Anna Artwińska and Agnieszka Mrozik. London: Routledge, 2020. 45–65.
- Grubački, Isidora. *The Politics of Feminisms in Interwar Yugoslavia: Local National and Transnational Perspectives*, Централноевропски универзитет у Будимпешти, докторска дисертација у рукопису.
- Djilas, Milovan. *Memoir of a Revolutionary*. Translated by Drenka Villen. New York: Harcourt Brace Jovanovich, INC, 1973.
- Ђилас, Милован. *Револуционарни раји*. Београд: Књижевне новине, 1990.
- Жене Србије у НОБ*. Београд: Нолит, 1975.
- Костић, Лариса и Емилија Аћимовић. *Жена данас (1936–1940): библиографија*. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2021.
- Кулјић, Тодор. *Култура сећања: теоријска објашњења употребе прошлости*. Београд: Ћигоја штампа, 2006.
- Кулјић, Тодор. *Прогнани појмови: неолібeрална појмовна ревизија мисли о друштву*. Београд: Clío, 2018.
- Кулјић, Тодор. *Манифест сећања левице: контрасећање потлачених и заборављених*. Београд: Clío, 2021.
- Лалатовић, Јелена. „Феминизам у омладинским часописима: ка историји девојачке културе у Југославији”, *Модернизам и авангарда у југословенском контексту*. Ур. Биљана Андоновска, Томислав Брлек, Адријана Видић. Институт за књижевност и уметност, Београд, 2021. 153–166.

- McDonald, Kathlene. *Feminism, the Left, and Postwar Literary Culture*. University Press of Mississippi, 2012.
- Милановић, Јасмина В. *Женско друштво (1875–1942)*. Београд: Институт за савремену историју, Службени гласник, 2020.
- Миликић, Милош Мидо *Рајним сџазама Милована Ђиласа*. Подгорица: Мојковац / Фондација „Милован Ђилас”, 2009.
- Митровић, Митра. *Рајно џутовање*. Просвета. Београд, 1953.
- Pantelić, Ivana. *Partizanke kao građanke: društvena emancipacija partizanki u Srbiji 1945–1953*. Beograd: Evoluta, 2011.
- Pantelić, Ivana. „Antifašistički front žena Jugoslavije i njegovo ukidanje – primer patrijarhalnog (dis)kontinuiteta”, *Antropologija I* (2020): 73–90.
- Rabinowitz, Paula (2016). „Proturječna roda i žanra” (prevele Veronika Mesić, Ema Sandalić i Ivana Mihaela Žimbek). *k.: časopis za književnu i kulturalnu teoriju* 14.13 (2016): 273–307.
- Rigney, Ann. ”Remembrance as remaking: memories of the nation revisited”. *Nations and Nationalism: Journal of the Association for the Study of Ethnicity and Nationalism* 24.2 (2018): 240–257. (<https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/nana.12388>)
- Свирчев, Жарка. *Порџреџ џреџходнице: Драга Дејановић*. Бечеј: Градско позориште Бечеј, 2018.
- Sklevicky, Lydia. „Karakteristike organiziranog djelovanja žena u Jugoslaviji u razdoblju do Drugog svetskog rata (I)”. *Polja* 30.308 (1984): 415–417.

Stanislava Barać

THE MAGAZINE *ŽENA DANAS (WOMAN TODAY)* 1936–1940
AND CULTURE(S) OF REMEMBRANCE

Summary

Taking into account previous systematic research of the Serbian (literary) periodicals at the Institute for Literature and Arts, on the one hand, and concepts related to the interdisciplinary field of memory studies, on the other hand, this paper tries to present a chronological sequence of the effects of memory and forgetting in the magazine *Žena danas (Woman Today)* 1936–1940 and in relation to it. As part of the international anti-fascist movement of the Popular Front, on a global level, and part of the renewed activity of the Communist Party of Yugoslavia and feminist activism of their members and sympathizers, on a local level, the magazine *fought against the oblivion* of the left-feminist legacy. In the post-war period, the surviving editors and contributors *worked on the memory* of their own anti-fascist and feminist struggles. After 2010 various forms of museological, scientific, artistic, and activist memory of the Women’s Antifascist Front of Yugoslavia (AFŽ) intensified in the context of the (anti)revisionist discussion about the Yugoslav heritage, which has been taking place in the societies resting upon that heritage. This paper proves the set thesis that launching and publishing of the magazine in the given period also represents the first phase of the organized activities of the Women’s Antifascist Front of Yugoslavia. The content of the magazine is, therefore, an archive of the movement, i.e. one of the places where *left feminism* was formed. The paper shows how overlooking *Žena danas (Woman Today)*

1936–1940 as an important archive of *left feminism* and the AFŽ in certain scientific interpretations of feminist activism in Yugoslavia led to overlooking of their continuity and autonomy. It also contributed to conflicting remembrance of the AFŽ and its autonomy.

Keywords: *Žena danas (Woman Today)*, Mitra Mitrović, cultural memory, remembrance and oblivion, literary history, anti-fascism, the Women's Antifascist Front of Yugoslavia, left feminism, socialist realism, archive and canon

Вељко СТАНИЋ*
Независни истраживач

ПАРЧЕ ВЕЛИКОГ ЖИВОТА: МИТРА МИТРОВИЋ О ТРИДЕСЕТИМ ГОДИНАМА 20. ВЕКА

Апстракт: У чланку се анализирају аутобиографски записи посвећени тридесетим годинама 20. века у Личној заоставштини Митре Митровић (1912–2001).¹ Кроз неколико кључних тачака (одрастање, студије на Универзитету у Београду, учешће у студентском покрету и Комунистичкој партији Југославије, однос према друштвеним и политичким проблемима Краљевине Југославије, идеологији, књижевности, Совјетском Савезу, женском питању) настојимо да у духу интелектуалне историје осветлимо изворну вредност успомена Митре Митровић као једне од главних учесница револуционарног комунистичког покрета у Југославији, као и њихов могући теоријски значај у реинтерпретацији интелектуалног наслеђа српске и југословенске левице.

Кључне речи: Митра Митровић, аутобиографија, тридесете године 20. века, студентски покрет, комунизам, КПЈ

Ово буђење савесности испирајава на акцији, и затим на јединственом деловању и мисли. Тада је човек помирен са собом, какво год било време његове судбине. Више се не осећа као играчка слепих или неизмерних сила. Гледа бистрим очима на најгоре историје, и чак усред највећих поразација осећа се већим захваљујући својој способности разумевања, својој вољи за деловањем и јурчањем оштора, неуништивим осећањем да је уједињен у свим својим тежњама са великим делом човечанства у његовом најредовању кроз време.

Victor Serge, „Marxism in Our Time”,
Partisan Review, 3/1938: 27 (превод В. С.)

* stanic.veljko@yahoo.com

¹ У периоду писања овог рада, Лична заоставштина Митре Митровић била је похрањена у Историјском музеју Србије. Међутим, како није било могућности адекватног сређивања заоставштине у смислу њене доступности истраживачима, Музеј је заоставштину 2021. године вратио господину Алекси Ђиласу, у чијем поседу је првобитно и била. Овим путем изражавам велику захвалност господину Небојши Дамњановићу, музејском саветнику Историјског музеја Србије у пензији, који ми је љубазно омогућио да прегледам архивалије Митре Митровић. Такође ми је пријатна дужност да се на разговорима и критичким примедбама најтоплије захвалим госпођи Латинки Перовић и господину Алекси Ђиласу, као и драгој колегиници др Станислави Бараћ.

Ровињ, Via Andronella 10. Прве дане септембра 1973. године Митра Митровић као и обично проводи на овој адреси. У том истарском граду радо борави и њен београдски круг: Борислав и Милица Михајловић, Мића и Вера Поповић, Радомир и Каћа Константиновић. Митра је прешла шездесету. Исте године видимо је у телевизијском разговору поводом тридесет година од Другог заседања АВНОЈ-а: њена густа, коврцава коса прожета је седим власима, а лице, иако помало уморно, и даље открива маркантне, искричаве црте и задржава младалачку живост. Посета телевизијске екипе у њеном београдском дому у Господара Јеврема 35 помало изненађује. Већ десет година Митра Митровић је у пензији, а скоро су две деценије како није у врху комунистичког покрета у Југославији. Сада је и нешто усамљенија. Терка Вукица,² из брака с Милованом Ђиласом, посветила се студијама српскохрватског језика и књижевности, затим драматургије, али још више авангардном филму кроз који живи своју побуну. Почетком исте године у САД излазе Ђиласови мемоари о међуратном периоду.³ Писани још средином педесетих година, посвећени су Митри Митровић, Ђиласовој револуционарној љубави и првој супрузи. После његовог изласка из затвора крајем 1966, Милован и Митра обнављају сусрете, редовно се виђају, размењују књиге и рукописе.

Али, позно ровињско лето 1973. у знаку је Митриног гласа. Замишљена, меланхолична, али и одлучна, она на писаћој машини исписује неколико страница насловљених *Моји „џрограми“: као увод у „аутибиографију“ која не мора бити написана*. Наслов је двосмислен, варљив, а дуже или краће мемоарске белешке настајале током година представљаће фрагменте једног живота, слично ономе што је Ролана Барта подсећало на фотографију и што је назвао биографемама (Barthes 1980: 54). Чујмо уосталом њен глас:

Ове године пред полазак у Ровињ врло брижљиво сам одабрала десетак папирића који су стали у један обичан коверат; те папириће никад нико не види, а кад би их и видео представљали би за њега, осим за моју Вукицу или неколико најближих, залудне моје монологе у које не би хтели ни да улазе, из поштовања и туге. Ти моји монолози, међутим, нису никакви текстови у правом смислу, само су то полуразумљиви натписи и при томе обележени бројевима. Углавном их увек вучем [са] собом, у том коверту, и сваке две или три године, за ових десет година, 1963–1973, допуњавам с неком наизглед безначајном исправком или новим листићем... Реч је, на-

² Вукица Ђилас (1948–2001), књижевни преводилац.

³ Milovan Djilas, *Memoir of a Revolutionary*, New York: Harcourt Brace, 1973. У код нас необјављеном српском оригиналу, рукопис је насловљен *Идеал и професија*. Захваљујем се господину Алекси Ђиласу на увиду у овај рукопис.

име, о свему што је требало, што сам хтела, што хоћу и што ћу можда и записати.⁴

Размислимо сада о тренутку у којем Митра Митровић пише ове редове. То ће нам помоћи да, ван непосредних личних мотива и чак изнад њих, боље схватимо духовну позадину њене намере. Годину дана раније одбачена је реформистичка политика српског партијског руководства и смењено њено либерално вођство. Наступа нови идеолошки заокрет и отвара се деценија у којој владајућа идеологија убрзано губи легитимитет. Иако одавно ван главних политичких токова у земљи, Митра, не штедећи ни себе, недвосмислено препознаје и део своје политичке судбине у овим дешавањима:

Мој критички однос према овом времену, моја сазнања као зрелог човека, ослобођеног идеологије, заблуда и превара, било би немогућно пренети у времена идеологије, заблуда и превара које су биле сами реални мој живот, у којима данас могу видети стварне корене ирационалности... које су владале тада мноме... Мука разочарења и сазнања припада другом времену и другим људима, а не тадашњем ни времену ни људима. Утолико је, – а мало ко може то да разуме – несрећа још већа.

Понухват који је предузела не треба да донесе ни „политичке мемоаре“ нити да пружи „историјску документацију“. Замишљен је као поглед у сопствену личност: „да скицирам свој живот, сама себи будем објекат, да реконструишем атмосферу и идеје тог времена... као дуг према себи, да успоставим колико год могу себе, своју личност, своје мотиве, своје кривце, своја оправдања... Шта не желим – мемоаре разочараног човека. Шта желим – мемоаре слободног мислећег човека“.

Вилхелм Дилтај је аутобиографију сматрао највишим обликом „разумевања живота“, јер је држао да се у избору аутобиографских секвенци и њиховом контекстуализовању постиже разложна целина у којој се открива и смисао прошлости. Митрину намеру с пуно разлога можемо да сврстамо у аутобиографски жанр: испричати животни пут или његов значајнији део као развој субјективне свести у датом историјском, друштвеном и културном оквиру. Она то чини са становишта пређеног пута и временске дистанце и више заокупљена питањем сећања и идентитета него историје у смислу *res gestae*. Видели смо да она одмах недвосмислено истиче разлике између „ја које говори“ и „ја о коме се говори“, свесна непотпуне објективности коју овај жанр са собом носи. Будући да говори о својој генерацији и друговима, њен рукопис такође осцилира

⁴ Уколико није другачије наглашено, сви наводи су из Личне заоставштине Митре Митровић. С обзиром на то да документи у заоставштини нису класификовани и посебно обележени, није могуће њихово прецизно и појединачно навођење.

између аутобиографије и хетеробиографије. Пошто је снажно утемељен у друштвеним приликама једног времена, он у извесном смислу и напушта аутономну позицију и наступа као „лично искуство у смислу општер значаја” (Sloterdijk 1978). Најзад, посебан слој који превазилази оквире ове студије представља Митрин „женски глас” и његово место у канону родних студија (Jelinek 1986).

Требало би се накратко вратити у време највеће друштвене афирмације и угледа Митре Митровић почетком педесетих година прошлог века. Она је две деценије млађа. Њен глас тада уме да буде строг и одлучан, а њена крхка фигура да губи на женствености. Нико јој, међутим, не пориче велику ангажованост у руковођењу просветном политиком и културним животом у Србији (Димић 1988). Додајмо томе и да је она на гласу као заштитница талентованих младих стваралаца, посебно оних окупљених око тек обновљеног *НИН*-а⁵. Иако члан Партије од почетка тридесетих година, њен прави политички успон почиње крајем Другог светског рата. Није лако ни побројати њена задужења: повереник за просвету АСНОС-а од 1944, министар просвете у Влади НР Србије, руководилац Агитпропа ЦК СКС, председник Савета за просвету и културу Владе НР Србије, члан ЦК СКС и ЦК СКЈ, народни посланик и у републичкој и у савезној скупштини – тако изгледају основни елементи једне бриљантне политичке каријере. Не заборавимо уз то да је она жена. Њена улога је огромна и у раду АФЖ-а. Уз неколико других револуционарки, Спасенију Бабовић, Милку Минић, Љубинку Милосављевић и Босу Цветић, она улази у „затворени круг утицајних жена које су заузиле водеће положаје” (Шкодрић 2015: 423), не без великих разлика у

⁵ Занимљив портрет из ових година оставио нам је Миодраг Б. Протић: „Да се 1951. дух новина развије, помогло је и именовање Митре Митровић за министра културе... Лице троугласто – чело широко, испод наглашених обрва очи размакнуте, крупне, црне, као на фајумским ликовима. (Милуновић ју је тако и насликао.) Сиви костим, уски блејзер и звонаста дуга сукња, ташна преко рамена о каишу (сећање на партизанске официрске торбице) – та мода се и називала Митрином... Интелектуалац, члан Централног комитета, Ђиласова супруга, дојучерашњи шеф Агитпропа, окренула се могућим, одмереним променама. Осетивши то, око њеног Министарства (Теразије 10) почели су се окупљати најпознатији књижевници, ликовни уметници и музичари; навратио би понекад и Ђилас, висок, мало повијен и разбарушен, у жутом капуту са каишем... [Митра је] у Србији поставила темеље културне политике педесетих, у њу увела колективну памет, личности од знања, укуса и угледа. Буџетски је, на пример, обезбедила релативно велика средства за откуп најбољих ликовних дела и именовала стручну комисију која их је бирала, па је број изложби после 1950. брзо порастао – пример су следили Београд, федерација, државне установе... У врху власти заступала давнашњу идеју о оснивању Модерне галерије. Многима и лично помогла. Мене је, на пример, бранила од „добрих другова“, „наших људи“ због критика у *Нину*, а да ми то није ни поменула“ (Протић 1992: 326–328).

погледима, као и личних суревњивости. Митра ће убрзо осетити и другу страну режима којем је тако снажно припадала.

У прелазном раздобљу југословенског социјализма после сукоба са СССР-ом 1948, Митра Митровић припада реформистичком курсу који у партијском и државном врху најубедљивије заступа Милован Ђилас. Врхунац овог усмерења које жели да се ослободи бирократског карактера власти и унесе више демократије и слободе у политички и јавни живот наступа на Шестом конгресу КПЈ 1952. у Загребу. Исте године Митра почиње да повремено води дневник. То је већ знак наглашене рефлексивности, потребе за дистанцом, одмаком од реалних догађаја, повлачења у тишину контемплације. С пролећа 1952, у свеску записује позив Александра Вуча за сарадњу у новопокренутим *Сведочанствима*. Ипак, њене сумње и двоумљења произлазе из високог положаја који заузима. Посећује је Борислав Михајловић Михиз „који је почео писати критике књижевне у *НИН*-у и *Књижевним новинама*... паметан... жив и нимало натруњен модернизмом... Можда сувише конзервативан но што би смео бити млад, савремен човек”. И Михиз јој поставља питање: зашто Митра Митровић не пише „бар мемоаре”. Необичан *échange* који сведочи о промењеној клими, као и Митриној отворености да чује другачије гласове. Јер, бележи даље она, млади критичар министарки отворено приговара за „непопуларне гестове”, „за чланак *Ћиорови око демократије* у коме, ипак, иступам као ждановац... затим, наредила сам да се у Београдском драмском повуче са репертоара *Бал лојова*, једна ‘инвентивно режирана комедија’”. О сличним дилемама сведочи и епизода с украшавањем зграде Владе НР Србије из истог периода:

Да ли се одлучити на идеју о Косовској битци коју даје Лубарда? Ђилас се за то залаже. А Лубарда је своју Косовску битку замислио да слика средствима, облицима, идејом свог ‘правца’ у сликарству које су код нас назвали апстрактним... А ако се Косовска битка појави у сличном жанру као ‘Вучји до’ на последњој његовој изложби. Не знам – Лубарда је јака даровитост, необичан интензитет, више га волим него мртва пресликавања старих боја на новим мотивима... али да ли то и на зиду Президијума?

Митра се напослетку одлучује да ступи у редакцију *Нове мисли*, часописа који у јануару 1953. покреће њен већ бивши супруг Милован Ђилас. После брзо угашених *Сведочанстава* и неостварене Крлежине замисли о обнављању часописа *Данас*, *Нова мисао* се брзо истиче као водећи месечник за културу с прилозима из књижевности, књижевне критике, филозофије, уметности, историографије и природних наука. У редакцији су још и Милан Богдановић, Скендер Куленовић, Добрица Ћосић, Мирослав Крлежа, Оскар Давичо и други, а с прилозима се, између осталих, јављају Иво Андрић, Аница Савић-Ребац, Петар Џацић, Зоран

Гавриловић, Миодраг Павловић. И Митра пише. Исте године излази њено *Рајно љубовање*, лирска проза о догађајима из периода 1941–1945, коју одушевљено дочекује млађа генерација. Борислав Михајловић Михиз је приказује у *Новој мисли*, а Миодраг Протић у *Летопису Мајнице српске*.

Идила не траје дуго. После само годину дана, у јануару 1954, *Нова мисао* престаје да излази. Њен *spiritus movens* Милован Ђилас смењен је са свих функција на Трећем ванредном пленуму ЦК СКЈ одржаном средином истог месеца у Београду. Исти догађај означава и почетак трновитог пута за Митру Митровић. Али га она и сама бира. Уз Владимира Дедијера, једина стаје у одбрану бившег супруга, пружајући начелну подршку његовим идејама и праву да их слободно износи. Добрица Ћосић је тих дана у свом дневнику слика као хероину античких трагедија, као „тигрицу у кавезу” (Ћосић 2001: 45). Иако цео случај има несумњиво и личну димензију – Митра брани и једну успомену и оца свог детета – он се не своди на сентименталну причу. Уз партијски бојкот – Тито је одбио да је прими – следиле су две године испитивања у Контролној комисији. У ЦК СКС више није бирана, а из ЦК СКЈ искључена је 1956. Под партијским притиском биће јој изнуђена изјава којом се оградајује од Ђиласових ставова (Bondžić 2013). Митра, ипак, не напушта систем у потпуности. Следећи редови из њених хартија сведоче о томе, али и о њеном демократском сазревању. Она је

схватила да је постала професионални политичар КПЈ који своја мишљења треба да подудара са званичним... који у ствари нема индивидуалне слободе... страховито сазнање [да] плаћам данак структури своје партије, револуционарне, комунистичке... Робија ми је била анахронизам (бесмислена) (дете, мајка), без изгледа на победу мишљења... отишла [сам] врло свесно у тзв. компромис – у својим четрдесетим годинама – покушавајући да се одржим легално, на свом тротоару.

Убудуће се налази на местима без већег политичког значаја. Одбивши одлазак у дипломатију, од 1956. је секретар Комисије за школску реформу, а потом и директор Савезног завода за проучавање школских и просветних питања. Пред немогућношћу да стане на чело Југословенског драмског позоришта, на позив саме куће из 1962 – изостала је подршка надлежних државних органа – Митра Митровић идуће године, с тек навршених педесет година, одлази у пензију.

Много година касније, време после Пленума назваће „данима и месецима разочарања, напуштености, самоће и изолованости од сваког јавног живота”. Ипак, у њему је „открила драгоценост независности” и „уживала [сам] у одсуству наметнутих препрека на путу ка постизању унутрашњег интегритета и склада са самим собом” (Митровић 1989: 230). Од времена Пленума остају јој верни малобројни пријатељи: „Аца и

Лула Вучо позвали су ме убрзо на чај; с њима, Душаном и Лелом Матић и Ивом Андрићем могла сам стајати на пријемима за државне празнике на које сам наставила да одлазим” (Митровић 1989: 227). Пријатељи су честа тема њених поверавања хартији. У једној белешци насловљеној „Пријатељи које треба неговати”, уз нека већ поменута имена срећемо и Латинку Перовић. Усамљена, Митра је и рањива. Њене дневничке белешке потврђују повређеност и љутњу с краја 1962. када јој је упућен позив да одржи реферат о борби жена за еманципацију, а чега се живо сећа и Латинка Перовић (Milosavljević 2010: 41). Она није увек лишена горчине и цинизма. Света Лукић бележи њене речи, изговорене „у Ровињу око 1960”: „Ах, ми смо своје мемоаре појели” (Лукић 1996: 154). У исто време, међутим, она ће за Матицу српску приредити књигу мемоарске прозе о Другом светском рату у Југославији под карактеристичним насловом *Време и савесит*. Почетком седамдесетих година, Митра престаје да одлази на партијске састанке. Преводи са руског публицистичке списе Лава Толстоја и Лењинову преписку. Нарочито прати литературу о СССР-у, чита Роберта Конквеста, али и Сартра, а од југословенских аутора Загорку Голубовић. У сенци Шездесет осме, ћерки Вукици пише: „Заклињем те да никада не учествујеш ни у каквом илегалном политичком покрету... У ствари, ако се хоће и жели, треба се јавно борити за слободу, односно за постојање јавних покрета за слободу”.

Живот Митре Митровић тече у знаку изнуђених и изабраних раскида: с патријархалним светом свог детињства, с могућношћу конформистичког грађанског живота и конвенционалне каријере, раскида, макар и привременог, са светом књижевности, личног раскида са животном љубављу Милованом Ђиласом, а на крају и с револуционарним комунистичким покретом укључујући и његову женску компоненту. Покушаће да се поврати писањем, вокацијом коју је у младости жртвовала политици. *Рајно љућовање* и *Веселин Маслеша* бљеснуће лирском свежином и ненаметљивом мисаоношћу. Иако несумњиво јака жена са значајним револуционарним ангажманом и крупном биографијом, чију су егзистенцију носиле и кидале снажне страсти, над Митром Митровић лебдела је сенка промашености и прокоцканог живота. Аутобиографију неће завршити, а у јавном животу неће учествовати.⁶ У рукопису ће оста-

⁶ У том смислу је речит запис Василија Калезића, педантног и страственог истраживача међуратне књижевне левице: „Пошто ме Ђилас упутио на своју прву супругу Митру Митровић, да, код ње, видим шта има и хоће ли ми ставити на увид оно што ме интересује (а, што се њега тиче, ‘може све’), ја сам, заиста посјетио Митру Митровић, у њеном стану... Разгледам велики, старински, албум фотографија... ‘Домаћица’ је предусретљива, показује и објашњава све. Сјећања су јој врло свијежа, а објашњења – историјат времена и људи... Есеј би требало написати о томе како Митра Митровић показује фотографије из младости или из каснијег доба... Сваки детаљ је у функцији и свака оцјена оштроумно

ти и њена обимна биографска студија о Милицы Стојадиновић Српкињи. Да ли је у том „сломљеном цвету” српске књижевности препознала и властиту усамљеност и одбаченост, а у песникињином романтизму одјеке свог драгог Русоа и идеале давно ишчезле младости?

Међу Митриним хартијама наилазимо и на посебно издвојени есеј Џорџа Орвела „Зашто пишем”. У том познатом тексту, славни енглески писац (и социјалиста) наводи четири покретачка мотива за писање: пуки егоизам, естетски ентузијазам, историјски порив и политичку сврху. Није тешко одгонетнути да је Митра Митровић у припреми своје аутобиографије вођена Орвеловим „историјским поривом”, жељом „да се људи и догађаји спознају у правом свјетлу, да се изнађу истине и да се сачувају за добро потомства” (Orwell 1983: 27). На то нас, пре свега, упућује карактер несређене заоставштине Митре Митровић. У њој влада готово боемски немар лабаво повезаних трагова у којима се преплићу аутобиографске, мемоарске и дневничке белешке писане руком или откуцане на писаћој машини, најчешће у неколико верзија, преправљане, дорађиване (прилог 1), с преписком и записима о прочитаним књигама. Међутим, пут који нам њена заоставштина отвара не води до класичних биографских решења. Пред нама није кључ за „херојску биографију” која пружа модел с којим се треба поистоветити. Није то ни социјална биографија у којој би јунак био само карактеристичан израз једне епохе, класе, духовног или политичког покрета. Она нас најпре води ка интелектуалној биографији коју омогућава сама природа извора и интимни свет који они откривају. То је животопис који није строго затворен у један смисао, него је биограф у стању да дешифрује вишеструка значења, еволуцију личности у различитим животним добима. Емпатија као нужан предуслов биографије омогућава да, као што каже француски писац Макс Гало, имамо камеру с двоструким објективом: видимо свет очима свог протагонисте, али имамо и други поглед, у унутрашњост и психологију његовог бића. У случају Митре Митровић, у средиште долази императив разумевања, напор да се кроз властити живот расветли једно време, а пре свега револуционарни занос, корени побуне, идеолошке страсти, духовна физиономија левог покрета, генеза комунистичке револуције. Најзад, усмереност аутобиографских записа Митре Митровић на властиту младост, на тридесете године 20. века, за коју сама каже да је представљала „парче великог живота”, на симболичан начин одговара већ поменутиим Барто-

запажање... Митра Митровић је, знајући на чему радим, мени, стварно, свесрдно излазила у сусрет, али је молила да о њој не пишем. У то вријеме (1980. године, нарочито) мени се чинило да је радила на својој мемоарској књизи, па је то могао бити разлог, један, а други је, вјероватно, у томе што се клонила јавности” (Калезић 1990: 297).

вим биографемама као отргнутим делићима живота у којима се одсликава смисао једне индивидуалне егзистенције.

Митре Митровић међу живима нема већ две деценије. Заборав на њено име пао је још раније и није случајно што је у томе поделила судбину идеје и револуције за коју се борила. Штавише, после 1989. садржаји и теме тог живота и читавог века који је за нама као да су неповратно изгубљени и нестали с јавне сцене. Доиста, револуције из претходна три века европске и светске историје више не представљају непосредно надахнуће и не пружају моделе савременом човеку. У једном другом смислу, пак, посреди је својеврсна оптичка варка: револуције схваћене као процеси, у главном луку од Француске 1789. до Русије 1917, померајући се са Запада на Исток и враћајући се с Првим светским ратом у средиште европске политике, представљају конститутивни део модерне политичке свести, нису никакав инцидент историје који се може једноставно одбацивати и заборавити, нити свести на историју насиља. Њихови некадашњи актери имају и постхумни живот. Они су неизбежни саговорници у разумевању прошлости, тим пре што историја левице у свакој генерацији познаје (само)критичке, дисидентске тонове. Митра Митровић нас стога овде више занима као писац, а мање као актер историје, више њен лични развој него колективна судбина, сфера приватног наспрам домена јавног.

У тој перспективи вреди указати и на недавне студије које у духу интелектуалне историје и „културног обрта” преиспитују историју левице. Књига Енза Траверса *Меланхолија левице* анализира интроспективне списе неких канонских фигура – поменимо само женске представнице које Траверсо узима у разматрање, Лујзу Мишел и Розу Луксембург – а који представљају својеврсно полагање рачуна о прошлости. Меланхолија подразумева свест о поразу, али не значи одустајање од борбе нити порицање властитог живота (Traverso 2016). Аутобиографски списи Митре Митровић савршено одговарају том императиву кроз који и историја левице у Србији и Југославији, а с њом и наше познавање прошлости, добија нови, пунији и свежији изглед. Балкански простор посебно осветљава нова књига Марије Тодорове *Имагинарна утопија: изгубљени свети европских социјалиста на рубу Европе*. Свет бугарских социјалиста крајем 19. и почетком 20. века она посматра као утопију чије основно значење настоји да рехабилитује. Јер, у очима својих протагониста она је изгледала веома живо и стварно носећи визије једнакости, слободе, правде, среће, наде. Испитујући личне судбине на примеру аутобиографија, мемоара, дневника, преписке и сличних извора, однос субјективности и сећања, реконструишући њихов емотивни и сазнајни свет, идеале и жртве, Тодорова жели да „поврати нешто од привлачности социјалистичке идеологије и утопије присутне у њој”, да покаже „како

су се социјалистичке идеје образовале, примале, преносиле и преобликовале” (Todorova 2020). Још један пример нам нуди угледни индијски професор Шобханлал Дата Гупта (Datta Gupta 2012) низом својих студија у којима показује како је нагласак стављен на субјективност, свест, слободу, идеализам, плурализам, а не само критику партијске бирократије, заједнички различитим духовима, у битно другачијим временским и историјским ситуацијама, као што су Роза Луксембург, Грамши, Бухарин, Рјазанов и други, и како ови елементи, враћајући Маркса хегелијанским коренима, образују алтернативно наслеђе у виду демократског социјализма супротстављеног совјетском *mainstream* марксизму. У том кључу, с горе истакнутим концептима, могуће је читати и деловање Милована Ђиласа и Митре Митровић од краја четрдесетих година прошлог века, дакако као аутентичну, самосвојну еволуцију у југословенским условима, а не свесно угледање. Посебна истраживања би могла да покажу да ли у Митрином схватању просветне и педагошке акције педесетих година можемо да препознамо значај образовања и културног деловања који је толико истичала Роза Луксембург, како на то упућује Станислава Бараћ (Barać 2015). Неки други, новији радови, засад, ту тему не отварају (Simić 2018), иако је примећено да Митрини погледи на женско питање после Другог светског рата превазилазе револуционарне, идеолошке оквире класне борбе (Petrović 2019).

Проучавање живота Митре Митровић тек је на почетку (Pegović 2001; Пантелић 2011; Пантелић, Милинковић, Шкодрић 2013: 51–55; Todorović, Stanković 2016: 16). Критичко осветљење мемоарског корпуса који се овде узима у разматрање усмерено је ка отварању питања и постављању могуће скице за биографију Митре Митровић. Текст који следи комбинује хронолошки и тематски приступ и подједнаку пажњу посвећује Митрином детињству, одрастању, студијама, учешћу у студентском покрету, ступању и активностима у КПЈ, учењу марксизма, књижевним приликама, улози и значају Совјетског Савеза за напредну омладину тридесетих година, али и питањима слободне љубави, свакодневног живота и женског покрета окупљеног око часописа *Жена данас*.

У сенци историје: детињство и одрастање

Чему је могла да се нада и о чему да снева девојчица рођена 1912. у сиромашној породици железничког чиновника у Пожеги? Митра ће оца једва запамтити. Рођена у време бурних историјских догађаја, балканских ратова и Првог светског рата, њено детињство и одрастање одвија се у сенци тих крупних дешавања, али носи и њихов неизбежни печат. Отац умире од тифуса за време светског рата, а Митра с још три сестре и

најстаријим братом остаје под мајчином бригом. Несумњиво јој је мајка морала бити први узор у животу.

Млада и лепа, стасита жена, сећао се Милован Ђилас, њена мајка је радећи све чега би се дограбила, подигла и школовала све петоро. Била је то права српска жена, која већ столећима наслеђује сазнање да на њој, иза буна и ратова, остају деца да их подигне својим напорима и одрицањима... Такав самотни удовички живот и такви напори, крили су у себи неисцрпне и неказане трагедије, али које су ове жене, па и њена мајка, примале као нешто природно, судбинско, што траје толика столећа и погађа многе, па ни њу није мимоишло (Ђилас, *Идеал и професија*, рукопис).

Сиромашно порекло и провинцијски живот дају тон Митриним успенама на детињство и одрастање. Сав њихов породични живот стаје у малу, дворишну приземну кућу која се састоји од кухиње и собице. Одатле се креће у свет, најпре у школу, која за Митру и њене сестре и брата не представља велики проблем. „Митра је одрасла као слабашно, ратно дете, нежних костију и мршаваг ткива, али жилава и дурашна. Никада нису имали толико да би могли рећи да ће и сутра сити да буду. Но сви су били одлични ђаци, и зачудо, од природног укуса, умерености и манира, какви се не налазе често ни код богаташке деце” (Ђилас, *Идеал и професија*).

Свет у коме одраста Митра Митровић припада левичарским идејама снажно утиснутим у историју Србије друге половине 19. и почетка 20. века. Пореклом из ужичког краја, Митрино породично окружење живи близу прича о чувеним социјалистима које је овај крај изнедрио: Димитрију Туцовићу, Радовану Драговићу, Драгиши Лапчевићу. Та бунтовна Србија је прави завичај Митре Митровић, из њега креће у живот док још и не зна шта све значи комунизам, Лењин, Коминтерна... Њена најранија сећања посвећена су тим необичним, изгубљеним силуетама. Поред књига и правог култа читања, људи су у овом погледу представљали уједно чврсте и мистериозне споне с једним вишим животом. У дворишту стално среће Драгољуба Шустера. То је човек „благ... млад... социјалист и то који је боловао од туберкулозе као у романима које сам већ читала и умро баш у време мог завршетка ниже гимназије”. Ту је, затим, загонетни ковач Ђапа, брадат, ћутљив, увек с књигом, који за себе једноставно каже да је „толстојевац” и који не примећује љубопитљиве погледе малене девојчице. „Много касније, кад је вероватно чуо да сам комунист, промрљао би неко своје добар дан, или се кажипрстом дотакао чела у поздрав”. Митра се такође сећала своје мајке како је једном „готово с неком побожношћу и значајно, с поштовањем, рекла гледајући из наше кујне: прође Љубо Мићић”. Митра га слика „мало сваљених чакшира, жућкастих бркова, са шајкачом”. Тек знатно касније ће научити шта су

фракције и да је Љубо Мићић „симиновац” с којим не би требало да се састаје.

Сликање поратне стварности, с изузетком добре ужичке гимназије и солидних знања из ње понесених, Митру враћа не само на материјалну оскудицу, детињство без играчака, већ и на духовно сиромаштво провинцијског живота. У њему нема ни музеја ни уметности, ни спорта ни путовања. На игранке се иде у позајмљеним блузама. Али ране сентименталности ускоро ће уздрмати политичко сазревање. Догађаји из 1928/29. имају за Митру Митровић оно посредно значење какво ће јој нешто касније у Београду уживо пружити студентске демонстрације из новембра 1931. Дотад све као да тече ван њене свести, без њеног знања. Али узнемирење јунским догађајима 1928. у скупштини, убиство Басаричека и Павла Радића и рањавање Стјепана Радића, када су „жандарми с коња, галопом, исуканих сабаља јурили по београдским улицама” преноси се и на живот у унутрашњости. Увођење диктатуре 6. јануара 1929. не дели само политички живот у Краљевини Југославији на два раздобља, него и судбоносно утиче на политичко освешћивање читаве једне младе генерације. У Митрином сећању, „нико се није веселио, они најпримитивнији су говорили да је добро да је краљ унео ред, највећи део је ћутао, била је доста мукла ћутња”. Годину дана касније, Митра стиже у Београд на студије.

На Универзитету: „озлојеђен, оштар млади свети”

У септембру 1930, када Митра Митровић започиње студије на групи за југословенску књижевност на Филозофском факултету, у Београду се приказивао *Плави анђео* с Марлен Дитрих, „трагична судбина једног човека занесеног страшћу позне љубави”, у позоришту су се давали *Аида*, *Хофманове љубави*, *Мирандолина* и *Ана Карењина*, Жанка Стокић је играла *Госпођу министарку*, штампа је јављала о пресуди комунистима међу којима и Отокару Кершованију на десет година затвора, а у *Венцу* се истицала „цртица *Суша*, М. Ђиласа” (прилог 2). Митра је марљива девојка, жељна учења и градског живота, заинтересована за тај необично жив, помало егзотичан и буран живот у Београду из времена диктатуре, пуних кафеа, младих боема, нове моде и музике, часописа (Вавојић 2018). Радије него политику, она послушује пулс великог града у коме се нашла. „Прокламована је велика разноликост, а првенствено костими, материјал твид, фланел, жерсеј, биле су опет у моди куне и лисице и повратак великих шешира. Госпођа Шанел управо се тада била појавила са својим костимима, струк је био 2 цм испод нормалног код Жан Патуа”.

Главни живот, међутим, одвија се на Универзитету. Иако аутономан и без политичких организација у времену диктатуре, Универзитет није у стању да преусмери студентско незадовољство. Напротив, диктатура ће пресудно утицати на политичко сазревање једног поколења. На сцену ступа прва поратна омладинска генерација после оне која је изнела уједињење 1918. Док су они пре њих били занети националном револуцијом, ови млади људи се сада у великом броју опиру традицији и наслеђеним вредностима. „Мимоишао нас је као генерацију, сећала се Митра, национални романтизам у идеји југословенства, уједињење државе, решавања вековних проблема, мимоишло нас је и непосредно разочарење ратом”. Политичке тешкоће из прве деценије живота југословенске краљевине у томе, ипак, играју велику улогу. Београд који поред својих живописних садржаја не може да побегне од својих сурових контраста, пружа и неутошну слику друштвених неједнакости, уједно и богатства и сиромаштва.

На часовима руског језика које школске 1930/31. држи Радован Кошутић Митра упознаје годину дана старијег студента Милована Ђиласа који је већ на гласу као млади писац који објављује песме и приче у *Мисли*, *Полиџици* и многим другим листовима и часописима. Његову пажњу привлачи млада колегиница, „мршаво, бело девојче, ситних уста и великих црних очију, које као да су повлачиле за собом читаво тело. Тешку косу као да јој је једва носио танушни врат. Руке, над књигом, биле су јој беле и нежне, витких изболованих прстију. Било је у њој нечег тужног и поетичног, прозирног и мисаоног” (Ђилас, *Идеал и професија*; прилог 3). Први сусрет Митра памти као „своју наивну сујетну победу, веома пријатну одједном... видео ме, можда и први пут”. Случајан сусрет после једног таквог часа, у шетњи Улицом Краља Петра, отвара читав нови свет: „Та три сата прве шетње по Калемегдану, од шест до девет увече кад сам морала ући у дом, биле су толико интензивно упознавање као да се радило о животу и смрти... била је то жестока игра упознавања, нека смеша чедности и животног искуства без искуства, реска и оштра, а наивна и млада... Ни сама нисам била свесна до те вечери чега све у мени постоји”.

Сусрет с Ђиласом за Митру значи ступање у једно динамично и бунтовно друштво, углавном младих црногорских студената, у коме се налазе Радован Вуковић, Стефан Митровић, Никола и Ђорђе Лопичић, Јанко Ђоновић, Борислав Ковачевић, Видак Марковић, Милица Живковић и други. Милован станује у Старине Новака 3, а с друговима жели да покрене часопис *Нуџрина*, надахнут Достојевским. Сви с књижевним амбицијама и с понеком објављеном причом или песмом, учесници књижевних вечери, још увек представљају неодређено, боемско друштво. Више посвећена студијама, Митра се од њих немало разликује, нема

„довољно мрака и бунта”, а иако воли Ђиласове приче јер су „писане добрим језиком, опоре, носе отпор, а и хуманизам”, још увек се није саживела с тим људима и темама. Стефан Митровић и Радован Вуковић јој предлажу да напише критику песама Десанке Максимовић, али она се не осећа спремном. Ипак, зближава их отпор наслеђеним мерилима, наглашена независност, узнемиреност да би „живот света могао бити друкчији, хуманији и без сиротиње”, противљење свему „малограђанском” под чиме виде „нешто ограничено, глупо, простачко, ситно и ћифтинско, што је у малом животу видело почетак и крај света”. Отуда избијају морална и социјална питања друштва, критички поглед на свакодневицу. Побуна је више интелектуална него социјална: „Карактер нашег незадовољства био је далеко шири од било каквог незадовољства личном ситуацијом... Наша лична ситуација била је таква да смо могли као и сви други из наших генерација тог времена... ићи утрвеном линијом и постизати оно што се звало каријера... Да се о томе мислило. Ми смо свакако били онај део генерације који је морао мислити и о нечем другом, и објективно и субјективно”. У случају Митре Митровић, томе се срећно придруживала и ослобађајућа женска перспектива, с изразитим критичким набојем према затворености и одређености патријархалног света, „утврђеног животног круга у који је све вукло (моја завичајна варошица са својим опојним јутрима, летима, необавезностима): студије, диплома, удаја, деца, служба, професорка...”

Морамо се на овом месту за тренутак зауставити. Колективни дух и егалитарни захтеви несумњиво одговарају једној дубљој традицији модерне српске историје (Реговић 2006). И Митра и њени другови ступају у живот на размеђу патријархалног и модерног света. У напону снаге они ће као професионални револуционари покушати, и то у контексту глобалне економске кризе и светског рата, да одговоре на изазове недовршене и непотпуне индустријализације балканских друштава у 19. и 20. веку (Stojanović 1997). Али останимо засад на њиховој младости. Њихова критика малограђанског претходи њиховом комунистичком ангажману, иманентна је њиховом развоју и није пуки идеолошки пратилац. Они малограђанско препознају у извитопереним традицијама локалне културе, преживелим патријархалним обрасцима живота у судару с новим временом, старим вредностима и типовима личности у којима се интелигенција не разликује много од ширих слојева друштва и који успоравају профилисање секуларног, урбаног идентитета. Иако одбацују национални романтизам, и они сами су деца романтизма, тачније једне његове гране која иде од Русоа. За визију романтизма која њих обликује кључан је осећај губитка основних људских вредности у капиталистичком свету који је бирократски, рачунцијски, механички, затим осећај

меланхолије и носталгије за стварним или измишљеним светом прошлости, најзад осећање јединства с природом и човечанством које преводи њихов универзализам у захтев за заједницом. Присетимо се идеализације сељаштва у српској књижевности 19. века, места патријархалности у политичким програмима и пракси српских социјалиста и радикала или Скерлићеве критике чаршије, па ће нам и романтизам ових младих бунтовника бити јаснији. Уместо стварања изгубљеног раја у сфери естетског, у књижевности или уметности, или пак бекства из грађанског друштва, наши јунаци се радије окрећу борби за будућност у којој ће поново успоставити изгубљене вредности (Löwy, Sayre 2001).

Ако се потом усмеримо на југословенски простор после 1918, они су сведоци кризе у коју је запала национална револуција Јужних Словена. Национализам се показује као главно наслеђе прошлости и то национализам „источног типа” (Ц. Пламенац), у којем држава претходи „развоју аутентичне културе”. После ослободилачког и еманципаторског, међуратни национализам све више показује свој ауторитарни карактер (Ђilas 1991: 167). Отежан развој либералних установа тако прати спора социјална померања у структури танког слоја српског грађанског друштва (Милићевић 2016: 24–64). Речито о томе говоре и гласови далеки Митрином револуционарном свету. Говорећи о међуратном Београду Паулина Лебл-Албала тако подвлачи: „Ми, стари Београђани, који смо били међусобно повезани давнашњим пријатељством, сматрали смо се као свет за себе. Ми смо се састајали, критиковали новајлије, сматрали их инфериорнијим и још чвршће стешњавали око себе обруч кастинства, господства традиције” (Lebl-Albala 2005: 266). Колико је интелектуална елита у себи одсликавала ову друштвену реалност показују и судбине Ксеније Атанасијевић и Анице Савић-Ребац, које су оповргле „илузију да је српско грађанско друштво исто што и београдска чаршија” (Реговић 2006: 384). Несклад између материјалног богаћења и духовног развоја истицао је у сутон свог живота и некада утицајни, инсајдерски глас грађанског Београда Милан Кашанин: „Наша буржоазија у духовном погледу никад није постала – буржоазија. Изашла из опанака, остала је необразована и духовно празна. И то је за развој наше културе била велика несрећа” (Кривокарић 1985: 25).

Митрина генерација живи и политички стасава у времену које је обележено несумњивим телеолошким смислом. Модерна политичка култура – онако како је обликује Француска револуција – познаје снажну револуционарну есхатологију засновану на универзалним претензијама слободе и једнакости; она даје оружје новим генерацијама да наставе јакобински сан. Маркс се може у свести својих следбеника појавити као тумач закона историје, али већ француски либерални историчари

из прве половине 19. века, као што је Гизо, уводе појмове борбе класа и историјске нужности. Маркс тој борби даје нови предзнак и напуштајући Хегела на место грађанина поставља радника. *Bourgeois* се у левичарском тумачењу појављује као издајник идеала једнакости и природних права човека. У име слободе и напретка, али и материјалног богаћења, капитализам производи неједнакост. Капитализам не доноси демократију, него откључава врата социјализму. Резултат је револуција не као смена режима, него као политичка култура, као „политичка страст која је саставни део демократије”, што касније комунистима омогућава да „своју акцију сместе у историјски ток и да себе посматрају као наследнике и настављаче идеје прогреса” (Furet 1995). Мржњи према буржују, том класичном месту европског 19. века, балканска друштва додају конзервативни отпор патријархалног света који не познаје градски живот и зазире од њега. Желећи да превладају друштвену заосталост, српски комунисти и сами (п)остају заробљеници народног егалитаризма који извире из прошлости. Отуда и њихова револуционарна идеологија не представља у свему дисконтинуитет с прошлим временом, и отуда ни сама у полувековном раздобљу после Другог светског рата не успева да изгради модерно друштво или понуди трајну алтернативу.

После неколико револуционарних таласа (1830, 1848, 1871), Први светски рат враћа револуцију у средиште европске политике. После ужаса националистичких сукоба и губитка илузија да свет „цивилизованых елита” може да сачува мир, уласку маса у политику и ковитлац јавног живота поново одговара питање социјалне револуције. С бољшевичком револуцијом у Русији утопија добија своје обличе на земљи и не изгледа више тако далека и неостварива (Todorova 2020).

У сусрету с преломним историјским временом и политичком кризом у земљи, интелектуални корени бунтовништва ових младих људи и читање Достојевског уступају место критици друштва, утолико интензивнијој колико је њихова блискост, најпре пријатељска и колегијална, али убрзо и политичка, бивала чвршћа и непоколебљивија. У бесциљним шетњама и бескрајним разговорима на обалама београдских река и околним брежуљцима, у доживљају природе и прочитаних књига, у оштром оку упереном према свему што их окружује, „у смешном ходу пролазника, ружно накинђуреној жени, у реци, у облаку”, изоштрава се њихова судбинска повезаност. „Најзад је све што сам знала... добило своје значење, своју вредност која је била дотад ограничена на неколико другарица... Поново сам себи вратила ону своју отворену природу и углавном ведром, и било је то парче великог живота кога сам се домогла”.

После прве године студија, Митра се у јесен 1931. враћа у Београд знатно другачија: „Имала сам младића кога сам волела и смисао не-

ког свог отпора, и неке нове другове... У Дому сам у извесном смислу представљала изненађење: гле, озбиљна и скромна, књиге па књиге, литература па литература, а каквог је момка нашла? И откуд баш њу да изабере?" (прилог 4).

У студентском покрету

Студентски покрет ће младалачком незадовољству понудити идеалан оквир за побуну. Од моралног незадовољства оно се окреће политичкој акцији. Године диктатуре омогућавају успон нове генерације у студентском покрету. Још 1922. на Београдском универзитету оформљен је Клуб студената марксиста, а рад лево оријентисане омладине одвија се и преко илегалног Централног већа, руководства студентске омладине, у студентском друштву „Прогрес”, као и Удружењу студенткиња Београдског универзитета. Међутим, Шестојануарски режим окончава њихов рад. Он истовремено отвара и једно ново раздобље. Увертира се одвија још крајем маја 1928, на студентским демонстрацијама против ратификације Нетунских конвенција у Народној скупштини, а које су се одиграле испред тек отвореног Студентског дома „Краљ Александар”, када долази до већих окршаја са жандармеријом. У следећој деценији, револуционарни студентски покрет развиће се у велику друштвену снагу обухватајући скоро половину студената Београдског универзитета од којих ће чак 5000 учествовати у редовима НОВЈ у току Другог светског рата. У том смеру их води критичко размишљање о друштвеним приликама у Краљевини Југославији, велике социјалне разлике и беда значајног дела становништва, национални проблеми и недораслости опортунизам грађанских странака, ауторитарност краљевског режима, слабљење европске демократије и њених установа, као и сенка фашистичке опасности која се надвија над Европом, најзад и пример Совјетског Савеза у коме се одиграла прва комунистичка револуција.

Како између јануара 1929. и новембра 1931. нема организованог студентског покрета, од краја 1931. па све до средине 1934. и стварања Акционог одбора студентских стручних удружења на Београдском универзитету започиње нови период у његовом развоју. Студентске демонстрације новембра 1931, које ће се наставити низом акција у следећим месецима, преломни су тренутак у укључењу Митре Митровић у револуционарни покрет (Дамјановић 1974).

Пре него што преузму студентски покрет, лево оријентисани студенти биће у почетку само део ширег студентског незадовољства. На једном од припремних састанака пред велике демонстрације из новембра 1931, њих ће, још увек незванично, представљати Милован Ђилас. Сукоби су

почели неколико дана пре избора заказаних за 8. новембар с једном владином листом, с Петром Живковићем као њеним носиоцем. „Почетак им је био, сећала се Митра, у кафани ‘Жагубица’ на углу Краљице Марије, сада 27. марта и Гробљанске, сада Рузвелтова”. Група студената левичара прекинула је предизборни скуп, сукоб се пренео на улице, а студенти, наоружани камењем, повукли су се до Студентског дома (Стојков 1986). Велико окупљање одржано је сутрадан на Правном факултету (зграда данашњег Филолошког факултета – прим. В. С.). После Ђиласовог говора, студенти су се запутили у протестну шетњу, али је полиција поставила барикаде у улици Вука Караџића после чега је уследио сукоб. „Демонстрације су се наставиле у Дому студената, са прозора и балкона, са истим паролама и оним за слободу збора и договора, с позивом грађанима да не излазе на те изборе за ‘лажни парламенат’. Трајале су до дубоко у ноћ. Ухапшено је 13 студената. Жандармерија је опколила Дом”.

Компромитован као један од вођа студентских демонстрација, Милован мора да се склони у Црну Гору. Пред одлазак, тајно једне вечери долази у Митрин студентски дом да се поздраве. Растанак има све одлике приче из романа. Умотан у шал, ушавши на споредне степенице, он не може да јој каже ни где иде ни колико ће тамо остати. „Поздравили смо се ћутљиво, без много тужних речи, у мраку прљавих степеница. За тренутак је нестало моје храбрости, убрзо сам морала показати своје мирно лице пред другарицама и скривати своју бригу и узнемиреност”, сећала се Митра. Али, прича из романа има и своје неочекиване обрте. Једног такође зимског дана, за време Митриног боравка у Ужичкој Пожеги, Милован ће изненада доћи да је види: „Много смо шетали по споредним путањама око мога градића, око Расадника и Лисишта и нашег гробља, уз моје приче о детињству и разговоре о политици и литератури”. Пре расанка у ноћи, на железничкој станици, још је требало убедити мајку да са старијом ћерком која је дошла на славу Св. Јована, оде на једну локалну забаву. „Тако смо могли провести нешто вечери пре његовог одласка крај топле плехане пећи”.

За 1932. годину Митра ће написати: „У мом личном животу, у мојој малој биографији, она је била значајна, дивна, она је цео мој живот прекренула”. Те године, понети успехом демонстрација и вишемесечне блокаде рада Универзитета, студенти успостављају везу с комунистичком партијском организацијом. Најзначајнији сусрет остварују с Веселином Маслешом. Али, истовремено везе постоје и с фракцијом Симе Марковића, иначе благодоклоног према студентском покрету. С њом су повезани и Видак Марковић и Радован Вуковић, људи из најближег Митриног и Милованог окружења. Маслешина активност, међутим, потиснуће ову, од партије одбачену, групу. Тог пролећа Ђилас пролази

кроз прво хапшење, али ускоро бива ослобођен. Најзад се у јесен оснива комунистичка организација на Универзитету, КОСТУФРА (Комунистичка студентска фракција), а у њено руководство улазе Видак Марковић, Јован Мариновић, Милован Ђилас и Борислав Ковачевић.

Како бисмо додатно осветлили климу овог бурног доба из прве половине тридесетих година, као света у коме је Митра интимно живела, позваћемо у помоћ и два сведока, такође студенте Филозофског факултета. Најпре глас Меше Селимовића:

За вријеме студија, на мојој групи сакупило се доста занимљивих студената, марксистички и напредно оријентисаних, који су свој став наметнули цијелој групи. Међу њима су били Милован Ђилас, Никола Лопичић и други, а у наш семинар, на жучне дискусије, долазили су и други млади људи, изван групе и изван факултета. Те расправе, оштре, темпераментне, озбиљне (Ангажованост у литератури, Политика и култура и сл.), остале су ми у живом сјећању не само зато што се ту могло чути много интересантних мишљења... То је доба *Нове лиџераџуре*, *Сџоџера*, *Земље*, оштрих студентских демонстрација, митинга у великој сали Правног факултета, сукоба с полицијом и жандармеријом (Selimović 2006: 80–81).

Затим нешто интимнији глас студенткиње француског језика Дивне Денковић:⁷

Долазили би нам каткад у госте, рецимо на часовима Упоредне књижевности. Памтим добро, као да је то јуче било, ја сам имала да читам свој семинарски рад „О поезији Сергеја Јесењина”. То ми је дао као идеју Крклец, и ја красно обрадим по једном његовом есеју. Кад сам почела са читањем – сасвим прибрано и мирно – одмах сам приметила да у првом реду седи један од вођа левих, тада озлоглашени (због комунизма) Милован Ђилас. Седео је у руској блузи, носио је чизме и коса му је била толико густа и сва коврцаста. Кад сам завршила много су ми плјескали, а ја сам поруменела од радости јер сам се осетила веома поласканом да ме је Он слушао до краја и од срца плјескао. Излазећи после из учионице, пришао ми је и само рекао: „Бићеш ти једном наша, иако носиш рукавице и свилене ципелице. Добра си ти девојка”. Све је то изговарао ијекавштином. Никад то нисам заборавила. Куцало ми је у оном тренутку срце врло јако. Свиђао ми се тај ризик што с њим разговарам, јер сам добро знала да се на њега већ мотри, и да је више живео као илгалац него ма ко други...

Једном, прошетали смо се по дану, Пуња (Никола Лопичић) – кога сам веома другарски пазила и волела – и Ђидо и ја. Ишли смо на Калимегдан, сели на клупу (где је сад споменик Лоле Рибара) и дуго причали и смејали се. Ја између њих, та два талентована Црногорчића, који су преда мном дис-

⁷ Дивна Денковић-Братић (1911–1986), професор француског језика и књижевни преводацац.

кутовали о Лењину, Марксу, Фојербаху, Глаткову, Горком, Достојевском. Највише сам ћутала и радознано слушала. Знала сам добро да из њих избија оно изворно и исконско што из народа шикне, и да бих од њих много научила, као што бих и ја њима могла да користим... Плашила сам се по мало њих, и толико им се дивила (Дивна Денковић-Братић, успомене у рукопису⁸).

Од јесени 1931. Митра ступа у „активан политички живот... са свим својим магловитим идеалима о бољем и лепшем животу”. Шта нам она о томе каже с дистанце од четири деценије? То је најпре прожетост, готово судбинска, с једним револуционарним покретом: „Те јесени управо кад сам навршавала деветнаест година почиње и мој лични живот да се поклапа с политичким, у извесном смислу с историјом револуционарног покрета, партије”. Личне склоности бледе пред неумитношћу историје: „Почиње живот пун обавеза и одговорности за какве дотад нисам знала, а за какве не сазна много људи у свом животу... Борба за општу слободу, по цену и губљења личне... Настало је двадесет и више година мог сјајног и бурног живота. Живот уцело а пун лишавања. Све саме супротности. Било је то сјајно време.” У међусобном препознавању, кључно је било осећање блискости, заједништва: „Сад сам у аулу Универзитета улазила не са осећањем стегнутости и извесне досаде и школске монотоније, него осећањем блискости са свима онима које ће тамо затећи” Напоследку, шта је пресудно утицало не само на њено него и опредељење великог дела њене генерације? „Да је земља била развијенија и политички и социјално, да је била цивилизованија у ширем смислу, да није било те толике опште једноличности скромног живљења, није сасвим сигурно да би дошло тако спонтано до баш тог опредељења, ка социјализму. Избор је, међутим, био строго омеђен, ако... [нисмо] хтели такав, заустављен и тесан свет и живот”.

Прошла су, дакле, времена када је Митра била повучена и плашила се да из женског угла напише критику поезије Десанке Максимовић. Сада на ред долазе опаснији кораци. Своју прву акцију Митра ће извести у суботу 8. априла 1933. Пред отварање „Руског дома императора Николаја II” у Београду, заказаног за дан касније, на Коларчевом универзитету је приређено извођење Глинкине опере *Живои за цара*. Комунистичка омладина жели да помрси рачуне једног белогардејској прослави. Видак Марковић, студент германистике, задужује Митру и њену колегиницу Брану Ђерић, да присуствују овој свечаности. Избор пада на њих због неупадљивости; као младе, пристојне девојке, могу се лако ушетати с толиким другим посетиоцима. Марковић их снабдева и сузавцем. Свака

⁸ Најтоплије се захваљујем госпођи Бојани Братић-Ивић која ми је омогућила увид у део необјављених успомена своје мајке.

добија по три епрувете које хладнокрвно уносе, седају сасвим напред и убрзо по почетку опере, разбијају их и у општем метежу беже напоље. „Стигла сам мирно кући, ставила вазицу с цветом као договорен знак у прозор, а они ће, Милован и Видак, доћи да виде има ли вазе у прозору. Такве се радости не понављају”.

Недуго потом, рано ујутро 23. априла 1933. Милован Ђилас је ухапшен, у стану у Далматинској улици у којем је тада живео, с погледом на Ботаничку башту. Последњу ноћ провео је у том стану с Митром. Биће развојени следеће три године.

У партији: учење марксизма

Након двогодишњег учешћа у студентском покрету, Митра крајем 1933. улази и у Комунистичку партију Југославије. Исправно би било рећи: примљена је у партију. Цео случај има мистериозне обресе како и доликује једној тајној, илегалној организацији, верује она. Непознати човек, пролазећи једног дана испод прозора њеног стана саопштава јој кратко ту велику новост. Могла је то очекивати. То је искорак из времена невиности. Настаје живот лишавања и подређивања вишим циљевима. Двдесетак година касније, док буде припремала биографију Веселина Маслеше, она ће се овако сећати завета младости: „Идентификовати себе са идејом о социјализму, са идејом револуције која ће отворити пут новом животу; обавезати свој живот, од часа до часа, од мисли до мисли, у борби и отпору... Ниједан дан без одговорности и револуционарне обавезе; изједначити своју савест са савешћу револуционара... не мислити на себе и неку личну срећу или опасност, ни на сам живот”.

Митрино ступање у КПЈ подудара се с периодом обнове њеног чланства и организације. Тешко страдала од диктатуре, КПЈ се обнавља од 1930/31. За две године, њено чланство ће нарасти од 300 до 1400 чланова. Током 1932. и 1933. повезују се партијске организације у Краљеву, Чачку, Ужицу, Горњем Милановцу. Крајем исте 1933. у Београд као повереник ЦК долази Благоје Паровић и с Веселином Маслешом образује Месни комитет за Београд, а потом и Привремени обласни комитет за Србију.

С појачаним синдикалним активностима и партијским радом међу радницима, од пресудне важности је и будућност револуционарне омладине. Управо ће она у наредним годинама показати велику снагу и дати неке од кључних личности револуционарног покрета. Пред Митром се најпре налази готово двогодишњи период партијског учења марксизма. И он се одвија тајно, у кружоцима. У Митрином су још четири студенткиње: Душица Стефановић, „једна од најдаровитијих студенткиња биологије код Сенише Станковића”, затим студенткиње хемије Добрила Карапанџић,

„из угледне београдске породице” и Лепа Лалош, као и Брана Ђерић, студенткиња германистике из Ужица с којом је Митра већ извела своју прву акцију (Ђерић-Вушковић 1986: 119–129). Према сећању Бране Ђерић, групу је организовала Митра, а састајали су се највише у стану Душице Стефановић. Баш њу, у овом малом, хармоничном друштву, Митра посебно издваја. „Милог лика и тиха, Душица се понашала као да већ има нека искуства”. То и не чуди када знамо да је њен отац био Лаза Стефановић, социјалиста и политички емигрант у СССР, а мајка Драга, графичка радница и истакнута револуционарка која је познавала Туцовића. Њихова основна лектира су оригинална дела Маркса, Енгелса и Лењина. Стаљин долази тек знатно касније и то нарочито са својим *Пињањима лењинизма*. *Комунистички манифест* се учио „готово напамет”. Затим би следила Бухаринова *Почетница комунизма*, затим Енгелсова дела *Порекло породице, приватне својине и државе, Положај радничке класе у Енглеској, Анџи Диринг, Развијак социјализма од ујилоије до науке* и Марксов *Најамни рад и капијал*. Митру нарочито освајају Марксова историјска дела: *Осамнаести пример Луја Бонапарте, Класне борбе у Француској, Сељачки рай у Немачкој*. Међу првим књигама је и Бабелова *Жена и социјализам*, али и домаћи аутори као Светозар Марковић, *Национално пињање у свејлостии марксизма* и Филип Филиповић, *Развијак друштва у огледалу историјског материјализма*. Од Лењинових дела посебно се проучавају *Држава и револуција, Дечје болести „левичарства” у комунизму, Аграрно пињање, Шта да се ради, Корак најред два корака назад, Пролетерска револуција и ренегат Кауцки...*

Марксистичка литература имала је над својим младим следбеницима велику предност. У избору својих тема и њиховом тумачењу, кретала се слободно и, крупним потезима, захватала широко. Улазећи у ту фуковску игру дискурса, знања и моћи, млади духови, без дубљег познавања филозофије, препуштали су јој се, прихватили је као веру јер је говорила, мислили су они, о непобитном, неизбежном. Оно што је уливало веру, био је детерминизам. Необичном иронијом, комунизам је проповедајући научни поглед на свет највише захтевао верничку психологију: да би се за њу жртвовало, утопија је морала бити савршена, потпуна. „Марксизам нам је ширио теоријска знања о свету”, сећала се Митра, „формирао поглед на свет, у сфери историјској и економској, пружао велике могућности објашњења савременог света”. Истовремено, оштро је наглашавана разлика са социјалдемократским током мишљења, као еволутивним и реформистичким путем у оквиру капитализма, коме се супротстављала револуција као нужан и радикалан излаз. Тако се калила идеологија. Каснији партијски рад пружао је мало простора за обогаћења тако стечених знања и размишљања. Штавише, губила се и радозналост за

другачијим погледима. У другој половини тридесетих завладаће и строга, искључива атмосфера у којој ће главну улогу играти „прорађивање” *Историје СКПб-а*. Али, у тим годинама не мисли се о томе, нити се празнине уочавају. Тек знатно касније, Митра увиђа колико су били „недоучени или шематски обучени”, колико је „скратила своје образовање”, иако је сама несумњиво припадала образованијим комунистичким кадровима. На прво место су долазиле практичне партијске потребе, а марксистичка литература требало је да пружи убедљиве смернице и закључке: „формирала се једна комбинација која је заправо постајала идеологија, у којој се није довољно разазнавало где су границе марксистичке теорије у разним областима а где идеологија једне партије”. Како је то коначно одређивало профил револуционара? Посвећеност и жртвовање ишли су заједно, подземни, илегални живот са свим својим тешкоћама и строгим партијским правилима прихватан је као нешто природно, а револуција је оцртавала не само замишљени, него и стварни хоризонт. Револуционар је био прототип новог човека: „У духовном погледу то јесте водило спокојству, у спољном, животном, то није био спокојан живот, напротив, свесно се ишло у неспокојан [живот], али са непоколебљивом вером. Тако се једино и могло ићи. Немири и сумње сводили су се на то да ли ћемо успети, не досежући никад до питања кад ће бити револуција, она ће морати бити, али је не морамо ми доживети” (прилог 5).

У књижевном љољу: „и слава и кривица”

Књижевност у животу Митре Митровић отвара један други свет. Њој је окренута не само као предмету студија на Универзитету, већ и својом интимном страном, унутрашњим животом, усудили бисмо се рећи и вокацијом.

У лектури младе матуранткиње лако се препознају француски и руски класици, тада доминантна преводна књижевност у Југославији: Балзак, Иго, Зола, Толстој, Тургенев, Гогољ. Неизбежан је Скерлић, али и Шопенхауер и Ниче. Школа, међутим, не води до савремених писаца. Али, Митра их све чита и познаје преко часописа и критике као сцене на којој се скоро све одвија. Од домаћих писаца читају се Бранимир Ћосић, Милан Кашанин, Драгиша Васић, Момчило Настасијевић, Даница Марковић, Сибе Миличић, Милица Костић-Селем, Исидора Секулић, Раде Драинац и други.

Није нам тешко да младу Митру замислимо међу Ускоковићевим „Дошљацима” које је такође морала у то време да прочита, па и да носи и осећа као своје психолошке и егзистенцијалне дилеме тих људи и тог времена. Како она види литерарно наслеђе у коме се формирала? Француски

и руски писци као узор указују на велики значај књижевности у јавном животу и активну, ангажовану улогу писаца у њему. Српска реалистичка проза 19. века оставља у наслеђе идеализовану слику сељаштва и критички интонирану слику морално искварене паланке и зеленаша. За нову генерацију осетљиву на људску беду градске сиротиње само је један корак потребан да се преко великог учитеља Скерлића врате утилитаристичким идејама Светозара Марковића по којима су песници „пробуђени делови народа” и којима је на првом месту „народна свест о себи самом и својим патњама” и по којима књижевност мора служити друштву тако што ће „да претреса и подиже савремена питања”. Крајем двадесетих година прошлог века настају промене и у књижевном пољу Краљевине Југославије које ће и на Митрин даљи развој оставити крупног трага (Kalezić, 1999). Дозволимо онда себи један дужи екскурс.

Као најприкладнији теоријски оквир за разумевање ових проблема чини нам се Бурдијеова теорија интелектуалног поља (*mutatis mutandis* исто важи и за књижевно поље као једну од његових еманација). Оно представља мрежу односа између различитих учесника било да су у питању појединци или групе, школе и покрети. Сви ови елементи имају специфичну тежину и налазе се у међусобном сукобу за доминацију, тј. у борби око онога што желе да озваниче као интелектуалну и културну вредност. Одређује их хабитус који може имати индивидуални или групни карактер, а који се обликује породичним, институционалним (школским) и уопште социјалним окружењем.

Иако политика и друштво утичу на интелектуално поље – режим ће цензурисати, прогонити и хапсити социјалне писце и критичаре, а КПЈ ће 1939/40. организовано одговорити на Крлежине нападе – оно је релативно аутономно и поседује своју, унутрашњу логику. У међуратној Југославији нпр. оно не следи нужно националне поделе, посебно изражене у политичком животу, па тако проналазимо припаднике различитих нација унутар доминантне либералне парадигме, исте авангардне позиције или у левом покрету. Важно је нагласити интернационални карактер поља, и то не само као последице различитих националних компоненти и традиција које га изворно чине – науштрб доминантног унификујућег модела који врхунац доживљава у југословенском интегрализму баш у време када пратимо Митрино сазревање – него и интензивних међународних веза које учесници у културном и интелектуалном животу у то време остварују. Управо је међуратни период време наглашене интернационализације културног живота на коју утичу миграције, кретање појединаца или кружење модела и пракси, као и организовани облици међународне интелектуалне сарадње.

У интелектуалном пољу постоји доминантно мишљење, тзв. *doxa*, или ортодоксија која по природи унутрашњих супротстављености рађа и противна мишљења, тзв. хетеродоксију. У случају међуратне Југославије, ортодоксију представља оно што зовемо грађанском културом и либералним интелектуалцима као њеним представницима. Имамо пре свега у виду установе као што су Универзитет, Српска краљевска академија, Матица српска, Српска књижевна задруга, часописе попут *Српског књижевног гласника* и друге. Као њихови радикални оспораватељи устаће редови авангарде, али и књижевне левице, па и различите десне струје у културном животу тридесетих година.

Књижевну левицу овде схватамо у ширем смислу, почев од круга Мирослава Крлеже, преко надреалиста, затим социјалних писаца и критичара, активних комуниста или симпатизера покрета, заступника новог или критичког реализма из друге половине тридесетих, до грађанских интелектуалаца леве, хуманистичке оријентације, тзв. „сапутника” (*compagnons de route*). Књижевна левица почиње свој пут Крлежиним часописима *Пламен* (1919) и *Књижевна република* (1923–1927). Убрзо се придружују социјални писци и критичари око *Криџике* Стевана Галогаче (1920–1922, 1928), као и надреалисти са својим *Пушџевима* (1922–1924) и *Сведочансџивима* (1924–1925). С осеком књижевне авангарде, али и појачаном друштвеном кризом у земљи, социјална литература је у пуном замаху. То је време *Нове лиџераџуре* (1928–1930), *Сџоџера* (1930–1933) и загребачких часописа *Лиџераџура* (1931–1933) и *Кулџура* (1933). Тридесете године су нарочито динамичне с часописима *Надреализам данас и овде* (1931–1932), *Данас* (1934) и *Печаџи* (1939–1940) с једне, као и *Наша сџварносџи* (1936–1939), *Умеџносџи и криџика* (1939), *Млада кулџура* (1939–1940) и *Израз* (1939–1941), све до *Књижевних свезака* (1940), с друге стране.

По својим темелјним опредељењима, ова гласила имају заједнички корен и својим наступом захватају значајан део књижевног поља. Али се у том процесу у нечему међусобно и разликују, те долази до повремених неслагања, полемика и сукоба не само око природе књижевног стваралаштва, као и метода и циљева борбе, него и питања првенства у пољу, другим речима у јавном животу. Када је о томе реч, ови проблеми се не могу посматрати апстраховано од индивидуалних развојних путева и судбина, као ни од конкретног друштвеног и политичког контекста, намера аутора и улога које (ни)су прихватили. Савремени страни аутори у том плурализму виде квалитет и значај југословенске књижевне левице у међународним оквирима (Robertson 2017). Додали бисмо да тај плурализам препознајемо и у послератним годинама и ограниченом трајању и дOMETИМА соцреалистичке доктрине као и брзом отварању нових путева

(социјалистичког) модернизма раних педесетих година. Све ово истичемо јер се на тзв. сукоб на књижевној левици можда исувише гледало очима самих протагониста (и то највише самог Мирослава Крлеже), подвлачила немогућност синтезе уметности и револуције, аутономије и слободе стваралаштва с једне, и „партијности” као својеврсног „пада у варварство” с друге стране (Lasić 1970). Пут којим бисмо ми радије кренули отварају савремени историчари и теоретичари културе као што су Катарина Кларк која указује на симултаност различитих трендова у култури Совјетског Савеза тридесетих година или Борис Гројс који у социјалистичком реализму у Совјетском Савезу, и његовим деноминацијама у другим земљама и културама, види логичан продужетак авангардне воље за моћ и радикално преобликовање света, успостављање новог канона, дакле као „део јединственог развоја европске авангарде тих година”, с паралелама „не само у уметности фашистичке Италије или нацистичке Немачке, већ и у француском класицизму, у сликарству америчког регионализма, у традиционалистичкој и политички ангажованој енглеској, америчкој и француској прози тога времена, историзованој архитектури, политичком и рекламном плакату, филмској стилистици Холивуда итд” (Гројс 2009: 15–16). Шта нам о овом сложеном времену и проблемима говоре Митрине успомене?

Док је још ученица гимназије занета поезијом Данице Марковић, Митри у руке долази нови часопис који је „изгледао необично, друкчије опреме, према сивим свескама *СКГ* и зеленим и плавим, чинило ми се, *Венца*, *Мисли*, што сам све с времена на време читала. Овај, *Нова лијџера-џура*, био је шарен, с фотографијама и цртежима, на лепој хартији”. Тек у Београду, она ће доћи до свих бројева: „М[илован] их је већ био читао, а ваљда ми он и набавио”. Шта је младу студенткињу нарочито привлачило у овом часопису? Био је то дух новине и одважне критике: „Све је било у преиспитивању, све интелектуалне и књижевне вредности... Вршио се други распоред књижевних вредности, разбијао се и онај професорски, званични, естетичко-универзитетски... и онај национално-позитивистички Скерлићев”. Митра не воли сувопарна предавања Павла Поповића о Доментијану због његовог „архивског духа” и „сухих схема”, „због стрпљења да преврће хартије које је покрила дебела прашина”. Али, још више од тога, Митрино друштво не жели пасиван положај „генерација које морају да прођу испред његове универзитетске катедре и које као послушне ученике размешта на утицајна места у такозваним просветним установама”. „Динамичне сусрете са књижевношћу” нуде им нова, млада гласила попут *Нове лијџера-џуре*. Зато су усхићени када у њој прочитају како Велибор Глигорић критикује Павла Поповића или Веселин Маслеша његовог брата Богдана, неупитне ауторитете грађанског Београда: „Тако

се то поклапало и с нашом бунтовном младошћу, нашим замором од увек истих понављаних ствари, с нашим тако безначајним положајем на Универзитету, сведеним на још пасивнији однос од оног у гимназији, на протесте слушаоце, какав није одговарао нашим интересовањима”.

Како се живело тих дана, говоре нам и Митрина сећања на полемику која је вођена с Милошем Црњанским у пролеће 1932. Већ неколико месеци у блокади Универзитета, Митра и другови читају у листу *Време* полемички текст Црњанског „Ми постајемо колонија стране књиге”, уперен против *Нолитџа*. „Били смо запрепашћени и озлојеђени. Још су у нама брујали елегични стихови *Ситражилова*, немири и разочарења из *Дневника о Чарнојевићу*, тек што смо испуштали из руку *Сеобе*, није ли и сам ‘трвао’ неверицом и сумњама – Немамо ничег, ни Бога, ни господара – једног другог времена али које се у разочарењима продужило у нама. И како један песник може бити против гнева и немирења са неправедним светом који нова савремена литература доноси? Зар и ми немамо право на побуну!”

Најбољи пример о пресудној важности духа времена пружа Митрино мишљење о књигама које је издавао *Нолитџ*: „Јер ако их чита онај коме се обраћате значи да је осетљив на људску беду и експлоатацију у капиталистичком систему, да је против фашизма који надире, да саосећа с народима у колонијама, да осећа лаж малограђанског живота, лажни блесак богатих земаља, нарочито Америке, да је против потлачености жене, да је против пљачкашког рата који прети”. Признајући да чисто књижевне вредности ових књига понекад остају у другом плану, Митра отвара питање тенденције у литератури. Она застаје пред сазнањем да је теорија социјалне литературе већ била формулисана, и да је *Нова лиитературу* била готово „претеча Харковске конференције”. Другим речима, у потоњим деценијама толико наглашавани совјетски утицаји из тридесетих година не пружају задовољавајући одговор на сва питања. Социјална литература их је освојила пре него што су они постали активни и организовани комунисти. Али је падала на плодно тло. Она зато с пуно разлога записује: „Нису моја годишта утицала на Јована Поповића, па је под утицајем Партије у којој су били руководиоци људи из моје генерације наметао круту теорију о литератури, него су то најпре чинили сасвим добровољно – да ли? – и то као они који постављају теорију о литератури Ото Бихаљи, Јован Поповић, Велибор Глигорић, Павле Бихали – и слава и кривица”. У каснијој фази више је подвлачена њена инструментална вредност: „Социјална литература и борба за њу постајала је саставни део наше идеологије и идеолошке борбе, преко ње се настављало уобличавање и дефинисање политичке и идеолошке физиономије револуционара”.

Ипак, далеко је од истине да су социјалну литературу прихватили лако и одједном. Митра ће се тек у јесен 1933. одважити да семинарски рад о Јовану Јовановићу Змају напише у критичком духу, на линији Милана Богдановића. Пре него што као млад писац постане један од представника социјалне литературе, Милован Ђилас ће објављивати и модернистичку прозу и поезију у грађанским часописима, због чега ће бити и критикован од других. Како се њихово политичко сазревање поклапало с развојем социјалне литературе? Најпре би ваљало указати да социјална литература није била сасвим нови феномен, него да је проистацала из велике европске и америчке традиције социјалног романа и пролетерске књижевности. Формирани у школи и у младости на класичним писцима и посебно традицији „великог 19. века”, наши јунаци се нису лако ослобађали тако схваћене традиције. Ово везивање за традицију и њено преиспитивање, преузимање и преобликовање у складу с потребама новог времена постаће саставни део онога што Катарина Кларк назива „великом апропријацијом” руске и светске књижевности у Совјетском Савезу тридесетих година (Clark 2011), а што није тешко уочити и у југословенском случају током исте деценије, па и после 1945. С тим је у вези и просветитељско-романтичарски концепт „светске литературе”, која је постајала „секуларни сурогат за религију”. Другим речима, они су се у својим тежњама осећали делом великог међународног не само политичког него и књижевног покрета. Катарина Кларк говори о Москви тих година као о „четвртог Риму” који је зрачио специфичном врстом космополитизма и подсећа да се Москва борила да од Париза преузме статус културне престонице света, да су у њу долазили, између осталих, Малро, Жид и Брехт, да се с Ејзенштајном дописивао Бекет, те да је несумњиво постојала свест о транснационалном културном простору у коме су се кретали интелектуалци и уметници леве оријентације (Clark 2011: 27).

Митра се пита зашто јој се није допадао експресионизам: „образована у француској и руској литератури, тражила сам ваљда наставак тога”. Али, у сусрету са социјалном литературом, па и пролетерском књижевношћу и Париз им изгледа као „метропола умирања, у којој је цветала ноћна флора декаденције, резигнирана виртуозност форме болећивих интелектуалаца и генијалних скептичара”. Надреализам ју је такође мимоишао, што накнадно сматра „великом штете за себе”. Када она изближе упознаје књижевни живот и његова струјања, представници социјалне литературе су у полемици с надреалистима. Вучова књига *Пет њеплића* као да је говорила „о неком другом свету, малом, несрећном свету, затвореном у београдске виле у коме детету оспоравају слободу”. Али, упркос томе, сећа се Митра, на часопис *Данас* који су Крлежа и Марко Ристић уређивали у Београду 1934. гледали су као на

свој, „узбудљив часопис”, који „у нашим редовима није изазивао револт, напротив, изгледало је као да то пријатељ с пријатељем, друг с другом, разговара”. Маслешино присуство у редакцији била им је само потврда таквог мишљења. У успоменама, пак, у надреализму трага за оним што је био и део духовног хоризонта младих комуниста тога доба, упркос свим разликама. Види га као

идеалистички неконформизам, револт против свих конвенција, симптоматично духовно расположење, доследан израз, које је значило крајње неприлагођавање, тј. једно генерално стање побуне и рата против целог просечног малограђанског менталитета, против свега што је за тај менталитет типично и репрезентативно, побуне у области етике (против нормативног морала, његових предрасуда и репресивних метода), побуне у области естетике (против „доброг укуса”, „вечне” лепоте итд.), против формалне логике, класичне психологије, против „здравог разума”, против идеја отаџбине, фамилије, религије – против идеологије грађанског друштва.

У другој половини тридесетих година, тачније у периоду 1936–1940, Митра ће се наћи у прилици да, иако из сенке, и непосредно учествује у јавном и културном животу и то преко чланства у редакцији часописа *Жена данас* чији је била и један од главних иницијатора и оснивача. Покренут на широкој антифашистичкој, демократској и феминистичкој платформи, часопис је стваран у клими европског Народног фронта и духу какав је, на чисто књижевном плану у Југославији, оличавао часопис *Наша стварносћ*.

Стварни почетак *Жене данас* лежи у оснивању Омладинске секције Женског покрета 1935. године. После сусрета представница Удружења студенткиња с управом Женског покрета 11. октобра 1935, и то у вези с припремањем зборовом за право гласа жена, образована је Омладинска секција с Митром Митровић као првом председником. Све до јануара 1940. феминистички настројене комунисткиње и антифашисткиње деловаће унутар Женског покрета. Остављајући овом приликом по страни сами садржај *Жене данас*, покушаћемо да на основу Митриних успоменама неколиким вињетама осветлимо услове и прилике у којима се развијао.

Био је то први женски антифашистички лист у Југославији. Гебелсове речи о „дужности супруге” и „мисији мајке” злокобно су одзвањале: „Колико равноправност жена у Русији, толико став фашизма према жени политизирао нас [је] још више – биле смо предмет, хтеле [смо] дати одговор”. Иако под непосредним утицајем КПЈ, часопис је био легалан и да би се одржао, морао је вешто да се носи с цензуром: „Није било лако писати против империјалистичког рата, ни за права жена, ни за слободу Чешке,

ни волети антифашистичку Шпанију и Кину речима које је дозвољавала цензура. Морало се жртвовати много борбених речи, много истина морало се рећи у пола речи или и сасвим неразумљивим речима, болело је много што Совјетски Савез није ни постојао у нашем листу”. Часопис се издржавао од претплате и повремених прилога или помоћи симпатизера. Митра се сећала како је једном – „ваљда је то и једини пут кад смо добиле ту помоћ” – затражила и добила новац за часопис од Вукице Митровић, своје везе с партијским руководством: „Вукица се благо смешила и ‘дивила’ нама како умемо да направимо тако добар лист”. Часопис је спреман скромно „у мезанину Пашићеве 6, у малој собици у којој смо све могле стати само ако би селе и на дрва крај пећи”, писала је Митра после ослобођења.

Рад је био скопчан са врло великим тешкоћама... Пре свега, како и где наћи жену, антифашисткињу, која ће јавно ставити своје име на један доследан антифашистички лист, а неће ‘бости очи полицији’... Како ћемо исплаћивати лист – јер смо га почеле у куту једне посластичарнице, без иједног динара?... У редакцији је постојао читав систем, разрађен и познат свима: знало се да је најбоље оставити одсечну Мицу Шуваковић као ‘дежурну’ у редакцији у дане кад смо много дужне и када ће доћи опомена од штампара, знало се кад које другарице иду на цензуру, јер је Наташа Јеремић тачно водила евиденцију какав је који цензор, знало се које смеју ићи на железничку станицу да врше експедицију.⁹

Митра такође истиче да су имале повремену помоћ водећих партијских интелектуалаца оног доба: „Веса Маслеша, Зоговић, Ђилас, Јован Поповић и многи други другови увек су били спремни да нам помогну сарадњом. Веса би се само добродушно насмејао кад би видео да смо му нешто избациле из чланка или преуредиле ‘према нашим потребама’ и шаљиво претио да нам више никакав прилог неће дати”. Иако су успевали да на сарадњу приволе широки круг демократски оријентисаних интелектуалаца, сами њихов рад одвијао се у готово илегалним приликама. Иако је прекуцавала неке преводе за Нолит, а међу његовим сарадницима имала блиске пријатеље, Митра истиче:

Павла Бихалија сам врло мало познавала, једанпут-двапут смо се срели... Али сам запамтила један одлазак код њега, у неку дугачку канцеларију – редакцију, мало мрачну и као све редакције претрпану папирима и књигама. Било је то 1937. Ишла сам код њега с великим страхопоштовањем, са Зором Шер... Требало је да ја, као руководица нашег женског часописа ‘Жена данас’, и партијска веза, будем неко званично појачање из наше редакције,

⁹ Цитат је дат према Митриним куцаним белешкама из Личне заоставштине. У врло сличном облику он се, међутим, јавља и у *Ратном путовању*, Београд: Просвета, 1966, 136.

како бисмо га измолили да нам он направи једну монтажу за насловну страну нашег листа до које смо много држали. Пристао је, без много речи, мирно и радо.

Искушења слободне љубави

Митру и Милована смо оставили оног раног пролећног јутра 1933. у стану у Далматинској улици. Пре него што буде осуђен на трогодишњу казну затвора због комунистичке делатности, коју ће издржати у Сремској Митровици и Лепоглави, Милован ће једно време провести у судском истражном затвору на Ади Циганлији. Одмах по његовом хапшењу, Митра је уништила његове рукописе и адресе. Поступила је не само по његовом ранијем упутству, већ и по инстинкту илегалке каквом је и сама постајала.

Како би Милован могао да је види из даљине, кроз прозорске решетке, Митра облачи црвени џемпер, претварајући се у његовим очима у сићушну црвену тачку: „Сваког дана одлазила сам у подне да предам ручак на обали који је за све затворенике преносио један кафеџија... Сви из нашег најближег круга били су у затвору, и Радован [Вуковић] и Стефан [Митровић], ређала су се суђења за суђењем, тада сам чула за Ђорђа Јовановића-Јарца, или Ђоку Јарца, упознала његову мајку Данку и тетку Нуну, две драге, одане жене, за Кочу [Поповића] који је такође био затворен у Ђокиној групи, за Весу Маслешу”.

На изрицање пресуде у октобру 1933. Митра је ужурбано стигла с последњег испита пре дипломског:

Био је то једини начин да се за тренутак видим с М[илованом]...Стојећи, уморна а ипак изненађена кад су изговорили – три године робије; једва сам се од тренутне несвестице одржала на ногама да не паднем усред суднице. Успели смо да се поздравимо. И њих су одвели.

Вратила сам се кући немоћна, улице су изгледале нешто друго, нестварне. Збрајала сам године, била је јесен, октобар 1933, значило је до 22. априла 1936. године; управо сам била навршила 21 годину, Ђ[илас] је био навршио 22-гу; кад изиђе с робије бићу увелико у 24-ој, он ће навршавати 25. Изгледало је бекрајно далеко. И било је...

Ни за тренутак нисам помислила да би можда требало размислити да ли ићи даље у тај живот жртвовања, лишавања, хапшења, усамљености. То је већ био мој живот и те сам године наставила радити још активније.

Од јесени 1932. Митра више не станује у Дому студенткиња. Шест месеци с мајком коју су преселили у Београд, сестром и њом живи и седам година старији брат Живан. После његове женидбе, мајка, Зора и Митра селе се с мајком у Доситејеву 38, испод Цркве Александра Невског:

„отада ће Дорћол постати мој београдски крај”. Из тог стана Митра одлази до Судско-истражног затвора у коме се налази Милован. Њена мајка то ћутећи одобрава „јер то би значило оставити човека гладног”. Мајка покушава да разуме захтеве нове генерације и Митрин ангажман не наилази на веће препреке у породици: „Увек сам се трудила да са много оптимизма умирујем маму. Вредела сам за паметну девојку. Било је природно што учествујем у студентском покрету... То је било нешто ново у животу породице, али студентски покрет тада је у јавности уживао велики углед, наш свет је навикао на политичке борбе. Али, сад су дошла на ред хапшења, можда робија, ја везујем живот за те људе”.

Живот Митрине породице је скроман, једноличан, али пристојан, мисли Митра. Зора и она као студенткиње имају стипендије, помаже их и брат. „Велики део људи живео је као ми, велики део чиновничког света, ситног [грађанства] и радничког. Нама није тада необично што смо шећер куповали на пола килограма, што месо нисмо јели сваког дана... Скупоћа је за наше мале приходе била веома велика, и за коју годину све већа.” Халјине и ципеле представљају велики издатак. А Митра придаје пажњу облачењу: „Довијала сам се како да с оно мало одела којим сам располагала будем лепо одевена, укусно. Захваљујући своме мршавилу изгледала сам још модернија... Потребна ми је била добра сукња или две, неки џемпер који сам углавном сама плела уз малу мамину помоћ, неколико блузица, или костим за универзитет и улицу, испод тога нека блузица, крагница, шалче – и моја помодност је била готова... Шминкала сам се, тј. увек стављала пудер на лице и руж на усне. То је већ било превише за једну револуционарку” (прилог 6).

У револуционарним омладинским редовима пробијала се строгост која се није односила само на идеје и задатке, него и на понашање и одевање. Тако је „све више преовладало мишљење да је остатак поробљености жене улепшавање за мушкарца”. Лични аскетизам одговарао је преовлађујућем сиромаштву међу студентима комунистима. Али је и спонтано освајао њихову свест: „сами смо себи одређивали што тешње оквира живота, проширујући их безгранично на страни учествовања у општим догађајима”. Постајало је необично „видети студенткињу из покрета у неком помодно сашивеном комплету” или „у ципелама са штиклама... Тој строгости и скромности хитно смо додали и идеолошку ортодоксност”. Упадљивост Митриног држања као интелектуалке и модерне градске девојке – од новембра 1933. она је један од двадесет пет чланова Универзитетског комитета СКОЈ-а – изазивала је „неспоразуме” и „извесно неповерење”, „тим више што сам била другарица Ђ[иласа] који је избио у прве редове студената комуниста”.

Милованова и Митрина љубав у почетку је сасвим класична, младачка. Ћилас се већ осећа комунистом, али ни његови политички погледи ни извесни углед младог, даровитог писца не играју у Митриној наклоности видну улогу. Милован је тога свестан и, премда му је драго што је њихова повезаност чиста, непомућена, желео би да и Митра прихвати исти политички пут. Али, то сазревање је код ње спорије и поступније и има мање везе с Миловановим утицајем него што би се могло помислити, што и он сам истиче у својим мемоарима. Он код ње нарочито цени брзину и независност у мишљењу, њену борбеност, иако она себе пре види као уздржану, прибрану особу. Поникла у патријархалној средини, она у себи још увек носи схватања која ће комунистичка идеологија прогласити буржоаским. Прве године њихове везе пролазе у узајамном откривању, као и упознавању властите природе, дилемама, повременим неспоразумима и љутњама.

Иако присутна међу младим комунистима или симпатизерима покрета у првој половини тридесетих година, теорија слободне љубави не важи за њихов однос. Према Митриним сећањима „теорије Александре Колонтај о ‘чаши воде’ никад нису имале... званично право, озваничен став... У оквиру нашег схватања о (слободној) љубави никад није улазила и ставка да се под тим подразумева живот са више младића или жена. То је увек значило слободу да се људи не везују вечно ако међу њима престане љубав, да нема законских уза, ни малограђанских предрасуда које би наметале робовање једном односу или брачној вези кад она више не задовољава”.¹⁰

Овом ужем схватању слободне љубави одговарали су наслеђени услови „врло пуританског и врло патријархалног морала” који су чинили да се југословенски комунисти више симболички и декларативно залажу за слободну љубав. Колико су партијска схватања у овом погледу била тврда сведоче и ове речи: „Били смо толико млади да су то све биле готово наше прве љубави које су, по строгом партијском моралу, требало да трају вечно. Сем тога, круг је био затворен... особито за нас девојке. Увукло се схватање да је прекршај партијски ићи са младићем ван редова комуниста, ако си већ ту, или бар јаким симпатизера кад се за то могу дати што пре пуни докази”.

¹⁰ Идеје Александре Колонтај су до младих комунисткиња у Југославији тридесетих година долазиле у нешто поједностављенијој форми, иако је њена књига *Нова жена* преведена и објављена у Београду 1922. У њој између осталог стоји и следеће: „Идеал остаје моногамна веза, заснована на великој љубави. Али не непроменљива и спутавајућа. Уколико је компликованија човечја психа, утолико је неминовнија промена. Конкубинат или узастопна моногамија биће основне форме полног сједињавања. Али уз то иде читава скала разних форми полног сједињавања љубави у границама еротичног пријатељства”.

Вишегодишња раздвојеност поставља пред младе људе какви су тада Митра и Милован немале проблеме. У својим мемоарима, Ђилас исписује врло топле, лирске странице о својим затвореничким размишљањима о девојци коју воли. Будући да је затворен, он јој даје и потпуну слободу. Она му пише,¹¹ а пре марта 1934. и долази у посету „спремна да му кажем многе лепе речи”. Он је био „у суром робијашком оделу... за њим су се неопозиво затворила врата. То затварање врата, иза којих се нимало више не може појавити, био је мој најстрашнији утисак.” У пролеће те године Митра је и сама прошла кроз прво хапшење. Радила је конспиративне послове, одржавала везе „са инструкторима који су долазили из иностранства”, путовала у унутрашњост преносећи илегални материјал у коферу с дуплим дном, глумећи безбрижну госпођицу у возовима у којима се кретала. Њена веза с партијским руководством била је Вукица Митровић, која је на Митру остављала снажан утисак и по којој ће, много касније, Митра својој кћерци дати име. Вукица је припадала бројној породици Ива и Иванице Митровић која се 1932. из Паштровића преселила у Београд, и међу чијом децом су Милован и Митра имали блиске другове (Djilas 1973: 54–57). У септембру 1934. Митра дипломира код Александра Белића. Захваљујући братовљевим познанствима убрзо се запошљава као привремени неразврстани дневничар у библиотеци Народне скупштине где ће остати до 1938. године.

У лето 1935. пропада Митрин покушај да посети Милована у Лепоглави. Нарочито непријатну епизоду она доживљава са затворским цензором писама који јој пребацује њихов сувише отворени, љубавни карактер. Некако у то време Митра отпочиње интимну везу с младим песником Стефаном Митровићем,¹² Вукичиним братом, а Миловановим и својим блиским другом, једним „од најприснијих”. То нас враћа, нарочито у партијском финалу ове историје, и на проблем слободне љубави који смо горе отворили. Како је Митра ушла у ову везу, према својој деликатној, накнадној интерпретацији? Било је то

осећање ослобођења једног дела себе – младе жене... Чак доста свесно, чак и без тоталних заноса... Обоје смо све то сматрали привременим... чак смо се вероватно олако, а чак и опет озбиљно и врло поштено, сагласили да ћемо рећи све то Миловану, али са аутентичном тврдњом да смо обоје знали све време да то нема никакве стварне последице по мој и Милованов однос и љубав. Колико је то била истина, вероватно ни ми нисмо знали...

¹¹ Према сведочењу Алексе Ђиласа, Митра и Милован су своју предратну преписку 1941. године поверили Живану Митровићу, новинару и Митрином брату. Међутим, у страху од полицијског претреса, Живан је преписку уништио.

¹² Ни Митра ни Милован у својим успоменама не наводе име младића с којим је Митра имала љубавну везу. Алекса Ђилас нам је потврдио да је реч о Стефану Митровићу.

Само ми је моја сигурност да све то нимало није окрњило праву повезаност између мене и Милована вероватно замагљивала и његов бол.

То што није била „верна свом другу” постаће убрзо партијски проблем који ће у пролеће 1937. разматрати комисија у којој је учествовао и Александар Ранковић. О самом догађају имамо мало обавештења. По изласку из затвора 1936. Милован је наставио везу с Митром. Али цео случај није био тиме окончан. У атмосфери јачања пуританских погледа у партији у другој половини тридесетих година, Митрина некадашња слабост могла је у борби за првенство у женском покрету постати адутом у рукама комунисткиња нешто другачијег сензибилитета какве је оличавала Боса Цветић. Митра ће то доживети као болно искуство. Ћилас је у то време, после велике полицијске провале у јесен 1936, радио на обнови партијских организација, а и ушао у партијско вођство КПЈ. Приватни живот и интимни проблеми морали су да уступе пред новим партијским дужностима, пред консолидацијом њених редова. Митрина прошлост доведена је у питање, а ни сам Ћилас није могао бити против партијске комисије, јер би у противном изгледало да он своју девојку покрива за њено раније нелојално понашање. По његовом савету, Митра је пред партијском комисијом рекла све о свом односу са Стефаном Митровићем. Добила је партијски укор и „прилику да се поправи”. За Митру је то био моменат када је „осетила многоструку моћ партије, али и тренутак неодређене дилеме (не између два човека) него између мене и партије”. Била је то последња спона која је недостајала у њеном потпуном предавању Партији и њеној крутој дисциплини.

Недуго после испитивања пред партијском комисијом, Милован и Митра су се у лето 1937. венчали. Од јесени те године они почињу и стварни заједнички живот. Митра се сећа да је то у правом смислу „зажелела”. Најпре траже собу у коју би се уселили. Посебно им се допадају округле собе по мансардама које су их подсећале на куле и какве су разгледали у улици Змаја од Ноћаја. Ипак, селе се у малу, празну собу с лавабоом у Мајке Јевросиме 10. Сав њихов намештај чине „бели мамин шифоњер”, кревет с месинганим дршкама, отоман и мали сто. Хране се у кафани „Код стрица”¹³. Дани пролазе у обавезама, углавном партијским,

¹³ Сећајући се ових времена Душан Костић пише: „Једног дана рекао ми је Авдо Хумо како треба да се јавим Зоговићу... Наћи ћу га око осам, на вечери у ресторану ‘Код стрица’ у Чика Љубиној улици... Још од улаза угледам Радована уврх сале, за дугачким столом. Са њим Милован Ћилас, Веселин Маслеша, Митра Митровић. Приводе крају вечеру. Приђем им и Радован ме посади до себе“ (Душан Костић, Спомен на Радована, *Радован Зоговић. Пјесник и човек, зборник радова*, Црногорска академија наука и умјетности, Титоград 1988, 340.) А Никола Петровић пише: “Хранили смо се, с још неколико другова, у ресторану ‘Код стрица’, у Чика-Љубиној улици, на месту где је данас самоуслуга. Ту су,

о којима нема распитивања, а када се увече нађу, често одлазе у биоскоп „Балкан”. У њихово гнездо навраћају пријатељи, а јевтине кошуље које му Митра набавља, Милован дели друговима. То је врло скроман живот у материјалном погледу, доступне су им само најосновније ствари, али без осећања „личне несреће”. У почетку живе од Митрине плате, а потом од Ђиласових превода и повремених хонорара. „Били смо заљубљени и у своју љубав, верујући, као сви, кад воле, да такве нема... Склад је био стваран, осим у ситницама, сасвим безначајним”. Разговори и шетње у природи су сав њихов луксуз: „Нисмо имали много захтева, ни могућности... Имали смо, дакле, врло приватан свој живот, о коме чак не бисмо могли ни причати другима”. Припадало им је све и ништа. То је био живот без маштања о себи лично: „Нисмо били сами, и живели смо некако као у сну”. Било је то зрело доба њихове љубави, врхунац њихове емотивне везаности, као и утврђене заједничке политичке судбине, што није уклањало разлике у темпераменту или извесним духовним афинитетима. Митра је на то гледала овако:

Извесне различитости остајале су увек: моја уздржљивост, помало резервисаност кад год сам мислила да за то имам право, непристајање на сваку бурну и темпераментну реакцију и олаку реч што је опет њему давало шарм, а мени хладноћу, брзина суда и одлуке, пренебрегавање конвенције и кад смо видели да она нема значај из младости јер ми у њу нећемо утонати, постаће те различитости пресудније, али тек у тренутку кад је нестајала узајамност у љубави.

А Ђилас врло слично томе, признајући Митри изнад свега самосталност суђења и финоћу интелекта:

Па ипак, она није била нежна, помирљива девојка. Увек је била своја и никад се није ни у чему до краја предавала. Њен ум био је превећ сложен и бистар да би такво што могла учинити: увек је знала да то није ни последња свађа ни најврелији пољубац, и да се она није изменила у свом бићу ако се „прилагодила”. Волећи се све поступнје, ми смо се непрестано и борили међу собом, никад не покоривши једно друго: њена вијугава мисао остајала је увек неухватљива за мене, док сам ја њој био неразумљив и недокучив у мојим наглостима (Ђилас, *Идеал и професија*).

Светлост Исцока

редовно или повремено, навраћали Војислав Вучковић, Добривоје Радосављевић, Милован Ђилас, Митра Митровић, Ђорђе Јовановић-Јарац, Јован Поповић, Богдан Нововић, Бориша Ковачевић, Драганче Павловић, Авдо Хумо и још неки другови. За нашим столом се или живо расправљало или конспиративно шапутало. Тема за разговоре и проблема за решавање било је увек на претек“ (Петровић 1988: 330).

Са сликом Совјетског Савеза долазимо до последње карике наше приче. Она затвара духовни лук који смо, размишљајући о елементима који чине политичку свест модерног револуционара, покушали да оцртамо у првом делу овог рада. А с њом откривамо још један слој значења у Митриним аутобиографским записима.

Припремајући један репрезентативни темат о тумачењима совјетске прошлости (Subotić 2009), Милан Суботић је посебно подвукао да отвореност за нова тумачења мења и начин разумевања прошлости. С тим је у вези и опасност од читања историје уназад, по строгом детерминизму, чиме се, како би рекао Рејмон Арон, прошлости одузима „неизвесност будућности”. Данас није лако разумети каквом привлачношћу је зрачио Совјетски Савез у међуратном периоду. Један од водећих познавалаца историје ове земље тако записује: „Данас таква емпатија према Совјетском Савезу делује апсурдно и неосновано, али за оне, који су се с надом упућивали тим путем, Совјетски Савез је увек био нешто више, оваплоћење маште” (Сунџић 2009: 106). Последња генерација совјетолога нагласак у својим проучавањима ставља на културу и идеологију. Стивен Коткин тако на стаљинизам гледа као на посебну „цивилизацију” у виду „алтернативне модерности”. У питању је, према њему, утопијски пројекат који води порекло из европског просветитељства и који изводи идеју прогреса до крајњих консеквенци. Можемо ли наше јунаке из ове приче представити као активне учеснике у овом глобалном „утопијском пројекту”? Изгледа нам да је одговор несумњиво потврдан. Јер, како разумети „бољшевизацију пре бољшевизације” о којој говори Митра и коју везује за ране тридесете године? Како разумети потоње опредељење за совјетску верзију комунизма без алтернативе ако не као телеолошку свест о линеарном, прогресивистичком развоју који је упловио у воде „високог модернизма”?

Најпре неколико речи о основној хронологији. У време у којем се Митра Митровић сусреће са совјетским темама крајем двадесетих и почетком тридесетих година, Стаљин је израстао у неприкосновеног лидера. Победивши леву опозицију, спровео је први петогодишњи план, колективизацију и индустријализацију земље при чему Совјетски Савез почиње да личи на светску силу (Ulam 1989: 234–288, Khlevniuk 2015: 100–141). Партија лењинског типа требало је да буде „идеолошки јединствена, ‘очишћена’ од интелектуалних утицаја споља и дисидената и нејединства изнутра, а ипак способна за тактичка прилагођавања. Она је морала бити и добро организована, дисциплинована и хијерархијски устројена. Начела конспиративности и тајности морала су бити примењивана не само у односу на спољни свет, већ и у односима међу члановима” (Ђилас 1990: 83–84).

Другим речима, пре за њу политички формативних година одвијају се процеси које Митра није могла да прати: ни борбу за Лењиново наслеђе, ни историјат фракцијских борби у КПЈ. „Године кад се ја сусрећем са СССР-ом” представљају време „кад је опозиција поражена, када се вршила индустријализација Совјетског Савеза, подизале хидроцентралне на Дњепру, Магнитогорск на Уралу, Кузњец у Сибиру, Царицин претварао у Стаљинград”. Ни сама Октобарска револуција није имала непосредног утицаја у њеним девојачким годинама: „Далека представа о Совјетском Савезу у мојој младости није имала ту непосредну снагу дејства на прва разочарења и опредељења... Мислим, дакле, да нас је пре свега разочаравала постојећа наша држава и друштво, властита положај и немање шире животне и духовне перспективе”. У накнадном враћању на ове догађаје, Митра примећује да је југословенска штампа била солидно обавештена и да су они могли у оно време и знатно више да сазнају о приликама у Совјетском Савезу. Али, да ли су ондашњи двадесетогодишњаци то стварно желели и за то имали времена?

Други медији се показују као нарочито ефикасни: „Најзад смо крајем године [1931] добили и свој филм – *Пути у животи*. Био је нови доказ и потврда наше представе о револуцији која има моћ да измени свет и створи новог човека... Сцена мртвог дечака на локомотиви који даје свој живот за општу ствар будила је дубоке емоције – жеље за новим друштвом, љубав према совјетској земљи у којој постоје такви мили људи, као Мустафа”. Крајем 1934. узнемиреност око убиства Кирова смиривала је, као „мелем на рану”, атмосфера филмова *Тихи Дон* и *Пасиџир Косија* који су давани у биоскопима „Луксор” и „Коларац”. Совјетски Савез био је оличење моћи усредсређених људских напора и овладавања властитом судбином: „Данима смо... пратили подвиге Чељускинаца... судбине бродоломаца с потонулог совјетског ледоломца ‘Чељускин’. Они су били инкарнација издржљивости совјетског човека, инкарнација бриге совјетске власти за људе, победе над природом... Имали смо Мичурину управо у то време... освајање дивље природе и мењање природе то је била предност само социјализма”.

Која је била цена тога што су „престајали бити неодређени хуманисти и постајали револуционари”?

Друга догађања с људима као да нисмо ни примећивали, самоубиство Стаљинове жене, Алилујеве, једва да смо вест прочитали или бар нисмо је жестоко или дуго коментарисали.

Невероватно је како се релативно брзо створио први почетни траг касније већ врло развијеног система одбране (или самоодбране) да су сви они који не одоле тешкоћама колебљиви слабићи који не могу да се отргну од старог и зароне у нови живот, доцније ће они бити и непријатељи социјализма.

Једна од оних која није из прве руке познавала прву земљу социјализма, Митра посебно застаје на овом проблему: „Негде у том споју између стављања партије изнад свих личних момената и безрезервно пожртвованости и оданости СССР је и делимично објашњење држања многих комуниста у емиграцији у СССР, њиховог међусобног ћутања о било чему што у совјетској стварности није одговарало представама о социјализму”.

Главна мистерија у односу Митрине генерације према Совјетском Савезу није била пука необавештеност, ни „забуне”, већ пре „заблуде”. Како су оне биле могуће и како су у крајњој линији утицале да се на Стаљинове чистке и процесе гледа као на неминовне епизоде у чије питање истинитости („што је најстрашније”) нарочито нису ни улазили? Одговор поново лежи у „хоризонту очекивања” самих младих револуционара којима је Митра припадала, њиховог духовног профила и усвајања сасвим одређене револуционарне праксе.

Тридесете године 20. века су политичко формативно раздобље у животу Митре Митровић. Она у њима прелази пут од учеснице студентског покрета на Београдском универзитету, преко члана КПЈ, до илегалке и партијске активисткиње међу радницима, као и истакнуте представнице омладинског женског антифашистичког покрета. Њени досад необјављени аутобиографски записи омогућавају генезу овог развоја у кључу интелектуалне историје.

Корени њене бунтовне младости која је дефинитивно опредељује за револуцију, налазе се подједнако у критички постављеној слици наслеђене друштвене стварности, колико и у свету идеја који спаја њену младалачку лектуру и политичко сазревање, у скромним и једноличним оквирима живота најширих слојева становништва и еманципаторској моћи политичке акције која живи у машти модерног револуционара. Кључну улогу у овом повезивању одиграо је студентски покрет почетком тридесетих година. У политичком активирању који је он донео читавој једној генерацији већ су лежале духовне и интелектуалне претпоставке које су највећи број њих водиле у редове КПЈ и илегалну, револуционарну борбу, прихватање марксизма и правила строге партијске дисциплине, бескомпромисни антифашизам и окретање Совјетском Савезу.

Пред „идентитетским дилемама” аутобиографског жанра, Митра Митровић не говори о својој непроменљивости или јединствености. Напротив, она покушава да оцрта властити развој, пратећи и најмање промене у животу младе девојке, осцилирајући између своје припадности генерацији и покрету који је несумњиво структурно одређују и индивиду-

алне свести, акције и деловања унутар тог покрета. У овом смислу могуће је трагати и за одговорима о потоњој политичкој и животној судбини Митре Митровић после завршетка Другог светског рата и победе Револуције чију младост смо у овом раду покушали да представимо.

ИЗВОРИ

- Лична заоставштина Митре Митровић, у породичном власништву господина Алексе Ћиласа
 Денковић-Братић, Дивна, успомене у рукопису, у породичном власништву госпође Бојане Братић-Ивић
 Ћилас, Милован. *Идеал и њрофесија*, рукопис, у породичном власништву господина Алексе Ћиласа

ЛИТЕРАТУРА

- Babović, Jovana. *Metropolitan Belgrade: Culture and Class in Interwar Yugoslavia*, Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2018.
- Barać, Stanislava. „Rosa Luxemburg in der jugoslawischen proletarisch-feministischen Gegenöffentlichkeit 1920–1941“, *Serben und Deutsche in 20. Jahrhundert im Schatten offizieller Politik*, Herausgegeben von Gabriella Schubert, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2015: 56–68.
- Barthes, Roland. *Sade, Fourier, Loyola*, Paris: Le Seuil, 1980.
- Bondžić, Dragomir. „Dokumenta o držanju Mitre Mitrović u slučaju Milovana Đilasa 1954. godine“, *Istorija 20. veka*, 1 (2013): 195–207.
- Гројс, Борис. *Стил Сџаљин*, Београд: Службени гласник, 2009.
- Дамјановић, Милица. *Најпредни њокрејџ сџуденајџа Београдског универзитџејџа од 1929. до 1941*, књ. 2, Београд: Нолит, 1974.
- Datta Gupta, Sobhanlal. *Marxism in Dark Times: Select Essays for the New Century*, New Delhi: Anthem Press, 2012.
- Dimić, Ljubodrag. *Agitprop kultura. Agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945–1952*, Beograd: Izdavačka radna organizacija „Rad“, 1988.
- Ђерић-Вушковић, Бранка. „Сећање на студентски покрет“, *Београдски универзитџејџи у њпредрајџном њериоду, народноослободилачком рајџу и револуцији*, књ. 2, Београд: Центар за марксизам Универзитета у Београду, 1986: 119–129.
- Ѓилас, Алекса. *Osporavana zemlja. Jugoslovenstvo i revolucija*. Beograd: Izdavačka kuća „Književne novine“, 1990.
- „Hrvatsko-srpski sukob i liberalna demokratija“, Ѓилас, Алекса, ur., *Srpsko pitanje*, Beogrda: Politika, 1991: 163–179.
- Djilas, Milovan. *Memoir of a Revolutionary*, New York: Harcourt Brace, 1973.
- Jelinek, Estelle C., ed., *Women's Autobiography*, Bloomington: Indiana University Press, 1986.
- Kalezić, Vasilije. *Ljevica u sukobu sa Krležom*, Beograd: KIZ Trag, 1990.

- Pokret socijalne literature*, Beograd: Narodna knjiga, 1999.
- Clark, Katerina. *Moscow, the Fourth Rome. Stalinism, Cosmopolitanism, and the Evolution of Soviet Culture, 1931–1941*, Cambridge MA: Harvard University Press, 2011.
- Khlevniuk, Oleg V. *Stalin. New Biography of a Dictator*, New Haven: Yale University Press, 2015.
- Костић, Душан. „Спомен на Радована”, *Радован Зоговић. Пјесник и човјек, зборник радова*. Титоград: Црногорска академија наука и умјетности, 1988.
- Кривокарић, Боро. *Umorna levica*, Ljubljana: Partizanska knjiga, Beograd: OOUR Izdavačko publicistička delatnost Beograd, 1985.
- Lasić, Stanko. *Sukob na književnoj ljevici 1928–1952*, Zagreb: Liber, 1970.
- Lebl-Albala, Paulina. *Tako je nekad bilo*, Beograd, privatno izdanje, 2005.
- Löwy, Michael. Sayre, Robert. *Romanticism Against the Tide of Modernity*, Durham: Duke University Press, 2001.
- Лукић, Света. *Звезде на небу социјализма*. Београд: IP BOOK MARSO, 1996.
- Милићевић, Наташа. *Српско грађанство у окупираној Србији 1941–1944*, докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, 2016.
- Milosavljević, Olivera. *Činjenice i tumačenja. Dva razgovora sa Latinkom Perović*, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2010.
- Mitrović, Mitra. „Nisam se mogla odreći demokratije”, Momčilo Đorgović, *Dilas vernik i jeretik*, Beograd: Akvarijus, 1989. 215–230.
- Orwell, George. *Zašto pišem i drugi eseji*, Zagreb: August Cesarec, 1983.
- Pantelić, Ivana. *Partizanke kao građanke: društvena emancipacija partizanki u Srbiji, 1945–1953*. Beograd: Evoluta, 2011.
- Pantelić, Ivana. Milinković, Jelena. Škodrić, Ljubinka. *Dvadeset žena koje su obeležile XX vek u Srbiji*. Beograd: NIN, 2013.
- Perović, Latinka. „De profundis (za Mitru Mitrović: 1912–2001)”, *Republika*, 13.259 (2001)
- Između anarhije i autokratije: srpsko društvo na prelazima vekova (XIX–XXI)*, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2006.
- Petrović, Jelena. *Women’s Authorship in Interwar Yugoslavia. The Politics of Love and Struggle*. London: Palgrave Macmillan, 2019.
- Петровић, Никола. „Преломне године”, *Радован Зоговић. Пјесник и човјек, зборник радова*. Титоград: Црногорска академија наука и умјетности, 1988.
- Протић, Миодраг Б. *Hojeva barka. Pogled s kraja века (1900–1965)*. Београд: Српска књижевна задруга, 1992.
- Robertson, James. “Literature, Revolution and National Aesthetics on the Interwar Yugoslav Left”. *Nationalities Papers* 46.2 (2018): 301–317.
- Selimović, Meša. *Sjećanja, memoarska proza*. Beograd: Book&Marso, 2006.
- Simić, Ivan. *Soviet Influences on Postwar Yugoslav Gender Policies*. London: Palgrave Macmillan, 2018.
- Sloterdijk, Peter. *Literatur und Organisation von Lebenserfahrung. Autobiographien der Zwanziger Jahre*. München: Hanser, 1978.
- Stojanović, Trajan. *Balkanski svetovi: prva i poslednja Evropa*. Beograd: Equilibrium, 1997.

- Стојков, Тодор. „Улога студентског покрета у политичком животу Југославије 1929–1932”. *Београдски универзитет у њредрајном њериоду, народноослободилачком рајћу и револуцији*, књ. 2. Београд: Центар за марксизам Универзитета у Београду, 1986. 55–62.
- Subotić, Milan. „Будућност совјетске прошлости: напомене уз избор текстова”, *Трећи програм*, 141-142.1-2 (2009): 9–29.
- Suni, Ronald. „Сочијализам, постсоцијализам и нормативна вредност”. *Трећи програм* 141-142.1-2 (2009): 80–106.
- Todorova, Maria. *The Lost World of Socialists at Europe's Margins. Imagining Utopia. 1870–1920*, London: Bloomsbury, 2020.
- Todorović, Neda i Radmila Stanković. *Izuzetne žene Srbije 20. i 21. veka*. Београд: Zepter Book, 2016.
- Traverso, Enzo. *Mélancolie de gauche. La force d'une tradition cachée (XIXe–XXIe siècle)*. Paris : La Découverte, 2016.
- Тосић, Добрица. *Пишчеви записи 1951–1968*. Београд: Филип Вишњић, 2001.
- Ulam, Adam. *Stalin. The Man and His Era*. Boston: Beacon Press, 1989.
- Furet, François. *Le passé d'une illusion. Essai sur l'idée communiste au XXe siècle*. Paris: Robert Laffont, 1995.
- Шкодрић, Љубинка. *Положај жене у окупираној Србији 1941–1944*, докторска дисертација. Филозофски факултет Универзитета у Београду, 2015.

Veljko Stanić

“A PIECE OF GREAT LIFE”: MITRA MITROVIĆ ON THE 1930S

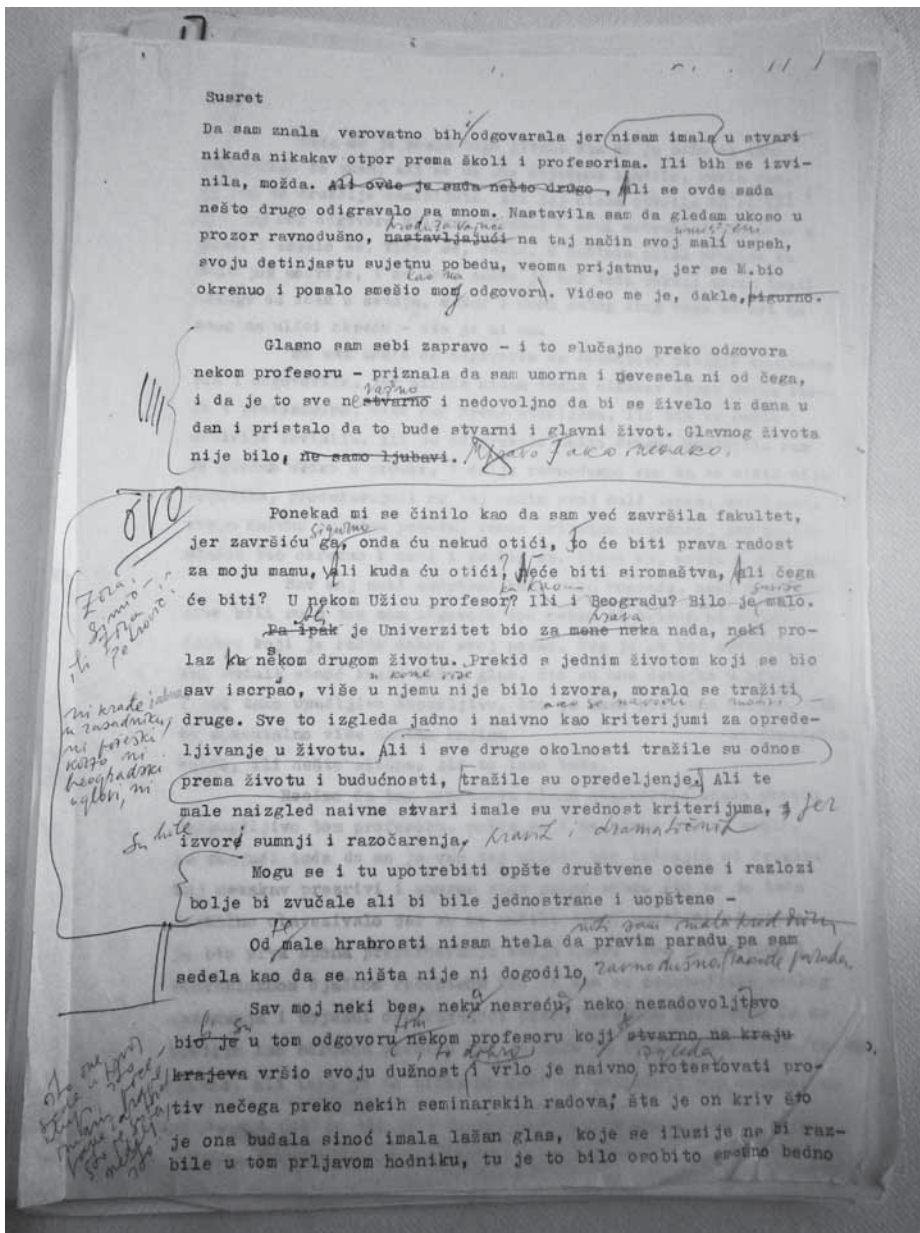
Summary

The 30s of the 20th century were a formative period in the political sense in Mitra Mitrović's life. In those years, her path was paved with her being a students' movement participant at the University of Belgrade, a Communist Party member followed by her illicit activity – she was a Party activist among workers as well as a distinguished youth Women's Antifascist Front representative. Her autobiographical records that have not been published until nowadays allow the genesis of this development following the intellectual history approach. The roots of her rebellious youth which definitely determined her revolutionary path can be found in the following places of origin: a) in the critically articulated image of inherited social reality, b) in the world of ideas that connects her early formative readings and political maturity, c) in the limitations of the impoverished everyday life of the majority of people, and d) the emancipatory power of political activity existing in the modern revolutionary's imagination. The student movement at the beginning of the 1930s played a pivotal role in connecting all of the listed above. The spiritual and intellectual presumptions of the movement led the majority of young rebels under the Communist Party wing and illicit revolutionary combat, accepting Marxist and strict Party discipline rules, uncompromising anti-fascism, and turning toward the Soviet Union. Mitra Mitrović does not refer to herself as inflexible or unique when facing the “identity dilemmas” as a trope of the autobiographical genre. On the contrary, she attempts to delineate her own development not only by following even the slightest changes happening in a young girl's life but also by following oscillations between personal awareness and belonging to the generational

movement. In this respect, it is possible to look for answers about latter Mitra Mitrović's political and personal life.

Keywords: Mitra Mitrović, autobiography, the 1930s, the student movement, communism, Communist Party of Yugoslavia

Прилог I

Страница из личне заоставштине Миџре Миџровић

Прилог 2

**ВЕЛИКА ДВОРАНА
НОВОГ УНИВЕРСИТЕТА**

Среда 5 НОВЕМБАР 1930	ГРУПА МЛАДИХ СТУДЕНАТА КЊИЖЕВНИКА БЕОГРАДСКОГ УНИВЕРСИТЕТА	ПО ПОДНЕ 6¹/₄ ЧАСОВА
---------------------------------------	---	---

приређује:

КЊИЖЕВНО ВЕЧЕ

У корист свога часописа „НОВА КЊИЖЕВНА РЕВИЈА“

СУДЕЛУЈУ:

Дора Пилковић	Миљивоје Ристић
Јулија Лазаревић-Шевић	Милован Ђилас
Димитрије Марковић	Никола Лоичић
Ђорђе Лоичић	Слободан А. Јовановић
Стево Мигровић	

Вече ће отворити г. УРОШ ЦОНИЋ професор Универзитета.

Улазнице 10.—, 5.— и 3.—

Велика „Млада Грлица“ — Београд

Млади људи који су одржали књижевно вече на Филозофском факултету у Београду 5. новембра 1930. године. (С лева на десно стоје: Ђорђе Ф. Лоичић, Димитрије Марковић, Миљивоје Ристић, Стево Мигровић, Слободан А. Јовановић — Чаковски; седе: Никола Лоичић, Јулија Лазаревић Шевић, Дора Пилковић и Милован Ђилас)

Прилог 3

Миџра Миџровић 1934. године

Прилог 4

Алекса Ђилас, Митра Митровић и Милован Ђилас
почетком тридесетих година

Прилог 5

Митра Митровић и Милован Ђилас у другој половини тридесетих година

Прилог 6

Митра Митровић и Милован Ђилас у другој половини тридесетих година

Милица ЋУКОВИЋ*

Институт за књижевност и уметност
Београд

„ЈЕДАН ЈЕ ФРОНТ”: ПРЕДРАТНА АНТИФАШИСТИЧКА ГЛАСИЛА *НАШ ЖИВОТ* (1936–1938) И *ЖЕНА ДАНАС* (1936–1940)

Апстракт: У раду се пореде две периодичне публикације: „лист војвођанске омладине” *Наш животић*, који је излазио у Новом Саду од 1936. до 1938. године и предратна, прва серија часописа *Жена данас*, која је излазила у Београду од 1936. до 1940. године. Поред исте године када су покренуте, ове периодичне публикације одликовале су и сличности у уређивачкој концепцији, идеологијама пропагандним на страницама ових гласила, кругу сарадника (како из књижевности, тако и из ликовне уметности), али и сличности у трајању и гашењу („судбини”) ових часописа, односно сличан успешан начин комбиновања одлика забавно-поучног и специјализованог (револуционарна комунистичка омладинска/женска штампа) типа периодичне публикације. Ипак, многоструке сличности *Нашег животића* и *Жене данас* анализирани су у три засебна одељка рада, насловљена „Начело демократије: у знаку Томаша Гарика Масарика”, „Начело заједништва: у знаку омладинског и женског активизма” и „Начело борбе: у знаку антифашизма и хуманистичких вредности”. Посредством анализе чланака посвећених Томашу Гарика Масарика, Едварду Бенешу и Чехословачкој Републици указано је на значај начела демократије за уреднике и сараднике како *Нашег животића* тако и *Жене данас*, док је, у другом делу рада пажња посвећена заједништву као идеалу Омладинског културно привредног покрета и Омладинске секције Женског покрета (који су и покренули ова два периодика), као што је у трећем делу рада анализиран став према фашизму, односно демократији, кроз опонирање Шпаније и Француске као антипода у политички изразито напетом ситуацији у ондашњој Европи.

Кључне речи: *Наш животић*, *Жена данас*, 1936. година, Томаш Гарик Масарик, демократија, антифашизам, омладина, борба, хуманистичке вредности.

Другу половину тридесетих година XX века у Европи обележила је криза на економском, односно јачање десних тоталитаризама и њихових империјалистичких претензија на политичком плану. У ситуацији бујања фашизма и нацизма, када је неутралност као политичко, идеолошко, ети-

* tiskicvet38@gmail.com

чко и интелектуалистичко¹ становиште постала неодржива и када се (интер)национална јавност све јасније и одређеније поларизовала (на савезнике фашиста и њихове противнике), рефлексии поменутог идеолошког груписања одразили су се и на прилике у Краљевини Југославији. Наиме, према запажањима Војислава Мартинова и Вишње Нежић, приређивача монографије *Полиитички ангажоване омладинске организације у Војводини 1919–1940* „... док су се влада Милана Стојадиновића и намесништво Краљевине Југославије све отвореније опредељивали за сарадњу с Римом и Берлином, међу грађанима је јачало антифашистичко расположење. Главни тон народнофронтовској политици у Југославији давала је све бројнија, лево оријентисана омладина” (Мартинов, Нежић, прир 2014: 63). У оваквим, политички изразито турбулентним околностима, у години избијања грађанског рата у Шпанији, годину дана након абисинског сукоба и неколико година пре почетка Другог светског рата (који се увелико назирао), у Краљевини Југославији покренута су гласила *Наш животи* и *Жена данас*. Циљ овога рада је, стога, да пружи историографски засновану компаративну анализу два гласила у оквиру дисциплине студија периодике.

„Лист војвођанске омладине” *Наш животи* излазио је, у Новом Саду, од 20. новембра 1936. године до октобра 1938. године, када је, након три узастопне заплене, коначно и забрањен. Главни уредник и власник *Нашег животи*а био је, од 20. новембра 1936. године до 1. марта 1938. године Живан Милисавац, да би од марта до октобра 1938. године уредништво преузео Бранислав (Бранко) Бајић. *Наш животи* излазио је готово редовно, као месечна периодична публикација, финансирана претплатом читалаца (која је, на годишњем новоу, износила десет динара), у тиражу од две и по хиљаде примерака и у обиму од дванаест страница по броју, изузев првог броја, штампаног на осам страна текста.

Предратна (прва) серија *Жене данас* излазила је у Београду од октобра 1936. године, закључно с двобројем август–септембар 1940. године.² У овом периоду уреднице часописа биле су Радмила Димитријевић (до краја 1937. године), Олга Тимотијевић (до почетка 1940. године), односно Мира Вучковић и Љерка Бабић (до присилне обуставе излажења часописа). Овај „илустровани магазин” (Бараћ 2014: 192) такође је издржаван од претплате читалаца,³ а излазио је у тиражу од три хиљаде до пет хиљада

¹ О неразлучивости позиције интелектуалца и друштвеног ангажмана видети (Бараћ 2012: 217–231). Индикативан је, у овом контексту, чланак „Шта значи бити неутралан” Будимира Васића, објављен већ у другом броју *Нашег живота*, у децембру 1936. године (в. Васић, НЖ 2/1936: 7) .

² „Новембра 1940. заплешен је бр. 30 и с тим бројем часопис је забрањен” (Весковић-Вангели 1989: 305).

³ Касније је, како примећује Станислава Бараћ „... на молбе уредништва, лист спасаван захваљујући добровољним прилозима, па је чак и основан Потпорни фонд *Жене*

примерака (нав. према: Бараћ 2014: 192), у обиму „... у зависности од броја до броја, између двадесет и две и тридесет страна” (Бараћ 2014: 192), с годишњом претплатом чији је износ варирао од четрдесет и осам до четрдесет динара. До тренутка забране објављивања ових гласила, појавила су се двадесет и три броја *Нашег живоїа*, односно двадесет и девет бројева *Жене данас*.

Поред исте године када су покренути, листове *Наш живої* и *Жену данас* одликовала је сличност у уређивачкој концепцији, идеологијама пропагираним на страницама ових гласила, кругу сарадника и сарадника, како из књижевности тако и из ликовне уметности, али и идентичне трагичне судбине ових махом младих људи, сличности у историји трајања и гашења („судбини”) листа, односно у успешном комбиновању одлика забавно-поучног и специјализованог (револуционарна комунистичка омладинска/женска штампа) типа периодика.

Потребно је напоменути како је заједничка карактеристика *Нашег живоїа* и *Жене данас* чињеница да су ове периодичне публикације настале као резултат потреба и циљева делатности Комунистичке партије Југославије и СКОЈ-а. Наиме, након VI Конгреса Комунистичке интернационале младих и консолидовања СКОЈ-а 1935. године, али и након недвосмислених препорука Јосипа Броза Тита 1936. године, о нужности инфилтрирања скојевске омладине у масовне омладинске организације (в. Милисавац 1959: 40), Женски покрет у Београду основао је Омладинску секцију,⁴ чије су чланице и покренуле *Жену данас*,⁵ као што је 27. септембра 1936. године основан Омладински културно привредни покрет (ОМ-ПОК) у Новом Саду (в. Милановић 1976: 25), који ће прерасти у масовну омладинску организацију и чија ће управа издавати лист *Наш живої* (покренут свега два месеца након оснивања ОМПОК-а). Дакле, илегална КПЈ ширила је свој утицај преко легалних гласила, каква су била *Наш живої* и *Жена данас*, истовремено служећи се поступцима дискурзивне мимикрије у прикривању властитог уплива, с циљем избегавања цензуре и омогућавања трајности излажења лист(ов)а. Као својеврсна маска/параван за пласирање идеја КПЈ уреднику и сарадницима *Нашег живо-*
данас...” (Бараћ 2014: 192).

⁴ „Преко групе антифашисткиња, у коју су по задатку Партије биле укључене Митра Митровић и Добрила Карапандић, у то време чланови Комисије за рад међу женама при ПК КПЈ за Србију, поведени су преговори с управом Женског покрета у Београду за оснивање омладинске секције. Управа Женског покрета је прихватила предлог јер је сматрала да ће на тај начин створити подмладак који ће оживети њихову организацију. Тако је Омладинска секција Женског покрета у Београду почела рад у јесен 1935. године...” (Цветић 1975: 57).

⁵ „Партија је покретање листа поверила групи младих комунисткиња из Омладинске секције Женског покрета...” (Цветић 1975: 69).

ѿа служило је фреквентно (у бројним чланцима и различитим поводима) позивање на демократско и слободарско наслеђе Војводине, прецизније, на идеје Уједињене омладине српске из шездесетих година XIX века, нарочито на ставове идеолога овог покрета, Светозара Милетића, и његовог сарадника и искреног пријатеља Јована Јовановића Змаја, док су уредница и сараднице *Жене данас* у исту сврху употребљавале позивање на Лигу жена за мир и слободу, при чему је индикативан поступак доношења интервјуа с Даницом Зечевић, председницом ове Лиге, већ у првом броју листа. („Гђа Д. Зечевић, претседница Лиге жена за мир и слободу, о миру”, ЖД 1/ 1936: 6). Попут редакције *Жене данас*, која је пре власти-тог уводника („Уводна реч”, ЖД 1/1936: 3), у првом броју 1936. године, објавила текст Габријеле Дишен, председнице Комитета жена против рата и фашизма („Ново поље рада за жене”, ЖД 1/1936: 2), и уредништво *Нашег животоѿа*, након уводника Живана Милисавца „На млађима свет остаје” (НЖ 1/1936: 1), у којем су апострофиране и идеје и реторика Уједињене омладине српске („Ми смо синови Војводине наследници Уједињене Омладине, и ми данас морамо прихватити аманет који нам је она оставила: просветом ка слободи а све на основу истине а помоћу науке”, НЖ 1/1936: 1), у истом, првом броју, објављује и чланке „Поводом прославе 70-годишњице омладинског покрета у Новом Саду” (извештај с манифестације у част седамдесетогодишњице Уједињене омладине српске која је послужила као повод за оснивање ОМПОК-а), „Оснивачка скупштина ’Омладинског културно-привредног покрета’” и „Омладински конгрес у Женеву”,⁶ у којима су тежње и циљеви активности КПЈ доследно и тенденциозно предочени као пракса чувања и неговања културног наслеђа, политичке мисли Светозара Милетића и српске демократске омладине XIX века.

Поред многоструких паралела које се могу повићи између *Нашег животоѿа* и *Жене данас*, кључне сличности препознали смо, ипак, у трима начелима која ће бити анализирана у засебним одељцима рада.

Начело демократије: у знаку Томаша Гарика Масарика

Упркос томе што је књига Федора Олешћука *Снаге демократије и ѿпрогреса у борби ѿротиив фашизма и реакције* преведена и објављена у Загребу 1947. године, и упркос чињеници да се у овој публикацији *Мале ѿолиѿичке библиотеке* не анализира период којим се ми у овом раду бави-

⁶ Коректура у прва три броја *Нашег живота* била је изузетно лоша, готово у свакој реченици постојао је велики број штампарских грешака, што је у знатној мери исправљено, већом пажњом уредништва, почевши од трећег броја. Ипак, у чланку који смо овде навели, грешка је садржана већ у наслову, те тако стоји „Омладински покрет у Женеву”. У тексту рада доносимо исправан, тј. исправљен облик наслова.

мо, управо овај, Олешћуков наслов, може се узети као концизно одређење ангажмана сарадника/сарадница и *Нашег живојѿа* и *Жене данас*.

Начело демократије, борба за слободу, мир, грађанска права и социјалну правду доминирају у обема периодчним публикацијама. Као парадигматичан пример, амблем демократије, у оба листа изабран је нимало случајно филозоф, политичар, творац демократске националне државе (Чехословачке Републике), критичар и левог (большевизам) и десног (фашизам и нацизам) тоталитаризма – Томаш Гарик Масарик (Tomáš Garrigue Masaryk). Председника Чехословачке Републике, „великог борца и револуционара, научника и писца, дипломату и државника” (в. „Г. Г. Масарик”, НЖ 11/1937: 1), Томаша Гарика Масарика, заговорника „... владавине права, парламентарне демократије и вишестраначког система, лаке и безболне смењивости на слободним изборима и неприкосновености приватне својине” (Илић 2014: 121) поштовала је целокупна светска демократска јавност, док су му у *Нашем живојѿу* и *Жени данас*, с правом, посвећени бројни жанровски разнолики прилози, из којих се јасно може ишчитати идеолошка позиција ових двају гласила.

Написи о чешком државнику, али и његовом наследнику (Едварду Бенешу), као и сâмој Чехословачкој Републици, бројнији су и учесталији у *Нашем живојѿу* него у *Жени данас*, али ипак подједнако важни у оба гласила. Тако, присуство „чехословачке” теме у листу војвођанске омладине зачиње чланак „Живела братска Чехословачка Република” (в. НЖ 6/1937: 3), објављен у шестом броју овог листа, априла 1937. године (броју који је на насловној страни донео фотографију Едварда Бенеша, тадашњег председника Чехословачке Републике, НЖ 6/1937: 1). Овај чланак заправо је краћа, али надахнута искреним одушевљењем, белешка о Бенешовој посети Краљевини Југославији и његовом срдачном пријему од стране омладинских организација и омладине уопште „Поздрављајући претседника братске Чехословачке Републике, војвођанска омладина је осетила да у њему не поздравља само претседника народа са којим је Војводину у прошлости везивао савез братске сарадње у борби против Аустриског апсолутизма, већ и претставника једне демократске државе, чија је судбина данас уско везана са судбином мира и слободе у целом свету” (НЖ 6/1937: 3). Разлоге Бенешове посете Југославији расветлио је Живан Милисавац, у доцнијим сећањима, када је истакао како је „... председник Чехословачке, тада већ непосредно угрожене од нацистичке Немачке, у пролеће 1937. године дошао у Југославију да покуша утврдити већ расклиману Малу антанту. Он је пролазио кроз Војводину, а напредна омладина му је дуж целог пута приређивала срдачну добродошлицу, дајући му до знања да је омладина уз Чехословачку, без обзира на то што

joј је тадашња југословенска влада почела да окреће леђа” (Милисавца 1976: 3–4).

Поред нимало безазленог геста недвосмислене подршке једној, како је у *Нашем животију* истакнуто, „демократској држави”, омладина окупљена око ОМПОК-а (у сарадњи с Матицом српском и Матицом словачком), приредила је, почетком маја 1937. године, манифестацију Дан чехословачке културе. У истоименом извештају („Дан чехословачке културе”), у седмом броју *Нашег животија*, поред говора Косте Милутиновића о „утицају чехословачких културних радника на омладину Милетићевог доба”, предавања Михала Тополског о савременој чехословачкој књижевности, Николе Петровића о чехословачком позоришту, Живана Милисавца о разлозима омладинског одушевљења Чехословачком и проф. Марића о потреби културне сарадње с овом државом,⁷ предочени су, уједно, изводи из реферата Јелене Ненадовић о жени у Чехословачкој. Тумачећи Масарикове про(то)феминистичке назоре, Јелена Ненадовић је истакла „... да је само слободна жена истински корисна друштву и породици”, као и да „нема разлике између жене и мушкарца, рекао је врло једноставно и истинито Масарик. Жена може бити исто као и мушкарац лекар, професор, судија, болничар, адвокат, инжињер, и.т.д. Зато жени треба дати слободу, рад, културу, политику, друштвени живот, а не само начини је робом кујне и деце” („Дан чехословачке културе”, НЖ 7/1937: 6). Речи Јелене Ненадовић, којима се, посредством анализе напредних идеја Томаша Гарика Масарика, разара мит о жени као „анђелу дома” и пледира за продор жена у јавну сферу, одговарају, у потпуности, анализи Масарикових схватања, које је у тексту „Масарик о жени” изнела Јулка Хлапец Ђорђевић, у часопису *Жена данас*. Подвлачећи чињеницу да Масарик није оставио једну интегралну феминистичку студију, већ да се „... његове мисли у погледу жена налазе [...] раштркане у његовим социолошким делима и говорима” (Хлапец Ђорђевић, ЖД 8/1937: 81), попут Јелене Ненадовић, која је приметила да, према Масарику „нема разлике између

⁷ У чланку Светислава Мародића „Политика и привреда”, објављеном на семантички снажно обележеној позицији (у оквиру периодика као компактно структурираног и кохерентног књижевног облика), тј. на насловној страни осамнаестог броја *Нашег живота*, сугерисана је, такође, потреба сарадње, овога пута привредне, између Краљевине Југославије и Чехословачке Републике, будући да су у питању две мале или средње земље, повезане „крвним моментом” (Југословени и Чехословаци спадају у словенске народе), али и две суштински мирољубиве државе, које цене слободу и демократију „У спољној политици мало је народа у свету, који су у толикоме степену мирољубиви и лишени сваке не агресивности него чак и анимозности према другим народима и земљама, као што је то с народима Чехословачке и Југославије случај. У унутрашњој политици такође мало је народа у свету који у толикоме степену воле слободу и демократију као што их воле наши народи” (Мародић, НЖ 18/1938: 1).

жене и мушкарца”, Хлапец Ђорђевићева такође запажа да „за Масарика нема уопште женског питања, оно је уједно и мушко питање, просто питање људског друштва. Небројено пута истакао је Масарик да он не признаје никакво преимућство мушкарца над женом и да жена заслужује да јој се даду исте могућности моралног и интелектуалног развитка као мушкарцу. Она мора имати могућности да се афирмира у свим гранама људске делатности” (Хлапец Ђорђевић, ЖД 8/1937: 81). Тумачећи Масарикове демократске и дубоко хуманистичке ставове о нужности изједначења права и обавеза мушкараца и жена, како у јавном тако и у приватном животу (јер, Масарик „... ставља мушкарца пред неминовност да и он узме на себе много бремена која су скопчана са одгајањем деце, а која терете данас само жену” [ЖД 8/1937: 81]), Хлапец Ђорђевићева подвлачи Масариков став „зашто се говори само о светости материнства, ваља указати већ и на светост очинства”, уједно га коментаришући: „Да се поправи људско друштво потребно је да се мушкарац више посвећује породици него што то бива данас” (Хлапец Ђорђевић, ЖД 8/1937: 81).

Дакле, Томаш Гарик Масарик у *Нашем живоћу* и *Жени данас* фигурира као репрезент начела демократије у политичком животу (самим тим, и као антипод представницима ондашње југословенске владе), али и као заступник идеје еманципације жена, те као неко ко је доследно утицао на повећање самосвести (чехословачке) жене о властитом положају, али и као заговорник активнијег укључивања жена у сва занимања, самим тим и у политички живот, било у оквиру националне државе, било на међународном плану. Масарик је фигура која је формирала интелектуалну климу и антифашистичко расположење код тадашње омладине, усмеривши њихове судбине и судбине њихових периодичних публикација у врло одређеном правцу. Стога Масариково присуство није случајно, већ представља акт отворене подршке антифашистичком покрету.

У складу с тим, већ у првом броју *Жене данас*, 1936. године, као позитиван пример жене ангажоване у политици приказана је сенаторка у чешкој Народној скупштини и једна од најистакнутијих поборница политичких права жена, госпођа Пламинкова. У интервјуу, ова шездесетједногодишња отресита и разборита политичарка и активисткиња изнела је податке о властитом начину укључивања у политику, као и своја схватања о захтевима који се постављају пред жену која треба да се запосли, а од које се по правилу увек очекује да буде знатно талентованија, стручнија и способнија како би добила исти посао као мушкарац (од којег се такав степен изузетности обично не захтева). „Зар жена мора да буде четири главе виша од човека, па да има подједнака права? Зар не може да буде бирана и кад је једнака, ако баш хоћете и исто толико глупа? Вама је мушкарац увек способан а жена мора унапред да

покаже да ли је способна или не” („Са конгреса у Дубровнику. Наше жене на Конгресу говоре. Интервју са страним женама”, ЖД 1/1936: 14). Егземпларни портрет чехословачке жене у политици биће предочен и у нешто обимнијем чланку „Чешке парламентарке” у *Жени данас*, 1937. године. Сумирајући историјат феминистичког покрета у Чехословачкој од средине XIX века до тридесетих година XX века, сараднице *Жене данас* (раз) откриле су и елементе властитог идеолошког становишта. Наиме, часопис *Жена данас*, као инструмент обликовања феминистичке контрајавности у Краљевини Југославији (в. Бараћ 2012а), у складу с идеолошким циљевима КПП, пропагирао је примат борбе класа над борбом полова, као што је заступао и јединствену акцију радничког покрета, те се у речима: „Кад жене изиђу на улице, кад им агитација омогући упознавање широких слојева са њиховим програмом, постаје јасно да феминизам не значи борбу против мушкараца већ борбу за више човечности у друштву” (ЖД 7/1937: 73), препознају и ставови сарадница *Жене данас* о „другарском”, заједничком иступању радница и радника у захтевима за задобијање грађанских и политичких права. Изузетно су значајна и запажања о актуелним циљевима феминизма у Чехословачкој: „Данас је задатак чехословачких феминисткиња да одржавају равнотежу између теоретског законодавства и његовог практичног примењивања. Ова равнотежа је врло често ремећена на штету жене, нарочито у последње време, у доба економске кризе, кад се све оштрије показује тенденција да се жени осујети приступ на боље плаћене и утицајније положаје. Који пут се иде тако далеко да се њено продирање у јавни и привредни живот проглашава као узрок кризе” (ЖД 7/1937: 74), будући да се у овим циљевима препознаје и „ново поље рада” и „нови феминизам” југословенске жене, али и модус деловања сарадница часописа *Жена данас*, у којем су уредно тумачене све законске одредбе доношене на штету жена, као што је лицемерним, тенденциозним, злонамерним и нетачним означавањем сваки покушај оптужбе запослених жена као свеколиких узрочника привредне кризе. Најрелевантнија је, дало би се закључити, у овом тексту успостављена поларизација између непомирљивих и оштро сучељених идеологија: идеологија феминизма и фашизма, као демократских и антидемократских принципа, односно, једног који носи у себи идеју ослобођења жене и другог који жену спутава и обесправљује. На тај начин, јасно су конфронтрана феминистичка и демократска начела с једне, и фашизам с друге стране, како у овом појединачном прилогу, тако и у целокупном часопису, што се концизно може формулисати управо речима из чланка „Чешке парламентарке”: „Ослобођење жене без демократије не може се ни замислити а исто тако ни права демократија без ослобођене жене” (ЖД 7/1937: 74).

Попут Карла Попера (Karl Popper), који ће у књизи *Ойворено друшїиво и његови нейријайїели* Масарикову државу означити као „... једн[у] од најбољих и најдемократских држава које су икада постојале” (Попер 1993: 382) у часопису *Жена данас*, своју репортажу „Неколико месеци у Чехословачкој престоници” Нада Дорошки започиње одређењем Чехословачке Републике као „демократске земље” и чехословачког народа као „демократског народа”, док целокупан приказ студентског живота у Прагу прераста у апологију демократског државног уређења. (в. Дорошки, ЖД 16/1938: 162–163). Занимљиво је да и прилог „Жене у Чешко-Словачкој боре се за своја права”, у којем је описано реаговање чехословачких феминисткиња на оптужбе појединих прашких листова против запошљавања жена у условима економске кризе (Дорошки, ЖД 19/1939: 192–193), потписује такође Нада Дорошки, ауторка која ће две године након овог прилога, с Јарославом Малим превести с чешког језика збирку *Чешке йриче*.⁸ У истом броју *Жене данас*, у којем је објављена репортажа Наде Дорошки, може се прочитати и напис „Поводом годишњице смрти Томаша Масарика” (ЖД 16/1938: 162), чиме се ово гласило приближава листу *Наш живоїи*, који ће на насловној страни последњег, двадесет и трећег броја, 1938. године, донети фотографију Томаша Гарика Масарика, с невеликом забелешком: „Прошла је година дана од смрти Масарика” (НЖ 23/1938: 1), као и стихове песме „Где је мој дом” („Kde domov tuј?”) на чешком језику. Фотографија Томаша Гарика Масарика нашла се на насловној страни *Нашег живоїи* и у октобру 1937. године, непосредно након Масарикове смрти, пропраћена текстом „Т. Г. Масарик” (НЖ 11/1937: 1), у којем је Чехословачка Република изнова предочена као симбол демократије: „Његова земља и данас још стоји и стајаће на бранику слободе, демократије и мира, онако како је стајала кад ју је Он предао у руке свом наследнику [Едварду Бенешу, прим. М. Ћ.]” (НЖ 11/1937: 1). *Наш живоїи*, у току двогодишњег излажења, доносио је редовно најаве публикавања Масарикових списа како у Краљевини Југославији („Са скупштине Матице српске”, НЖ 11/1937: 5, „Словенска библиотека Матице српске”, НЖ

⁸ Јарослава Малог помиње Божидар Ковачек у тексту „Масарик и Матица српска”. Пишући о финансијским приликама и издавачкој делатности Матице српске уочи Другог светског рата, Ковачек запажа „Сумрачну годину 1938. када је свет, неспреман и невољан да се супротстави нацистичкој пошастаи жртвовао Масариково ремек-дело, Чехословачку, Матица не жели да прећути. Осиромашена, била је свела своју издавачку делатност на најнужније, махом на популарне брошуре и периодику. Но, упела се пред злом и у фаталној години уз књигу о Масарику, као другу и последњу у серији ’Посебна издања’ издаје у редакцији Јарослава Малог *Антологију савремених приповедака Западних Словена*, у којој чешки и словачки писци чине природну већину. [У питању је, заправо, *Антологија савремених приповедача Западних Словена*, прим. М. Ћ.]” (Ковачек 2000: 107).

12/1937: 2), тако и у Чехословачкој („Културни преглед – политички преглед”, НЖ 13/1937: 4), као што је, у рубрици посвећеној прегледу штампе („Књиге и листови”) обавештавао о гласилима која су поједине бројеве посветила „успомени Т. Г. Масарика” (*Лейтџис Мајџице срџске*, септембар–октобар 1937. године, в. „Књиге и листови”, НЖ 12/1937: 8), или, пак, о онима у којима су објављене релевантне студије о Масарику, попут *Годишњака Мајџице срџске за 1938. годину*, с прилогом Крешимира Георгијевића „Т. Г. Масарик у разговорима и ћутањима са Карелом Чапеком” (в. „Нови листови и часописи”, НЖ 14/1938: 9), или ће, пак, донети одломак из књиге *Разговори с Т. Г. Масариком* Карела Чапека⁹ („Масарик о демократији”, в. НЖ 16/1938: 5), који је листу уступио преводилац поменуте књиге, Крешимир Георгијевић.¹⁰

Такође, потребно је истаћи како је „чехословачка” тема директно повезала *Наш живџи* и *Жену данас*. Извештај о Интернационалној мировној конференцији жена, одржаној у Марсељу, о којој је *Жена данас* известила у јулу 1938. године, помињући дирљиву сцену када су француске делегаткиње предале госпођи Пламинковој корпу цвећа, обећаваши подршку чехословачком народу у случају евентуалног будућег сукоба, на шта је представница Чехословачке, одраније позната читаатељкама *Жене данас*, одговорила: „Ако нас нападну, борићемо се до смрти!“ („Одржана је у Марсељу Инстернационална мировна конференција жена”, ЖД 15/1938:13), пренет је, као извод, и у *Нашем живџи*,¹¹ уз помињање госпође Пламинкове која је „... говорила о [...] демократији. Она је нагласила да демократија треба да буде влада народа, вођена од народа, за народ”, и уз препоруку читаатељкама *Нашег живџи*: „Омладинке, читајте часопис *Жена данас*. То је лист који свестрано пише о ономе што вас интересује, о ономе што вас тишти и боли” („Преглед часописа”, НЖ 23/1938: 8).

⁹ У двоброју за јануар и фебруар 1939. године, *Жена данас* обележила је смрт Карела Чапека краћим написом „Карел Чапек”, у којем је истакнуто: „Свега пар месеци после слома демократске Чехословачке, умро је, дубоко сломљен у себи, и њен најистакнутији књижевник Карел Чапек. Он припада оној младој генерацији чешких књижевника која је деловала и радила у оквиру Масарикових идеја демократски схваћеног хуманизма” (ЖД 19/1939: 6). Одмах након краћег записа о Карелу Чапеку, објављен је, у *Жени данас*, и одломак трећег чина Чапекове драме *Мати* (ЖД 19/1939: 6).

¹⁰ Књигу *Разговори с Т. Г. Масариком* Карела Чапека, коју је превео Крешимир Георгијевић, објавила је Матица српска, као прву публикацију новопокренуте серије „Посебна издања”, исте, 1938. године, када је и забрањен лист *Наш живот*, који је у последњем броју, као што је поменуто, обележио годишњицу Масарикове смрти.

¹¹ У *Нашем животу*, овом приликом, направљена је грешка, јер се као број *Жене данас* у којем је овај прилог донет, помиње август 1938. године, а у питању је јул 1938.

Начело заједнишѿтва: у знаку омладинског и женског акѿивизма

Иако означен као „лист војвођанске омладине”, *Наш живоѿ* био је, заправо, гласило Омладинског културно привредног покрета, у почетку брижљив „регистратор” оснивања месних одбора ОМПОК-а, као и поуздани извештач о активностима (приредбама, предавањима, позоришним представама и сл.) ове организације, да би, након што је Банатска управа 10. новембра 1937. године донела одлуку о распуштању ОМПОК-а (в. Попов 1983: 403), *Наш живоѿ* преузео функцију „регулатора” омладинског културног живота и политичке делатности, те да би, недвосмислено и сигурно, израстао у јавну (медијску) трибину војвођанске скојевске омладине. Посредством рубрика *Проблеми села* (од петог броја преименована у *Селачка сѿрана*), *Полиѿичка ѿрибина омладине* (од четвртог броја: *Полиѿичка ѿрибина*), *Књижевна сѿрана*, *Радничка сѿрана* (уведена у петом броју), *Омладински йокреѿ*, *Наша анкеѿа*, *Кроз школе*, *Дойиси* и *Сѿорѿ*,¹² лист *Наш живоѿ* критиковао је недостатке ондашњег образовног система (*Кроз школе*), предочавао омладини предности које проистичу из бављења спортом (*Сѿорѿ*), пружајући, уједно, својим младим читаоцима и читатељкама могућност слободног изражавања мишљења (*Наша анкеѿа*) и развијања књижевног (*Књижевна сѿрана*), односно новинарског (*Дойиси*) талента, као што је редовно упућивао омладину у политичке (*Омладински йокреѿ*, *Полиѿичка ѿрибина* и *Шѿанија*) и(ли) економске/привредне актуелности (*Селачка сѿрана*), те је, на тај начин, ово напредно омладинско гласило успешно комбиновало задатке пружања забаве и поуке, с једне, и мобилисања и револуционисања најширих слојева омладине, с друге стране. Програмска оријентација листа, која је подразумевала окретање ка целокупној омладини, без обзира на конфесионалну, националну и класну припадност, садржана је у уводнику првог броја *Нашег живоѿа*, у којем аутор текста (власник и уредник листа) Живан Милисавац поручује: „Оставимо на страну наше ситне размирице, пређимо преко онога што нас дели а пригрлимо оно што нас спаја” (Милисавац, НЖ 1/1936: 1). У овим речима јасно се читује тежња КПЈ за придобијањем како сеоске, тако и радничке и интелектуалне омладине, свих националности и вероисповести, у процесу формирања

¹² Од седмог броја лист *Наш живот* задржао је исту физиономију, иако су уклоњени називи рубрика, при чему су остале именоване само две рубрике: *Омладински покрет* и *Књижевна страна*. У прва три броја читава једна страна носила је наднаслов *Шпанија* и била посвећена информисању о грађанском рату у Шпанији, да би од четвртог броја, поштујући мишљење анкетираних омладинаца, забринutih за судбину листа (који би цензура, због изразито револуционарног тона и тематике, могла да забрани), ова рубрика била укинута, а информације о борбама у Шпанији преношене посредством ситнијих прилога (махом вести и извештаја) с фронта у (пре)осталим рубрикама.

једног и јединственог фронта против надирућег фашизма, милитаризма и политикá расне нетрпеливости, тако да се наслов текста Федора Киселичког „Један је фронт” (нав. према: Милисавец 1959: 206–208), у којем је указано на циљеве делатности ОМПОК-а, може разумети и као метафора организоване народнофронтовске и скојевске борбе, карактеристичне како за *Наш живојѝ*, тако и за *Жену данас*.

Наиме, попут *Нашег живојѝа*, који се експлицитно декларисао као лист намењен омладини, *Жена данас*, коју су покренуле чланице Омладинске секције Женског покрета у Београду (омладинке скојевке), формирала је специфичан тип имплицитних читатељки (младих девојака, в. Бараћ 2014: 197), као реципијенткиња датог новинског дискурса, али и као активних учесница (са-учесница) у креирању пролетерско-феминистичке субалтерне контрајавности.¹³ Као повлашћени простор паралелне (субалтерне) дискурзивне арене фигурирају, у *Нашем живојѝу*, рубрике *Омладински ѝокрејѝ* и *Полиѝичка ѝрибина*, односно, у *Жени данас*, рубрика *Акѝивносѝѝ жена код нас*. Поред *Полиѝичке ѝрибине*, у којој су махом објављивани теоријски текстови посвећени промишљању негативних последица политичке идеологије која је гурала свет у нови тотални рат – идеологије фашизма („Економско наличје европске политике”, НЖ 4/1937: 5, „Изгледи фашизма код нас”, НЖ 5/1937: 3, „Како је постала једна политичка идеологија”, НЖ 6/1937: 3), рубрика *Омладински ѝокрејѝ* уредно је пратила оснивање Омпок-а (и његових месних одбора), као што је извештавала о свим активностима које је ОМПОК предузимао у циљу окупљања и организовања омладине, чему је у потпуности одговарала рубрика *Акѝивносѝѝ жена код нас* у *Жени данас*, у којој је извештавано о раду женских друштава, те су, на тај начин, жене (читатељке овог часописа) подстицане да се, посредством организоване заједничке акције, боре за своја права.¹⁴

¹³ Служећи се терминима Ненси Фрејзер (Nancy Fraser), Станислава Бараћ запажа: „Женски и феминистички часописи, заједно с осталим активностима чланица женских покрета и удружења (појединачни издавачки подухвати, зборови, серије предавања, курсеви, разни видови окупљања, међународне конференције, петиције за опште право гласа, за мир, против рата, за разоружање, итд.), обликовали су у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, тј. Краљевини Југославији (1919–1941) субалтерну контрајавност, у смислу који том појму даје Фрејзерова.” (Бараћ 2012а, <http://www.knjizenstvo.rs/magazine.php?text=42>, приступљено 11. 12. 2015).

¹⁴ Већ у првом извештају, који је рубрика *Активност жена код нас* донела у јануару 1938. године, помињу се „... Лига жена за мир и слободу, Организација поштанско-телеграфских службеница, Удружење универзитетски образованих жена, Професорско друштво, Југословенско друштво дипломираних сестара, а преноси се и говор др Марије

Поред детаљних извештаја о организовању ОМПОК-а, како у већим тако и у мањим местима Војводине, *Наш живоїї* донео је, у допису „Омладинка нам пише”, октобра 1937. године, вест о оснивању секције Женског покрета у Сомбору, у којој се истиче: „Живот и прилике данас упућују и наше жене да се организују.” (НЖ 11/1937: 5), при чему речи анонимне дописнице „већ одавно се овде осећа потреба за једном женском организацијом која би имала за циљ просвећивање жене и заштиту њених права и која би обухватила све жене нашег града без обзира на друштвену националну и верску припадност” (НЖ 11/1937: 5) одговарају сáмом програму листа *Наш живоїї*, изнетом у већ поменутом уводнику „На млађима свет остаје” Живана Милисавца, о нужности окупљања и мобилисања целокупне омладине, без обзира на њене тзв. „ситне разлике” (НЖ 1/1936: 1). Након најаве о образовању Акционог одбора секције Женског покрета у Сомбору и његовој оснивачкој скупштини заказаној за 26. септембар 1937. године, о чему је писано у *Нашем живоїїу*, и часопис *Жена данас*, у осмом броју, у оквиру рубрике *Активностї жена код нас* пренео је вест: „У свечаној сали Градске куће у Сомбору, 26. септембра о. г. на оснивачкој скупштини Женског покрета окупиле су се жене свих друштвених слојева, без разлике на верску и националну припадност и једнодушно манифестовале своје жеље за побољшањем жениног положаја.” (ЖД 8/1937: 11). Овај пример заправо може послужити као метонимијска ознака делатности сарадница/сарадника и *Нашег живоїїа* и *Жене данас*, који су истрајно настојали да политички освете најшире слојеве омладине и жена (а посебно женске омладине), али, уједно, и да предоче предности колективне акције и да негују, код омладине и жена, колективни дух и идеал заједништва.¹⁵

Тако већ у четвртном броју, у марту 1937. године, *Жена данас* доноси прилог Душанке Сретеновић „Београдски дом студенткиња”, који, употпуњен фотографијама насмејаних девојака, представља апологију заједничког живота југословенске женске студентске омладине: „У дому станују девојке из разних крајева Југославије: Словеначке, Македоније, Далмације, Босне, Војводине, Цр. Горе итд. Поред њих има и неколико странкиња (Американке, Бугарке, Рускиње, Немице). И све оне, иако се први пут виде у животу, иако су дошле из разних средина, различито ва-

Вајс-Гајић као представнице жена у општинској служби које се још увек нису организовале (9/1938: 10–11)” (Бараћ 2014: 198).

¹⁵ *Наш живот* известио је и о оснивању Женске секције при Удружењу Војвођана у Београду. Ова секција одржавала је једном недељно (четвртком) састанке, на којима су дискутоване теме „Жена у средњем веку” и „Жена у данашњем друштву”, након чега су чланице ове секције учествовале у пробама хора. („Једно вече у нашим просторијама”, НЖ 17/1938: 11).

спитаване, различитих темперамената, прилагодили су се, сродиле међ собом и добро се слажу.” (Сретеновић, ЖД 4/1937: 10). Слично *Жени данас*, лист војвођанске омладине *Наши животи*, у тексту Тоше Божића „Ђачкој омладини на почетку рада”, износи идеје о предностима заједничког, колективног припремања завршног испита, поентиране (пре)поруком: „У заједници стварајте планове и градите, у заједници се забављајте.” (Бојин, НЖ 23/1938: 2). Осим студентској, *Жена данас* пажњу је посветила и школској женској омладини, што се види у прилогу „Ми нисмо спремне...” (ЖД 15/1938: 17), који потписује Гимназијалка, али и у студиозном чланку Вере Штајн-Ерлих „Омладинска питања” (ЖД 14/1938: 115–16), у којем се насупрот опасној и потенцијално (ауто)деструктивној изолованости индивидуе (где је као крајност означено самоубиство: „Самоубиства, бјежање од куће, нападаји на професоре, и слично, одблесци су тешких бура, које се одигравају код многих младића и дјевојака, дуго времена незапажено, док једног дана не навуку пажњу на се катастрофалном формом којом се испољавају.” [ЖД 14/1938: 15]), као позитивна страна омладинског живота истиче укључивање у омладинске организације, јер „елементарна потреба омладине заједничка, изгледа, омладини свију историских епоха је жеља за удруживањем, за заједничким животом, за свакодневним друговањем и заједничким кретањем, за организованим заједничким потхватима и циљевима.” (ЖД 14/1938: 15). Проматрању самоубиства из чланка Вере Штајн-Ерлих одговара текст „Самоубиство и вредност живота”, објављен у *Нашем животи*у маја 1937. године (НЖ 7/1937: 3), док се „заједничким потхватима и циљевима” омладине¹⁶ лист *Наши животи* бавио посредством рубрике *Омладински њокреји*, у којој су описиване делатности ОМПОК-а, као што је, исто тако, у овом листу, извештавано и о другим омладинским организацијама, попут новосадске Културе („*Култура* је оживела...”, НЖ 22/1938: 10 и „О раду *Културе* предавања, излети, летовања”, НЖ 23/1938: 10), али и о прослави шездесетог рођендана Васе Стајића и обележавању шездесетогодишњице смрти Ђуре Јакшића, као и о значајним манифестацијама – Дану чехословачке културе и Дану војвођанске културе XIX века,¹⁷ док се, као најзначајнији, може издвојити рад ОМПОК-а на повезивању свих напредних омладинских организација

¹⁶ На насловној страни десетог броја *Нашег живота* штампан је текст „Јединство пре свега” (НЖ 10/1937: 1), у којем су садржани главни циљеви и програмска начела омладине окупљене око ОМПОК-а и *Нашег живота* „УЈЕДИНИТИ ЦЕЛОКУПНУ НАШУ ОМЛАДИНУ, СЕЉАЧКУ, РАДНИЧКУ, ТРГОВАЧКУ, ЗАНАТЛИЈСКУ И ИНТЕЛЕКТУАЛНУ – ТО ТРЕБА ДА НАМ ЈЕ ДАНАС ПРВА И ГЛАВНА ДУЖНОСТ.”, где се програмски карактер овог прогласа истиче и графичком интервенцијом – употребом великих слова у тексту чланка.

¹⁷ Заједништво је као идеал омладине окупљене око ОМПОК-а и *Нашег живота* истакнуто и анализирано и у тексту Ђерђа Гала (1980: 259–266).

у јединствени Омладински универзитет („Омладински универзитет је основан”, НЖ 12/1937: 9).¹⁸

Ипак, манифестација која је представљала, на глобалном плану, одраз омладинског активизма и антиратног ангажмана била је Међународна изложба уметности и технике (у склопу које је организован и Међународни омладински сабор за мир), одржана у Паризу 1937. године, о којој су известили и *Жена данас* („Међународна изложба уметности и технике савременог живота” и „Какво место има жена на изложби”, ЖД 7/1937: 3–4) и *Наш живоѿи* („Писмом из Париза” Феђе Лазарева (заправо, Федора Киселичког)), у три узастопна броја овог омладинског листа (НЖ 10/1937: 4, НЖ 11/1937: 4, НЖ 12/1937: 4–5).

Окупљање омладине/жена око масовних организација (начело заједништва) било је битан предуслов развоја њихове снажне антифашистичке делатности. Такву делатност развила су и подржала управо гласила ових организација, каква су била *Наш живоѿи* и *Жена данас*.

Начело борбе: у знаку анѿифашизма и хуманисѿичких вредности

Као чиниоци пролетерске омладинске, односно пролетерско-феминистичке контрајавности, *Наш живоѿи* и *Жена данас* своје субалтерно дискурзивно поље формирали су кроз процес оштре конфронтације фашизма, против којег су се борили, и хуманистичких вредности, за које су се залагали и које су истрајно и доследно пропагирали.

Идеалима целокупне омладине окупљене око ОМПОК-а, који су у уводнику првог броја *Нашег живоѿи* именовани као „... мир, слобода и напредак” (Милисавац, НЖ 1/1936: 1), одговарају, у потпуности, схватања изнета у тексту Анкице С. Милатовић „Наш задатак”, у којем је истакнута потреба залагања „... за велика начела демократије и за социјалну правду” (Милатовић, ЖД 2/1936: 3), при чему су, уз овај прилог, на истој страни штампане и речи Жан Жак Русоа: „Никада лепша, узвишенија ни кориснија жеља није обузимала људске духове, но што је жеља за трајним и општим миром међу свим европским народима.” (ЖД 2/1936: 3), као и говор пацифисткиње Гертруде Бер, одржан на Коларчевом универзитету на Дан примирја (11. новембра 1936. године), поентиран речима: „Живимо да би створили свет који ће дати рада и хлеба. Слободу и Мира сви-

¹⁸ Као чланице Омладинског универзитета наведене су, у овом прилогу, следеће организације: Омладинско удружење „Култура”, Графички просветни одбор, Трговачка и занатлијска омладина, НУЈС (Новосадско удружење југословенских студената, прим. М. Ћ.), Амика Рондо Есперантиста, Женски покрет, Уметничка група „Радник”, спортски клубови „Војводина”, „Раднички” и „Славија”, Студентска Матица, „Иврија”, Реформатска омладинска читаоница, Удружење „Скаута” и Омладински културно привредни покрет (ОМПОК), на чију је иницијативу и основан Омладински универзитет (в. НЖ 12/1937: 9).

ма.” (ЖД 2/1936: 3). Упркос недвосмисленом залагању за пацифистичку оријентацију (како у часопису *Жена данас*, тако и у оквирима самог Женског покрета), нимало контрадикторно, у прилогу „Наш задатак” истиче се следеће: „Главни и најважнији задатак данашње жене јесте борба против фашизма, против носиоца рата и заједничког непријатеља и жене и мушкарца, против средњовековног ропства и најсвирепије економске експлоатације...” (ЖД 2/1936: 3), као што су, исто тако, у првом броју листа *Наш живој*, у тексту „Борба између фашизма и демократије” изнети идеолошки постулати војвођанске скојевске омладине (заклоњене маском „неумрлог” Светозара Милетића):

„У својим симпатијама према борби шпанског народа за слободу остала је војвођанска омладина верна наследству неумрлог Светозара Милетића, који је у XIX веку пратио са великим симпатијама борбу шпанског народа за слободу. Светозар Милетић је знао, као што то војвођанска омладина треба данас да зна, да се пријатељи напретка и слободе морају узајамно помагати и да у свету постоји увек један непријатељ слободе, који не познаје граница. Тај непријатељ се данас зове фашизам.” (НЖ 1/1936: 5).

Дакле, већ уочен двосмислени однос према милитаризму (самим тим и према пацифизму) у *Жени данас* (в. Бараћ 2012: 227), обележио је и лист *Наш живој*. Амбивалентан третман начела борбе, која је империјалистичка, деструктивна и реакционарна, у случају оне која карактерише акције присталица фашизма, и борбе која је обележена тежњом за успостављањем демократичнијег друштвеног уређења, слободе и равноправности свих појединаца, када је у питању борба прокомунистички оријентисаних снага, јавља се и у *Нашем живој* и у *Жени данас*.

Као комунистичка штампа намењена револуционисању омладине и жена, *Наш живој* и *Жена данас* оштро су се супротставили десним тоталитаризмима и њиховим империјал(истич)ним подухватима, те су тако, у оба гласила, доношене како вести о рату у Абисинији, тако, у знатно већој мери, о Другом јапанско-кинеском рату, као и о грађанском рату у Шпанији, који је избио исте године када су и покренути *Наш живој* и *Жена данас*.¹⁹

¹⁹ Занимљиво је да је исте, 1936. године, покренут омладински лист *Хиљаду девет стотина тридесет шеста*, о чему је, у *Жени данас*, писао Радован Зоговић у тексту „Сусрети с Нушићем”, видећи у Нушићу пријатеља нове омладине, те неког ко је говорио „... о нужности борбе којом ће се ’ствараоци културе поставити испред рушилаца културе’, о књижевности која ’мора бити заточник слободе’, о дужностима књижевника и уметника да буду сарадници покрета који се боре за широка права народа и за широку слободу без које би та права била илузорна’, о савременој реакцији у Европи ’која је утолико грубља што се... враћа њеним најдавніјим облицима’, о борби против рата, која је ’борба за одржавање човечанства на путу напретка’...” (ЖД 10/1938: 4), у чему су садржане идеје

У прва три броја *Нашег живоѿа*, у рубрици насловљеној једноставно *Шпанија*, поред текстова писаних са становишта политичке економије или оних у којима су сумиране борбе на шпанском фронту „Борба између фашизма и демократије” (НЖ 1/1936: 5), „Нека се зна” (НЖ 2/1936: 5), „Шпанија у пламену” (НЖ 3/1937: 4), објављиване су и вести о југословенским омладинцима погинулим у Шпанији „Наш омладинац стрељан у Шпанији” (НЖ 2/1936: 5), „Стрељања у Севиљи” (НЖ 2/1936: 5), „Још један наш омладинац погинуо на мадридском фронту” (НЖ 3/1937: 4),²⁰ као и песма подршке демократској влади и народу Шпаније – *Јуѿарње новине* Радована Зоговића, с печатљивим стиховима „Народе шпански, народе братски! / У својим мукама / осјећаш ли и нас уза се? / И нас / што подносимо братске прегршти под твоје ране, / што ти машемо братском заставом мисли / нас / што те срцем бранимо! / Народе шпански, братски народе!” (Зоговић, НЖ 3/1937: 4).²¹ На сличан начин, на последњој страни другог броја *Жене данас* нашао се пано с фотографијама учесница грађанског рата у Шпанији, као што је на последњој страни трећег броја овог часописа објављена фотографија двеју жена ошишаних до главе, с краћим записом: „Две шпанске жене које су ошишане од стране војника генерала Франка”. Ове, према речима Миланке Тодић, субверзивне, провокативне и радикално другачије фотографије (в. Тодић 2008: 156), комбиноване, на последњој страни трећег броја *Жене данас*, с фотографијама успешних радних жена (с фотографијом фабричке раднице и награђене мађарске књижевнице Јолан Фелдеш), своју пацифистичку и антифашистичку поруку доследно су удруживале са захтевима феминистичке борбе, као што су, уједно, служиле уредници и редакцији да визуелним средствима предоче оно што би, да је експлицитно, у тексту, тј. вербалним средствима (ис)казано, било подвргнуто цензури. Ипак, у трећем броју *Жене данас* објављена је и „Репортажа из Шпаније” Владимира Дедијера, коју отвара глорификација заједништва („У Шпанији постоји само један херој. Маса. Говорити о подвизима овог или оног милицио-

КПЈ и у чему се препознаје модус васпитног утицаја *Жене данас* на своју читалачку, посебно омладинску публику.

²⁰ Иницијатива КПЈ за одашиљање добровољаца у Шпанију имала је, према речима Живана Милисавца, видног успеха: „И поред огромних препрека, из Југославије је отишло у Шпанију око хиљаду две стотине југословенских бораца који су, по речима Маршала Тита, ’сачињавали оно језгро интернационалне бригаде која је у најкритичнијим часовима умарширала у Мадрид да помогне зауставити Франкове банде пред мадридским зидовима’.” (Милисавец 1959: 99)

²¹ *Наш живот* ће донети, у августу 1937. године, песму „Био је то месец јули” Танасија Младеновића, писану поводом годишњице грађанског рата у Шпанији (Младеновић, НЖ 9/1937: 7).

нара неправедно је. Јер у овој земљи нема кукавица. [...] Милиционар је синоним свесног борца, који зна зашто пушку носи и живот даје на брдима Гвадараме, под Мадридом у Арагонији....” [ЖД 3/1937: 2]), што се, заправо, може тумачити као семантички двоструко маркирана идеологема, истакнута како положајем у тексту (почетак прилога), тако и контекстуалном позицијом (први прилог у одређеном, у овом случају трећем броју часописа). Апологија заједничке, јединствене борбе шпанских жена, садржана је и у гесту изричитог одбијања рањених милиционарки да југословнеском новинару дају своја имена. Овај поступак одлучне и свесне деперсонализације и давања примата начелу колективитета над значајем јединке образложен је речима сáмих милиционарки „Оне кажу да имена нису важна. Данас гине хиљадама младих Шпанаца и Шпањолки за слободу своје земље и њихова се имена не знају... [...] Имена су непотребна... Све су оне исте... Све ће оне погинути ако треба за слободу, мир и демократију.” (Дедијер, ЖД 3/1937: 2).

Поред тога што је и у *Нашем живоју* и у *Жени данас* као главни непријатељ светског мира, слободе и демократије означен фашизам, ипак се значење појма фашизам додатно нијансира у *Жени данас*, где је ова политичка идеологија сагледана у већ поменутом тексту „Наш задатак”, као реакционарна и антифеминистичка, будући да је „у погледу женских права фашизам [...] вратио точак историје далеко у средњи век, који му је служио за углед и при стварању свога сталешког државног уређења” (ЖД 2/1936: 2), те се отуда и може разумети везивање атрибута „средњевековни” уз именицу фашизам. Ипак, најзначајније је и далековидо, рекло би се, уочавање антиинтелектуалистичких и антикултурних својстава фашизма у часопису *Жена данас*. Наиме, Ендру Хејвуд (Andrew Heywood) у књизи *Политичке идеологије*, као једно од основних обележја фашизма, издвојиће управо антиинтелектуализам, презир према апстрактном мишљењу и обожавање акције (Мусолинијеви омиљени слогани гласили су: „Акција, а не прича” и „Неактивност је смрт”) (в. Хејвуд 2005: 229), као што је и сведок успона фашизма југословенски дипломата у Риму, Иво Андрић, у тексту „Фашистичка револуција”, објављеном у *Југославенској њиви* децембра 1923. године, приликом описа поворке фашиста и фашистичког конгреса у Риму из новембра 1921. године у(с)тврдио: „Изузимајући по којег одушевљена и брадата професора и газдинске синове, и студенте с наочарима, све су то била *бруијална, неинтелигентна лица виолетних илаланачких тшијова*. Гологлави, бледи и модри од студени, у неком бесном заносу, они су носили своје заставице [...] и махали чворастим тољагама или простим комадима неизрађена гвожђа и олова, који су очито били

посвећени традицијом многих тучњава. То је био све *го йуцибрай* [курзиви М. Ћ.]” (нав. према: Андрић 2009: 21). Дивљаштву и варварском поступању виолентних и неинтелигентних фашиста у Шпанији, који су уништавали светске културне тековине (сликарска платна Веласкеза и Гоје и старе шпанске цркве) супротстављени су, у тексту „Уметност и народ” Олге Тимотијевић, поступци шпанског народа који, иако необразован и неупућен у вредности високе уметности, залаже властиту егзистенцију како би из ратног хаоса изнео уметничка дела и тиме их спасао од уништења: „Један народ се бори за слободу, а у тој борби на живот и смрт не заборавља на највише културне тековине и спасава и слике и споменике од пропасти.” (Тимотијевић, ЖД 20/1939: 19).

За нијансу више окренут сеоској омладини, *Наш живој* указиваће на фашизам као идеологију која је у служби крупног капитала и против интереса најширих слојева народа, а ово је уочљиво како у тексту Саве Селенића „Сељачка омладина и фашизам” (НЖ 2/1936: 3), тако и у прилогу „Нека се зна” (НЖ 2/1936: 5), као што ће овај лист војвођанске омладине показивати појачани сензибилитет за регистровање појаве фашизма у Краљевини Југославији, како у Војводини (у прилогу „Појачање хакенкрајцлерске штампе” је указано на пропагирање хитлеровских идеја посредством локалне немачке периодике, в. НЖ 7/1937: 9), тако и у Хрватској (у прилогу „Случај на загребачкој Универзи” је описано како су „франко фашисти (и клеро-фашисти)” 14. априла 1937. године, на сам дан празника Шпанске републике, крстарили улицама и нападали пролазнике, при чему су и усмртили сиромашног студента Крста Љубичића, који је пошао у Студентски дом да скува себи ручак, в. НЖ 7/1937: 9).

За разлику од фашизма, против којег су се борили сарадници/сараднице и *Нашег живој*а и *Жене данас*, као најпозитивније цивилизацијске тековине, у обе периодичне публикације издвојени су мир и слобода. Символу борбе за равнправност и слободу, Француској републици, посвећени су прилози и у *Нашем живој*у и *Жени данас*. Начело борбе грађана, радника и сељака против феудалног система, а за идеале једнакости, братства и слободе позитивно је конотирано у оба гласила, посредством (под)сећања на Француску револуцију, при чему визура кроз коју је овај догађај сагледан разоткрива доминантну идеологију како *Нашег живој*а, тако и *Жене данас*. У прилогу „Значај 14. јула за омладину” (НЖ 9/1937: 11), објављеном у листу *Наш живој*, оштро су конфронтирани Бастиља (као симбол реакције) и француски феудалци с једне, односно „слободољубиви народ” с друге стране, док су као борци посебно истакнути представници француске омладине: „Био је то велики и незабораван час, када је француска омладина, на челу оних који су повели борбу,

показала омладини целог света за шта се треба борити и како се треба борити.” (НЖ 9/1937: 11). С друге стране, у тексту „Жене у Француској револуцији” (ЖД 21/1939: 11–12), потписаном иницијалима М. М. (ауторка је, могуће, Митра Митровић), објављеном у *Жени данас* априла 1939. године, истакнута је улога женâ у револуцији, њихова храброст у походу на Бастиљу, потом и на Версај, при чему је сумирана и борба француских жена за равноправност (с поесбним освртом на *Декларацију њправа жене и грађанке* и судбину њене ауторке, Олимп де Гуж), а револуција одређена као полазна тачка женског политичког ангажмана: „Великом француском револуцијом ударени су темељи борбе за ослобођење жене и оне су први пут тада живо учествовале у остварењу народних и својих, специфичних захтева и наставиле и данас оне борбене традиције које су наследиле из прошлости.” (ЖД 21/1939: 12).

„Своје специфичне захтеве”, односно феминистички ангажман, сараднице окупљене око часописа *Жена данас* доследно ће повезивати с властитим пацифистичким егзистенцијалним и (по)етичким програмом, будући да „Жене Југославије траже своја права, јер никада није довољно снага за рад на добру човечанства. Оне траже право гласа да би га дали онима који су за мир. Јер оне хоће да што скорије доживе дан када ће заједно са свима мајкама на свету моћи у миру да љубе своју децу, не стрепећи за њихов живот и будућност [курзив М. Ћ.]” („Значајна и успела приредба Женског покрета у Београду”, ЖД 14/1938: 8). На сличан начин, и сарадници *Нашег живоџа* свој антифашистички став повезивали су с пацифизмом, као дубоко хуманистичким опредељењем садржаним у речима: „А нас спаја омладинска жеља за животом, спаја нас наша тежња да у миру стварамо велика и сјајна дела која ће светлети као узор онима који за нама долазе. Спаја нас љубав према свему лепом, добром и поштеном.” („На млађима свет остаје”, НЖ 1/1936: 1).

За крај, неопходно је подвући како су начела демократије, заједништва и борбе, око којих су формирана тематска и програмска тежишта *Нашег живоџа* и *Жене данас*, пружила увид у модусе конструисања варијететних типова субалтерне медијске контрајавности у Краљевини Југославији уочи Другог светског рата, као што су, уједно, омогућила расветљавање делатности КПЈ у илегали, али, исто тако, она су дала и богату грађу за проучавање (и)сторије омладинских и женских покрета у периоду између два светска рата на простору Краљевине Југославије.

ИЗВОРИ

ЖД: *Жена данас* (1936–1940)

НЖ: *Наш живоџ* (1936–1938)

ЛИТЕРАТУРА

- Андрић, Иво. *Политички списи. Рађање фашизма*. Мирослав Караулац (прир.), Београд: „Филип Вишњић”, 2009.
- Варац, Stanislava. „Pacifistički i antifascistički diskurs u listu *Žena danas* (1936–1941)”. *Intelektualci i rat 1939–1947. Zbornik radova s Desničinih susreta 2011*. Ур. Drago Rokсандић и Ivana Cvijović Javorina. Загреб: Plejada – Filozofski fakultet, 2012, 217–231.
- Бараћ, Станислава. „Рађање феминистичке контрајавности у *Девојачком роману* Драге Гавриловић”, 2012а. < <http://www.knjizenstvo.rs/magazine.php?text=42> > 11. 12. 2015.
- Бараћ, Станислава. *Жанр женског портрета у српској периодици 20-их и 30-их година 20. века*. 2014. (докторска дисертација, у рукопису)
- Vesković-Vangeli, Vera. „Časopis *Žena danas* i španski građanski rat sa posebnim osvrtom na Makedoniju”. *Španjolska 1936–1939. Prilozi sa znanstvenog savjetovanja*. Ур. Ljubo Boban. Загреб: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti – Globus, 1989, 305–315.
- Gal, Đerđ. „Delovanje KPJ i SKOJ-a putem glasila OМPOK-a i HИD-a u negovanju zajedništva”. *Pedagoška stvarnost: časopis za školska i kulturno-prosvetna pitanja*. 26. 3/5 (1980): 259–266.
- Илић, Александар. „Маргиналије о Т. Г. Масарику и његовој критици бољшевизма” (поговор). *О бољшевизму (1920–1921). Забрањени Масарик*. Томаш Гарик Масарик. Београд: Завод за уџбенике, 2014. 120–196.
- Ковачек, Божидар. „Масарик и Матица српска”. *Зборник Матице српске за историју*. 61/62 (2000): 103–108.
- Martinov, Vojislav i Višnja Nježić. Ур. *Politički angažovane omladinske organizacije u Vojvodini 1919–1940*. Novi Sad: Alternativna kulturna organizacija (AKO) – Rosa Luxemburg Stiftung. Regionalna kancelarija za jugoistočnu Evropu, 2014.
- Milanović, Đorđe. „Napredni omladinski pokret u Vojvodini – OМPOK (Omladinski kulturno privredni pokret) 1936. Povodom 40 godina osnivanja”. *Godišnjak istoričara SAP Vojvodine* (1976): 19–34.
- Milisavac, Živan. *OМPOK (Omladinski kulturno-privredni pokret 1936–1938)*, Novi Sad: Novinsko-izdavačko preduzeće „Progres”, 1959.
- Milisavac, Živan. „Dan vojvođanske kulture XIX veka. Iz kulturne prošlosti Zrenjanina”. *Ulaznica: časopis za kulturu, umetnost i društvena pitanja* 10. 51/52 (1976): 3–8.
- Ропер, Karl. *Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji*. Branimir Gligorić (prev.), Београд: BIGZ, 1993.
- Попов, Душан. *Српска шћамја у Војводини 1918–1941*. Нови Сад: Матица српска, 1983.
- Тодић, Миланка. „Нова жена или робиња луксуза: насловне стране женских часописа у Србији (1920–1940)”. *Зборник Музеја и примењене уметности*. 4/5, (2008/2009): 145–163.
- Нејвуд, Endru. *Političke ideologije: uvod*. Milanka Radić (prev.), Београд: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2005.
- Цветић, Боса. Ур. *Жене Србије у НОБ*. Београд: Полит, 1975.

Milica Ćuković

“THERE IS ONE FRONT”: PREWAR ANTI-FASCIST PERIODICALS *NAŠ ŽIVOT*
(*OUR LIFE* 1936–1938) AND *ŽENA DANAS* (*WOMAN TODAY* 1936–1940)

Summary

This paper aims to compare two periodical publications: youth newspaper *Naš život* (*Our Life*), which belonged to the organization of OMPOK (Omladinski kulturno-privredni pokret, Youth cultural-economic movement), and was published in Novi Sad from 1936 to 1938, and the pre-war first series of the *Woman Today* magazine, issued in Belgrade from 1936 to 1940. Apart from being launched in the same year, these two periodical publications were similar to each other in many regards such as editorial concepts, the ideologies they propagated, and the circle of contributors (both from spheres of literature and fine arts). Also, these similarities include longevity and the manner in which they ceased to exist as well as a successful way of combining characteristics of infotainment and specialized (revolutionary communist youth / female press) type of periodical publications. Multiple similarities between *Naš život* (*Our Life*) and the *Žena danas* (*Woman Today*) are analyzed in three separate chapters of the paper entitled “The principle of democracy: marked by Tomas Garrigue Masaryk”, “The principle of unity: marked by youth and female activism” and “The principle of struggle: marked by anti-fascism and humanistic values”. The first chapter analyzes the importance of the principle of democracy for editors and contributors of both *Naš život* (*Our Life*) and *Žena danas* (*Woman Today*) as pointed out through the analysis of the articles dedicated to Tomas Garrigue Masaryk, Edvard Benes, and Czechoslovakia. In the second chapter, attention is paid to communion as the ideal of the Youth cultural-economic movement and the Youth Section of the *Women's Movement*. In the third one, the attitude towards fascism, i. e. democracy, is analyzed by opposing Spain and France as ideological antipodes in the extremely tense political situation in Europe at that time.

Keywords: *Naš život* (*Our Life*), *Žena danas* (*Woman Today*), the year 1936, Tomas Garrigue Masaryk, democracy, anti-fascism, youth, struggle, humanistic values.

Јелена ЛАЛАТОВИЋ*

Институт за књижевност и уметност

Београд

ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗАМ ЖЕНСКЕ ПЕРИОДИКЕ: ЧАСОПИСИ *ЖЕНА ДАНАС* (1936–1940) И *THE WOMAN TODAY* (1936–1937)

Анстракт: У овом раду анализирају се сличности и разлике између уредничких политика часописа *Жена данас*, који је излазио у Београду, од 1936. до 1940. године, као легални часопис Комунистичке партије Југославије, чији је рад у датом тренутку забрањен, и часописа *The Woman Today*, који је излазио као гласило Централног комитета Женске секције Комунистичке партије САД (CPUSA), у Њујорку, од 1936. до 1937. године. Интерпретативни оквир помоћу ког се ови часописи анализирају јесте двострук. Најпре, у фокусу истраживања је однос жанра *женског* часописа и идеологије антифашизма као својеврсног дискурса о еманципацији жена кроз масовно организовање против фашизма и рата. Поред овог основног оквира, уредничке политике поменутих часописа упоређују се и тумаче и помоћу концепта интернационализма, као скупа наративних стратегија и пропагандних форми којима се на првом месту заговара подршка антифашистичким снагама у Шпанском грађанском рату, а затим и укључивање жена у општу борбу за мир. Циљ овог рада јесте, дакле, да испита на које су начине идеологије антифашизма и интернационализма обликовале женску штампу – али и обрнуто – како је садејство уредничких политика и жанровских одлика часописа трансформисало кључне идеологеме (интернационализам и антифашизам) међународног радничког покрета тридесетих година двадесетог века.

Кључне речи: *Жена данас*, женски часописи, Народни фронт, материнство, пролетерски интернационализам, феминистички интернационализам, антифашизам, *The Woman Today*, међуратна периодика

* lalatovicj@protonmail.com

Социјалистичка идеологија је трајала колико и форма звана партија, а партијска форма трајала је колико и партијске новине – око сто година

(Debre 2017: 22)

Увод

Поред имена, часопис *Жена данас*, који излази у Београду од 1936. до 1940. године, као један од облика легалне активности комунисткиња у међуратној Краљевини Југославији, дели и програмске сличности с часописом *The Woman Today*, гласилом Централног комитета Женске секције Комунистичке партије САД. Наиме, оба часописа, која излазе у форми месечника, обрађају се женама као мајкама, домаћицама, мануелним радницама, али и чиновницама и интелектуалкама, што је у уводним програмским текстовима и наглашено. Њихови програмски циљеви тичу се укључивања жена како у борбу против фашизма и рата, тако и у борбу за праведнији положај жене у друштву. Оквир у коме се ови захтеви и експлицитни позиви женама да се борби прикључе развијају јесте активност комунистичког радничког покрета, под вођством Коминтерне (Комунистичке интернационале).

Основа за поређење ова два часописа није само или поглавито у насловној натукници, која је послужила као почетна нит-водиља, него у низу етичко-идеолошких концепција које су у политичкој фразеологији међуратних еманципаторских пројеката наговештене и енкапсулиране датом одредницом – *жена данас*. Утемељена на идејама солидарности међу женама и братства међу народима, као фундаментима антифашистичког мишљења и деловања, *жена данас* јесте директна претеча послератне југословенске *нове жене*. Антифашистичка борба променила је однос *старог* и *новог* (Мајсторовић 2016: 97), што је омогућило Антифашистичком фронту жена, најмасовнијој женској организацији на овим просторима, да југословенску оријентацију и интернационалистичко опредељење, што се огледало и кроз учешће „афежеовки” у Међународној демократској федерацији жена после 1945. године, учини конститутивним елементима *нове жене*, о чему је детаљно писала Данијела Мајсторовић у студији „Стварање ‘нове’ југословенске жене: еманципаторски елементи медијског дискурса с краја Другог свјетског рата” (2016).

Овај рад стога представља прилог осветљавању процеса чији је кључни резултат управо та *нова жена*, премда је неретко она такође представљала неку врсту идентитетске фикције уместо живљеног искуства. Компаративна перспектива, тј. поређење с америчким часописом

истог назива, важна је како би се ови процеси сагледали као, уз подразумевану особеност локалних варијанти, део међународне политике Комунистичке интернационале пре Другог светског рата. Сама грађа, тј. *важљиво читање* текстова и њихово позиционирање у оквиру опште историје комунистичког покрета, диктира интердисциплинарну перспективу. Наиме, компаративно читање ових часописа указује на повезаност одређених идеологема (интернационализма, патриотизма, синдикализма), што је предмет интелектуалне историје, и трансформација у оквиру жанра женског часописа, при чему је жанровско профилисање и теоретизација периодичке грађе саставни део студија модерне периодике.

Народни фронт и ново разумевање феминизма

Активност међународног комунистичког радничког покрета међуратног доба обележена је амбиваленцијама и конфликтима, који, с избијањем Шпанског грађанског рата, излазе у први план. Ови антагонизми тичу се, пре свега, стратегије интернационалног радничког покрета, а поједини истраживачи (Kirschenbaum, Бребановић) Шпански грађански рат сагледавају првенствено као повод, а не нужно узрок, за јачање унутрашњих противречности у комунистичком покрету, посебно у америчком контексту (Бребановић 2019: 135–165). У чланку под називом „Трећа интернационала и њено место у историји” В. И. Лењин тврди да с Октобарском револуцијом први пут у историји започиње процес потпуног ослобођења човека од експлоатације и угњетавања, а да је историјска улога новоствореног Совјетског Савеза у томе да, уз помоћ Интернационале, помогне радничке револуције у целом свету (1972: 305–313).

Нажалост, у наредним деценијама, у чијем средишту ће се наћи и дебата о политичкој природи и улози фашизма, ситуација ће бити обрнута – Коминтерна ће чешће бити у служби спољне политике Совјетског Савеза него обрнуто. То нарочито долази до изражаја после 1932. године, када, одлуком Конгреса, Коминтерна одустаје од идеје светске револуције, а Извршни комитет Комунистичке интернационале одлучује да ће комунистичке партије учествовати у раду Светског конгреса за мир. Тиме замисао светске револуције, до тог тренутка примарни задатак Коминтерне, узмиче пред идејом очувања мира, односно граница Совјетског Савеза од потенцијалног напада неке од европских сила (Vlajčić 2005: 100). Проучавајући ово раздобље, историчарка Лиза Киршенбаум (Lisa Kirschenbaum) уочила је да, када се у средиште историје међународног комунистичког покрета сместе Шпански грађански рат и Московски процеси, пред нашим очима искрсава фундаментални парадокс епохе стаљинизма и Народног фронта – истовремено јачање међународне со-

лидарности радничке класе, кроз учешће интербригада у Шпанском грађанском рату, али и подстицање атмосфере сумње и неповерљивости у међународним односима (Kirschenbaum 2015: 12). Заокрет од идеје светске револуције ка идеји Народног фронта, односно ка сарадњи с различитим друштвеним слојевима у борби против фашизма, насупрот ослањању на авангардну улогу радничке класе, што је, угрубо речено, највећа промена у политици Коминтерне, имао је директан утицај на уредничке политике женске периодике.

Наиме, с једне стране, сарадња с грађанским и социјалдемократским снагама, чију су улогу у спречавању радничке револуције поједини лидери Коминтерне пре 1932. године изједначавали с контрареволуционарном мисијом фашизма (Vlajčić 2005: 74–90), отворила је простор за афирмативно приказивање феминисткиња и социјалдемократкиња у борби за права жена, чиме се подстицала солидарност између жена независно од њиховог класног положаја. Но, с друге стране, тиме су идеолошки, наративни и пропагандни прерогативи фигуре индустријске раднице и револуционарке у женској периодици комунистичког покрета делимично потиснути у други план. Пример који то добро илуструје јесте разлика између репрезентација сифражеткиња у листу *The Working Woman* и у часопису *The Woman Today*, који од 1936. смеђује *The Working Woman* као гласило Женске секције КП САД. Тако је, на пример, Кери Чепман Кет (Carrie Chapman Catt), сифражеткиња, мировна активисткиња и председница Међународног женског савеза (International Alliance of Women), у листу *The Working Woman*, који је носио поднаслов „глас радница“, критикована као „буржоаска пацифисткиња“. У чланку под насловом „Fight Against All Imperialist War on Anti-War Day“ указује се на проблематичност дихотомије мира као „женске ствари“, насупрот маскулинизованом рату, јер се тиме сакрива прави узрок рата – капиталистичка индустрија оружја која профитира од ратних разарања (7/1931: 5). Пет година касније, у првом броју *The Woman Today* пак објављена је репортажа о животу и делу Кери Чепман Кет, у којој је она приказана као хероина мировног и женског покрета (1/1936: 8). Дакле, промена у политици Коминтерне имала је одјека и у промени политике репрезентације у женској штампи.

Шпански грађански рат, политика Народног фронта и превирања у комунистичком покрету на страницама женских часописа егзистирају заједно са сведочанствима о контрадикцијама и дискусијама унутар феминистичког покрета. У тим часописима идеолошке дебате и суочавање с практичним проблемима организирања жена постоје напоредо с пригодном књижевношћу и рубрикама помоћу којих се осмишљава и обогаћује свакодневица. У том смислу, поред сродности програмских концепција и заједничких тема око којих се те концепције структурирају (рат, фаши-

зам, организовање жена), часописи *Жена данас* и *The Woman Today* деле и жанровске карактеристике. И један и други часопис настоје да сједине друштвено-политичку тематику с вестима из културе и књижевном критиком, али и с практичним саветима, због чега имају редовне рубрике о спорту, моди, о здрављу жена и васпитању деце. Реторика едукације и просвећивања преовлађује у рубрикама с практичним саветима, што ове часописе сврстава у „лајфстајл магazine”, односно периодичне публикације које негују и промовишу одређени животни стил. Реторика аргументације и убеђивања карактеристична је пак за чланке у којима се говори о политичким и друштвеним питањима.

Ако пођемо од увида Слободанке Пековић да је важна одредница свих женских часописа њихова намера да својим читатељкама помогну да „премосте јаз између два света – света какав јесте и света какав би оне желеле да буде” (Пековић 1990: 135), може се рећи да се неговање одређеног животног стила тиче управо „света какав јесте”, док је други тип реторике задужен за оно што је кључна интенција уредничке политике – политичка субјективација жена с циљем трансформације друштва. У овом раду настојаћу да покажем да је програм изградње читатељке у политички субјекат у часописима *The Woman Today* и *Жена данас* почивао на три фундаменталне идеје – на идејама синдикализма, антифашизма и интернационализма. Даље, покушаћу да укажем на то како су уредничке политике женских часописа, те иконографија помоћу које су уреднице и ауторке развијале аргументацију против фашизма и рата обогатиле идеологију и праксу антифашизма и интернационализма.

*The Working Woman u The Woman Today – конијекциј,
наслеђе и уредничка полиитика*

Да бисмо разумели дискурзивне праксе и стратегије часописа *Жена данас* и *The Woman Today* као женских часописа, неопходно их је сагледавати у двоструком контексту – како у контексту домета КПЈ у Југославији, односно КПСАД у Сједињеним Државама, тако и у контексту часописне продукције као својеврсне архиве интелектуалних и идеолошких традиција у оквиру комунистичког покрета. Основу поређења представља формативан утицај кључних идеја Треће интернационале и односа комунистичких партија према Совјетском савезу на идеологију и реторику женске штампе у комунистичком покрету. Ни у једном тренутку, разуме се, не треба изгубити из вида да је политика Треће интернационале – као кровне организације комунистичких партија целог света – усмеравала целокупну делатност и женских организација (и њихових гласила) у оквиру комунистичких покрета у међуратном периоду.

Међутим, као што анализа женских часописа показује, ово усмерење, иако експлицитан облик условљавања идеолошке оријентације часописа, не значи истовремено и насилно реструктурирање уредничке политике. Примера ради, упркос томе што је политика Коминтерне у датом тренутку условљавала некритичку подршку Совјетском Савезу, када је Маргарет Сангер (Margaret Sanger), позната америчка активисткиња која се борила за доступност контрацепције и контролу рађања, критиковала промену закона у Совјетском Савезу (“The Soviet Union’s Abortion Law”, *The Woman Today*, 9/1936: 8), чиме је право на прекид трудноће укинато, часопис *The Woman Today* омогућио је дебату на ову тему. Најпре је објављен чланак М. Сангер, а у следећем броју одговор читатељки (“Our Readers Discuss the Soviet Family Welfare Law”, 10/1937: 26).

На забринутост М. Сангер да укидање абортуса у Совјетском Савезу постаје мера популационе политике – односно да је легализацијом абортуса подстицано учешће жена у производном раду, док су нове околности захтевале повећање наталитета, што је навело власти да абортус поново криминализују – читатељке су одговориле да је забрана абортуса заправо „симбол једнакости мушкараца и жена”, јер је у Совјетском Савезу контрацепција развијена и доступна¹ (26). Ипак, ово је редак пример полемике на страницама часописа *The Woman Today*. За његову програмску концепцију карактеристичан је дискурзивни модел убеђивања, тј. пропагандног рада. Ову уредничку политику јединственом у жанру женског часописа чини начин на који су слојеви интелектуалне и организационе традиције жена у радничком покрету интегрисани у нову целину, подједнако обележену како политиком Народног фронта, тако и усвајањем феминистичких вредности.

Наиме, у литератури се често среће интерпретација да је деловање жена, а тиме и њихових публикација, у комунистичком покрету тридесетих година прошлог века, под превеликом контролом партије, било усредсређено искључиво на проблем класне експлоатације, односно да су комунисткиње свесно занемаривале угњетавање жена од стране мушкараца као тему од друштвеног и политичког значаја (Templin 1997: 625–633). Међу делом историчара постоји сагласност да је однос КПСАД према положају жена, посебно тридесетих година, обележен „феминизацијом”, односно афирмисањем традиционалних улога жене (Templin 1997, Gosse 1991). Према таквим тумачењима, то је била стратегија превредновања и преозначавања улога мајке и домаћице у циљу представљања комуни-

¹ У светлу бројних савремених истраживања јасно је да оваква аргументација није ни изблиза одражавала реалност жена и политику наталитета у Совјетском Савезу. Видети, на пример, David Hoffmann, “Mothers in Motherland: Stalinist Pronatalism in Its Pan-European Context”, *Journal of Social History*, 2000, Vol.34, No.1, 35–54.

стичке политике као аутентичног облика америчког патриотизма, при чему је КПСАД на себе преузела улогу носиоца америчких вредности (Templin 1997: 625). Одржавање дома и домаћинства, као симбол биолошке и друштвене репродукције, имало је самоочигледан значај у заговарању мира, односно у оквиру антиратне кампање (Gosse 1991:133).

Међутим, када се у обзир узму сведочанства појединих активисткиња КПСАД, те часописни контекст, чији нам садржај омогућава да редакције и њихове сараднице и читатељке сагледамо не само као рецепијенткиње већ и као „сукреаторке идеологија рода” (Arnson 2011: 23), поменута интерпретација чини се једнодимензионалном. Најпре, може се рећи да однос Женске секције КПСАД према активностима феминистичких организација попут Националне партије жена (The National Women’s Party), које су покренуле иницијативу за усвајање Амандмана једнаких права (Equal Rights Amendment), којим би се укинула свака законска разлика на основу пола, није произилазио из неразумевања потчињености жена као пола, већ из опречних економских интереса. Као што је редакција *The Woman Today* појаснила у белешци објављеној у рубрици *As We Go to Press*, тим амандманом укинуло би се и полно осетљиво законодавство које штити жене и труднице од ноћног и тешког физичког рада (“Equal Rights Amendment”, *The Woman Today*, 4/1937: 5–6). Његовим усвајањем уназадио би се положај радница, а тиме и постигнућа која је до тада раднички покрет изборио.

Даље, уредничка политика претходнице овог часописа – *The Working Woman* – заснивала се на програмском начелу „јединственог фронта радних мушкараца и жена”. У другом броју из 1929. године, када почиње да излази *Радна жена*, како би гласио превод назива овог гласила, редакција се позива на Лењинов исказ да „радна жена мора бити оспособљена да се равноправно с мушкарцем бори против тираније капиталиста, за социјално адекватно законодавство, за краћи радни дан и боље наднице” (*The Working Woman*, 2/1929: 2). У истом броју уредништво експлицира свој *raison d’être*. Улога овог листа јесте не само да наговори раднице на борбу него и да понуди политичке смернице радницама у покрету тако да се оне образују у његове лидерке. Захваљујући доследном спровођењу овог начела, јасно је да се у случају новина² *The Working Woman* ради о реткој и јединственој уредничкој политици у жанру женског листа/часописа, будући да се овај лист отворено опредељује за теоријско и практично усавршавање жена за преузимање водећих улога у револуционарном покрету.

² Овај лист тешко је једнозначно окарактерисати као новине или као часопис, будући да излази месечно, али у фолио формату, на седам до осам страница, што је форма карактеристична за новине.

The Woman Today: синдикалне теме у оквиру аутономне традиције жена-радница

Од своје претходнице ново гласило женске секције КПСАД *The Woman Today* наследило је управо то интересовање за политичку едукацију међу активисткињама радничког покрета, при чему сада, на таласу народнофронтовске политике, долази до фузије с пацифистичком реториком грађанског феминизма. Односно, поред истицања доприноса и борбености жена у радничком покрету, што у америчком контексту и није био посебан напор будући да је социјалистички/комунистички покрет међу индустријским радништвом имао своје хероине као што су Дороти Деј (Dorothy Day), Ела Меј Вигинс (Ella May Wiggins), Елизабет Гарли Флин (Elizabeth Gurley Flynn) и Ела Рив Блур (Ella Reeve Bloor), Елизабет Џонстон (Elizabeth Johnstone),³ једна од кључних идејних и програмских теза часописа постаје јединство свих жена у борби против одгајања деце за убијање и рат.

Суштинска новина у односу на уредничку политику *Радне жене* састојала се, дакле, из обустављања непријатељства према социјалдемократији и феминизму грађанске/средње класе, с циљем заговарања народнофронтовске политике мира и антифашизма. У том духу, на првим странама првог броја часописа *The Woman Today* објављен је текст „Одгајање за рат” познате шведске социјалдемократкиње и пацифисткиње Соње Брантинг (Sonia Branting, “Breeding for War”, *The Woman Today*, 1/1936: 6–8). Поред ње, током двогодишњег излагања часописа у више наврата писано је о већ поменутој Кери Чепман Кет и Викторији Вудхол, сифражеткињи и првој жени која се кандидовала за председничку функцију (Grace Verne Silver, “The Woman Who Run for President”, *The Woman Today*, 10/1937: 18–21). Међутим, организаторке и идеологиње радничког покрета недвосмислено доминирају у односу на представнице феминизма и социјалдемократије.⁴

³ Дороти Деј била је синдикална активисткиња и једна од учесница сифражетских протеста током Првог светског рата, након чега је деветнаести амандман америчког устава промењен тако да су жене добиле право гласа. Ела Меј Вигинс била је синдикална активисткиња, која је предводила раднице текстилне индустрије током штрајка у Гастонији, због чега је и убијена. Елизабет Гарли Флин била је једна од вођа Индустријских радника света (Industrial Workers of the World) и једна од оснивачица Америчке уније за грађанска права (American Civil Rights Union). Ела Рив Блур била је списатељица за децу, и заједно с Виктором Бергером (Victor Berger) и Јудином Дебсом (Eugen Debs) једна од утемељитељки социјалдемократије у Америци. Елизабет Џонстон била је организаторка радница и радника у индустрији челика, ауторка је брошуре *Жене у индустрији челика* (*Women in Steel*) из 1937. године

⁴ У контексту Шпанског грађанског рата и тадашње политике Коминтерне термин социјалдемократија односи се углавном на парламентарне снаге, које су тежиле да поми-

Наиме, такав однос снага наговештен је и у првом броју, који на први поглед, у поређењу с новинама као што је била *Радна жена*, делује мање радикално и милитантно. У чланку под називом „Нова жена”, Мета Бергер (Meta Berger), позната социјалисткиња, која је заједно са супругом Виктором Бергером, Јудином Дебсом и Елом Рив Блур учествовала у оснивању америчке социјалдемократије, у жанру путописа из Совјетског Савеза говори о томе како совјетске жене, прототип „нове жене”, живе (“The New Woman”, *The Woman Today*, 1/1936: 20–23). Та нова жена није троп америчког модернизма, јунакиња поучне приче о „индивидуалном женском тријумфу у оквиру система мушке доминације” (Simons 1994: 130), већ способна и самостална жена, ослобођења традиција и конвенција „заштитничке”, витешке културе, због чега, ако жели, може и да вози трактор, што је пример који наводи Мета Бергер. Даље, о Ели Рив Блур, која је због свог изузетног доприноса радничком покрету носила надимак „Мајка Блур”, писано је у више наврата, а током 1937. године и она и Мета Бергер биле су чланице савета часописа (*advisory board*). Елизабет Џонстон писала је репортаже са радничких штрајкова, а посебно је значајна њена репортажа са штрајкова на којима су полиција и Национална гарда убијале синдикалне организаторе, где се наглашава храброст жена у организовању/подршци штрајковима (Elizabeth Johnstone, “Thou Shalt Not Kill”, *The Woman Today*, 4/1937: 10). Такође, објављен је и чланк Елизабет Гарли Флин, у коме се она с поносом и носталгијом присећа својих најактивнијих дана као млада организаторка и лидерка Индустријских радника света, закључујући да, иако та организација више не постоји, њене чланице и чланове могуће је препознати по јаким уверењима због којих и даље доприносе јачању радничког покрета (Elizabeth Gurley Flinn, “I Have No Regrets”, *The Woman Today*, 1/1937: 11). Штавише, овде је важно нагласити да се и из самог текста, али и у светлу чињенице да је касније објавила аутобиографију под називом *Бунџовница* (*I Speak My Own Piece: Autobiography of the “The Rebel Girl”* 1955), може закључити да је Елизабет Гарли Флин и те како била свесна неједнаког положаја жена и мушкараца, односно да је побуна против класне експлоатације за њу ишла руку под руку са отпором подређеном положају жене (Varnek 2018: 13–42).

Иако су се комунистичке партије, још од времена Друге интернационале, званично залагале за женско право гласа, постоје бројна истраживања која документују да је рад на еманципацији жена најчешће

ре интересе капитала и интересе радничког покрета. У претходним деценија, а посебно пре и за време Првог светског рата, социјалдемократкиње и социјалдемократи најчешће су били најистакнутији борци радничког покрета и чувари антиратних принципа Друге интернационале.

и највише спровођен захваљујући самопрегорном залагању самих активисткиња (Lokaneeta 2001: 1405–1412).⁵ Из свега наведеног, може се закључити да је модел образовања за будуће лидерке радничког покрета, који је утемељила уредничка политика листа *The Working Woman*, под окриљем идеје сарадње свих антифашистичких снага, опстао и у темељима уредничке политике часописа *The Woman Today*, с тим што је у потоњем случају, управо захваљујући новим оквирима политике Народног фронта, свесним напорима ауторки и уредница и модел грађанске еманципације жена приказан као историјски релевантан.

Спорно место многих интерпретација женске комунистичке штампе, међутим, јесте начин на који су приказане домаћице. Њихова репрезентација, као што је већ речено, третира се као симптом заокрета ка традиционалним представама (о) женствености. Њихова улога у синдикалном организовању пак најчешће је приказана као фундаментална за опстанак штрајка. „Кухињске бригаде”, како је, с поносом и уважавањем, задатак домаћице у једном радничком домаћинству именовала Еленор Флауер, радничка активисткиња и секретарка секције рада у оквиру међународне организације Лига жена за мир и слободу, представљају инфраструктуру штрајка и бране радничку породицу од режимских шпијуна, који покушавају да раднике наговоре на обуставу штрајка (Eleanor Flower, “The Kitchen Brigade Goes to Town”, *The Woman Today*, 4/1937). У краткој причи која носи наслов „Одлика женствености”, домаћица је приказана као жена која потпуно самостално учествује у организовању свог комшилука – редовно одлази на састанке и проналази стратегију како се штрајкачи могу одбранити од потенцијалних провокатора, док њен муж то покушава да реши физичким обрачуном, чиме, како наратор наглашава, угрожава интерес целог синдиката (Emmett Gown, “The Quality of Womenhood”, 10/1937: 9).

Ван Гос (Van Gosse) представљање домаћица у комунистичкој штампи тридесетих година прошлог века тумачи не само као обнову стереотипа већ и као последицу заокрета целокупне политике КПСАД од „експлоатације ка глади” (Goss 1991: 110 – 141), где проблем опстанка домаћинства постаје доминантан у односу на проблематику индустријске производње. Међутим, Мери Инман (Mary Inman), бивша чланица КПСАД, у памфлету из 1948. године „Тринаест година обмањивања о

⁵ Као што цитирана ауторка есеја „Александра Колонтај и марксистички феминизам” (Alexandra Kollontai and Marxist Feminism) показује, и жене у вођству комунистичких партија често су наилазиле на отпор унутар партије због аутономног женског организовања, што је један од разлога због којих не треба, готово формулаично, активност комунисткиња сводити или потпуно поистовећивати с „диктатом партије”, јер се на тај начин губи једна значајна димензија жена као агенса властитог ослобођења.

женском питању од стране КПСАД” (13 Years of CPUSA Misleadership on the Woman Question), прештампаном више од тридесет година касније у часопису *Theoretical Review* (1980), оптужује партијско вођство да питању женске еманципације приступа ревизионистички, постепено разарајући суштину организовања жена под црвеном заставом. Тај ревизионизам састоји се из одустајања од организовања домаћица и позива женама (од стране КПСАД) да се запосле у индустрији као поједностављеног одговора на „женско питање”. То је, према схватањима Мери Инман, која је рад домаћице у радничкој породици сматрала подједнако битним за раднички покрет као и производни рад, представљало обману којом се женама одузимају могућности за аутономно организовање у оквиру радничког покрета, будући да је било немогуће да десетине милиона незапослених домаћица у Америци преко ноћи нађу посао. У овом памфлету, као једну од оптужби на рачун вођства КПСАД, Инман износи и укидање часописа *The Woman Today*, што тумачи као прву назнаку повлачења комунистичког женског активизма пред грађанским феминизмом (Inman 1980).

Стога се из свега наведеног може закључити да је репрезентација домаћица у часопису *The Woman Today*, као синтеза мимикрије традиционалне реторике женствености и еманципаторске нарације о потреби организовања у свакој прилици и на сваком месту, аутентичан изданак културе и идеологије синдикализма и женског синдикалног вођства наслеђеног из *Радне жене*. У том смислу, традиционална реторика женствености није показатељ „феминизације” у политици КПСАД, већ одраз „феминизације” услова опстанка радничке класе – тј. све веће глади и незапослености – и потребе за новим облицима организовања, која из таквих услова произилази. Другим речима, обликовање и заговарање одређеног друштвено-политичког модела (за) читатељке утемељено је у традицији одређене уредничке политике и жанра часописа. Упоредно читање *Жене данас* и *The Woman Today* ојачава овај аргумент, јер показује да је уредничка политика женског часописа увек свестан и аутономан избор одређене струје у оквиру женског покрета, што није предодређено контекстом или сводиво на друге факторе.

Жена данас: синдикалне теме и наслеђе југословенског феминизма

Синдикалне теме у часопису *Жена данас* јављају се као лајтмотив и најчешће имају функцију идеолошког повезивања феминизма и комунистичког покрета. У извештају са Конгреса Интернационалног женског савеза, објављеног у првом броју *Жене данас* каже се следеће: „И феминизам је једна врста синдиката, и то синдиката за женине интересе” („Са Конгреса Интернационалног женског савеза”, *Жена данас*, 1/1936: 5).

Даље, у рубрици посвећеној дијалогу са читатељкама *Разговор са женама*, млада кројачица говори о свом положају: „У синдикату ми често расправљамо о нашем положају, али нужда нас опет натера да попустимо. Наши послодавци свесно искоришћују нашу беду”. Иако је синдикална активност комунисткиња у Америци засигурно била разгранатија, чвршћа и масовнија, она, извесно, није била занемарљива ни на простору Југославије. Историчарка Ана Рајковић указала је на то да је активност жена у радничком покрету од почетка била не само висока већ и праћена артикулисаним политичком свешћу, будући да су организоване босанскохерцеговачке раднице захтевале и учешће у политици, тј. право гласа (Рајковић 2020: 43). Она истиче да су штрајкове у фабрикама неретко водиле жене, те да је 1936. у штрајкачком одбору у Вараждину било седам жена (Рајковић 2020: 47). Ови подаци значајни су јер дестабилизују један од уврежених ставова домаће феминистичке историографије, а то је да је разлика између грађанског и пролетерског женског покрета пре Првог светског рата и у међуратном периоду била искључиво идеолошке природе (в. Столић 2015).

Такође, они упућују и на разлоге због којих су уреднице *Жене данас* дискурс синдикализма обликовале на другачијим основама у односу на своје америчке саборкиње. Наиме, у извештају са скупштине Женског покрета, алијансе женских организација које су се у то време бориле за политичку, економску и друштвену једнакост жена са мушкарцима, говори се о задацима Омладинске секције Женског покрета, коју су чиниле и многе сараднице *Жене данас*, те чији рад је представљао програмску основу часописа *Жена данас*. У овом тексту стоји: „Организујући низ предавања из социјалне медицине и хигијене, Омладинска секција попунила је празнину недовољног контакта Женског покрета са женама најсиромашнијих редова, са мануелним радницама” („Скупштина Женског покрета”, *Жена данас*, 4/1937: 4).

Уреднице *Жене данас* креирале су парадигму просвећивања широких слојева становништва о идејама социјалне правде и једнакости полова, која је била укореењена у њиховој сарадњи с грађанским женским покретом. Рад и оптерећеност жене у домаћинству представљана је не само као један од многобројних видова експлоатације жена у капиталистичком друштву већ су домаћице често служиле и као пример непросвећености и заосталости. Тако Душанка Сретеновић у чланку под насловом „О домаћицама” закључује да је жена приморана на непрекидан рад у домаћинству жена осуђена на „уски кућни хоризонт”, што је чини идеалном потенцијалном жртвом фашистичке идеологије (*Жена данас*, 7/1937: 10). Слика скучене и пасивне жене, чију је борбеност уништило репетитивно обављање кућних послова, сасвим је супротна слици домаћице као

учеснице и организаторке синдикалне борбе, какву налазимо у часопису *The Woman Today*.

Дијаметрално супротне репрезентације домаћица пример су различитих уредничких стратегија, иако су и један и други покрет имали сличне циљеве. Обе уредничке стратегије, међутим, израђиване су као проактиван одговор на задате околности. Док су америчке комунисткиње, укоренење у традицији властите женске штампе, неговале модел образовања читатељке као будуће лидерке у покрету, уреднице *Жене данас*, ослањајући се на наслеђе феминистичке штампе, усавршавале су стратегију постепене политичке субјективације путем просвећивања жена, с намером да коначни исход буде њихово прикључивање не само борбеним редовима радничке класе, већ првенствено општеној борби за мир и боље услове живота. Феминистичко наслеђе *Жене данас*, односно настојање њених уредница и сарадница да демократизују и прошире класну основу захтева грађанског женског покрета, изнедрило је модел часописа историјски типичан за социјалистичку штампу – модел који „представља мост између теоријске авангарде и спонтаног класног покрета” (Debre 2017: 24).

*Антифашизам – облик интернационализма
и мисије „најредног човечанства“*

Однос према синдикализму у часописима *Жена данас* и *The Woman Today* чинио је својеврсну спону између питања женског рада (у производњи или у домаћинству) и шире стратегије одбране радничких слојева становништва од фашистичке диктатуре, услед чега се јављају и различити облици антифашистичког дискурса. Другим речима, синдикална и антифашистичка тематика у женској комунистичкој периодици функционисале су као комплементарне идеологеме, а улога жена у антифашистичкој борби била је директно скопчана с разумевањем женског рада и облика организовања које су ови часописи подстицали.

Представљање домаћичког рада као осовине штрајка и новог поља организовања за жене истовремено је била значајна компонета новог патриотског дискурса у часопису *The Woman Today*. Наиме, слике сиромашних домаћица, које, упркос беди, одгајају децу да буду „добри Американци” (Byron Rabbit, “The Popeye on Strike”, *The Woman Today*, 4/1937: 8), могле би се тумачити као део традиционалне представе о мајци као васпитачици будућих грађанки и грађана лојалних нацији и држави, али се на више места истиче да су и синдикално организовани мушкарци једини искрени патриоти. Једино они поштују патриотске симболе – америчку заставу – којој не дозвољавају да дотакне тло ни приликом батинања од

стране полиције (Elizabeth Johnstone, "Thou Shall Not Kill", *The Woman Today*, 4/1937: 10).

Да је семантичко усложњавање одређених класно заснованих, про-радничких представа патриотским конотацијама било саставни део дискурса антифашизма КПСАД, уочава се када се реторика и наративи часописа *The Woman Today* ставе у контекст програмске и текстуалне политике сродних часописа, попут часописа *Fight! Against War and Fascism*. Овај часопис покренула је 1934. године Америчка лига против рата и фашизма (American League Against War and Fascism), антиратна организација под покровитељством КПСАД, настала као одговор на успон фашизма у Европи. У једном од програмских текстова овог месечника најшири слојеви радничке популације – наставници, незапослени, бивши војници, омладина, писци, студенти – позивају се да дају свој допринос борби против фашизма (*Fight! Against War and Fascism*, 7/1934: 5).

Тежња за омасовљавањем читалачке публике, присутна од самог почетка, интензивирала се с избијањем Шпанског грађанског рата. Поред сталних позива редакција часописа *The Woman Today* и *Fight!* да се финансијски, материјално и морално помогне бригада „Абрахам Линколн”, у овом потоњем се подршка антифашистичким снагама у Шпанији инаугурише као непатворени, савремени облик америчког патриотизма. У путопису из Шпаније Џејмс Лернер (James Lerner) успоставља везу између Грађанског рата у Америци (1861–1865) и Шпанског грађанског рата, будући да се, према његовим речима, у оба рата води битка за ослобођење од робовласничких односа у друштву (“I Was in Spain”, 1/1936: 41). Ову аргументацију аутор подупире позивањем на чувени говор Абрахама Линколна (Abraham Lincoln) у Гетисбургу 1863. године, у ком је Линколн говорио о „новом рађању слободе” као рађању „владавине народа, од народа и за народ” (Graham 2008). У истом чланку аутор говори и о новој улози жене у антифашистичкој борби, истичући да ниједна прича о Шпанији не би била потпуна без помињања жена, које су на фронт дошле „не да кувају и шију, већ да пуцају” (1/1936: 41).

Сличну стратегију представљања шпанских боркиња налазимо и у часопису *The Woman Today*. У уводном пасусу којим се најављује интервју с Исабел де Паленсијом (Isabel de Palencia), амбасадорком Републике у Шведској, каже се да она нема времена за безначајне разговоре, „јер долази из земље у којој жене голим рукама рију земљу како би направиле барикаде” (Gudrun Borg, “Spain’s Women Speak through Isabel de Palencia”, *The Woman Today*, 9/1936: 7–8). Но, за разлику од часописа *Fight!*, женска периодика је, као што се може видети на примеру часописа *The Woman Today*, подједнак значај придавала како женама у реформисаним традиционалним улогама (мајкама, домаћицама), тако и женама ратницама. У

оба случаја синдикални активизам жена играо је фундаменталну улогу у повезивању старих идеологема – попут америчког патриотизма – с новим, антифашистичким фронтом. Отишавши корак даље, женска штампа је, проширивањем синдикалног модела деловања на домаћинство, од дихотомије „фронта” и „позадине” начинила органску целину.

У складу с мисијом просвећивања и постепеног образовања жене као политичког субјекта, *Жена данас* је антифашистичку и антиратну пропаганду, као један од ослонаца уредничке политике, што је и експлицирано у првом програмском тексту под називом „Нови феминизам” (*Жена данас*, 1/1936: 3), артикулисала као једино логично и доследно спровођење феминистичких принципа у пракси. У једном од уреднички повлашћених места, где се редакција директно обраћа читатељки, каже се следеће: „Ми смо, на бази феминистичког принципа, за равноправност жене против идеологије фашизма, која у себи носи смртоносно оружје против жена” (*Жена данас*, 4/1937: 4). Успостављање нераскидне везе између феминизма и антифашизма уреднице *Жене данас* оствариле су користећи кључне одреднице реторике Народног фронта, тада званичне спољне политике Коминтерне. Наиме, у телеграму који је Ј. В. Стаљин послао генералном секретару Комунистичке партије Шпаније Хосе Рамосу Диазу (José Ramos Diaz), борба шпанских комуниста поздравља се као „дело свег најпредног и прогресивног човечанства” (Kirschenbaum 2015: 11). У ауторском чланку за часопис *Fight!*, и Хосе Рамоз Диаз означава ту борбу као борбу „свих културних народа света који се данас боре за мир и напредак” (“The Letter from Spain”, *Fight!*, 7/1936: 15). У сличном маниру, уреднице *Жене данас*, у првом директном обраћању читатељкама, говорећи о разлозима за покретање часописа, закључују: „У свим најпредним земљама као што су Енглеска, Француска, Чешка, Турска и друге, жене имају своје листове које саме издају и уређују. Преко тих листова оне се боре за бољи живот свој и своје деце” (*Жена данас*, 1/1936: 3).

Поистовећивање еманципације жена, друштвеног напретка и комунистичке активности било је саставни део уредничке стратегије која је афирмисала успех жена на сваком – културном, друштвеном, интелектуалном, политичком – пољу, о чему се највише извештавало у белешкама, док су фотографије шпанских милиционарки Долорес Ибарури и Инкарнасио Ваојоле представљале утеловљење антифашизма. Пишући о историјском односу феминизма и антифашизма Мерцедес Јуста (Mercedes Yusta) уочила је да је у контексту делатности Комунистичке партије Италије, на пример, преовладао модел у коме је улога жене у антифашистичкој борби ограничена на улогу мајке и супруге, док је у неким другим срединама рад жена антифашизму подарио нову политичку културу и дискурзивне стратегије утемељене у феминистичком пацифизму (Yusta 2016: 167).

Захваљујући оваквим истраживањима појмови које се унеколико могу поимати као блиски или нераздвојни – попут феминизма и антифашизма – могу се сагледати као низови историјски условљених релација. У југословенском случају, на примеру часописа *Жена данас*, може се видети како је сарадња с феминистичким покретом идеју Народног фронта обликовала као идеју прогреса у свакодневном животу жене. У америчком контексту пак, на примеру часописа *The Woman Today*, ослањање на специфичну традицију женске комунистичке штампе обликовало је дискурс антифашизма као један вид радничког, и управо због тог радничког карактера и универзално хуманистичког, патриотизма.

Мајеринство и империјив интернационализма

Будући да је у Америци постојала Лига против рата и фашизма, већ поменута комунистичка организација која је имала сопствено гласило у потпуности посвећено изградњи међународне солидарности са шпанским борцима, Шпански грађански рат није био међу темама које су најчешће обрађиване у часопису *The Woman Today*, иако су апели за помоћ бригади „Абрахам Линколн” објављивани у скоро сваком броју. Ипак, Шпански грађански рат и мировни активизам недвосмислено фигурирају као фон на коме се артикулише поимање друштвене улоге материнства у комунистичком покрету међуратног периода. У часопису *Жена данас* заговарање мира није ограничено само на искуство Шпаније, већ се извештава и о Другом јапанско-кинеском рату (1937), као још једној претњи по мир на међународном нивоу. Међутим, и у часопису *Жена данас* и у часопису *The Woman Today* помоћу сродних дискурзивних поступака формира се јединствена представа о улози мајки у интернационалној борби за мир. То је, пре свега, именовање фашистичке претње као универзалне опасности, која ће се, ако не буде заустављена, ширити и на друге земље. „Ако ми заврнемо шију фашизму, синуће слобода далеко изван Шпаније”, речи су шпанске милиционарке, које Владимир Дедијер преноси у својој репортажи за *Жену данас* („Репортажа из Шпаније”, 3/1937: 4).

Емоција у корену ове аргументације била је саосећање са децом Шпаније, али и са свом децом чије ће детињство и будућност бити уништени ако се фашизму не пружи отпор. Слике разорених домова налазимо како у причи „Црни долазе” (Max White, “The Moors are Coming”, *The Woman Today*, 9/1936: 20), тако и у репортажи „Пут шпанске деце” (*Жена данас*, 8/1936: 15). Немоћ мајки да заштите децу овде је доминантан мотив – „И мајке су шпанске љубиле тамне очи своје љубави, клечале у тихој молитви пред малим узнемираним срцима, које су постале немоћне да заштите” („Пут шпанске деце”, *Жена данас*, 8/1936: 15).

Но, узевши у обзир да је намера оба часописа била да утичу на политичку субјективацију својих читатељки, јасно је да се идеологија материнства не исцрпљује у његовом емотивном карактеру, већ да поседује и јасну политичку функцију. Агитовање за међународну солидарност са Шпанијом подстицањем мајчинске емпатије према другој деци и мајкама било је део шире стратегије разумевања материнства као поља политичке радикализације за жене у оквиру радничког покрета. Последња два броја часописа *The Woman Today* посвећена су разним аспектима „проблема у дому”, односно изазовима биолошке и друштвене репродукције. У часопису *Жена данас* материнство је од самог почетка наглашена као субјекатска позиција која жени не само да даје право да захтева политичку партиципацију већ је на то у извесном смислу и обавезује. У првом програмском тексту „Нови феминизам”, женски часописи именују се као средство помоћу којег се жене у целом свету боре „за бољи живот свој и своје деце” (1/1936: 3), а једна од крилатица која сажима садржај броја у коме излази гласи – „За наша права – за срећу наше деце, за мир – ујединимо се” (7/1937: 2).

Важно је, међутим, рећи да су ове уредничке стратегије уписивања материнства у темеље међународне политике засноване на традицији и пракси пролетерског и феминистичког интернационализма. Пролетерски интернационализам јесте практична вредност радничког покрета, заснована на уверењу да је раднички покрет у свакој земљи део глобалне социјалистичке револуције, чији је симболички супстрат слоган „Пролетери свих земаља, уједините се” (“On the Death of Karl Liebknecht and Rosa Luxemburg: An Appeal of the Spartacus Union to the Workers of All Countries”, *Theoretical Review*, 3/1978: 30–32). Као пример пролетерског интернационализма може се навести то што је у часопису *The Working Woman*, објављен протестни апел југословенских комунисткиња због хапшења и мучења Анке Буторац и других синдикалних активисткиња (“Women Workers Tortured in Yugoslavian Prisons”, 3/1929: 8).

Даље, истражујући историју међународних феминистичких организација из међуратног периода Лејла Руп (Leila J. Rupp) и Верта Тејлор (Verta Taylor), дошле су до закључка да је идеја о солидарности међу женама као „мајкама људске врсте” играла кључну улогу у концептуализацији међуратног феминизма као друштвеног покрета и колективног идентитета (Rupp and Taylor 1992: 363–386). Поетизован приказ идеје о мајчинском прерогативу налазимо, на пример, у причи Јелене Еле Ненадовић „Њено дете”, која је објављена у часопису *Жена данас*. Моћ жене да мења сопствену реалност приказана је као директно пропорционална њеној родитељској улози. Приповедачица на томе поентира – „Али Јања је ишла храбро у неизвесност ноћи, у неизвесност новог жи-

вота, носећи собом своје право и нови живот, који је морала да заштити” (2/1936: 17).

Закључак

Узевши у обзир да су идеје које су обликовале женску периодичку комунистичког покрета у другој половини тридесетих година прошлог века, у Америци и Југославији, биле идеје синдикализма, као кључног облика удруживања жена, и антифашизма, као хоризонта очекиване друштвене трансформације, може се рећи да је дискурс материнства у часописима *Жена данас* и *The Woman Today* функционисао као симболичко везиво између међународне радничке и женске солидарности, односно између пролетерског и феминистичког интернационализма. Имајући у виду да се једна од најјутицајнијих научних расправа у женској историографији, дискусија између историчарки Гизеле Бок (Gisela Bock) и Клаудије Кунц (Claudia Koonz), водила управо о томе да ли су жене биле виновнице или жртве фашистичких идеологија и покрета (cf. Шкодрић 2020: 71), компаративно читање женске периодике омогућава нам да ово питање сагледамо из другог угла. Уредничке стратегије часописа *Жена данас* и *The Woman Today* показују да су антифашизам и међународна солидарност потлачених биле теме женских часописа, у којима су жене помоћу различитих текстуалних и уредничких политика бележиле, трансформисале и реконцептуализовале колективна искуства женског покрета с циљем да артикулишу еманципаторске субјекатске позиције (за) мајке, домаћице, раднице и боркиње.

ИЗВОРИ

Жена данас, Београд: 1936–1937.

Fight! Against War and Fascism, New York: 1934–1937. Published by American League Against War and Fascism.

The Woman Today, New York: 1936–1937. Published by The Woman Today Publishing Company.

The Working Woman, New York: 1929–1935. Published by the Communist Party USA Central Committee Women’s Department.

ЛИТЕРАТУРА

Arnson, Amy Beth. „Domesticity and Women’s Collective Agency: Contribution and Collaboration in America’s First Successful Women’s Magazine“. *American Periodicals* 11.1 (2011): 1–23.

Бребановић, Предраг. „The dark and bloody crossroads. Сукоб на левици у Америци (1911–1952)“ *Књижевна историја* 169. 3 (2019): 135–165.

- Vapnek, Lara. „The Rebel Girl Revisited: Rereading Elizabeth Gurley Flynn’s Life Story“. *Feminist Studies* 44.1 (2018): 13–42.
- Vlajčić, Gordana. *Boljševički antifašizam: ideološke osnove i taktika – politička stajališta Kominterne 1919–1934*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti, 2005.
- Gosse, Van. “‘To Organize in Every Neighbourhood, In Every Home’: The Gender Politics of American Communists Between the Wars”. *Radical History Review* Spring (1991): 110–141.
- Graham, Christopher Fox. “An analysis of Abraham Lincoln’s poetic Gettysburg Address” 2008. <http://foxthepoet.blogspot.com/2008/09/poetical-analysis-of-abraham-lincolns.html>
- Дебре, Режис. *Социјализам: животињи циклус*. Београд: Факултет за медије и комуникације, 2017.
- Inman, Mary. “13 Years of CPUSA Misleadership on the Woman Question” *Theoretical Review* 19 (1980). <https://www.marxists.org/history/erol/periodicals/theoretical-review/inman.htm>.
- Johnstone, Elizabeth. *Women in Steel*. New York: Workers Library Publishers, 1937.
- Kirschenbaum, Lisa. *International Communism and the Spanish Civil War: Solidarity and Suspicion*. Cambridge University Press, 2015.
- Lenin, Vladimir. “The Third International and Its Place in History”. *Collected Works*, Volume 29. Moscow: Progress Publishers, 1972. 305–312. <https://www.marxists.org/archive/lenin/works/1919/apr/15.htm>
- Lokaneeta, Jinnee. “Alexandra Kollontai and Marxist Feminism” *Economic and Political Weekly* 36.17 (2001): 1405–1412.
- Majstorović, Danijela. „Stvaranje ‘nove’ jugoslovenske žene: emancipatorski elementi medijskog diskursa s kraja II svjetskog rata“. *Izgubljena revolucija: AFŽ između mita i zaborava*. Ur. Andreja Dugandžić i Tijana Okić. Sarajevo: Udruženje za kulturu i umjetnost CRVENA, 2016. 84–116.
- Пековић, Слободанка. „Женски часописи с почетка XX века“. *Прилози за историју српске књижевне периодике*. Ur. Александар Петров. Београд: Матица српска: Институт за књижевност и уметност, 1990. 135–145.
- Rajković, Ana. “The Position of Female Workers in Yugoslavia Between the Two World Wars – A Historical Perspective (1918–1939)”. *Antropologija* 1 (2020): 27–54.
- Rupp, Leila and Verta Taylor. “Forging Feminist Identity in an International Movement: A Collective Identity Approach to 20th Century Feminism”. *Signs* 24. 2 (1992): 363–386.
- Simons, Wendy. “Breaking the Ties That Bind: Popular Stories of the New Woman, 1915–1930”. *American Periodicals* 4.1 (1994): 130–131.
- Столић, Ана. *Сесире Срикиње: појава покрећа за еманципацију жена и феминизма у Краљевини Србији*. Београд: Еволута, 2015.
- Templin, Mary. “Revolutionary Girl, Militant Housewife, Antifascist Mother, and More: the Representation of Women in American Communist Women’s Journals of the 1930s”. *The Centennial Review* 41.3 (1997): 625–633.
- Flynn Gurley, Elizabeth. *I Speak My Own Piece: Autobiography of the “The Rebel Girl”*. New York: Masses&Mainstream, 1955.

- Hoffman, David. "Mothers in Motherland: Stalinist Pronatalism in Its Pan-European Context". *Journal of Social History* 34. 1 (2000): 35–54.
- Шкодрић, Љубинка. *Жена у окупираној Србији (1941–1944)*. Београд: Архипелаг: Институт за савремену историју, 2020.
- Yusta, Mercedes. "The Strained Courtship between Antifascism and Feminism. From the Women's World Committee to the Women's International Democratic Federation". *Rethinking Antifascism: History, Memory and Politics, 1922 to present*. Ed. by Hugo Garcia, Mercedes Yusta, Xavier Tabet and Cristina Climaco. New York: Berghahn Books, 2016. 167–184.

Jelena Lalatović

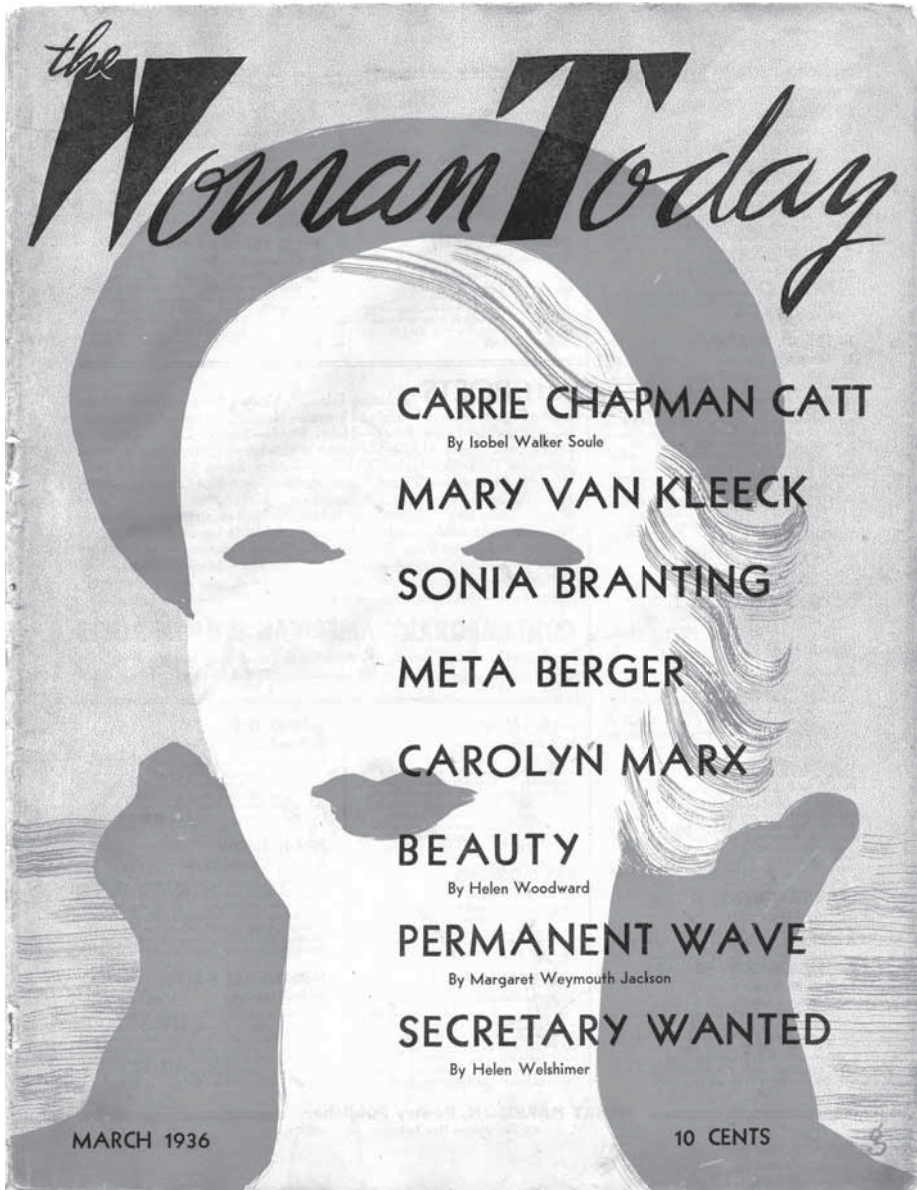
INTERNATIONALISM OF THE WOMEN'S PRESS: *ŽENA DANAS* (1936–1940)
AND *THE WOMAN TODAY* (1936–1937)

Summary

This paper provides a comparative analysis of the editorial policies of the Yugoslav women's magazine *Žena danas* (1936 – 1940), which was a legal publication of the Communist Party of Yugoslavia, whose activity at that point was prohibited, and the magazine *The Woman Today*, which was published as the official newsletter of the Women's section of the Communist Party of the United States, from 1936 to 1937. To begin with, the paper explores how the ideologies of trade unionism, antifascism, and internationalism shaped the genre of women's magazines in the era of the Popular Front. The editorial policies of both publications were aimed at transforming the class and feminist consciousness of their readership. While *The Woman Today*, relying on its proletarian-feminist roots embodied in its predecessor *The Working Woman*, endeavored to encourage women trade unionists to take leadership positions in the labor movement, *Žena danas* strived to gradually educate their readership about women's and workers' struggles. The next problem which is investigated in this paper is how the anti-fascist political culture transformed the discourses of the women's press and vice versa. The Yugoslav case shows that the feminist background of the *Žena danas* magazine contributed to representing the goals of the Popular Front policies as the progress in the daily life of women. Moreover, the American case demonstrates that the women's communist press tradition, which *The Woman Today* ascribed to, significantly contributed to reshaping and rebranding antifascism as a form of American patriotism. Most importantly, since both periodicals regarded trade unionism as a vital form of women's organizing while understanding antifascism as the horizon of the anticipated social transformation, it can be concluded that the discourses of motherhood in the journals *Žena danas* and *The Woman Today* functioned as a symbolic glue between proletarian and feminist internationalism.

Keywords: *Žena danas*, Popular Front, women's periodicals, motherhood, *The Woman Today*, proletarian internationalism, feminist internationalism, antifascism, trade unionism

Прилог 1

Прилог 3

BREEDING for WAR

By Sonia Branting

STOCKHOLM, SWEDEN.

FASCISM boasts of being purely a man's movement. I think we could gladly let it alone with that honor, if we were not looking for the truth. But looking through all those clouds of words and the worshipping of mysticism you quickly will see that fascism hates women, fascism despises women, fascism fears women. And does a real man, a healthy, strong man, without complexes of failure and insanity, hate women?

Let us see how fascism drives its men to such an unbiological attitude.

The task of women is to be beautiful and to give birth to children for men, cries Goebbels. The demand for a purely physical perfection by this unfortunate, deformed man who is notorious for his lack of mental balance has so often been analyzed that we need not dwell upon it.

Nor need we dwell on the hatred from many of the perverted in the Nazi ranks.

Nor on the desperate envy of the jobless who have been turned against the successful working woman.

"Our National Socialist State is not built by the work of intellectuals, nor by professors and lawyers and writers. It is built by soldiers," said Hitler last September in Nuremberg.

The highest function of man is to be a warrior, exclaims Mussolini over and over again.

Woman is by nature and by civilization for peace. She hates more and more to give her children up to be murdered.

Therefore the two, fascism and women, must be enemies.

For Mussolini the work was not hard. The Italian woman had only just begun her long and hard walk towards a brighter existence. She was easily thrown back. Neither was the task too difficult for Hitler. Let us see how he has succeeded in withdrawing all women's rights in a country which had a fairly well-developed feminist movement.

At first all women's organizations were dissolved. This order did not only strike the political organizations but even the federated organization of all women's associations, founded in 1894, and containing

"Take a lesson from your German and Italian sisters! Organize against fascism NOW!" warns Sonia Branting, who recently completed a lecture tour in the United States.

about 750,000 members, whose program was to "unite all German women of all parties, whatever opinions concerning the world problems they may have, in order to express their national mutual connection and to carry out the idea of their cultural task."

Not even such an innocent program for a women's organization could be tolerated.

In "My Struggle" Hitler speaks much about the sanctity of marriage in vague phrases, but he avoids any precise statement about his ideas concerning women, with one single but very important exception. In a little phrase he says:

"The German girl is a 'state-ward' and will be a citizen only by marriage." This implies that girls have no rights, but only duties.

Mr. Nicolai, a high Prussian Nazi official, further develops this fascist idea in his "Fundamentals of the Future Constitution," in which he declares that:

"The feminism which extends its influence in our modern legislation, the sick cry for emancipation, is a suspicious sign of degeneration and conflicts with the high esteem in which the man of the Nordic idea must hold the woman. . . . The amazon is not a German ideal but has, significantly enough, arisen on Asiatic ground and you can prove that from the oldest time until our days all aspirations for equal rights between the sexes were born in Asiatic brains."

In order to educate all women to the Nazi standard the women are organized in National-Socialist clubs, subordinated to the local party organizations and their leaders, who are men. The members have a lot of duties but only one single right: to administer their own "particular affairs," charity, domestic affairs, etc.

Despite all this, the Nazi ideology has not penetrated the woman's soul. According to recent instructions, midwives have

DR. SONIA BRANTING

How womanhood is flourishing under Hitler!

Светлана СТЕФАНОВИЋ*
Архив Југославије
Београд

„АПЕЛ ЗА ПРАВО ГЛАСА”

Апстракт: Параграфом 70 Видовданског устава из 1921. године, основно грађанско и политичко право било је загарантовано свим (условно речено) држављанима Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Напоменом да ће законом бити решено питање женског права гласа, женски део популације је био експлицитно искључен из политичке сфере. Ни Септембарским уставом из 1931, нити изборним законима за време постојања Краљевине СХС/Југославије, жене нису биле изједначене у политичким правима с мушкарцима. Као централни циљ женског покрета у међуратном периоду, профилисало се право гласа. На основу писања *Жене данас*, али и друге периодике и докумената, анализирамо какав су став према бирачком праву жена имале парламентарне, политичке странке, као и Комунистичка партија Југославије, која је по доношењу Обзанае 1920, односно Закона о заштити државе 1921. године била забрањена. У фокусу се налазе сличности и разлике између грађанског и радничког крила међуратног, женског покрета, првенствено спрам женских политичких права, али и уопште.

Кључне речи: женско право гласа, грађански и раднички женски покрет, Женска странка, *Жена данас*

О њочецима борбе за право гласа у Србији

Немачка боркиња за женска права Хелена Ланге (Helene Lange) објавила је на Међународном конгресу жена 1904. године да бирачко право није крајњи циљ, већ полазна основа и средство за проширивање делокруга жена, као и оквира њихових грађанских дужности и права, односно средство за преобликовање односа међу половима унутар друштва (Бок 2005: 205–206). Циљ покрета за бирачко право жена није било само постизање политичке равноправности, већ и женске аутономије. Своје напоре за демократизацију „мушке државе”, покрет је темељио на независ-

* svetlana.s@arhivyu.rs

ним концептима који су изражавали интересе женског рода. Родна разлика је на политичком нивоу постала покретач захтева за партиципацијом. Сифражеткиње су сматрале да је мушко заступништво, односно мушко полагање права да заступају опште добро фикција – само је жена у потпуности могла да разуме све потребе и интересе свог пола и да га репрезентује у парламенту. Већина је сифражеткиња с краја 19. и почетка 20. века (било да је реч о радикалним/милитантним или умереним) истовремено инзистирала на једнакости међу половима и позивала се на само женама својствене способности (Бок 2005: 221, 224, 226).

Први захтеви за право гласа жена формулисани су у Србији у раздобљу пред Први светски рат. Долазак немачке, радикалне феминисткиње Кети Ширмахер (Käthe Schirmacher, 1865–1930) у својству изасланице Међународног савеза за право гласа жена (International Woman Suffrage Alliance, IWSA) крајем 1906. године у Београд потакао је оснивање Српског народног женског савеза (СНЖС), као и уношење захтева за право гласа у његов Статут (Делфа Иванић, „Предавање Др. Кети Ширмархерове и наше женске прилике”, *Домаћица*, 12/1906: 359–366). Требало је да прође неколико година да би СНЖС 1912. Скупштини предао меморандум са захтевом за право гласа (Споменица 1920: 39). Агилније од Савеза биле су српске социјалдемократкиње, које су 1910. организовале прве протесте за право гласа жена на дан избора за председника београдске општине:¹

Демонстрацијом, која је духом била велика и силна, показале смо: да се и српска радница освестила и да је, свесна неправде коју јој српско законодавство чини, готова да се свим средствима бори за правно и политичко изједначавање своје са човеком. [...] Манифестацијом кроз варош, демонстровањем пред биралиштем, продирањем у биралиште и протестним проласком кроз саму бирачку салу, ми смо захтевале опште право гласа без разлике на пол и клицале Социјалној Демократији, јединој партији која се бори за право гласа и за жене („Наша прва реч!”, *Једнакосић*, 3/1910: 13).

Секретаријат социјалдемократкиња настао је нешто раније те године по повратку Дмитрија Туцовића са међународног конгреса социјалдемократкиња у Копенхагену (Димитрије Туцовић, „Међународни социјалистички конгрес жена”, *Једнакосић*, 1/1910: 2–3; „Димитрије Туцовић”, *Једнакосић*, 1/1920: 4). Социјалдемократкиње су за опште право гласа агирале и кроз свој лист *Једнакосић*, настао по узору на немачки. Према неким проценама, пред Први светски рат, поред 500.000 жена око 50.000

¹ Учеснице протеста су по њиховом одржавању подвргнуте полицијском испитивању, а неке од њих (раднице једне државне радионице) отпуштене су с посла због тога што су тражиле право гласа („Прве жртве”, *Једнакосић*, 11/1911: 49).

мушкараца је без права да бира (Божиновић 1996: 84). За разлику од СНЖС који се само номинално декларисао за политичку равноправност жена и решавање националног питања стављао у први план, социјалисткиње су право гласа посматрале као средство за борбу против капитализма – за освајање бољег живота, то јест остварење социјалне једнакости: „Ми стварамо и радимо у друштву и чинимо му важне услуге било као раднице у радионици и фабрици, било као матере и раднице у кући, и ми за тај рад захтевамо од друштва признање равноправности” (Драга Предојевић, „Наша дужност”, *Једнакости*, 14/1911: 68).

По завршетку Првог светског рата, на таласу еуфорије због извојеваних победа, васкрснућа државе и оствареног уједињења Срба, Хрвата и Словенаца, друштвено ангажоване жене су веровале да ће питање политичких права жена врло брзо бити решено. Демократска заједница² је женско право гласа истакла на видно место у свом одштампаном политичком програму, „па се онда почело говорити на сваком кораку како је пројекат новог изборног закона обухватио женско право гласа и како ће жене већ учествовати у изборима за конституанту”, док је Радикална партија „полугласно напомињала да неће имати ништа против“ („Женско право гласа пред Народним представништвом”, *Женски њокреј*, 4, 5/1920: 10).³ У часопису *Женски њокреј* је поводом распршених илузија констатовано:

Нико од нас, па ни данашње владајуће партије нису веровале да је та тежња ка новоме, бољем, савршенијем само једно пролазно расположење [...] Сви смо ми веровали да стојимо пред модерним уређењем наше земље, и изгледало је да нашим женама није потребно да заузму борбени, претећи став ради повољног правичног и већ у свим осталим земљама решеног женског питања. Изгледало је довољно дати се чути, видети, опазити, изложити своје захтеве (Зорка Каснар Караџић, „Извештај Управног одбора Друштва за просвећивање жене и заштиту њених права”, *Женски њокреј*, 4/1921: 117).

Народни њосланици и њраво гласа

У борби југословенских жена за право гласа могуће је распознати неколико етапа. У првој – до доношења Видовданског устава 1921. године –

² Самостална радикална странка је у Привременом народном представништву (ПНП) формирала, између осталог, са Хрватско-српском коалицијом заједнички клуб, тзв. Демократску заједницу. Процес је окончан фебруара 1919. године оснивањем Демократске странке, хетерогене политичке групације коју су чинили српски самостални радикали предвођени Љубомиром Давидовићем и група демократа из твз. пречанских крајева на челу са Светозарем Прибићевићем (Петрановић 1988: 98). Опширније о политичким странкама Југославије види Глигоријевић 1979.

³ Зорка Каснар је по нашем мишљењу ауторка наведеног чланка.

Народни женски савез Срба, Хрвата и Словенаца, који је почетком двадесетих година окупљао двестотињак женских удружења и бројао око 50.000 чланова (Кецман 1978: 170), давао је подршку покрету за политичка права држављанки новонастале Краљевине. На свом оснивачком конгресу 1919. године, Савез је усвојио резолуцију, којом је затражио активно и пасивно право за жене (Споменица 1920: 135). У том почетном периоду су Хрватице⁴ и Словенке⁵ имале право гласа на општинским изборима, док је исто било ускраћено Спркињама. Због тога је Друштво за просвећивање жене и заштиту њених права – Женски покрет⁶ пред општинске изборе расписане за јул 1920 године, преко Народног женског савеза протествовало код председника владе и потпредседника парламента („Српкиње и општински избори”, *Женски њокрејѝ*, 2/1920: 3–4). Петицију са потписима 6.000 жена предала је председница Савеза Даница Христић (Никић 1981: 215). Тадашњи председник владе Миленко Веснић је поводом уложене петиције изјавио да сматра, да жене треба што је могуће дуже штедети од послова „у прљавој гомили”, док се потпредседник Привременог народног представништва Иван Рибар изјаснио да је принципјелно за женско право гласа, али да га влада не може дати из страха да би тиме ојачала клерикалну партију „која истиче сепаратистичке тенденције”. Осим тога, најавио је да ће већ дато право гласа женама у Хрватској и Словенији бити одузето (4/1921: 120). Неки од представника власти, попут Стојана Протића⁷ уопште нису хтели да приме депутате жена⁸ (4, 5/1920: 12):

⁴ 1. новембра 1919. године донесена је уредба о општинским изборима у Хрватској и Славонији – право гласа добиле су и жене, које су самостално водиле своје газдинство (или своје породице), односно трговачку или обртничку радњу те намештенице са завршена четири разреда средње или сличне школе, у јавној или приватној служби (Кецман 1978: 88-89). Право гласа на општинским изборима Хрватице су изгубиле тек 1923. године усвајањем закона о буџетским дванаестинама (Ограјшек Горењак 2014: 94–98).

⁵ У Словенији се опште право гласа под једнаким условима односило на жене и на мушкарце (укинута 1921) (Ограјшек Горењак 2014: 97). И поред образовања централне владе, покрајинске су наставиле да раде у Хрватској, Славонији и Срему, Босни и Херцеговини, Словенији и Далмацији. Оне су биле самосталне у пословима локалног значаја, док су важнија питања решавале по инструкцијама централне владе. У Црној Гори и Бачкој, Банату и Барањи основана су одељења при централној влади преко којих се управљало тим областима (Петрановић 1988: 92).

⁶ Основано у Београду 1919. године.

⁷ Првак Народне радикалне странке. На челу прве Владе образоване 20. децембра 1918. Владе се често смењују, па је Протићеву владу у августу 1919. заменила Давидовићева. Нову прилику за састављање владе добио у фебруару 1920. године, да би га у мају месецу исте године сменио Миленко Веснић (Петрановић 1988: 93–94).

⁸ Према писању *Женског њокрејѝ*, депутација жена је три пута тражила пријем код председника владе Стојана Протића, да би му предала потписе босанских женских организација за опште право гласа.

По свој прилици му је тада слабо импоновао наш уљудан и мирољубив поступак, и пошто врло добро памти да није имао задовољство растеривати полицијом ниједан женски митинг, то данас, доследно својим принципима, изјављује да ми још ничим нисмо засведочиле колико нам је истински стало до изборног права. -Чула се и друга паметна изјава, да би жене прво требало оспособити за политички рад, па тек онда извести на биралиште да гласају. Но ми бисмо пре свега, желеле знати на који начин људи наши истичу своје политичко оспособљење, када им политика тако срећно иде од руке (2/1920: 3).

Током претреса новог изборног закона⁹ у Привременом народном представништву, вођа Републиканске странке Јаша Продановић и члан Социјалистичке партије Васа Кнежевић били су једини посланици који су тражили да се измени члан 9 предложеног закона, то јест да се право бирања посланика за Уставотворну скупштину прошири и на жене. Кнежевић је у свом пледоајеу истакао да жене поред права на рад, морају имати и право гласа, како би могле утицати на законску политику и тиме браниле свој економски положај. Оба посланика су нагласила да у корист захтева жена говори и њихово храбро држање током рата, као и жртве које су поднеле за опште добро (4, 5/1920: 11–16).

Приликом дебате о нацрту устава, предложеном од стране владајуће коалиције радикала и демократа, у Уставотворној скупштини 1921. године изнесена су различита мишљења о женском праву гласа. Посланик Радикалне странке, Нинко Перић је сматрао да тренутак није погодан за давање права гласа женама, као и да тај чин не одговара интересима народа (Стенографске белешке 42/1921: 9). Део народних посланика заступао је став да жене нису довољно напредне и либералне, односно упозоравао је на опасност од њиховог потенцијалног реакционарног утицаја на изборе. Радикалски посланик Момчило Иванић је оправдање и узор за ускраћивање политичких права југословенским женама нашао у законодавним праксама Белгије и Француске. Представник Југословенске социјалдемократске странке Етбин Кристан је, насупрот томе, сматрао да женама треба дати право гласа:

Јер, господо, та опасност женске реакционарности постојаће све дотле док жене не буду имале прилике да се за политички живот оспособе. Ако хоћете да икада те жене буду напредне и слободоумне, ако хоћете да те жене буду у политици један здрав и користан фактор, онда морате да створите први увет, а тај је да им дате право да у политици учествују (Стенографске белешке 42/1921: 13).

⁹ Закон о избору посланика за Уставотворну скупштину је ПНП усвојило у септембру 1920. године. Право гласа је добио сваки мушкарац са навршеном 21 годином (Петрановић 1988: 118).

По Кристановом мишљењу напомена у члану 70 Устава – да ће закон решити о женском праву гласа – није била израз стварних намера да се то питање позитивно реши. Његов саборац Јосип Копач наглашава, да је скупштина зрцало свих људских скупина у држави и да би било неопходно да се свим држављанима, без разлике у погледу пола, признају њихова грађанска права. У својој аргументацији позива се на жртве, које су жене током рата принеле (запустивши сопствену децу док су радиле по болницама) и које, по његовом мишљењу, нису биле ништа мање од оних које су принели мушкарци (Стенографске белешке 43/1921: 27). Представник Републиканске партије Јован Ђоновић сматрао је да би од учешћа жена у политичком животу и држава и друштво профитирали, јер би захваљујући управо њима многе социјалне и културне установе заживеле (Стенографске белешке 43/1921: 8).

Иzasланик Словенске људске странке Јосипа Хохњец је напомену у оквиру члана 70 означио „*kak Schönheitspflaster*” и подсетио посланике на говор америчког председника Вилсона (Wilson) од 30. септембра 1918. године пред Сенатом, када је овај похвалио држање америчких жена током Првог светског рата. Истакнувши да исто такву похвалу заслужују и жене Југославије, Хохњец је заступао став о равноправности жена са мушкарцима не само у трпљењу и жртвама, већ и правима. Уз образложење да је бирачко право део корпуса људских права и уз позив на бројне демократске земље, које су у међувремену женама признале опште или ограничено право гласа, он је тражио да будући устав гарантује сваком држављанину без разлике пола бирачко право (Стенографске белешке 43/1921: 8–11). За разлику од посланика који су се изјаснили за давање активног и пасивног права гласа женама, представник Демократске странке Павле Анђелић се залагао за поступно увођење жена у политички живот:

Ја сам и сам поборник и заштитник тога права. Ако се за данашње прилике и за данашње време не слажем с тиме, да се жена одмах уведе у сва политичка права. Због тога сам ја и у Уставном Одбору учинио један предлог, који би имао да жену припреми васпитно и поступно за политичку борбу. Међутим, већина скупштинска стоји на томе гледишту погрешном, да се жена стојећи и посматрајући политички живот у коме пливају људи може и сама научити да плива. Ја не делим то мишљење. Ја мислим ако се сада и ту усвоји поступност и ако се у реку политичког живота буде пустила и жена да учи пливати поступно најпре у плитку воду, најпре у општини да јој се да право, онда ће се она поступно научити да рукује и да управља у политичком животу на срећу целокупног човечанства (Стенографске белешке 43/1921: 22).

На основу изнесених мишљења током дебате о члану 70 Устава, могуће је закључити да су припадници српске политичке елите,

окупљени око Радикалне¹⁰ односно Демократске странке, начелно били против давања политичких права женама, под изговором да тренутак није погодан за такве експерименте. Они су се руководили предубеђењем да би женско бирачко тело било под утицајем клерикалаца, односно, „реакционарних” струја (комуниста). Социјалисти и Републиканци¹¹ безрезервно су се заложили за женско право гласа. Имајући у виду искуство хришћанског социјалног покрета на Западу, Словенска људска странка је посвећивала видну пажњу захтевима сељака и радника (Петрановић 1988: 100), као и жена. Овде би требало споменути да је Хрватска републиканска сељачка странка Стјепана Радића, која је на изборима за Уставотворну скупштину 1920. године освојила 50 мандата, бојкотовала рад исте, док је Комунистичка партија Југославије, мада је на истим изборима освојила 59 мандата, силом државног апарата одстрањена из политичког живота (Петрановић 1988: 99–100, 111–113, 118).

Петиције и зборови за женско право гласа

Већ у другом броју свог часописа *Женски њокреј*, Друштво за просвећивање жене најављује да ће организовати протестне зборове, митинге и демонстрације не буде ли позитивно одговорено на његове захтеве (2/1920: 4). Пред изборе за Уставотворну скупштину (28. новембра 1920), Управа друштва је иницирала јавну расправу на којој је констатовано да је Југославија једина међу словенским земљама, која жене није изједначила са мушкарцима у политичким правима (4/1921: 121). За време заседања Уставотворне скупштине, у мају 1921. године одржана је у сали Касине у Београду велика скупштина на којој се протестовало против предложеног пројекта Устава: против немогућности да се одлучује о уређењу државе и општине, о питањима рата и мира, државном дугу и порезима те против оних параграфа брачног и приватног права, којима је регулисан инфериоран положај жена („Белешке: Велика скупштина за женско право гласа”, *Женски њокреј*, 4/1921: 124–125; Никић 1981: 231–233). Поред Београђанки, митингу су присуствовале и говореле држале бројне делегаткиње из других градова Југославије (опширније види *Право гласа за жене* 1921; Кеџман 1970: 144).

Феминисткиње су свој захтев за правом гласа легитимисале херојским држањем жена за време Првог светског рата. У часопису *Жен-*

¹⁰ Историчарка Гордана Кривокапић Јовић сматра да Радикална странка није експлицитно била против женског права гласа, али да је настојала да га уклони са дневног реда у ПНП, Уставотворној скупштини као и у јавности, те да усмери деловање жена у другом смеру (Кривокапић Јовић 1998: 304).

¹¹ Види и Лукић 2020: 128.

ски *йокреї* заступано је мишљење да су се Српкиње за време бугарске окупације понеле као „весталке националне свести”, те да само због тога заслужују право гласа:

И у руке тих истих жена, данас, неколико људи који се зову министри, од чијих имена нека ништа не значе ни за Српство ни Југословенство, хоће да метну једно парче хартије, одважно са потписима својим, на коме стоји написано: ви српске жене, које сте по храбрости и јачини отпорне снаге прве у Европи, ви сте последње у Југославији – јер Словенкиње и Хрватице имају право гласа за општинске изборе. [...] Јер: сви они мушки који ништа не раде и не плаћају порез, неписмени, алкохоличари, дефранданти, лиферанти непријатеља, издајници српског имена, дерзертери, имају право гласа, а ви женски трговци, агрономи, мајке хероја, жене инвалида, раднице, учитељице, чиновнице, лекари, доктори права, књижевнице, ви тек сад почните да сричете политички буквар (Милева Петровић, „Општински избори и наше жене”, *Женски йокреї*, 2/1920: 10).

Поред тога, истицано је да су жене за време рата показале да могу самостално вршити све послове те да су на бројним примерима и сељанке доказале да су, у одсуству мушкараца, способне успешно да воде имање (Зора Станојевић, „Жена у Конституанти”, *Женски йокреї*, 9/1920: 3). Чланица Кола српских сестара Делфа Иванић¹² тврдила је да би национална борба била неуспешна без учешћа жена и да је српска жена сачувавши „чистоту српске расе” извршила свој историјски задатак (Делфа Иванић, „Наше жене у својој друштвеној улози”, *Женски йокреї*, 4, 5/1920: 22–23). Поједине феминисткиње су указивале да је „неприродно” да интересе жена заступа неко други до жене саме – „онога који то осећа на себи и зато најбоље разуме” – и тражиле да се право гласа гарантује Уставом свим женама без разлике на класу и професију, а не изборним законом.

У дискурсу *Женског йокреїа* политичка права су виђена као средство за потпуно ослобођење жена, али и као средство које ће изазвати велике промене како у унутарњој и спољној политици, тако и унутарњем уређењу друштва и породице (Анђелија Видаковић, „Женско бирачко право и нацрт новог Устава”, *Женски йокреї*, 6/1920: 5–7; Зора Станојевић, „Зашто тражимо политичка права?”, *Женски йокреї*, 1/1920: 12–14). Да би доказале оправданост својих захтева, боркиње за право гласа жена су позивале и на искуства европских земаља, које су након рата омогућиле својим држављанкама да партиципају у политици.

¹² Иванић је, према забиљешци у својим мемоарима, подржала у раздобљу од 1919. до 1926. године рад Женског покрета у својству управне чланице и сараднице истоименог часописа (АСАНУ 14515/1: 231–232). Покрет за право гласа је у овој првој фази имао подршку националних и добротворних удружења.

Раднички њокреї и женско њраво гласа

Питање политичке равноправности жена, у центру је пажње и женских организација радничког покрета. За време трајања конгреса на коме је створена Социјалистичка радничка партија Југославије (комуниста), одржана је 20. априла 1919. године конференција социјалисткиња (комунисткиња), на којој је извршено уједињење свих социјалистичких женских организација, изабран Централни секретаријат и донесен Статут. Према Статуту жена социјалиста (комуниста), Секретаријат је био техничко-извршни одбор Социјалистичке партије за агитацију и организовање жена („Статут жена социјалиста (комуниста)”, *Једнакост*, 1/1920: 2–3), који је између осталог организовао протесте за женско право гласа (опширније види Кецман 1970: 140–142). Занимљиво је да су социјалисткиње, попут грађанског покрета за право гласа, свој захтев за пуном политичком равноправношћу темељиле на истицању ратних доприноса жена („За политичку једнакост”, *Једнакост*,¹³ 1/1920: 1–2). У редовима њихових партијских другова, било је такође оних који су заступали мишљење да женама не треба дати изборно право, јер су конзервативне (Кецман 1978: 78).

По одржавању другог Конгреса у Вуковару 1920. године, дошло је до расцепа у редовима социјалиста/комуниста, што се негативно одразило и на деловање женског радничког покрета. Реформистичко крило је сматрало да друштвене снаге у новој држави нису зреле за револуционарни преврат, док је револуционарно крило преузело револуционарни програм и методе борбе. Из потоњег крила настала је Комунистичка партија Југославије, чији је рад убрзо био забрањен доношењем Обзнане (1920) и Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави (1921)¹⁴ (Петрановић 1988: 108–113). Поједине комунисткиње су по њеном налогу наставиле да делују у оквирима Женског покрета,¹⁵ док је реформистичка струја основала Социјалистичку партију Југославије, у чијим редовима је деловао и Секретаријат жена социјалиста са Милицом Ђурић Топаловић

¹³ *Једнакост* се после Првог светског рата појавила као орган жена социјалиста (комуниста) Југославије. Први број је публикован 1. марта 1920. Својим читаатељкама је обећала да ће на својим страницама „ширити начела и борбу револуционарног социјализма” („Нашим читаоцима”, *Једнакост*, 1/1920: 1).

¹⁴ Обзномом је забрањена свака комунистичка пропаганда, организација и новине. Доношењем Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави, Народна скупштина је поништила мандате народних посланика комуниста, независно од воље бирача.

¹⁵ Драга Стефановић и Десанка Цветковић.

на челу. Све до друге половине тридесетих, када је реорганизована КПЈ обновила свој рад међу женама, број женских чланова је био незнатан.¹⁶

Покрећ за женско њраво гласа

Након усвајања Видовданског устава, у Народном женском савезу је превладала струја која је заступала став да није време да се женско право гласа износи на дневни ред (Алојзија Штеби, „За нови смер у феминистичком покрету”, *Женски њокрећ*, 7/1925: 242–243). У кругу феминисткиња које се нису хтеле одрећи овог циља, по повратку југословенских делегата¹⁷ с Деветог конгреса Међународне женске алијансе за право гласа 1923. године у Риму, поникла је идеја о стварању југословенске феминистичке алијансе.

Идеја је реализована 22. и 23. септембра исте године на конгресу у Љубљани. Женски покрети Београда и Сарајева, Удружење југославенских жена из Загреба и Сплошно женско друштво из Љубљане формирали су Феминистичку алијансу, чији је примарни циљ ширење акције за добијање права гласа те потпуна равноправност жена у јавном и приватном животу („Белешке. Алијансија феминистичких друштава”, *Женски њокрећ*, 7/1923: 325–327; „Правила Феминистичке алијанције у држави С.Х.С.”, *Женски њокрећ*, 9, 10/1923: 455–460). Без обзира на чињеницу да се Народни женски савез одрекао захтева за право гласа, обе организације су сарађивале, па је чак његова дугогодишња председница Лепосава Петковић активна у оквирима ове феминистичке организације. Од 1926. године чланице Алијансе су искључиво месна друштва Женски покрет, обавезна да следе истоветни циљ и идеје („Организовање Алијанце Женских покрета”, *Женски њокрећ*, 8/1926: 360–361).

Већ се у раздобљу пред доношење Устава као централна тема женског покрета наметнуло питање стратегије у борби за право гласа. Поједине активисткиње, попут Делфе Иванић, веровале су да би жене уласком у постојеће политичке странке изгубиле ударну снагу, коју су имале сједињене у женским организацијама. По њима, довољно би било сва постојећа женска друштва у земљи заинтересовати за заједничку акцију, која би се огледала у упућивању петиција влади, скупштини и политичким партијама приликом избора за поједина представничка тела и

¹⁶ КПЈ је 1925. године бројала 2.300 чланова, од којих су 18 биле жене (Кецман 1978: 135).

¹⁷ Делегацију чиниле: Лепосава Петковић, Катарина Богдановић, Алојзија Штеби, Адела Милчиновић и Милена Атанацковић.

доношења изборних закона. Доласком Милене Атанацковић¹⁸ и Алојзије Штеби,¹⁹ чиновница у Министарству за социјалну политику на челу Женског покрета, Ивановић је прекинула сарадњу са овом феминистичком организацијом, незадовољна због мењања дотадашњег начина рада (ASANU 14515/1: 232; И, „Да ли жена треба да узме учешћа у комуналној политици?”, *Женски њокреј*, 1, 2/1926: 54–58).

Према другом мишљењу, које је тада заступала Алојзија Штеби, југословенске жене су веће изгледе за успех у борби за право гласа имале у спрези са политичким странкама, него под заставом политичке неутралности. Предубеђење јавности да жене треба да се баве искључиво хуманитарном делатношћу, те несређена политичка ситуација у земљи означила је као разлоге неуспеха:

Наша земља, за ових неколико година од њеног формирања, није могла да реши ни многобројне проблеме унутарње политике, чије је сретно решење главни услов за напредак народа и земље. Због њихове важности за консолидацију и могућност опстанка наше домовине, овим проблемима је обрађена пажња целокупног јавног мњења. Докле год унутрашње прилике у нашој држави не буду заузеле свој нормални ток, неће се моћи очекивати да се публика јако интересује феминистичким питањем (Алојзија Штеби, „Мишљење јавности и феминизам у Југославији”, *Женски њокреј*, 9/1924: 377).

Народни женски савез је, према мишљењу Штеби, такође био одговоран за неуспех, јер су његове чланице сматрале да је најбоље остати удаљен

¹⁸ Рођена 1894. Гимназију завршила у Београду, а Правни факултет у Женеви 1919. године. За време балканских ратова радила као болничарка у 3. хируршком одељењу Главне војне болнице у Београду. У Првом светском рату учествовала поновно као болничарка – носилац „Албанске споменице”. Од децембра 1919. до јануара 1921. радила као секретарка Конзулата Краљевине СХС у Женеви. Од новембра 1921. радила у Министарству за социјалну политику у Београду. Феминистичком покрету приступила исте године. Вршила дужности председнице Женског покрета у Београду и секретарке Југословенског женског савеза. Била члан управе Међународног женског покрета за право гласа (Кецман 1970: 159).

¹⁹ Рођена 1883, умрла 1956. Учитељску школу завршила у Љубљани и до 1912. године радила као учитељица. Након тога уређивала социјалистичке листове (*Зарјци*, *Тобачни делавец*, *Женски лисџ* и *Демократија*). После Првог светског рата запослила се у Повереништву за социјалну политику у Љубљани и руководила одсеком за заштиту матере и деце. У Београд прешла 1927. године, у Министарство за здравље и социјалну политику. Била шеф библиотеке Централног хигијенског завода (до 1940). У Љубљани основала Женски покрет, у Београду вршила дужност председнице Женског покрета као и Алијансе. Била уредница *Женског њокреј*а. Од 1940. живела у Љубљани и током Другог светског рата сарађивала са НОП-ом. После рата радила у Министарству рада те образовања НР Словеније (Кецман 1970: 158–159; Francisca de Naan i dr. 2006: 157–159; Selišnik 2021: 85–98).

од свега што се политике тиче (7/1925: 241–246). Део феминисткиња држао је пак, да су постојеће политичке партије „преживеле” и да заједно са мушкарцима истих уверења треба радити на образовању нових политичких странака (О. Ј, „Треба ли жена да узме учешћа у политичком животу”, *Женски њокрејѝ*, 1, 2/1926: 54).

Анкеѝа Женског њокрејѝа

У години израде пројекта новог Закона о општинама, у циљу буђења интереса жена за политику, на предлог политичко-правне секције, Управа Женског покрета је упутила позив свим политичким групама у Парламенту, да се изјасне о женском праву гласа и питању уласка жена у политичке партије. У току те 1926. године представници свих политичких партија, осим Југословенске муслиманске организације, одржали су предавање у просторијама Клуба друштва и представили програме својих странака. Народни посланик и изасланик Демократске странке Радослав Агатоновић је истакао да ни нација ни јединство ни друштво неће пропасти уколико се женама дозволи да гласају. Његова странка се залагала за опште једнако непосредно и тајно право гласа те једнакост свих људи пред законом (В. Ј,²⁰ „Жена и женско право гласа”, *Женски њокрејѝ*, 1, 2/1926: 58–61).

Шеф Самосталне демократске странке Светозар Прибићевић је изложио своје мишљење, уз образложење да партија није заузела званичан став поводом питања женског права гласа. Према Прибићевићу, политичке странке су се мало или нимало бавиле овим питањем, стога је женама препоручио да се укључе у рад постојећих партија, да би дошле што пре до својих права. Предвиђао је да би улазак жена у партије и њихово учествовање на изборима ублажио међустраничке борбе и усмерило политички живот према решавању социјалних питања. Женски покрет требало је да утиче на стварање повољне политичке климе за решавање питања права гласа у корист жена (В. Ј, „Г. Прибићевић о женском праву гласа”, *Женски њокрејѝ*, 3/1926: 89-91).

Словенска људска странка се као и приликом доношења Устава изјаснила у корист женског права гласа (В. Ј, „Словенска људска странка о женском праву гласа”, *Женски њокрејѝ*, 3/1926: 91–93). Савез земљорадника је сматрао да сељанка није довољно просвећена, да би успешно користила своја евентуална политичка права (Дара Мародић, „Извештај Женског покрета за 1926. г.”, *Женски њокрејѝ*, 9, 10/1926: 427). Тадашњи министар просвете и вођа Хрватско-сељачке странке Стјепан Радић се, као и Савез земљорадника, заложиле за постепено увођење поли-

²⁰ Иза иницијала „В. Ј.” вероватно се крије управна чланица Женског покрета Вера Јовановић.

тичке равноправности.²¹ Женама је требало омогућити да најпре гласају на општинским и обласним изборима. Тако би се видело, у којим су областима културно напредовале. Радић се плашио да би оно ишло у корист Словенске људске странке, односно да би многе жене „пошле за клерикалцима” (В. Ј. „Г. Радић о женском праву гласа”, *Женски њокрећ*, 4/1926: 140–142). Радикална странка је и даље заступала гледиште да политичка права нису први циљ коме жене треба да теже, односно, да је у периоду изграђивања нације и државе главни задатак жена да „код народа развију свест о јединству” (Олга Јосиповић, „Предавање Г. Др. Лазе Марковића”, *Женски њокрећ*, 5/1926: 177–180).

Представник Социјалистичке странке Недељко Дивац, као и Републиканске странке Јаша Продановић истакли су да се њихове странке залажу за потпуну социјалну, правну и политичку равноправност мушкараца и жена. Један и други посланик тврдили су да се аргументација противника и даље врти око тезе да су „жене незреле за равноправност са људима”, да не учествују у рату, да су склоне претераном слободоумљу односно конзервативности, да се не руководе разумом него срцем, да би их политичка права одвојила од породице, да би политичка неслагања довела до сукоба између супружника, да би учествовање у политиком животу женама одузело нежност (В. Ј. „Социјалисте и женско питање”, *Женски њокрећ*, 5/1926: 181–183; Јаша М. Продановић, „Републиканска странка и женско питање”, *Женски њокрећ*, 6/1926: 178–186).

Поводом израде пројекта Општинског закона на скупштини, Алијанса женских покрета је министру унутрашњих дела упутила меморандум са захтевом за активно право гласа за све грађане без разлике на пол и пасивно право за писмене грађанке и грађане. У жељи да покаже да се жене занимају за комуналну политику Женски покрет је, у сарадњи са осталим женским организацијама, организовао велики протестни збор против прашине и нечистоће у Београду. Општинским властима понуђена је помоћ у решавању тог проблема. Током читаве године припаднице покрета су на тзв. другарским састанцима објашњавале основне идеје феминизма, као и зашто је потребно да жене учествују у политичком животу (9, 10/1926: 428–430). И поред свих напора, читава акција није дала жељене резултате.

Женска странка и Југословенска жена

Једна група феминисткиња, незадовољна методама рада и резултатима Алијансе, основала је 1927. године Женску странку. Годину дана пре тога, у феминистичком гласилу је идеји приступања жена постојећим по-

²¹ О ставу Стјепана Радића о женском праву гласа види Voban 2004: 191–209.

литичким партијама, као најефикаснијем средству за освајање политичких права, супротстављено мишљење, да жене до задобијања пуне равноправности са мушкарцима треба да остану једна целина (Радунка Анђелковић, „За нови смер у политичком покрету”, *Женски њокреј*, 4/1926: 110).

Женска странка је у кратком временском периоду успела да оснује бројне месне одборе и окупи велики број чланова.²² У њеном прогласу захтеван је бржи рад и одлучнији став према женском питању и наглашено је да би за културни, економски, морални и здравствени опстанак државе било неопходно да и жене узму учешће у организацији и животу државе. Констатовано је да и поред начелног позитивног става према женском праву гласа, ниједна политичка странка није повела одлучну борбу за његово остварење, нити ју је у народу пропагирала у том смислу. Формирање једне јаке политичке организације, која ће окупљати, васпитавати и припремати жене за политички живот била је према том наративу нужност (Програм и Статути Женске странке 1928: 2–4; упореди Кецман 1978: 193–196). За припаднице Алијансе женских покрета, ударна снага покрета за право гласа била је тиме ослабљена.

По увођењу диктатуре у јануару 1929.²³ Године, Женска странка је престала са радом. Поједина друштва Женског покрета су престала да постоје, док је београдска организација своју делатност свела на минимум. Из Статута је избачен параграф који се тичао захтева за бирачко право (Кецман 1970: 147). Затишје је трајало до септембра 1931. године када је донесен нови Устав²⁴ – у параграфу 55 стајало је да ће законом бити решено женско право гласа. Парламентарни избори су расписани за 8. новембар 1931, а већ 21. истог месеца основан је лист *Југословенска жена*.²⁵

²² Према писању листа *Време*, Женска странка је у кратком року основала 80 месних одбора и окупила 7.000 чланова – само у Београду је било 800 чланова („Цепанье Женске странке”, *Време*, 2223/1928: 7).

²³ Том чину претходило је атентант Пунише Рачића на посланике ХСС (20. јуна 1928) (види Петрановић 1988: 174–175). Атентат је имао далекосежне негативне последице на сарадњу међу женама – нпр. на суделовање Хрватица у раду Народног женског савеза. Боркиње окупљене у Алијанси женских покрета стављале су питање политичких права, а не национално питање у први план (опширније види Stefanović 2013: 362–363, 374).

²⁴ Чином прокламовања Устава формално је завршен период краљевог личног режима. Обнова политичког живота повезана је са прославом десетогодишњице краљевог ступања на престо – тиме је и симболично прокламован нови политички курс. Будући да на изборима за Народну скупштину није учествовала опозиција, обнова парламентаризма била је само привидна. Упркос томе, избори су презентовани као доказ да је народ усвојио Шестојануарски програм, а народно представништво као гарант спровођења у живот југословенског програма о народном и државном јединству (Димић 1996: 285–286).

²⁵ *Југословенска жена* излази од 1931. до 1934. године. Јелица Нешковић Вучетић, Вера Јовановић, Радунка Анђелковић Чубриловић, Десанка Павловић и Зденка Бабић Кеслер потписане као уреднице.

Феминисткиње окупљене око њега, међу којима је било и некадашњих чланица Женске странке, сматрале су да је тактика решавања питања права гласа, којој су прибегавале женске организације, погрешна. Женском покрету је замерено што је просвећивање и култивисање жена ставио у први план свога деловања. Резултати феминистичког покрета сводили су се, према писању овог листа, на „кабинетско читање и писање две или три жене, предавање два до три мушкарца о вечито истим питањима у кругу двадесетак вечито истих особа у престоници и одлазак вечито истих дама у иностране центре” (Радунка Анђелковић Чубриловић, „Женски покрет у Југославији”, *Југословенска жена*, 22/1932: 1).

Југословенска жена је оптужила водство женских организација за пропуштање драгоцених момената за освајање и заштиту женских права (Јелена Марић, „Радите или отступите”, *Југословенска жена*, 17/1932: 1; Јелена Марић, „Глас жена из унутрашњости”, *Југословенска жена*, 19/1932: 1), односно за неактивност током избора народних посланика и разматрања закона о општинама од стране Народне скупштине („Док се код нас репрезентира”, *Југословенска жена*, 25/1932: 1). Београдском Женском покрету предбачено је да је одступио од начелних принципа утврђених по оснивању 1919. године – једна феминистичка организација по мишљењу уредница никако није могла за циљ имати само социјални и хумани рад. Због ангажмана око забране точења алкохолних пића, организовања курсева кројења и шивења те прављења шешира, на заштити радница и деце, *Југословенска жена* је Женски покрет оквалификовала као „експозитуру Министарства за социјално старање”.

Феминисткиње окупљене у Женском покрету, од ког се очекивало да постане борбенији и организованији у страначком смислу, са циљем да по сваку цену извојује активно и пасивно бирачко право за жене, сматрале су да се нису огрешиле о своје принципе. Председница Алојзија Штеби је на редовној годишњој скупштини београдског Женског покрета 1932. године изнела став, да је право гласа само средство за постизање аутономије личности²⁶ („Скупштите женских покрета”, *Женски њокреј*. 2/1932: 29–30). Ксенија Атанасијевић је Женски покрет дефинисала као „идеолошки и етички покрет за задобијање економских и моралних права [за] жене у нашем народу, – који је у том погледу, и на жалост, прилично конзервативан”. По њеном мишљењу, односно официјелном ставу Женског покрета, још увек није наступио погодан моменат за ступање у политичку борбу (Ксенија Атанасијевић, „Право гласа у идеологији Женског покрета”, *Женски њокреј*, 9/1932: 122–123).

²⁶ Опширније о ставу Алојзије Штеби види Стефановић 2021: 391–392.

Алијанса женских покрета се покренула тек 1935. године, када је пред изборе у мају упутила писмо посланичким кандидатима са захтевом за опште и тајно право гласа за жене. Алојзија Штеби је у гласилу Покрета изнела оцену да је после јунске промене у Влади²⁷ оправдана нада да ће у политичком животу завладати слободнији правац те да је дошао моменат да се поново поведе акција за женско право гласа (Алојзија Штеби, „За женско право гласа”, *Женски њокрејѝ*, 5, 6/1935: 65). На први дан заседања Народне скупштине, 20. октобра 1935, одржани су зборови за право гласа у Београду, Загребу, Љубљани, Скопју, Новом Саду и другим већим градовима Југославије. На овим масовним митинзима иступио је велик број говорница разних професија и донсена је заједничка резолуција, којом се тражило да се у нови изборни закон унесе активно и пасивно право гласа за све грађане без разлике на пол. Резолуција је упућена председнику Народне скупштине, председнику Владе, Народној скупштини и Сенату („За право гласа за жене”, *Женски њокрејѝ*, 7, 8, 9 (1935): 82–84; Кеџман 1978: 291–293).

Омладинска секција Женског њокрејѝа

У јесен 1935. године основана је и Омладинска секција Женског покрета у Београду. Сарадња, која је била успостављена током припрема збора, између феминисткиња и младих комунисткиња, релативно успешно је трајала до краја 1939 или почетка 1940. године. Према Јованки Кеџман, Омладинска секција се убрзо профилисала као центар политичке активности жена у Београду. Заједно с часописом *Жена данас*, секција је покренула последњу акцију за задобијање права гласа у другој половини 1939. године, по образовању Владе Цветковић-Мачек, која је у свом програму најавила доношење нових закона.

Жена данас је покренута у јесен 1936. године на иницијативу Комунистичке партије Југославије. Задатак часописа је да пробуди и подигне политичку свест жена Југославије,²⁸ да их подстиче у борби за

²⁷ Мисли се на формирање владе Милана Стојадиновића и његову најаву промене политичког курса (види Димић 1996: 332–334).

²⁸ Од средине тридесетих, реорганизована КПЈ је обновила рад међу женама. На њену иницијативу су поред омладинских секција женских покрета, удружења студенткиња основана и бројна друга женска друштва, преко којих је Партија покушала остварити што већи утицај на Југословенке и укључити их у борбу за мир и демократију, против фашизма (опширнје види Кеџман 1976: 318–360). Осим за право гласа, комунисткиње су се залагале за право на рад, једнаку плаћу за једнак рад, једнаке радне услове, укидање ноћног рада за жене, одређивање радног времена за кућне помоћнице, слободан приступ жена у сва звања, заштиту младих радница од сексуалног узнемиравања, укидање двојног морала у јавном и приватном животу, ефикасну борбу против проституције, увођење грађанског

њихова права и што бољој организацији. У функцији гласника борбе против фашизма, за демократију и мир, *Жена данас* је нарочиту пажњу посветила повезивању захтева за еманципацију и равноправност жене са „заједничком борбом свих радних људи за социјално и национално ослобођење” (Конференција за друштвену активност жена, „Предговор”, *Жена данас*, 1966: V–VIII). *Жена данас* је у октобарском броју 1939. године, по почетку Другог светског рата, упутила „Апел за право гласа жена”, у коме је истакнуто да „догађаји ван наше земље говоре још више за то колико је у овом моменту важно да половина народа, жене и мајке, добију једно од сретстава борбе за мир”. Редакција је позвала све жене и женске организације да поведу јединствену акцију за политичка права уз образложење да, уколико се очекује од жена да се у рату приме разних тешких и одговорних дужности, неопходно би било да „оне пре рата добију право одлучивања о свим судбоносним питањима своје земље и свог народа” („Наша смотра – Акција за право гласа жена”, *Жена данас*, 25/1939: 3).

Председница Омладинске секције Женског покрета Митра Митровић је поздравила споразум Цветковић-Мачек и решавање хрватског питања²⁹ као „корак ка уређењу осталих националних питања на бази демократије и једнакоправности”. Сматрала је да он, иако није на демократски начин донесен, отвара могућности за демократизацију земље од које би користи имале и жене те да би у борби за политичка права требало искористити позитиван став Влатка Мачека спрам његовог решавања. Право гласа, према писању ове комунисткиње, није представљало коначни циљ, већ једно од средстава за побољшање положаја жена уопште. Осим тога, гласови жена би доприносили „мирољубивим тежњама и слободарској борби народа”:

Зато, ако се досада и нисмо довољно мобилисале и организовале у борби за наша права, наговештена прекретница у нашем унутрашњем животу, мора бити прекретница и у нашој активности и повезаности у борби за наша права. Тежња коју свака у себи носи, мора бити сливена у јединствени и моћан глас, који ће се тек онда чути и бити ефикасан. [...] Можда ће многе рећи да су ти догађаји ван наше земље далеко важнији од нашег права гласа. Али, ниједан догађај не може бити тако важан као право које човек нема и због чега не може ни да утиче на ток догађаја [...] (М. М., „Жене и догађаји у земљи”, *Жена данас*, 25/1939: 2).

брака и олакшавање развода, укидање свих разлика између брачне и небрачне деце, дозволу абортуса, заштити материнства, плаћени породилски допуст са законском гаранцијом поновог ступања на посао. На Петој земаљској конференцији КПЈ у Загребу у октобру 1940. ови захтеви су уврштени у њен програм (Кецман 1976: 422–424).

²⁹ Опширније о ставу КПЈ спрам „народног споразума” види Бојковић 2013: 73–91.

Управа Алијансе женских покрета је подржала акцију својих младих активисткиња, премда је била сасвим супротног становишта. Апел је наишао на добар одзив жена свих професија и слојева, тако да су зборови и прикупљање потписа организовани не само од стране друштва Женски покрет већ и других женских организација, по градовима и селима широм Југославије („Наша акција. Кроз село и град”, *Жена данас*, 26/1940: 10–13; „Зборови се нижу...”, *Жена данас*, 26/1940: 14–16). Јединственом фронту жена нису се једино придружиле социјалисткиње, јер су акцију водиле „левичарке”, са којима су се оне налазиле у „отвореној борби”. Њихов вођа Милица Ђурић Топаловић се још 1922. оградиле од „феминистичких беспосличарки” и „комунистичких манијака” (Милица Ђурић Топаловић, „Са конференције жена”, *Радничке новине*, 22/1922: 3). Она је сматрала да ће тек победа социјализма донети „пуну еманципацију свима обесправљенима, па и свим женама” (Милица Ђурић Топаловић, „Ми и женско право гласа. Феминизам није нигде у свету донео политичка права жени већ борба кроз политичке партије”, *Радничке новине*, 48/1939: 2).

После ове заједничке акције, феминисткиње и младе комунисткиње разишле су се у погледу правца и дефинисања циљева у даљем раду, на редовној годишњој скупштини београдског Женског покрета у јануару 1940. године. Феминисткиње су биле против мењања двадесетогодишњег курса и напуштања партијске неутралности, док су омладинке сматрале да Женски покрет мора да заузме одређен став. Сукоб је за последицу имао прекид рада друштва Женски покрет у Београду. Дотадашња управа је одлучила да се повуче и омогући млађима да дођу до изражаја, док су чланице Омладинске секције демонстративно напустиле скупштину („Рад друштва – чланова Савеза. Скупштина Женског покрета у Београду”, *Гласник Југословенског женског савеза*, 8/1940: 4–6).

Биланс борбе за право гласа

Двадесет година након постављања првог захтева за право гласа, Алојзија Штеби, једна од водећих југословенских феминисткиња, констатовала је да политичка воља за његову реализацију не постоји:

Код нас захтев за политичку равноправност жена наилази на јак отпор који је више притајен него што се испољава у јавности. Најмеродавнија тела политичкога живота, политичке странке, – с једним изузетком, – не изјашњавају се још о томе. Тај став можемо протумачити двојако: или сматрају да прво треба настојати да се реши оно што им се чини основно важним или пак у већини држе да то питање није уопште начелно важно, већ је за њих питање тактике и политичког рачуна. 'Алијанса женских покрета', као наша средишна феминистичка установа, упутила је недавно

апел политичким партијама да се заложује при изради новог изборног закона за политичко изједначење жене са мушкарцем. Од седам партија, од којих све истичу своје демократско убеђење, одговорила је само једна (Алојзија Штеби, „Политичка равноправност жене”, *СКГ*, 8/1939: 498–499).

Под изговорима да су политички незреле, реакционарне или конзервативне, непознаница, а време није згодно за експериментисање, женама је између два светска рата ускраћена политичка равноправност. Феминисткиње су чак оптуживане за „болесно примање штетних западних културних утицаја”, односно за поткопавање моралних темеља породице, грађанског друштва и државе (Милош Парента, „Женин друштвени положај”, *Гласник Српске православне Папирарије*, 18/1927: 278). У јавности је, захваљујући и шaljивим листовима и озбиљној дневној штампи, опстајала представа о женама као таштим, плиткоумним створењима, несталним и ћудљивим, вероломним и извештаченим, бескрајно радозналим и површним, у најбољем случају само надри-ученим и надри-еманципованим, неспособним да и једном послу приђу темељно и разумно, које не треба узимати озбиљно (Паулина Албала, „Да ли су жене инфериорне”, *Гласник Југословенског женског савеза*, 7/1938: 52–53).

Међународни покрет за право гласа жена је без сумње утицао на женски покрет у првој Југославији. Након почетног неуспеха, управо је под његовим упливом дошло до реорганизације 1923. године југословенског грађанског покрета за право гласа. Југословенске феминисткиње су се, попут сифражеткиња из других европских земаља, бориле путем сакупљања потписа, петицијама и протестним окупљањима за политичка права. Унутар покрета за право гласа долазило је до размимоилажења у вези са стратегијом и тактиком у борби за право гласа, па је тако једно кратко време поред Алијансе женских покрета, егзистирала и Женска странка. Према су се током двадесетих година водиле дискусије да ли треба приступити постојећим странкама, кључна одредница за југословенски грађански женски покрет је била његова партијско-политичка неутралност.³⁰

Социјална питања као и политички, економски и друштвени положај жена су имали приоритет и над националним. Попут већине сифражеткиња и југословенске су аргументовале да је уклањање грађанске и политичке потчињености жена у интересу и породице и државе, будући да су управо „специфични женски квалитети” подстицали социјални прогрес. Смањење смртности деце, алкохолизма и беде у свим земљама у којима су жене дошле до политичког изражаја, били су, према том гледишту, ди-

³⁰ Већина женских покрета је инсистирала управо на својој независности од политичких партија, у истој мери у којој су и женско питање сматрали питањем које се односи на све класе (Бок 2005: 192).

ректна последица женске политичке акције (Вера Јовановић, „За политички живот жене”, *Југословенска жена*, 11/1932: 1).

Феминисткиње и омладинке, припаднице КПЈ, успешно су сарађивале једно време.³¹ Када је КПЈ ојачала своје редове као и утицај међу женама, сарадња је прекинута.³² У Резолуцији Пете земаљске конференције је тако истакнуто, да је задатак њених чланова да сузбија „буржоаски феминизам”, који ствара јаз између радника и радница и има за циљ да отупи оштрицу класне борбе (Damjanović 1980: 135, 137; Кеџман 1978: 424). Оцена да Женски покрет није био истрајан у борби за остваривање права жена те да је окупљао узак круг жена, углавном интелектуалки,³³ односно да није поклањао пажњу специфичним проблемима који су мучили раднице (као што су незапосленост, ниске наднице и сл.) и занемаривао жене на селу (Кеџман 1978: 311–312), није сасвим тачна. Одмах по оснивању, Женски покрет је као свој први циљ дефинисао окупљање жена свих професија, укључујући и домаћице, будући да је сматрано да су оне посвећене „једној од веома важних друштвених професија” – вођењу куће и подизању потомства. У жељи да сачува партијску неутралност, друштво од почетка није укључило раднице у своје редове, иако их је сматрало најспособнијим борцима за женско право гласа и изједначење жене са мушкарцем у приватном и јавном праву. Женски покрет је велику пажњу посветио положају сељанке, управо стога што је преко $\frac{3}{4}$ свих домаћинстава у Краљевини (1921. године 78,23%, а 1931. 76,58%) живело од пољопривреде (Димић 1996: 35). Не само да је издавао лист *Сељанка*, већ је организовао и курсеве за неписмене сељанке и твз. домаћичке школе, које су служиле за просвећивање њихово у културном, здравственом и привредном погледу.³⁴ Осим тога, Покрет је скоро одмах по почетку свога деловања основао и Берзу рада, чији је задатак био да незапосленим женама помаже при тражењу посла.³⁵ Будући да је КПЈ тек од средине тридесетих година почела да ради

³¹ О проблемима са којима се Партија суочавала у илегални, фракцијским борбама, репресији за време диктатуре, са руководством ван земље, чисткама тридесетих види Гужвица 2020. и Добривојевић 2006: 256–280.

³² Што је раднички покрет био јачи или револуционарнији то се оштрије дистанцирао од женског покрета, означавајући га крајем 19. века као „грађански”, односно у Француској *féminisme bourgeois*. „Грађанске” жене су сматране за класног непријатеља, док је женско питање био „споредни задатак” (Бок 2005: 192).

³³ Према неким подацима Женски покрет у Београду је 1920. бројао 900 чланица, 1937. године 400 (укупно 2000 на нивоу целе земље) (Stefanović 2013: 378–379).

³⁴ Треба имати на уму да је класични женски покрет женско питање разумевао као део социјалног питања.

³⁵ Према извештају из 1924. кроз Берзу рада је пролазило месечно око 100 до 140 незапослених врло различитих занимања (од болничарки, кројачица, чиновница до

на ширењу свога утицаја међу женама, док се социјалисткиње током трајања прве Југославије нису успеле профилисати као значајнија снага, управо су феминисткиње (грађански женски покрет) одиграле важну, ако не и одлучујућу улогу у борби за право гласа.

ИЗВОРИ

Периодика

Време

Глас Српске православне Патријаршије

Гласник Југословенског женског савеза

Домаћица

Једнакости

Југословенска жена

Жена данас 1936–1944. (Конференција за друштвену активност жена Југославије, прир.). Нови Сад: Матица српска 1966.

Женски покрет

Радничке новине

Српски књижевни гласник

Остало

Аутобиографија Делфе Ив. Иванића. Архив САНУ у Београду, сигн. 14515/1.

Damjanović, Pero, Milovan Bosić i Dragica Lazarević (ur.) 1980. *Peta zemaljska konferencija KPJ (19–23. Oktobar 1940).* Beograd: Izdavački centar Komunist.

Никић, Федор. *Радови 1919–1929.* Књ. 1, Београд: Шид: Графосрем 1981.

Право гласа за жене. (Друштво за просвећивање жене и заштиту њених права, прир.). Београд: Штампарија „Слобода“ 1921.

Програм и Циљеве Женске странке. Београд: Штампарија Јовановић 1928.

Споменица са I Конгреса жена Краљевине Срба, Хрватина и Словенаца одржаног у Београду 21, 22 и 23 септембра 1919. г. Београд: Нова штампарија „Давидовић“ 1920.

Спомографске белешке Уставојворне скупштинине Краљевине Срба, Хрватина и Словенаца. Бр. 42, 43. Београд: Државна штампарија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1921.

ЛИТЕРАТУРА

Boban, Branka. „Materinsko carstvo’: Zalaganje Stjepana Radića za žensko pravo glasa i ravnopravan položaj u društvu.” *Žene u Hrvatskoj: ženska i kulturna povijest* (Andrea Fedlman priр.). Zagreb: Ženska infoteka, 2004: 191–209.

дактилографиња, фабричких радница) („Извештај Управног одбора Женског покрета за годишњу скупштину”, *Женски покрет*, 7/1924: 294–296).

- Бојковић, Душан. „Ставови југословенских комуниста о ‚народном споразуму‘ и Бановини Хрватској 1939–1941.” *Зборник Мајнице српске за историју*. Нови Сад: Мајница српска 88 (2013): 73–91.
- Bok, Gizela. *Žena u istoriji Evrope: Od srednjeg veka do danas*. Prevela s nemačkog Ljubinka Milenković. Beograd: Clio, 2005.
- Božinović, Neda. *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku*. Beograd: „Devedesetčetvrta”; „Žene u crnom”, 1996.
- Gligoriјеvić, Branislav. *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji 1919–1929*. Beograd: Institut za savremenu Istoriju – Narodna knjiga, 1979.
- Gužvica, Stefan. *Before Tito: The Communist Party of Yugoslavia during the Great Purge (1936–1940)*. Tallinn: TLU Press, 2020.
- De Naan, Francisca, Krassimira Daskalova i Anna Loutfi (ur.). *A Biographical Dictionary of Women’s Movements and Feminisms in Central, Eastern, and South-Eastern Europe, 19th and 20th Centuries*, Budapest-New York: CEU Press, 2006.
- Димић, Љубодраг. *Културна историја Краљевине Југославије 1918–1941: Друштво и држава*. Књ. 1, Београд: Стубови културе, 1996.
- Dobrivojević, Ivana. *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929–1935*. Beograd: Institut za savremenu istoriju 2006.
- Кецман, Јованка. „Жене Београда у борби за право гласа”. *Годишњак града Београда* 18 (1970): 139–163.
- „-----”. *Žene u radničkom pokretu i ženskim organizacijama 1918–1941*. Beograd: Narodna knjiga, Institut za savremenu istoriju, 1978.
- Krivokapić Jović, Gordana. „Društvo za prosvetavanje žene i zaštitu njenih prava – Radikali i žensko pravo glasa posle Prvog svetskog rata”. *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka: Položaj žene kao merilo modernizacije – 2*. (Latinka Perović, prir.). Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1998.
- Лукић, Александар. *Југословенска републиканска странка у политичком животу Краљевине Југославије (1920–1941)*. Београд: Институт за новију историју Србије, 2020.
- Ograjšek Gorenjak, Ida. *Opasne iluzije: Rodni stereotipi u međuratnoj Jugoslaviji*. Zagreb: Srednja Europa, 2014.
- Petranović, Branko. *Istorija Jugoslavije 1918–1988: Kraljevina Jugoslavija 1914–1941*. Knj. 1, Beograd: Nolit, 1988.
- Selišnik, Irena. „Alojzija Štebi in jugoslovenski feminizem ter Ženski pokret.” *Женски покрет (1920–1938): зборник радова*. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2021. 85–98.
- Stefanović, Svetlana. *Nation und Geschlecht. Frauen in Serbien von der Mitte des 19. Jahrhunderts bis zum Zweiten Weltkrieg*. PhD diss. Universität Leipzig, 2013. <http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:bsz:15-qucosa-203559>
- „-----”. „Radnički vs. Građanski ženski pokret u Kraljevini Srbiji i Jugoslaviji 1910–1940.” *Antropologija* 20 (2020), sv. 1–2: 55–72.
- „-----”. „Differenzfeminismus: О рецепцији идеја немачких феминисткиња међу припадницама Женског покрета.” *Женски покрет (1920–1938): зборник радова*. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2021. 387–405.

Svetlana Stefanović

“THE APPEAL FOR THE RIGHT TO VOTE”

Summary

The earliest requests for women's suffrage were formulated in Serbia just before World War I. Unlike the Serbian National Women's Union that just nominally declared to be for the political equality of women and put solving the national question in the foreground, socialist women understood the right to vote as a means to fight against capitalism – for reaching social equality. The women's fight for women's suffrage in the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes / Yugoslavia was unfolding in five phases. Within the first phase, until the Vidovdan Constitution was adopted in 1921, the National Women's Union supported the initiative allowing women to vote. After the Constitution had been adopted, the Union erased the request for suffrage from its program. In the second phase, the suffrage movement was formed led by the Feminist Alliance which is the Alliance for Women's Movements. Since the fight for political rights for women began, the activists were occupied by whether they should remain neutral in the sense of belonging to political parties that is whether they should join parties or form one of their own. The beginning of the third phase was marked by forming of the Women's Party in 1927. It did not last long because a dictatorship was established in 1929. It was prolific, though, given involving many people in the suffrage movement. In the period from establishing the dictatorship until the September constitution was adopted, feminists ceased their political action. Right after the elections for the National Assembly were held in November 1931, *Jugoslavenska žena* magazine (*Yugoslav woman*) agitating for resolving women's suffrage was launched thus marking the beginning of the fourth phase of Yugoslav feminists' fight. From the very beginning, the suffrage movement was not homogeneous. Female activists perceived the social-political situation countrywide in a different manner. It was after Milan Stojadinović's government was formed and the promise was made the amendments to the Law would be made in accordance with “people's aspirations and wishes” that the Alliance of Women, for example, became part of the new initiative for women's suffrage. From the mid-30s, the reorganized the Communist Party of Yugoslavia (KPJ) was working intensively to strengthen its influence among women (through women's civil organizations among other things) as well as to involve them in the Antifascist Front. Youth Sections of the Women's Movements were established and the magazine *Žena danas* (*Woman Today*) was launched. In that fifth and final phase of the fight, the leading role within the suffrage movement belonged to young women, female supporters, and members of KPJ. Including women's requests in terms of their political, economic, social, and legal equality with men in the Fifth National Conference of the KPJ in Zagreb in the 1940 program should be regarded as a result of that arrangement.

Keywords: women's suffrage, civil and working women movement, the Women's Party, *Žena danas* (*Woman Today*)

II
УРЕДНИЦЕ – САРАДНИЦЕ –
ЧИТАТЕЉКЕ

Лариса КОСТИЋ*

Институт за књижевност и уметност

Београд

БИБЛИОГРАФИЈА ЧАСОПИСА ЖЕНА ДАНАС. ПРОБЛЕМАТИКА И НЕДОУМИЦЕ

Апстракт: Циљ рада је да читаоцу приближи библиографске технике које се користе приликом израде (п)описа чланака једног периодика. Сходно томе, рад представља пратећи инструмент библиографије прве серије часописа *Жена данас* (1936–1940), која претходи овом зборнику радова, а део је едиције *Историја српске књижевне историје*. Поред теоријско-методолошких аспеката библиографског рада, у раду се разматрају и многе недоумице које се неизбежно јављају у аналитичком и књижевноисторијском проучавању једног међуратног гласила. Библиографија обухвата двадесет и девет бројева прве серије *Жене данас*, а садржај ове приручне монографије пружа читаоцима свеобухватан преглед пописаних чланака који чине део корпуса женске периодичке штампе између два рата. На овакав начин утемељен, обухваћен и електронски каталогизован корпус поменутих чланака, представља значајно полазиште за истраживање не само феминистичких, већ и антифашистичких и комунистичких часописа, те се поставља као предуслов за очување националног (женског) културног наслеђа. У овом прогресивно-феминистичком часопису и једном од чворишта књижевних, културних и политичких токова у поменутом раздобљу, без сумње се проналазе обриси незауостављиве револуције и еманципације жена.

Кључне речи: Југославија, антифашизам, феминистичка штампа, женски часописи, међуратна периодика, библиографија периодике

Библиографија није само технички попис и неутралан архив чињеница, већ заиста незаобилазно и моћно средство у свим фазама књижевне историјских проучавања, од стварања истраживачке хипотезе до финалних провера чињеница и закључака.

(Андоновска 2014: 177)

Југословенски међуратни часописи својим континуитетом и периодичношћу данас приказују читаву једну епоху – парадигму друштвене, политичке и културне идеологије југословенског друштва, ступањ

* lara_malic@hotmail.com

развоја националних установа и норме јавног дискурса. У тадашњој текућој издавачкој продукцији дошло је до својеврсног преплитања женских часописа и опште поделе женске штампе на „часописе за жене, женске часописе и хибридне женске часописе” (Бараћ 2010, в. Бараћ 2014). Женској еманципацији у успону на југословенским просторима стабилан ослонац пружио је најпре оснивање часописа *Женски њокрећ* и *Жена и свећ*, а коначно и покретање феминистичког часописа *Жена данас*, основаног с намером да подигне колективну, али и индивидуалну политичку (само)свест жена.

Жена данас представљала је, у ужем смислу, друштвено-политички и илустровани часопис намењен разоноди и општем образовању жена, док је у ширем подтексту представљала скривени глас илегалне Комунистичке партије Југославије. Фокус тадашњих уредница био је на садржају пре форме – служећи се криптографским вештинама у различитим текстуалним и мултимедијалним порукама трудиле су се да свугде уметну писану реч револуционарне феминистичке мисли и ангажованости како би подигле свест жена широм земље у различитим областима. У циљу омасовљења комунистичког, и у том тренутку посебно, антифашистичког покрета редакција *Жене данас* успела је да споји до тада неспојиво – „доследан феминистички активизам са допадљивошћу широј читалачкој публици” (Бараћ 2015: 188).

Основне одлике које оцртавају једну серијску публикацију су „периодичност излажења и поштовање унапред одређене уређивачке концепције по којој је једно гласило формално, тематски и социолошки препознатљиво” (Вранеш 2010: 115). Уреднице *Жене данас* покренуле су овај часопис с оптимистичном намером да ће периодичност ове публикације опстати на месечном нивоу, у чему, најпре из финансијских разлога, нису остале доследне. Периодичност часописа била је месечна, двомесечна и квартална. Лист се издржавао од претплата и борио се са сталним финансијским тешкоћама (*Жене Србије у НОБ* 1975: 70). Већ на почетним страницама првог броја, уреднице позивају заинтересоване читатељке на претплату речима: „Жене, ширите наш лист. Помозите нас претплатом и сарадњом” (*Жена данас* 1/1936: 4). У наредним бројевима такође наилазимо на позиве на пренумерацију, попут: „Умољавам све наше пријатеље да се претплате на лист [...]”, „Покажите својим пријатељицама и познаницама *Жену данас*” (2/1936: 11, 4/1937: 7), као и на истакнуте чланке у лако уочљивим оквирима, намењене потенцијалним претплатницама, с подацима о адреси редакције, бројем рачуна и ценама

за годишњу или полугодишњу претплату.¹ Како би се обезбедило законито и неометано излажење часописа, на месту власнице и главне уреднице потписиване су жене грађанског сталежа, које својим именом нису привлачиле пажњу цензора. Од октобра 1936. до фебруара 1938. године, односно од првог до девог броја, на месту главне уреднице потписивана је Радмила Љ. Димитријевић, да би од десетог броја на њено место дошла Олга Тимотијевић.² Током 1940. године, званичну уредничку функцију обављале су Мира Вучковић и Љерка Бабић. Тек након репринт издања из 1966. године, јасно су истакнута имена свих активних уредница. Чланови редакције биле су претежно жене, чланице СКОЈ-а и симпатизерке (понеке и чланице) Комунистичке партије Југославије, окупљене у циљу подизања политичке свести жена, као и њиховог ангажовања против фашизма. Најважније међу њима, које су уређивале прву серију часописа (1936–1940), биле су Митра Митровић, Наташа Јеремић, Зора Шер, Олга Алкалај, др Ирена Стефановић, Милица Шуваковић, Милка Жицина, Зојица Леви, Боса Цветић и др Душица Стефановић, уједно и његове сталне сараднице до почетка рата (*Жене Србије у НОБ* 1975: 70). Компаративном анализом јавног дискурса југословенске феминистичке међуратне штампе уочава се схема њихове, у први мах културно-забавно-поучне улоге, док су вешто прикривали своју комунистичку нарав.

Када је реч о структури самог часописа, *Жена данас* представљала је илустровани часопис А4 формата, намењен женама свих узраста и сталежа. Можемо с правом припојити ово гласило тек формираној традицији часописа *од жена за жене*.³ С обзиром на ограничене финансијске могућности, пагинација часописа бројала је између двадесет две и тридесет страна (1–29/1936–1940). *Жена данас* био је илустровани часопис који је излазио „са почетним тиражом од 3000 примерака, а касније је достигао тираж од 5000 примерака” (Кецман 1978: 362).⁴ Долази се до закључка да је број читатељки био значајно већи, јер су „активисткиње читале сваки број на састанцима читалачких и васпитних група, а и појединачно је већи број

¹ Годишња претплата је износила 48, полугодишња 24 динара, а годишња претплата за иностранство стајала је 70 динара. Оно што је веома интересантно јесте да часопис ни у једном тренутку није променио своју цену (чак је и двоброј стајао 4 динара).

² Олга Тимотијевић је једина од потписаних уредница у импресуму која је заиста и уређивала часопис као аутор прилога или као преводилац. Иницијали О. Т. се неретко појављују у прилозима *Жене данас* управо у том периоду када је ова ауторка уређивала часопис.

³ Говорећи о првим женским часописима на нашим просторима, неопходно је споменути *Српкињу* (1913), *Женски покрећ* (1920–1938), *Једнакости* (1910, обновљен 1920), *Југословенску жену* (1931–1934) и друге.

⁴ Ни у једном импресуму прве серије часописа немамо записан податак о тиражу, те се позивамо на истраживање историчарке Јованке Кецман.

жена користио један примерак” (Исто). У петом броју,⁵ на насловној страни часописа, јавља се садржај рубрика и текстова с нумерацијом, који се ту и не задржава (претпоставља се због естетске једноставности). Текстуалне и визуелне поруке *Жене данас* пажљиво су састављане и стилски обликоване, како би на ограниченој пагинацији прагматичним дискурсом допрле до својих читатељки и истовремено избегле строгу оцену цензора. Одлучан антифашистички и антиимперијалистички став листа изражаван је у вешто стилизованим чланцима и поткрепљиван одабраним фотографијама и уметничким прилозима, а настојало се у свакој прилици истаћи пацифистички став у погледу права жена и начина њихове борбе (*Жене Србије у НОБ 1975*: 70). Уреднице *Жене данас* су настојале да једноставним и јасним стилем писања допру и до жена најнижег сталежа. „Позив на револт и побуну могао је да промакне оку цензуре само зато што је био смештен у за цензуру мање интересантне дискурзивне и жанровске оквире” (Бараћ 2015: 152).

Мултимедијалност је представљала једно од важних обележја дела међуратне женске штампе. Ове храбре жене су биле и више него свесне да ће пропагандну поруку с већом успешношћу пренети помоћу визуелних елемената. С тим у вези, закључујемо да представљање порука понајвише зависи од њихове интерпретације, као и укрштања разнородних текстуалних и графичких компоненти. С новим техникама обраде фотографија и њиховим преплитањем у виду фото-монтаже и фото-колажа, визуелна репрезентација добила је нове динамичне облике и могућности приказивања нових пропагандних порука. Имајући у виду свеобухватни утицај цензуре, оваква употреба сликовних порука имала је субверзивну функцију и разбијала је трендове традиционалне штампе. Равноправан утицај на читаоца имале су, како писана реч, тако и графичка (Тодић 2008/9: 154). Како је време одмицало и рат се ближио, антифашистичке и пацифистичке поруке биле су све више експлицитно промовисане, те су и наслови чланака све јасније оцртавали идеологију уредништва. Без сумње, *Жена данас* документује неке од најважнијих међуратних и ратних догађаја на нашим просторима.

Од 1936. закључно са 1940. годином, издато је тридесет бројева *Жене данас*, од којих је двадесет и девет⁶ успешно сачувано, а последњи број је новембра 1940. године заплешен од стране милиције, након чега је

⁵ Прецизније, ради се о броју 5–6, с обзиром на то да је у питању први двоброј *Жене данас*.

⁶ Библиографским описом обухваћено је свих 29 бројева прве серије.

овај часопис практично и забрањен. Након тога, уследила је кратка пауза у наредним ратним годинама, али је већ 1943. године, и пре завршетка самог рата, издат нови број *Жене данас*. Током ратног периода издата су три броја часописа (бројеви 31, 32, 33). Након тога, часопис је обновљен 1946. и непрекидно је излазио све до 1981. године (Кисић, Булатовић 1996: 316).

Свака свеска у просеку је бројала око двадесет⁷ чланака, узимајући у обзир обраћање уредништва и кратке вести, што даље имплицира да је у периоду од 1936. године закључно са 1940. годином и бројем двадесет и девет за август–септембар, објављено шест стотина и педесет један чланак. Библиографским описом обухваћен је сваки саставни део који се могао издвојити као валидна самостална јединица.

Реч уредништва у овом типу часописа има улогу кључног индикатора његове уређивачке политике, те је, такође, посматрана као засебан чланак. Истоветан положај у библиографији имају и кратке вести које доносе најразноврснија сазнања из земље и света, преносећи положај и улогу жене у тадашњим друштвеним и политичким околностима, а својим се насловом и тематиком могу издвојити као самостална јединица. Обраћање публици представља „својеврсну личну карту часописа” (Пековић 2010: 27) и у највећој мери оцртава његову друштвену опредељеност и политичку приврженост, жељену читалачку публику и уређивачку концепцију. Свако обраћање јавности имало је своје имплицитно или експлицитно значење. Редакцијска уводна реч у *Жени данас* је ретко тако и категоризована, међутим по њеном садржају и позицији у самом часопису долазимо до закључка да се ради о очигледном обраћању уредница читатељкама. Прво обраћање *Жене данас* јавности – „Ново поље рада за жене”⁸ – писала је Габријела Дишен, председница француског огранка Међународне лиге жена за мир, а прва „Уводна реч” уредница позиционирана је одмах након тога (1/1936: 2–3). Уреднице су често настојале да женама у Србији/Југославији приближе друштвени и политички положај жена у свету, као и то да није необично да жене обављају, условно речено, мушке послове, што су и истакле у својој првој *Уводној речи*. Најпре су приказивани друштвено-политички положај жена у свету и женски листови широм Европе, експлицитно указујући на право гласа које жене у многим

⁷ Број је варирао између 17 и 24, док је двоброј имао око 30 чланака.

⁸ Чланице Уредништва *Жене данас* су биле интернационално повезане и чланице исте организације Лиге жена, па је тако Габријела Дишен, Председница Комитета жена против рата и фашизма, први и уводни чланак написала и наменила управо оснивању новог часописа за жене – „Ја топло поздрављам појаву овог новог женског часописа и желим му велики успех и дуг живот...” (1/1936: 2).

европским земљама већ уживају. С тим у вези, у првом обраћању уредништва јавности, пре свега, истичу се циљеви оснивања гласила:

да би наше жене биле обавештене о свим догађајима који се дешавају у свету, да би имале где да изнесу своја мишљења и најзад да би се упознале са борбама и успесима својих другарица у другим земљама, ми покрећемо овај лист. Наша је жеља да се око њега окупи што већи број жена из свих крајева наше земље, без обзира на веру, народност и политичко убеђење, како би се у њему и кроз њега нашле уједињене и повезане заједничким интересима и тежњама (*Жена данас*, 1/1936: 3).

Уреднице су се у својим обраћањима углавном потписивале као *Редакција*, *Уредништво*, *Администрација* или *Управа „Жене данас“*. На местима где се уреднице нису потписале, ауторке библиографије одлучиле су се за облик *Редакција* који је наведен у угластим заградама. Према важећим стандардима за израду библиографије, сваки податак који није јасно и недвосмислено истакнут у самом часопису, већ представља изведен закључак библиографа (разрешени иницијали, псеудоними), такође је наведен у угластим заградама.

Од изузетног су значаја и све илустрације, фотографије и колажи које су креирале уреднице и који се провлаче кроз сваки број, а понекад говоре и више од самог текста.⁹ Визуелни идентитет *Жене данас* вишеструко је сугерисао оно што је остајало недоречено, о чему су посведочиле и Олга Тимотијевић и Митра Митровић, сећајући се својих уредничких дана (Бараћ 2015: 191). Сваку насловну страну часописа чини илустрација – фотографија, а најчешће је био у питању фото-колаж састављен из две или више графичких компоненти које су, оправдано претпостављамо, уреднице саме састављале толико вешто да неки колажи одају утисак аутентичних фотографија. Даља и темељнија истраживања визуала *Жене данас* засигурно ће показати да ли су и које фото-монтаже преузимане из америчке и европске комунистичке штампе. Задње корице су врло брзо преузеле функцију огласа и јавног истицања популарних брендова,¹⁰ али је често остављан простор за фотографије, које су саме по себи слале идеолошке поруке. На почетној, а најчешће на последњој страници сваког броја, наилазимо на импресум који је садржао податке о власнику и главном уреднику часописа, затим податке о адреси редакције, њеном радном времену, као и радном времену уредница са странкама, штампарији и ме-

⁹ Примера ради, већ на првој насловној страни наилазимо на фото-монтажу три младе сељанке, што несумњиво указује на пропаганду комунистичких идеја и радничке класе. Више о овој теми прочитати рад Миланке Тодић: „Фото-монтаже и фото-колажи у *Жени данас*”.

¹⁰ Претпоставка је да је ово, такође, био вид финансирања часописа, мада о томе нема података. Честе су рекламе за обућу *Баџа*.

сту штампања, али и подацима за пренумерацију (*Жена данас* 1–29/1936–1940). Неретко часопис није имао последњу страну с илустрацијама, већ је импресум навођен испод последње странице с текстом, где је најчешће била смештена рубрика за моду. Неке рубрике су остале доследне свом називу и садржају од првог до последњег броја.

Уопштено говорећи, библиографија периодике представља концизно састављен корпус наслова часописа или њихових саставних делова, те је можемо посматрати као непогрешиви инструмент у свим хуманистичким, и уже посматрано, књижевноисторијским истраживањима. Проучавање периодичних гласила показало је да је управо библиографија један од најзначајнијих чинилаца у реконструкцији културне и књижевне сцене, као и развоја мисли одређене друштвене заједнице, те сходно томе, поуздан је ослонац за проучавање једне, у најмању руку, националне књижевности. Немогуће је замислити проучавање одређеног раздобља на пољу књижевности без „узимања једног периодика и мреже појава и иницијатива које се око њега уланчавају, као полазишта за динамичну (ре)конструкцију једног књижевноисторијски још неистраженог раздобља [...]” (Андоновска 2014: 158). Подухвати који се постављају пред библиографа морају бити прецизно усклађени с унапред конципираним и доследним правилима. Сакупљање и (п)описивање библиографске грађе подразумева истраживачку поузданост, тачност, савесност, доследност, прегледност и максималну потпуност описивања (Вранеш 2010). Задаци који се тематски и формално тичу врсте, опсега или намене библиографије захтевају оправдан изостанак субјективности, идеолошке ангажованости, филозофске или политичке усмерености библиографа. Свака библиографија као научно дело је у оној мери релевантна колико је поуздана и обухватна, а одговоран приступ истраживањима и примерена ерудиција предуслови су који се подразумевају за рад на свакој врсти библиографије.

Библиографија је као сенка једва приметан, али нераздвојив пратилац културе. [...] Продире у све области друштвеног живота као водич кроз штампу. Постаје буквар више писмености за појединце, па и целе нараштаје, не о словима, већ о књигама. Буквар и путоказ ка оној књизи која нам треба (Вранеш 2013: 11).

Говорећи о библиографији часописа *Дело*, Биљана Андоновска јасно истиче фундаменталне и аналитичке принципе приликом израде библиографије периодике, које у великој мери можемо применити и на библиографију *Жене данас*. Када је реч о културној баштини наци-

оналног значаја (између осталог међуратној и ратној штампи), селективна библиографија свакако није оно чему би састављач пописа овог типа грађе требало да стреми. Међутим, одређење за израду потпуне библиографије захтева додатно промишљање могућих модела такве врсте, односно даље практичне употребне вредности библиографије с обзиром на природу самог предмета (часописа). Андоновска, наиме, наводи да „парадокс капиталне и *исцрпне* библиографије која дефаворизује историчност и делатну културолошку природу овог периодика, те на исходишту свој предмет више скрива него што га препоручује интензивним истраживачким процедурама, свакако је тачка из које се мора отворити низ начелних питања о неопходности ефективније професионалне сарадње између библиотекарства и проучавања књижевне периодике” (2014: 173), чиме би се доследно требало водити сваки библиограф приликом израде п(о)писа једног (или више) периодика. Израда ретроспективне библиографије периодике поставља се пред сваког библиографа као захтеван истраживачки задатак и њено састављање подразумева аналитичку, дијахронијску и компаративну обраду прикупљених података.

Без својих неопходних пратећих компоненти, библиографија може бити протумачена као лаконски попис литературе који се неретко погрешно интерпретира и не пружа читаоцу релевантно знање. Библиографија *Жена данас* пропраћена је кратким напоменама које се још називају и *анојације*. Садржај и релевантност чланка јесу индикатори који одређују обим једне анотације. У теорији библиографије као научне дисциплине јављају се различита схватања о појму, дужини и месту анотације уз библиографску јединицу. Различито се тумаче и методе приликом њиховог састављања, али се ипак закључује да је, упркос њеној форми и дужини, употреба анотације неопходна. Често оне представљају најрелевантније информације приликом прегледања библиографије и пружају увид у тематику чланка. У говору о садржини часописа, библиограф мора већ у уводној студији навести општу ознаку политичке, идеолошке или друштвене оријентације листа. Неопходно је подробно и компаративно испитивање грађе како би се могла што прецизније одредити културна и политичка оријентација гласила, и, у овом случају, разрешиле многе недоумице примарног и секундарног ауторства. Када је реч о ауторима чланака у *Жени данас*, неопходно је споменути да су они у значајном броју непотписани или су потписани иницијалима или својим псеудонимима:¹¹

¹¹ Често су жене давале анонимне прилоге или интервјуе, па су бивале потписане својим, углавном скромним, занимањима: (Мануелна, текстилна) радница, Кројачица, Шегрт, Домаћица, Продавачица...

Није претерано рећи да је цела Омладинска секција била активни сарадник листа. Чланке су писале не само чланице редакције, већ и широк круг другарица и другова који, као и већина чланица редакције, нису могли да се потпишу својим именом јер су били познати полицији као комунисти. Зато су често чланци остајали непотписани, или су потписивани псеудонимима, те је за већину чланака данас тешко утврдити ко их је писао. Са редакцијом су тесно сарађивале и многе жене ван Омладинске секције — афирмисане друштвене и јавне раднице, лекарке, правнице, педагози, сликарке итд. На позив *Жене данас* на сарадњу одазвали су се прилозима и познати слободумни публицисти, политичари, јавни радници и научници тога времена: Живојин Балугџић, Павле Бихаљи, др Милан Костић, Веселин Маслеша, Јован Поповић, Јаша Продановић, др Иван Рибар, Владимир Симић, др Синиша Станковић и др. (*Жене Србије у НОБ 1975: 70*).

Уреднице су преузимале и текстове из иностране комунистичке штампе – често се радило о именима гласне комунистичке ангажованости која би у том случају била циљано изостављана; када су преводи у питању, секундарну ауторску одговорност сносиле су уреднице, а најчешће је то била бритка Олга Тимотијевић с пронициљивим избором и преводом текстова.¹² На појединим местима су потписани и аутори илустрација,¹³ док се многи аутори прилога могу наслутити из редова чланака, јер из појединих иницијала можемо да наслутимо о коме је реч.¹⁴ При формулисању јединственог описа, главни задатак представља утврђивање тачног и што потпунијег презимена и имена аутора,¹⁵ уз до-

¹² За више о ангажованом феминистичком преводу прочитати рад Тијане Тропин у овом зборнику радова.

¹³ У прва два броја часописа честе су илустрације Љубице Цуце Сокић, док у каснијим бројевима преовладавају илустрације Паулине Сударски и Пирошке Ронај.

¹⁴ Упоредјујући иницијале с именима уредница, као и даљом анализом језика и стила текстова, дошле смо до закључка да чланци потписани иницијалом М. или М. М. несумњиво су, према тематици и стилу писања, текстови Митре Митровић (осим једног неразрешеног потписаног словом М.); иницијали Ф. П. припадају Фани Политео; О. Т. Олги Тимотијевић; В. Д. Војки Демајо и др. Песме потписане иницијалима О. Д. потврђено су дело песника Оскара Давича, за чију верификацију захвалност дугујемо песникињи и преводитељки Ивани Максић. У чланку ФИЛИМ: „Мајка или блудница” (Стела Далас) / Ф. Ф., Станислава Бараћ оправдано претпоставља да је у питању Фрида Филиповић која је изузетно волела филм, а касније је и била сценаристкиња више југословенских филмова. Из њеног романа *Горке љубаве* јасно је кроз лик једне од јунакиња описала своју позицију у односу на скојевке окупљене око *Жене данас* и како се дружила с некима од њих, иако није била у самом покрету, као ни чланица партије.

¹⁵ Примера ради, у два чланка потписаним са Ђамил Сијарић уместо Ђамил Сијарић, можемо видети како је у библиографском опису аутентично пренесено име са штампарском грешком, док се главна одредница која се заводи у Кобису у пољу за ауторску одговорност састоји од исправног имена и година рођења. У питању је очигледна штампарска грешка, јер се у његовој биографији наводи да је објављивао песме за бе-

следно спровођење усвојеног облика у систему каталога. У том смислу, неопходно је разрешавање иницијала, непотпуних имена, псеудонима, додавање средњег слова код аутора са истим именом и презименом, као и утврђивање свих елемената неопходних за потпуну идентификацију аутора. При изради библиографије, ауторке су настојале да разреше многе псеудониме и иницијале аутора поредећи текстове и стилове писања, међутим велику захвалност за разрешење иницијала и псеудонима дугујемо колегиницама историчаркама и теоретичаркама књижевности с Института за књижевност и уметност – др Станислави Бараћ (највећи број иницијала и псеудонима женских аутора од којих су многе и саме биле уреднице или су на други начин помагале часопис),¹⁶ др Тијани Тропин (Мери Макмилан – Аугуста Лазар; Ј. Г. Ригер – „Дони” Ригер рођен Паул Карл Герхард Ригер; Е.[ди] Брент – Едуард Клаудијус) и мср Зоране Симић (Нада Јовановић – Милева Милојевић¹⁷) (Костић, Аћимовић 2021: 56, 57, 72, 111).

оградске и сарајевске часописе, између осталог и у међуратним бројевима *Жене данас* (Костић, Аћимовић 2021: 93).

¹⁶ Међу најзначајнијима указале бисмо на разрешени псеудоним Милована Ђиласа, као и на разрешење његових иницијала у тексту „Жена у Црној Гори” (чије иницијале је на скупу разрешила Ксенија Ракочевић приликом излагања о Црногорки у *Жени данас* о чему ће и подробније говорити њен рад у зборнику). Поред тог текста, Милован Ђилас је објавио у *Жени данас* још један текст под псеудонимом Мило Николић, који је користио тридесетих година XX века, а по теми, стилу и језику писања је текст засигурно његов. У питању је чланак „Прича о женским даровима” у броју 16 из 1938 (Исто: 42, 81).

Ништа мање значајна је била и спознаја да иницијали В. Д. припадају једној од активних уредница часописа – Војки Демајо (Војка де Мајо) (Исто: 60). У тексту „Ми, наше дете, наша права” потписаном иницијалима В. Д. (или у другим потписаним истоветним или инверзним словним ознакама Д. В.) ауторке су, према стилу писања, скоро сигурне да се ради о текстовима и репортажама једне од активних уредница часописа – Војке Демајо (Војка де Мајо). Према указу колегинице др Станиславе Бараћ, сазнајемо да је Војка имала ћерку Весну Маслачак, као и унука Војкана Маслачка чије је сведочење о породици Демајо забележено у документарном серијалу „Документ”, емитованом на ТВ станици „Студио Б” априла 2002. године у режији Радмиле Перућице. Војкан такође сведочи о Давиду Диди Демајо (1906–1964), брату његове баке, па тако о њему говори као о „шпанском борцу” и „анархисти”, као и о томе како је наводно истраживао генеологију и историју своје породице у дубровачком архиву. За даља истраживања – биографија Војке Демајо може се пронаћи у: Архив Србије. У партијском досијеу Војке де Мајо сачуван је аутобиографски текст на осам рукописних страница, под називом „Биографија”, настао 4. 8. 1946.” Биографија Диде Демајо може се пронаћи на сајту Јеврејске дигиталне библиотеке.

¹⁷ Први чланак у *Жени данас* потписан псеудонимом Нада Јовановић је „Поводом женског права гласа у Мађарској и Бугарској”, објављен у броју 10 из 1938. године. Из тог псеудонима се заправо крила Милева Милојевић пореклом из Бјелјине, својевремено председница „Женског покрета”. О њеној библиографији и уређивачким активностима у часопису *Женски покрет* прочитати рад Зоране Симић „Katarina Bogdanović i Mileva Milojević kao urednice i saradnice jugoslovenskog feminističkog časopisa *Ženski pokret* (1920–

Редалицу, односно главну одредницу сваке библиографске јединице чини аутор уколико је он познат, и то у облику ПРЕЗИМЕ, Име (године рођења – године смрти); уколико аутор није потписан или иницијали упркос свим напорима нису разрешени, редалицу чини прва реч наслова текста, а одредницу комплетан наслов. У ретким случајевима где није истакнут чак ни наслов, функцију главне одреднице преузимају прве две или три речи из самог текста. Стандардизовани библиографски опис по коме су састављене све јединице прописује јединствене идентификационе елементе, утврђује њихов редослед и начин преузимања, прецизира изворе података и систем симбола који претходе елементима и одређују њихово значење. Овако уједначен нормативни опис омогућава размену библиографских информација у националним и међународним оквирима ради остваривања јединственог библиотечко-информационог система и уклапања у светске информационе токове. Систематизација и класификација ових јединица пружиће исцрпан хронолошки преглед свеколиких појава тадашње националне културе, родне политике и борбе за слободу, макар из угла овог револуционарног гласила. Жанрови у часопису били су разноврсни. Садржај часописа обогаћивали су ауторски текстови, репортаже, фељтони, кратке приче, преводи, белешке, илустрације, фотографије и фото-колажи које су уреднице састављале, свакодневне вести. Заступљен је велики број текстова из области културе, политике, педагогије, медицине, моде, спорта и филма, а већина ових тематских области представљале су сталне рубрике.

Принцип класификације библиографских јединица и њихових одредница је хронолошки¹⁸ ради лакшег претраживања и коришћења библиографије, као и успостављања хронолошке линије (дис)континуитета једног периода. Најчешћа грешка библиографа приликом (п) описа чланака и других саставних делова као самосталних библиографских јединица јесте њихова тесна предметизација. Предметизација наслова као главних одредница, или њихово сортирање према Универзалној децималној класификацији, често се испоставила као лош и непоуздан избор, услед „данашњег система поделе „жанрова” (и) знања” јер на тај начин „добија се слика кумулације одређених тема у периоду *en général*, што библиографију претвара у својеврстан екстензиван предметни регистар, који инхибира систематско и поуздано спровођење нијансираних, посебно дијакхронијских претрага” (Андоновска 2014: 174).

1938)“ у: *Женски покрет (1920–1938): зборник радова*, ур. Јелена Милинковић и Жарка Свирчев. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2021.

¹⁸ На самом почетку, пре него што смо и приступиле изради библиографије, говорили се о могућности да класификација чланака унутар библиографије буде по тематским целинама, уместо хронолошки, међутим убрзо се одустало од те идеје.

Предметизација одредница према овом принципу усмерава читаоца и истраживача на „предрасудна знања и мњења о часопису и његовој епохи [...]”, уместо да омогући „откривање нових тежишта, тема, дисконтинуитета, укрштаја и законитости” (Исто). Хронолошки принцип заправо јесте оно што истраживачу омогућава да једну библиографску јединицу смести у оквире одређеног временског раздобља. Уз информативне регистре, који прате сваку библиографију (периодике), хронолошка класификација библиографских јединица је критеријум који најуспешније филтрира претраживање истраживача и проучаваоца периодичних публикација.

Библиографија је коначна тек након што је заокружена одговарајућим елементима који увећавају њену научну и информативну вредност – индексима, анотацијама и библиографском студијом.¹⁹ Сви критеријуми за претраживање које не може да задовољи заступљена класификација допуњују се регистрима, који на тај начин постају „неопходна и пратећа научна апаратура” (Вранеш 2010: 69). Из потраге за најбољим начином систематизације библиографских јединица често проистекне такозвани укрштени распоред састављен према потребама истраживача. С временом, с развојем потреба и жеља корисника, поступак израде библиографије се умногоме променио. Данас, с аутоматизацијом библиотечног пословања, несумњиво су измењене методе прикупљања и обрађивања материјала за састављање библиографије, те у савременом добу она далеко превазилази оквире традиционалног обављања библиотечке делатности. У библиографији часописа *Жена данас*, уз библиографски опис, пожељно би било навести и категоризацију чланака према рубрикама у оквиру којих су писани.²⁰ На овај начин могао би се (делимично) решити проблем предметизације самих чланака, нажалост, то би у овом моменту био превелики подухват и изазов за ауторке ове библиографије. Библиографија ће бити пропраћена Ауторским и Предметним регистром. Ауторски регистар се састоји од свих (не)разрешених иницијала, имена, псеудонима који су сортирани према транскрибованом азбучном списку презимена аутора. Предметни регистар садржи предметне одреднице и пододреднице које, у неку руку, тематски категоризују часопис и све његове чланке у оквиру азбучно сортираних тематских целина обликованих у складу са упутствима за предметну класификацију Народне библиотеке Србије (појмови, имена, године, географске одреднице). Библиографски опис до-

¹⁹ Библиографска студија представља збир уводних и закључних белешки библиографа и структурирани збир знања о елементима саме библиографије, сходно томе у ширем смислу излаже методологију њене израде, као и напомене библиографа о проблематици израде, евентуалним пропустима или изузецима од норматива.

²⁰ Више о жанровима женских портрета и делимичној категоризацији чланака у *Жени данас* видети у Бараћ 2015.

следан је међународном (ISBD) стандарду, састављеном према захтевима Универзалне библиографске контроле. Све библиографске јединице (п) описане су *de visu*, језиком и писмом²¹ публикације.

Свака библиографска јединица је заведена у Кобису (COBISS.net), узајамном националном и регионалном електронском каталогу, што у великој мери повећава видљивост и доступност чланака, а такође олакшава претраживање прве серије часописа према различитим критеријумима – ауторима, насловима чланака, псеудонимима, години издања, предметним одредницама, кључним речима. Лиценцирани библиографи приликом израде библиографије (која се објављује у класичној штампаној форми) истовремено уносе и одговарајуће јединице у електронски каталог, те је увек отворена могућност да унутар њега, и након изласка штампаног издања, накнадно унесу било какве исправке и допуне (уколико дође до неких нових сазнања или разоткривања неразрешених псеудонима и иницијала). На овај начин изузетно су обогаћене библиографије аутора и ауторки који су активно уређивали, писали или преводили за часопис; док у ширем смислу можемо рећи да је овим подухватом у библиотечким базама знатно обогаћен увид у међуратну антифашистичку и феминистичку литературу.

Највећа вредност библиографије прве серије часописа *Жена данас* представља њен културноисторијски карактер, који је издваја као самостално референтно дело. „Ако би сви објављени бројеви једног часописа формирали нешто што се условно речено може сматрати ‘опусом’ једног аутора” (Андоновска 2014: 177) – можемо с правом све саставне делове овог гласила сматрати богатим опусом његових уредница. Периодик *Жена данас* одсликава мозаик културних и књижевних токова између два рата, који прати хронолошку линију развоја и успона феминизма на југословенским просторима. Библиографија (међуратне феминистичке) периодике, као *главни сјоредни* део научноистраживачког рада, у овом случају (п)опис чланака *Жене данас*, представља важно сведочанство о антифашистичкој, антиимперијалистичкој и комунистичкој идеологији засновано на концепту интеграције свих елемената из друштвено-политичких и културно-књижевних структура југословенске заједнице.

²¹ Иако уредништво није фаворизовало ни ћирилично ни латинично писмо, чланци и насловне стране су претежно писани на ћирилици. Сви наслови текстова из *Жене данас* су наведени аутентично, онако како су исписани у самом часопису, према тада важећем правопису.

ИЗВОРИ

Жена данас, бројеви 1/1936–29/1940. Власник и уредник Радмила Димитријевић. Београд, 1936. Похрањено у Универзитетској библиотеци „Светозар Марковић”, под сигнатуром М Ч 558, и у Народној библиотеци Србије, под сигнатуром п 178.

ЛИТЕРАТУРА

- Андоновска, Биљана. „Часопис као библиографија културе: часопис *Дело* и проучавање послератне књижевности и културе”. *Значај библиографије њериодике за исцраживање књижевности и културе*. Ур. Весна Матовић. Београд : Институт за књижевност и уметност, 2014. 155–181.
- Бараћ, Станислава. „Библиографија женских портрета: феминистичка левичарска периодика у Београду (1920–1940)”. *Значај библиографије њериодике за исцраживање књижевности и културе*. Ур. Весна Матовић. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2014. 107–120.
- Бараћ, Станислава. *Феминистичка контрајавности. Жанр женског њорпореија у српској њериодици 1920–1941*. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2015.
- Вранеш, Александра. *Основи теорије и историје библиографије*. Бањалука: Народна и универзитетска библиотека Републике Српске; Београд: Филолошки факултет, 2010.
- Вранеш, Александра. *Библиографија*. Београд: Филолошки факултет, 2013.
- Кисић Милица, Булатовић Бранка. *Српска шћамја 1768–1995: историјско-библиографски ѡреглед*. Београд: Медија центар, 1996.
- Костић Лариса, Аћимовић Емилија. *Библиографија Жене данас (1936–1940)*. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2021.
- Жена данас*, бројеви 1/1936–29/1940. Фототипско издање. Београд: Конференција за друштвену активност жена Југославије, 1966.
- Жене Србије у НОБ*. Група аутора. Београд: Нолит, 1975.
- Пековић, Слободанка. *Књижевности у функцији „принуде”: часопис као фактор ѡреобликовања књижевног текста и жанра*. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2010.
- Тодић, Миланка. „Нова жена или робиница луксуза: насловне стране женских часописа у Србији (1920–1940)”. *Зборник Музеја ѡримењене уметности, бр. 4/5 (2008/9)*. 145–163.

Larisa Kostić

THE MAGAZINE *ŽENA DANAS* (*WOMAN TODAY*) BIBLIOGRAPHY.
METHODOLOGICAL ISSUES AND CHALLENGES

Summary

This paper explains bibliographical methods and techniques applied to the description of the magazine's articles and its bibliography as a whole. The paper functions as a supporting article to the *Woman Today 1936–1940: bibliography* (*Žena danas 1936–1940: bibliografija*), a book volume that predates this collection of papers dedicated to the magazine *Žena danas* (*Woman Today*) in the edition named *The History of Serbian literary periodicals* (*Istorija srpske književne periodike*). Moreover, the second part of this paper delineates the challenges inevitably arising in the analytical description of the (literary) historical material and sources of the interwar period, which refers to censorship in the Kingdom of Yugoslavia. The bibliography encompasses twenty-nine issues of the magazine's first series and its content providing a comprehensive overview of the six hundred fifty articles published in this period.

Keywords: Yugoslavia, Anti-fascism, feminist press, interwar periodicals, women's magazines, the bibliography of periodicals

Ива ТЕШИЋ*
Институт за књижевност и уметност
Београд

ЈУГОСЛОВЕНСКИ КАРАКТЕР ЖЕНЕ ДАНАС (1936–1940): САРАДНИЦИ И ПУБЛИКА

Апстракт: Рад се бави осветљавањем југословенског карактера феминистичког часописа *Жена данас* у раздобљу од 1936. до 1940. године, тачније – од његовог оснивања па све до забране. Циљ рада је да укаже на начине спровођења југословенске (уједно и феминистичке, пацифистичке, антимилитаристичке и антифашистичке) оријентације, да упути на специфичности југословенских (и глобалних) прилика које су диктирале уређивачки концепт, али и да направи осврт на одабир сарадника који су подупирали ујединитељске, левичарске тенденције, једновремено утичући на формирање и моделовање читалачке публике.

Кључне речи: *Жена данас*, југословенски карактер, КПЈ, сарадници, публика.

Улога женског часописа и политика КПЈ

Жена данас представља илустровано феминистичко гласило које су 1936. у Београду покренуле комунисткиње из Омладинске секције Женског покрета.¹ Часопис је настао под окриљем Комунистичке партије Југославије, која је још од 1920. функционисала у тајности,² али све вре-

* megalofroneo@gmail.com

¹ Женски покрет основан је 1919. године и првобитно је носио назив Друштво за просвећивање жене и заштиту њених права. Реч је о нестраначком феминистичком удружењу, организованом са циљем да едукује жене и штити њихове интересе. КПЈ је још од доношења Обзнане 1920. године радила у тајности – а од увођења диктатуре, прогон комуниста се појачао, да би од атентата 1934. (посебно од 1935. године), попустио, због чега се и рад КПЈ одвијао слободније, тј. рад у илегалу опет интензивирао. 1934. године Централни комитет и Комунистичка партија Југославије издају „Упуте за рад међу женама”, препознајући у женама потенцијал који би могао бити искоришћен за општу добробит друштва, да би 1936. младе комунисткиње из Омладинске секције Женског покрета основале *Жену данас*. Како је експлицирано у броју из јануара/фебруара 1939, часопис је представљао независно гласило, тачније „орган женске свести”, чији су кључни циљеви „феминизам, човечност и просвећивање” (19/1939: 3), док је комунизам, с обзиром на забрану рада КПЈ, промовисан имплицитно.

² Услед таквог стицаја околности, успостављени су легални и илегални програм: „Нелегални рад са симпатизеркама треба да се своди на организовање женских кружока

ме с јасном стратегијом о неопходности ширења сопствене делатности и стицању што већег броја симпатизерки. Свесна улоге коју еманципација жена има у развоју друштва, Партија је још током забране велику пажњу посвећивала раду са женама, организујући разноврсне течајеве (кројачки, аналфабетски, здравствени, васпитни, хигијенски...) с циљем да окупи и едукује жене.

Међутим, и поред великог успеха у поменутиим активностима, издавање часописа препознато је као кључни део партијске тактике за прибирање жена:

За рад партије међу женама је од нарочите важности масовна женска литература [...] а у првом реду издавање легалног женског часописа (*Жене Србије у НОБ*: 10), односно: Врло важан облик рада међу женама јесте лист. [...] Код листа је важно да има праву линију, али да је при том што популарнији и приступачнији женама; мора да одговара њиховим захтевима а истовремено им мора указивати пут унапред (*Жене Србије у НОБ*: 16).

Два чиниоца су одредила уређивачки концепт часописа, умногоме итучући и на однос према публици. Први је двоструко условљен – заправо везан за шири, то јест светски, али и за локални, односно југословенски друштвено-политички контекст, док се други тиче културолошких и социјалних прилика у Југославији. На глобалном плану, у овом периоду дошло је до снажне експанзије фашизма и у таквим околностима Комунистичка партија Југославије постала је једна од водећих антифашистичких снага у земљи, удружујући се истовремено са сродним снагама у широки интернационални Народни фронт. Политиком Народног фронта јасно је дефинисано стратешко деловање југословенских комуниста, што се одражавало и на *Жену данас* као партијско гласило. С друге стране, југословенске прилике обележила је Шестојануарска диктатура, коју је краљ Александар увео 1929. године у намери да оснажи идеологију интегралног југословенства.

Тенденција јачања *интегралног југословенског* трајала је све до краљевог убиства (1934), након чега се поступно мењају политички и идеолошки курс у Југославији. После краљеве смрти ојачале су већ постојеће сепаратистичке тензије, манифестоване кроз изражену нетрпељивост и пораст националистичких набоја – „Југословенство као национална идеологија и политичка пракса диктатуре није више имало онако бројне заговорнике као за краљева живота, како у редовима политичара тако и у круговима идеалиста и занесењака југословенством” (Димић 1996а: 331).

са што сталнијим саставом и одређеним програмом. [...] Треба да се предузму мере да се мрежа женских кружока прошири, јер оне представљају резервоар из ког Партија црпи женске снаге за своје редове” (*Жене Србије у НОБ* 1975: 10).

Часопис *Жена данас* покренут је две године после атентата на краља, односно три године пред избијање Другог светског рата. Настајући у тренутку обележеном етнонационалним трвењима и несугласицама, часопис је имплицитном уређивачком политиком спроводио одржавање ујединитељских усмерења – оних који су происходили из комунистичких принципа и били битно различити од концепције интегралног југословенства династије Карађорђевић. Унутар саме КПЈ су „без обзира на догму о идеолошком јединству, односно партијском и државном јединству” постојале повремене полемике и различити ставови по тим питањима (Pegović 2006: 27), односно у складу са стално променљивим околностима, међан је и званични однос Партије према оптималној пројекцији југословенске државне заједнице. Међутим, постојала је и стабилна југословенска оријентација, тј. „у комунистичком покрету Србије од раних двадесетих година XX века [...] постојало је снажно осећање идентификације са југословенском државом” (Pegović 2006: 27). Оснивање Омладинске секције, а затим и *Жене данас*, Добрила Карапанџић и Митра Митровић покренуле су управо као одабране чланице Покрајинског комитета КПЈ за рад међу женама у Србији (Vožinović 1996: 117).

У исто време, „власт је 1937. донела Уредбу која је обезбеђивала контролу у свим областима и омогућавала инструментализацију културног, просветног и научног живота”, што ће рећи – „режим је имао у својим рукама веома ефикасно средство не само контроле већ и принуде” (Димић 1996: 190). У тако сложеним условима,³ гласило југословенске оријентације имало је пред собом захтеван задатак. Посебан изазов (заправо препрека) у јачању наднационалних, ујединитељских настојања представљала је још од раније велика разлика која је постојала између покрајина које су улазиле у састав Краљевине.

Југославија је створена на простору који „није био географска целина већ спој више географских области” и коју је чинио „мозаик више културних појасева (турски, византијско-цинцарски, италијански, патријархални, средњоевропски)” (Димић 1996: 23). Краљевину је одликовала „разноликост која је проистицала из економских, културних и цивилизацијских неравномерности и супротстављених политичких, верских, класних интереса” (Димић 1996: 194). Љубодраг Димић чак сматра да су географске специфичности утицале на неуједначеност друштва,

³ Повољна околност огледала се у чињеници да женски часописи нису били у жижи интересовања власти, што, између осталог, сведочи о њиховом маргинализованом статусу. Такорећи, није било очекивано да ће женски глас имати значајног утицаја на друштво. Ипак, предостројност КПЈ је била велика и чланице редакције трудиле су се да не провоцирају и не скрећу позорност на свој рад.

на разлике у степену просвећености, културне развијености, затим менталитету, обичајима, традицији, економској стабилности, што се рефлектовало и на однос према југословенству, то јест на третирање овог наднационалног феномена. „Вековни живот у саставу туђих држава и цивилизација, различито животно искуство, политичка култура, политички системи и установе [...] спречавали су брзу и јаку интеграцију у једну друштвену и цивилизацијску средину” (Димић 1996: 25). Дакле, знатне разлике онемогућавале су равномеран развој, стварајући кризу националног јединства, која је постала све израженија после краљеве смрти. У таквим околностима, *Жена данас* – уз свој основни антифашистички, комунистички и феминистички програм, и у складу с њим, – учествовала је у подупирању и јачању југословенске оријентације, а што је још значајније, у буђењу и активирању женске популације свих крајева Југославије.

У моменту политичких превирања откривена је важност женске популације⁴ као потенцијалне погонске снаге која може допринети друштвеном прогресу и јачању југословенских настојања (што је посебно експлицирано и наглашавано након Другог светског рата – одговорност за формирање југословенског идентитета сматрана је дужношћу коју жене треба да изврше за добробит државе⁵). Из тог разлога, скретана је пажња на важност жена и неопходност њихове еманципације,⁶ без које је, како

⁴ Период од 1937. године па све до избијања рата обележен је снажењем КПЈ и организовањем делатности које су подразумевале укључивање жена, што је означено као један од најважнијих стратешких задатака у тренутку глобалне експанзије милитаристичких и фашистичких тенденција: „Треба радити на изграђивању кадрова непознатих непријатељу – нарочито жена” (*Жене Србије у НОБ*: 11). Подвлачена је важност жена и женских права: „Једино уз помоћ Партије се могу избећи скретања која се свде на феминизам. [...] У свим акцијама треба истицати и подвлачити жене [...] постављајући увек и специфичне захтеве жена” (*Исто*: 12).

⁵ Све до краја Другог светског рата, жене су биле обесправљене и у социјалном и у породичном контексту, а „основу правне равноправности жене у Србији и Југославији утемељио је Устав ФНРЈ из 1946. године” (Гудац-Додић 2006: 34). Борбом за еманципацију, касније и учешћем на фронтovima током Другог светског рата, жене у Југославији постале су видљиви и признати чланови друштвене заједнице. „Масовно учешће жена у рату и револуцији, с једне стране, и идеолошки оквири Комунистичке партије која је у Југославији дошла на власт, с друге, стварали су такве политичке прилике у којима је формално-правна равноправност жене постала део општих принципа партијске државе” (Гудац-Додић 2006: 118). У обраћањима Јосипа Броза Тита женама Југославије можемо увидети колика одговорност је наметана женама: „мајке и сестре имају задатак да нашу дјецу већ од малена васпитавају у новом духу, у духу љубави према нашој новој домовини, према нашој Југославији, у љубави према тој великој творевини братства и јединства, у љубави према новој власти” (Тито 1945: 46).

⁶ Да би жене биле кадре да одговоре на изазове времена, требало је да се удруже и наступе заједничким снагама. У таквим околностима, женска штампа је одиграла врло важну улогу. Осим супротстављања маргинализацији, обезвређивању и одстрањивању

је наглашавано, развој друштва немогућ. „Не можемо да коракнемо никаквим кораком напред [...] све донде, док не подигнемо наше мајке, док не подигнемо сеоске домаћице са оне низине, у којој се данас налазе”,⁷ подвлачили су представници Савеза земљорадника, који су посебно наглашавали важност просвећивања становништва Југославије (в. Димић 1996: 241).

Жена данас није била само гласило информативног и просветитељско-одгојног карактера,⁸ већ је представљала и једно од идеолошких упоришта забрањене Комунистичке партије Југославије.⁹ С тим у вези, интересантан је начин на који је презентован укрштај комунизма и југословенства с феминизмом. Комунистичка партија била је доследна у настојању да идеје женског покрета поистовети са својим програмским начелима, што доказује инструкција члановима, формулисана на следећи начин: „треба радити тако, да раднице и пролетерске жене стекну

жена из друштвених токова, феминистички часописи утицали су на формирање женске самосвести (родне, друштвене, политичке), а уједно и читалачке публике. Поред тога, били су утилитарног карактера (стварани са намером да пруже практичне савете везане за покућство, спремање хране, облачење, одгој деце, однос међу супружницима), али и информативног – обавештавали су о збивањима из „женског света” ван граница земље. Женска периодика се прилагођавала околностима, што је утицало на њено модификовање сходно времену и приликама, због чега „од морализаторских и просветитељско забавних, часописи прелазе у заговорнике одређене идеологије, па и у борбена и пажљиво осмишљена феминистичко-револуционарна гласила” (Пековић 2015: 361).

⁷ Ово су речи посланика Чедо Кокановића, изговорене 1928. године у Народној скупштини, а наведене према стенографским белешкама (в. Димић 1996: 241).

⁸ Утилитарност је била једно основних својстава овог периода: „Поука је била важан посао сваког уредништва, не само зато што су женама били потребни практични савети, већ и што се ово време често назива Скерлићевом епохом (а њему је утилитарност и здравље народа било на првом месту), може окарактерисати и као доба народног просвећивања, побољшања образовних стандарда и економског положаја угрожених групација (углавном радника, жена и деце” (Пековић 2004: 127).

⁹ *Жену данас* основале су и покренуле младе скојевке, које су у часопису, осим феминистичких, пропагирале и политичке идеје. Имајући у виду спрегу феминистичког са антимилитаристичким, пацифистичким, револуционарним, комунистичким и антифашистичким дискурсом, може се говорити о хибридном карактеру овог часописа, односно о некој врсти „двоструке кодираности” (в. Бараћ 2015). С обзиром на то да је идеолошки подтекст морао бити маскиран, уметан је на посредан, имплицитан начин. Посебно је то уочљиво непосредно пред избијање Другог светског рата (у апелелима женама да се уписују на течајеве за болничарке) и у чланцима у којима се доносе репортаже и дописи из зараћених земаља. *Жена данас* извештавала је о Шпанском грађанском и Другом кинеско-јапанском рату, позивајући на помоћ Шпанији и Кини, захтевајући престанак увоза из Немачке и Јапана, тражећи чак од својих читатељки и бојкот јапанских и немачких производа (чувена америчка новинарка Дороти Томпсон говорила је о томе како Американке бојкотију авилене јапанске чарапе, дајући пример отпора и „подносећи жртву” (в. 16/1938: 16).

убеђење, да је Партија једини озбиљан борац за њихове интересе и да једино борећи се под њеним руководством могу побољшати свој економски, политички и друштвени положај” (*Жене Србије у НОБ 1975*: 10–11).

Задобијање поверења жена и иницијатива да се реше проблеми у којима се жене Југославије налазе били су примарни задаци феминистичких организација, истовремено и Комунистичке партије, као и партијског часописа.¹⁰ У складу с тим, фокус партијског гласила морао је бити по мерилима средине у којој је настајао. Иако су у *Жени данас* објављивани преводи и прилози из иностранства, часопис је превасходно стваран с намером да се прилагоди југословенском контексту и потребама жена из свих крајева Југославије, а о томе сведочи и поздравна реч коју је у првом штампаном броју *Жене данас* написала Габријела Дишен. Председница француског огранка Међународне лиге жена за мир и слободу исказала је том приликом убеђење да ће „југословенске жене наћи ново средство да изразе своје жеље, своје наде, да нас упознају са својим напорима” (1/1936: 2), али и веру да ће у што већем броју подржавати рад Интернационалног друштва за мир (подв. И. Т.).

Ако говоримо о феминистичким периодичким публикацијама у Краљевини Југославији, треба да имамо у виду да је непостојање профилисане публике била отежавајућа околност. Услед социјалне заосталости, али и чињенице да је формирање разноврсних женских идентитета било још увек у повоју, таква публика није ни могла постојати.¹¹ По узору на совјетску женску периодику, *Жена данас* тежила је да уједини и анимира што већи број жена, без обзира на статус и образовање: „Свесне васпитног задатка листа, а руковођене жељама читалаца, стварале смо наш лист тако да га могу читати *жене најширих народних слојева*” (19/1939: 3) (подв. И. Т.). На пример, за разлику од *Женског њокреџа*, који је био елитистичког карактера и није се обраћао широј читалачкој публици – домаћицама, радницама и сељанкама (в. Коларић 2021: 121), *Жена данас* комуницирала је са свим женама, превасходно онима из нижих слојева.

Када је реч о сарадницама, интересантно је направити паралелу између стратегија ова два часописа. Док је *Жена данас* желела да заинтересује за сарадњу што више жена, *Женски њокреџ* јасно је дефини-

¹⁰ Испоставља се да су идеје женског покрета могле остварити одјека једино у склопу већ постојећег идеолошког дискурса, па су „захтеви жена с почетка двадесетог века пресудно (су) обележени тиме што су били формулисани под окриљем народноодбодилачког покрета [...] Отуда не изненађује што су женска права и национални интерес ишли руку под руку” (Коларић 2015: 404).

¹¹ Насупрот томе, у напредним државама женска периодика била је разноврсна, што је условљено друштвеним стандардом и претходном диференцијацијом и организацијом друштвених група, па тако „у културно и историјски развијенијој држави свако од женских удружења значи и посебно женско гласило” (Бараћ 2015: 193).

сао захтеве потенцијалним сарадницима. И поред чињенице да је свест о важности ангажмана жена и њиховом мотивисању да уђу у јавни простор и проговоре о својим проблемима присутна у свим женским гласилима оног времена (постојање оба часописа оправдавано је на сличан начин¹²), публика и уређивачке стратегије поприлично су се разликовали. Наиме, упркос указивању на нередовност излагања (условљену финансијским потешкоћама) и на недовољан број сарадница, уредница *Женског њокрејџа* подвлачи да, без обзира на мањак прилога, часопис не одступа од већ дефинисаних критеријума: „*Женски њокрејџ* има озбиљнију задаћу него да буде лист за литерарне и стилске вежбе амбициозних почетника, којима би уредништво давало упутства за писмени састав. „*Наши њрави сарадници – и мушки и женски – могу, дакле, бићи само они који имају шћџа да кажу и знају како већ да кажу*” (1/1921: 4) (подв. И. Т.). Иако се овде мисли на књижевне прилоге, очигледно је да часопис није пристајао на прављење компромиса и поред недовољног броја сарадника, стога је основан закључак како је уредница „хтела да обесхрабри било млађе било старије читатељке и читатеље да часопису шаљу – пре свега, књижевне – аматерске текстове” (Коларић 2021: 133).

Док је *Женски њокрејџ* инсистирао на високим стандардима, примарни циљ *Жене данас* био је омасовљавање рада на прикупљању прилога, као и стицање што већег броја претплатника. Продаја и опстанак листа директно су били условљени претплатом, донацијама и добровољним прилозима.¹³ Редакција *Жене данас* редовно је обавештавала је о недостатку финансијских средстава, због чега су из броја у број објављивани апели читаоцима да се претплате и помогну часопису, који су, између осталог, били и својеврсни позиви и подстицаји за сарадњу:

Средите ваше мисли и напишите нам допис, или изразите жељу о чему бисте хтели да се пише. [...] Обавестите оне које не знају за наш лист, а ви налазите да треба да знају, па ако су неодлучне и мало заинтересоване,

¹² У првом броју *Женског покрета*, у обраћању читаоцима, написано је да је часопис настао као резултат потребе за третирањем разних „нерешених питања на пољу феминизма”, односно да би се ступило у „везу са женама сличних мисли из целе земље” и на тај начин покренула „питања која модерна жена има да решава у кући и породици, у политици, у друштвеној економији, у појединим струкама којима се одала”. Уредништво исказује да се обраћа „свим пробубњеним свесним женама нашега народа”, напомињући да је посреди „**ЊИХОВ** лист кроз који могу да решавају сва питања која им на срцу леже и да изразе све што им данашњи опстанак чини тако тешким” (1/1920: 2).

¹³ Јованка Кеџман износи податак да је тираж у почетку износио 3 000 примерака, да би касније порастао на 5 000. Међутим, имајући у виду да су на илегално одржаваним састанцима активисткиња КПЈ редовно читани новоизашли бројеви, као и да је један примерак могло користити по неколико читатељки, претпоставља се да је број читатељки био неупоредиво већи (Кеџман 1978: 362; Бараћ 2015: 188).

пошаљите њихову адресу редакцији. Тако ћете допринети, да се број наших читалаца увећа, а од тога зависи напредак и опстанак самог листа (5–6/1937: 22);

Како идући број неће моћи изаћи док се све претплате не обнове, то вас молимо да што пре одужите свој дуг. Не рачунајући на то да се нећете више претплатити, јер се трудимо да заиста задовољимо наше читаоце, надамо се да ћете побољшати наше стање и прикупљањем нових претплатника (7/1937: 15).

Редакција је објављивала и извињења због кашњења, надајући се да то неће постати разлог за одустанак од претплате: „Надамо се да наше закашњење није поколебало симпатије према *Жени данас*. Са овим бројем поправили смо наш лист и садржајно и технички, а и иначе ћемо се трудити да отклонимо сметње, око редовног излажења листа, које су, углавном, материјалне природе. Кад смо почели издавати лист, *рачунали смо на помоћ свих најредних жена*” (8/1937: 2) (подв. И. Т.).

Жена данас тежила је да обезбеди већу читаност али и редовност штампања, зато је константно упозоравала на лоше материјалне услове у којима је редакција радила:

Да бисмо успешно наставили наш рад, да бисмо лист проширили и задобили још већи број читалачке публике, нама недостају МАТЕРИЈАЛНА СРЕДСТВА. [...] Зато се и овога пута обраћамо вама, читаоцима Жене данас и нашим пријатељима, да нам помогнете да побољшамо стање листа, да заједно своје листу осигурамо редовно излажење, можда и излажење опште (19/1939: 3).

Подсетићемо да је у југословенској средини просвећеност жена била на изузетно ниском ступњу, при чему је проблем неписмености био присутан на читавој територији земље и није се тицао искључиво женске популације. Додуше, жене су биле у непогоднијем положају јер им је званично тек након 1945. године дозвољено да учествују у образовном систему и похађају основну школу. *Жена данас* у броју 5–6 из 1937. године објавила је текст о проблему аналфабетизма сељачке жена у Приморској бановини (5–6/1937: 21), а подаци с пописа из 1931. године показивали су да је у Краљевини Југославији неписмена скоро половина становника (в. Димић 1996: 56). С тим у вези, 1938. године је у *Жени данас* објављен и текст о Кемалу Ататурку, творцу модерне Турске, који је увео обавезно школовање, укључивши и жене у школски систем, чиме је „отргнуо из ропства турску жену и дао јој достојанство” (18/1938: 3). Дакле, још једна отежавајућа околност за женски часопис стваран у таквим условима тицала се одабира и доступности садржаја који ће бити пријемчив свакој

читатељки, полазећи од претпоставке да је највероватније необразована и неписмена.

Уреднице и сараднице

Имајући, с друге стране, у виду и специфичан стицај околности – јачање фашизма и милитаризма у свету, али и сепаратистичких набоја на југословенском тлу, затим присуство цензуре и опасност од стране власти, с којом је КПЈ била у колизији – постаје јасно да је опстанак *Жене данас* као легалног гласила тада илегалне партије изискивао посебне дипломатске вештине и то не само приликом писања и објављивања текстова, већ и у избору уреднице, односно власнице часописа. Било је неопходно ускладити јавно и тајно, имплицитне поруке и идеолошке тенденције са системским параметрима.¹⁴ Уредница је имала подршку редакцијског тима, који се у периоду између 1936. и 1940. године мењао, а у чији састав су улазиле чланице Омладинске секције Женског покрета. На самом почетку излагања, на челу *Жене данас* била је Радмила Димитријевић, да би је 1937. заменила Олга Тимотијевић, а од почетка 1940. године па све до забране листа (крајем исте године), уредничку позицију делиле су Љерка Бабић и Мира Вучковић. У првој редакцији биле су: Олга Алкалај, Ела Алмули, Наташа Јеремић, Митра Митровић, Душица Стефановић, Зора Шер, Милица Шуваковић. Касније су се редакцији придружиле Јелисавета – Бешка Бембаса, Олга Јојић, Боса Цветић, а затим и Војка Демајо, Милка Жицина Шакић, Зојица Леви, Ела Ненадовић, Драгана Павловић и Фани Политео Вучковић, а најактивније у писању и објављивању текстова биле су Олга Тимотијевић, Ела Алмули, Милка Жицина, Фани Политео, Наташа Јеремић, Митра Митровић и Марија Велимировић.¹⁵

Бројна имена сарадница само су делић једног мозаика, у чијем формирању је учествовао неупоредиво већи број чланица и симпатизера КПЈ. У прилог томе говоре следеће речи: „Није претерано рећи да је цела Омладинска секција била активни сарадник листа. Чланке су писале не само чланице редакције, већ и широк круг другарица и другова који,

¹⁴ Зарад заштите од сумњи да је часопис у спрези са комунистима, функцију главне уреднице и власника обављала је нека од жена из грађанског сталежа, за коју се знало да није била члан Комунистичке партије, али која је, поред осталог, била узорна, односно образована, угледна и „непозната полицији”. На самом почетку излагања, на челу *Жене данас* била је Радмила Димитријевић, да би је 1937. заменила Олга Тимотијевић, а од почетка 1940. године па све до забране листа, крајем исте године, уредничку позицију делиле су Љерка Бабић и Мира Вучковић.

¹⁵ Уколико узмемо у обзир статистичке детаље, можемо рећи да је Олга Тимотијевић у *Жени данас* објавила укупно 17 прилога, Ела Алмули 13, Милка Жицина 10, Фани Политео 8, Наташа Јеремић и Митра Митровић по 7, и Марија Велимировић 6.

као и већина чланова редакције, нису могли да се потпишу својим именом јер су били познати полицији као комунисти” (*Жене Србије у НОБ*: 70).¹⁶ Поред партијских активиста, чији су прилози остајали непотписани, односно потписивани иницијалима или псеудонимом, с редакцијом су сарађивали и достављали јој текстове стручњаци разних занимања (лекари, правници, научници, политичари итд.), међу њима и књижевници Велибор Глигорић, Радован Зоговић (најприсутнији у *Жени данас*), којима се придружују Десанка Максимовић, Александар Вучо, Милован Ђилас, Оскар Давичо...

Када је реч о женама сарадницама, свака је имала своје поље интересовања којим се бавила и о којем је писала. Ако говоримо о најактивнијим сарадницама, можемо рећи да је Марија Велимировић обрађивала социјална питања, пишући о тешком положају жена и женском питању, Ангела Воде слала је дописе из Словеније, у којима се бавила положајем словеначких жена, Наташа Јеремић је писала о филму и позоришту, Фани Политео бавила се искључиво ликовном уметношћу, док је Олга Тимотијевић и писала прилоге и преводила, Милка Жицина, Митра Митровић и Ела Алмули бавиле су се разноврсним темама – од приказивања књига и филмова, преко репортажа, до писања портрета (знаменити портрет Розе Луксембург написала је Митра Митровић), а загребачка дописница Вера Штајн Ерлих интересовала се за социјална и педагошка питања. (Вера Штајн Ерлих представљала је једно од најугледнијих имена која су сарађивала са *Женом данас*. Ова интелектуалка јеврејског порекла докторирала је у САД, а по повратку у СФРЈ радила је као професорка на загребачком и београдском универзитету, а њена истраживања о породици, положају жена и схватању патријархалне заједнице у југоисточном делу Европе била су врло запажена и цењена.)

Сарадници – другарска подршка и грађански ауторитет

Уколико говоримо о сарадницама *Жене данас*, можемо запазити да постоји разлика између оних који су часопису објављивали текстове, оних који су анкетирани и, на крају, оних на које се редакција позивала. Књижевници Ђамил Сијарић, Иван Чаће, Александар Вучо и Оскар Давичо објављују песме (Давичо се потписује иницијалима О. Д.), Радован

¹⁶ Честа непотписаност текстова, као и сакривање имена иницијалима или псеудонимима, овде је свакако мотивисано цензуром, али је, такође, било својствено ондашњем времену, нарочито гласилима намењеним женама. Утврђивање ауторства је, самим тим, отежано, а на местима где уместо потписа стоји назив занимања, то је немогуће. У тим случајевима, „Изостављање имена аутора представља изазов за тумаче јер могу да га обезличи и текст тумаче искључиво према ономе што текст сам собом казује” (Пековић 2015: 139).

Зоговић дидактички текст „Књиге – наши пријатељи”, две песме и једну причу, Велибор Глигорић три приказа (од којих су два приказа књига, а један позоришна критика), Владимир Дедијер (тада активни члан КПЈ, активиста познат по ширењу комунистичке пропаганде, касније и учесник у НОБ) шаље репортажу о Шпанском грађанском рату, а *Жена данас* штампа и предавање хрватског сељачког писца Мишкине о равноправности жена и прештампава једну причу Ивана Цанкара под насловом „Па то је цвијеће!”. Већ и по набројаним ауторским именима јасно се оцртава југословенски карактер *Жене данас* кроз инсистирање на разноврсности као и заједништву југословенских „покрајина”.¹⁷

Редакција је штампала анкете о правима жена, али и преносила цитате у народу познатих писаца и политичара. О грађанском и политичком статусу жена своје ставове изнеле су две знамените политичке фигуре у Краљевини Југославији: Милан Грол, књижевник и политичар (школован у Београду и Паризу; обављао је функције министра просвете, социјалних питања и народног здравља, саобраћаја, иностраних послова) и Иван Рибар, чувени доктор права и политичар који је бранио многе познате комунисте, а чији је старији син Иво Лола Рибар био секретар СКОЈ-а (Савеза комунистичке омладине Југославије). О важности женског права гласа писао је и председник Адвокатске коморе Владимир Св. Симић, који је нагласио како „борба за женско право гласа треба да уђе у општу борбу

¹⁷ Осим тога, редакција се позивала и на мушке ауторитете ван Југославије, који су подупирали идеју о неопходности еманципације жена. Преношена су размишљања страних великана, па је тако говорено о Пушкину, који је „дао израз својим својим погледима на женско питање” и борећи се против третирања жена као нижих бића „успео да запази и наслика жену која је већ сва окренута будућности, жену код које су лични интереси и лични живот повезани са целином, у чијем гласу чујемо блиске нам ноте” (4/1937: 13). Клаудија Жукина превела је причу политички активног руског писца Максима Горког, Јулка Хлапец Ђорђевић указала је на значај Масарика као „пропагатора унапређења и побољшања жениног положаја” и човека који је на своје додао женино презиме, наглашавајући како мушкарац треба на себе да преузме одговорност око васпитавања деце. Поводом годишњице Масарикове смрти, Смиља Ивановић написала је помен, истичући Масарика као симбол и светионик малим народима: „Ми данас везујемо лик Томаша Масарика за судбину малих народа, за судбину зараћене Европе, за судбину зараћеног света. Ми се данас и нехотице сећамо како је Масарикова реч раскринкавала лажне темеље аустро-угарске дипломатије, како је свет благодарити њему сагледао нас, Србе и Хрвате, у праведној тежњи за слободом и заједницом” (16/1938: 4). С тим у вези, поводом смрти чехословачког уметника Карела Чапека, припадника генерације која је „радила и деловала у оквиру Масарикових идеја демократски схваћеног хуманизма” (19/1939: 6), *Жена данас* штампа одломак Чапекове последње драме.

за демократију. Она треба да уједини у политичким стремљењима и жене и људе” (7/1937: 5), а цитирани су и ставови Светозара Марковића, јер „Марковић је први покренуо женско питање код нас, он је први наш феминиста, који је не само увидео потребу постављања женског питања, већ је и дао углавном прави пут за његово решавање” (19/1939: 7). Поводом права жена, интервјуисана је и Милица Јаше Томића као идеал успешне, храбре, остварене и политички врло ангазоване жене, која је била – „изабрана за посланика Уставотворне скупштине, која је и поред рада у својој земљи сарађивала у неколико европских листова, имала свуда пријатеља и симпатизера, радила истрајно деценијама и својим оштрим пером задирала у тврдокорност људи који су жену потцењивали” (11–12/1938: 3).

Радован Зоговић, најактивнији сарадник *Жене данас*, сопствене ставове о односу према женама појачао је реферишући на два велика српске културе – Бранислава Нушића и Вука Караџића. Пишући о Нушићу, Зоговић подсећа на књижевникове ставове о задацима жена и њиховом значају за друштвени прогрес („Сусрети с Нушићем”, 10/1938: 3–4), да би у пригодном тексту „Поводом Вукове стопедесетогодишњице” подсетио на важност Вукових промишљања на исту тему: „Вук Караџић се често директно залагао за основна права жене (односно: директно се изјашњавао против њеног обесправљења и понижења”, тврдећи – „Гдје нема ползе за цио народ, нема ни за жене” (9/1938: 5).

Текст Јована Поповића објављен под насловом „Психоанализа психозе” (5–6/1937: 9–10) представља имплицитну политичку поруку, презентовану као апел на човеков рацио, који треба да потпомогне активирању „новог човека” – осврћући се на Фројдов однос према подсвести, Поповић призива рационални део човековог бића, који треба да буде искоришћен за „довођење у склад са објективним светом”. Поповић полази од психоаналитичке теорије не би ли изнео сопствени став о изградњи „новог човека”: „Ирационални и рационални део нашега ја не поричемо, али и не желимо да будемо играчке слепих осећања. Ионако живимо у свету противуречности које треба да се доведу у нов склад. Зато, уместо анализирања и заплитања „комплекса” који и нису тако страшни, боље је спознати свој положај, бити начисто с тим: шта се хоће и шта се жели и ту жељу довести у правилан однос са објективним светом, у чијој динамици учествујемо” (5–6/1937: 10). Јер „права слобода није она која не схвата нужност, него она која је у сагласју с нужношћу” (5–6/1937: 10).

О немогућности досезања слободе, која је за већину женске популације у Југославији била само утопија, извештавали су Милован Ђилас и Јанко Ђоновић. Ђилас је писао о потлачености жена у Црној Гори, о „окамењеним облицима старог живота” који спутавају развој друштва, немогућ без еманципације жена („Жена у Црној Гори”, 7/1937:

8), а Јанко Ђонових је сведочио о тешким условима у којима живе жене у Црмници. Међутим, Ђоновихев текст носи оптимистички призив, јер аутор помиње како су до црмничких жена продрле идеје антифашистичког омладинског покрета, те „захваљујући томе [...] оне почињу да читају, да се обавештавају [...] а то значи да се буде, да отварају очи” (8/1937: 3).

Када је постало извесно да ће рат букнути и на нашим просторима, писало се о учешћу жена у рату као начину за освајање слободе, те су, у складу с тим, у *Жени данас* штампани прилози који подстичу жене на одлазак на фронт. Ту функцију су имали, на пример, текст Јаше Продановића о јунакињама у нашој народној поезији (23/1939: 3), или текст пензионисаног пуковника Лазара Генчића о улози жене у предстојећем рату (21/1939: 3).

Стратегије укључивања југословенских читатељки

Циљ уредништва *Жене данас* био је да, између осталог, и садржинском разноврсношћу обезбеди већу читаност. Стога се при избору чланака водило рачуна о њиховом значају и занимљивости, а увршћивани су они који „имају специјалног значаја и интереса за жене, али су исто тако и од општег значаја” (5–6/1937: 22). *Жена данас* имала је јасно дефинисан став о томе шта ће публиковати: „У погледу садржине материјал треба да буде што више информативног карактера, по могућству што оригиналнији и документованији. [...] О томе да се избегне уски карактер, локално обележје, једностраност и штурост листа, морају се пре свега постарати саме читатељке шаљући дописе о животу свога краја, репортаже (новости и обавештења), приказе културних и друштвених догађаја, своја опажања, утиске и мишљења о разним питањима” (3/1937: 17). Такозвана „разна питања” претресана су у многобројним рубрикама *Жене данас*: „Разговори са женама”, „Зашто се нисте удале? Јесте ли срећне у браку?”, „Догађаји и жене”, „Саме о себи”, „Са свих страна”, „Кроз село и град”, „Са писаћег стола”, „Реч младих”, „Савети младој мајци” итд. Имајући у виду називе рубрика, можемо закључити да је редакција имала тенденцију да обухвати све слојеве, односно да обједини женску популацију од врха до дна социјалне лествице (што је посебно индикативно у наслову рубрике „Кроз село и град”).

Дакле, постојала је тежња за укључивањем жена из свих крајева Југославије и из свих друштвених слојева. Уредништво *Жене данас* инсистирало је на томе да садржај часописа треба да буде по мерилима читатељки: „Жене, *Жена данас* је ваш лист и треба да буде онакав каквог га ви желите. Дајте нам вашу оцену, изнесите нам ваше предлоге” (17/1938: 22). За разлику од рубрике „Догађаји и жене”, која је до-

носила вести и занимљивости из света, остале рубрике биле су усмерене на југословенски контекст, при чему је у неким евидентна жеља за комуникацијом с публиком. У рубрици „Са писаћег стола” редакција је комуницирала с читатељкама, давала савете и одговарала на постављена питања, док је у рубрици „Саме о себи” била омогућена интеракција међу читатељкама. На тај начин, читатељкама је пружена прилика да пишу исповести, говоре о својим искуствима, коментаришу или саветују друге читатељке. Колико је за жене била значајна чињеница да могу да се огласе, показују речи једне од читатељки:

Редовно читам Жену данас и из броја у број све ми је милија. Али, на мене је највећи утисак деловало писмо једне чиновнице и одговори које сте штампали у рубрици ‘Саме о себи’. То ми је дало храбрости да вам и ја изнесем свој случај и душевно стање у којем се налазим. Ја вас молим да моје радове уврстите у рубрику ‘Саме о себи’, јер бих хтела да и ја чујем као и чиновница, шта о мом случају мисле ваше читатељке. Можда ћу тако лакше моћи да одлучим (19/1939: 19).

На сличан начин осмишљена је и рубрика „Још се нисте удале? Јесте ли срећне и браку?”, која је, такође, читатељкама омогућавала да се обрате за помоћ, да се пожале или потраже савет: „Позивамо све свесне и савесне мајке да нам се обрате преко нашег листа, потуже на своје појединачне сметње и потешкоће на које наилазе при васпитању своје деце” (10/1938: 11). Поменутом рубриком обухваћене су све жене, и удате и неудате, и у оквиру ње указивано је на разлике у њиховом положају и брачном статусу, на уобичајене тегобе с којима су се сусретале. Свака читатељка која се оглашавала у овој рубрици, заправо је давала свој одговор на питање постављено у називу рубрике, што је и била замисао редакције: „Овом анкетоу обраћамо се вама, читатељке, да нам одговорите на ова два питања по којима свака од вас има сигурно много да каже” (10/1938: 11). Одговори на питања, или својеврсни извештаји, стизали су из свих крајева, што је био још један показатељ југословенске узајамности, а штампани су као: „Одговор из Босне”, „Одговор из Загреба”, „Одговор из Сплита”, „Одговор из Скопља” итд.

Међусобна условљеност друштвено-политичког контекста и садржаја часописа била је очигледна у одабиру прилога, уређивачкој политици, као и избору сарадника. Водило се рачуна о томе да текстови буду прилагођени свакој жени – од сељанки из руралних крајева Југославије, одраслих у најсуровијој патријархалности, преко девојака, младих мајки, студенткиња, све до младих грађанки, односно скојевки, које су бринуле о свом изгледу и следиле трендове модне индустрије. Ево како је уредништво *Жене данас* објаснило намену и сврху свог рада:

Свака жена треба да има комплет *Жене данас*. Комплет *Жене данас* пружиће Вам најбољу забаву и поуку својом белетристичком; помоћи ће Вам да изградите своју личност својим принципијелним чланцима; упознаће вас са радом жена код нас и на страни [...]; девојкама пружиће могућност да се снађу у многим тешким проблемима које данас живот поставља специјално пред њих; *ујознаће вас, најзад, са живошом свих жена из свих крајева наше земље* (24/1939: 28) (подв. И. Т.).

И заиста, часопису су слати прилози из разних крајева Југославије – сараднице су обавештавале о активностима женских удружења, односно о дешавањима из својих крајева (извештаји с пијаца, затим извештаји сеоских учитељица, здравствених радница, студенткиња, сликарки, ванбрачних мајки итд.), а потписиване су групно, упућујући на своје занимање или припадност крају (жене из Вршца, са Скопске пијаце, студенткиње из Загреба...).

За разлику од других феминистичких гласила која су била јасније профилисана,¹⁸ *Жена данас* је за лозинку одабрала „феминизам, човечност и просвећивање”, истичући да је *Жена данас* „лист свих жена за све жене” (19/1939: 3). Упркос чињеници да је часопис промовисан искључиво као подршка „женској свести”, неопходно је имати у виду значај идеолошке подлоге, која је усмеравала уређивачку делатност. *Жена данас* имала је недвосмислено идеолошко упориште као гласило које „припада феминизму социјалистичке / комунистичке оријентације, и традицији којој претходе *Једнакости* и *Југословенска жена*” (Бараћ 2012: 218). Ево како је редакција објашњавала своје намере:

Жену данас покренула је једна независна група жена, и младих девојака, осетивши да постоји потреба за једним популарним листом, који ће третирати сва горућа питања савремене жене. Одзив публике показао нам је колико смо биле у праву, колика је потреба за једним таквим листом у нашој средини. *Жена данас* није лист ни једне организације, него хоће да буде ОРГАН ЖЕНСКЕ СВЕСТИ (19/1939: 3).

У циљу приближавања читатељкама из свих делова Југославије, *Жена данас* морала је да задовољи разноврсна интересовања, што је изискивало и тематско прилагођавање. Намеру редакције да допре до свих жена, без обзира на занимање, образовање и припадност друштвеном слоју, потврђују разноврсни чланци и извештаји о животу и приликама широм Краљевине, достављани из Македоније, Црне Горе, Војводине, Хрватске, Санцака, Приморске бановине, Босне и Херцеговине,

¹⁸ „*Женски покрет* има оријентацију према интелектуалној елити, док су *Жена* и *Српкиња* окренуте образованој градској жени, а *Посестрима* [...] има у виду шири круг публике” (Пековић 2015: 140).

Словеније. Тој тенденцији у прилог говори заступљеност и ћириличних и латиничних текстова, чиме је истицана равноправност сарадница из свих подручја земље. Текст Вере Штајн Ерлих под насловом „Како живе жене у разним крајевима” представља први латинични прилог, публикован у новембру 1937. године, у осмом броју *Жене данас*. Коришћење оба писма доказ је жеље за уједињавањем жена из свих крајева, премда у разумевању укупних домета овог циља пре свега треба поћи од основне чињенице да већина жена Југославије није владала ни једним писмом.

Центар и периферија

У „Уводној речи” првог објављеног броја читамо: „Жене мајке, домаћице, раднице, чиновнице и интелектуалке, све ви које сте вековима третиране као мање вредне и ниже од мушкарца, позивамо вас да најискреније и најпреданије приступите сарадњи на нашем заједничком листу који треба да буде највернији тумач нашега расположења и прави израз наших заједничких тежњи” (1/1936: 3). Зарад испуњења те замисли требало је ојачати везу периферије с центром. Отежавајућа околност огледала се у чињеници да је *Жена данас* излазила у Београду, а дистрибуција и популаризовање били су директно условљени одзивом сарадница из провинција. Из тог разлога су непрекидно објављивани апели читатељкама (потенцијалним сарадницама) да се претплате и шире лист, као и да учествују у његовој изради. Континуираност у излажењу зависила је од слања прилога и од финансијске помоћи: „ЖЕНЕ, ШИРИТЕ НАШ ЛИСТ. ПОМОЗИТЕ НАС ПРЕТПЛАТОМ И САРАДЊОМ” (1/1936: 4), јер – „УСПЕХ ЛИСТА ЈЕ СТВАР У КОЈОЈ ТРЕБА ДА СМО СВЕ ПОДЈЕДНАКО ЗАИНТЕРЕСОВАНЕ И ЗА КОЈУ ТРЕБА ЗАЈЕДНИЧКИ ДА СНОСИМО ОДГОВОРНОСТ” (3/1937: 17).

Анкета коју је уредништво спровело 1938. године доказује да је вођена брига јесу ли читатељке задовољне. На полеђини двоброја писало је: „*Жена данас* моли своје читатељке да у циљу сарадње јаве уредништву своје мишљење о листу, његовом изгледу и садржини. Јавите нам које вам се рубрике највише свиђају а које најмање, и које би новине, по вашем мишљењу, требало унети у лист” (11–12/1938). Како Станислава Бараћ примећује, упитник није састављен искључиво зарад бриге и побољшања односа с публиком, већ је посреди и „истраживање тржишта у циљу веће продаје часописа” (Бараћ 2015: 195). Упитник је, између осталог, садржао питања о годинама и занимању читатељки, што потврђује очигледну спремност за усаглашавањем с њиховим интересовањима и потребама.

С том намером осмишљена је посебна рубрика под називом „Саме о себи”, у којој су се оглашавале жене и девојке са села, из градова, удате, разведене, срећно или несрећно заљубљене, преносећи своје животно искуство, јадајући се, тражећи и делећи савете. У овој рубрици било је места за свакога: „Рубрику ‘Саме о себи’ створиле су саме наше читатељке. Из разних крајева наше земље стижу нам дописи у којима жене говоре о својим животима, износе нам оно што их тишти, постављају питања на које саме не могу да дођу до одговора” (18/1938: 19).

Редакција је бодрила слање прилога, у нади да ће се тиме повећати број сарадница и читатељки:

Ми знамо да има још много жена које немају храбрости да нам говоре о себи, знамо да постоје још многа питања која окупирају њихове мисли, испуњавају их, много проблема чија решења она не налазе. Па ипак, верујемо да ће их искрени, једноставни и топли дописи других жена [...] охрабрити да нам о свему пишу, те позивамо све жене да сарађују у рубрици наших читатељки, да нам постављају питања на која ћемо им преко листа одговарати (19/1939: 19).

Жена данас спроводила је својеврсну стратегију која је за циљ имала активирање, то јест преображавање пасивних читатељки у активне јавне делатнице. Заправо, посредни је тежња ка претварању читатељки у креаторке часописа.

Посебна пажња посвећивана је положају муслиманских жена, које су јаке патријархалне стеге ставиле у „бесправнији положај него остале жене у нашој земљи” (1936/1: 8). Зарад осветљавања услова у којима живе, као и специфичних проблема с којима се суочавају, *Жена данас* одлучује да штампа број посвећен управо њима. Број 24 из августа-септембра 1939. представља најобимнији број *Жене данас*, који је садржао и ћириличне и латиничне прилоге. Интересантан је податак да сараднице које су учествовале у изради темата нису потписане поименце, већ као „Група жена које су спремиле Босанско-Херцеговачки број”. Ова свеска важна је и због текста који је редакција упутила читаоцима, а у коме су експлицирана програмска начела часописа:

Наш лист је тежио, од самог почетка свога излагања, да постане *лист свих жена*, да кроз његове редове проговоре *жене из свих делова наше земље*, јер смо сматрале да су оне најпозваније да говоре о својим проблемима, да ће оне саме дати највернију слику живота у своме крају. Скоро у сваком броју *Жена данас* је кроз чланак, причу или репортажу радила на *ујознавању и зближењу жена широм целе наше земље*. [...] Ми се обраћамо *женама широм целе наше земље*, позивамо их да пригрле *Жену данас* као свој лист, да нас кроз њене ступце упознају са својим тегобама, да нам оживе своје

крајева, осветле своје животе, да и оне раде на припремању свог броја *Жене данас*. Тако ће *Жена данас* нашим заједничким напорима остварити своје тежње да постане ослонац, – *мости ка ујознавању, зближењу и њросвећивању свих жена* (1939/24: 3) (подв. И. Т.).

Позивањем на познате југословенске ауторитете (какви су били Светозар Марковић, Јаша Томић, Милан Грол, др Иво Рибар...) постизан је истоветан учинак. Било је потребно стално указивати на неопходност уважавања права жена, али и њиховог учешћа у јавном животу. Милан Грол је најексплицитније указао на ту потребу, изјавивши: „Наша села, наше вароши, наше запуштене паланке, сасвим би другачије изгледале кад би жене седеле у њиховим општинским управама. [...] Женски покрет не сме да се задржи на вербализму, на чланку и предици. Треба ући у народ, просветити жену и пробудити је. А то је посао самих жена” (3/1937: 5). На тај „посао” редакција је редовним апелима бодрила читатељке, које су уједно биле и главни извештачи из својих крајева: „Докажите ваше одушевљење и вашу оданост *Жени данас* тиме што ћете сарађивати на њој. [...] Шаљите дописе, чланке и књижевне прилоге. Шаљите адресе оних, којима је *Жена данас* потребна. Претплаћујте се на *Жену данас*! Само тако ће наш лист моћи да и даље опстане, да се развија и да испуни свој задатак” (4/1937: 8).

Да је било интеракције између сарадница и уредништва, уверавала је редакција објављујући захвалнице и коментаре својих читатељки. У броју из новембра 1937, администрација поручује: „Радује нас када добијемо писма, из свих, најзабаченијих, крајева Југославије, у којима наше читатељке потврђују интересовање за *Жену данас*” (8/1937: 10). Доказ да је обостран ангажман сврсисходан проналазимо и у коментарима достављаним редакцији. Поменућемо писмо македонских жена, у коме говоре о великој помоћи коју им пружа *Жена данас*: „У листу има много ствари које су нас покренуле и натерале да још ватреније радимо – те ћемо припомоћи нашим уделом у раду да он постане истинска веза међу нама” (4/1937: 9). Потврду да је часопис заиста пружао уточиште и подршку читатељкама откривамо и у следећим речима: „Кроз ваше чланке зрачи разумевање наших жеља и нада и наше борбе да те жеље претворимо и у стварност. Зато вам и пишем ово писмо да бих вам рекла свима да смо и ми схватиле вашу жељу да окупите све жене око захтева који су свима нама заједнички” (27/1939: 2). Да ли је заиста било тако, или су уреднице саме писале овакве коментаре, не можемо с поузданошћу знати, мада је основана сумња да је редакција понекад то чинила не би ли створила утисак о одјеку и учинковитости сопствене делатности.

Почетак рата: крај и нови почетак Жене данас

Већ од краја 1938, када почиње да се предвиђа могућност новог тоталног рата, подстрекачку функцију почињу да врше извештаји с ратишта, редовно објављивани у *Жени данас*. Подупирање борбених и антифашистичких стремљења требало је да припреми читатељке за надолазећи рат и остваривано је имплицитним порукама, креираним према идеолошкој матрици. Индиректно је диригован став према очекиваном рату, при чему је одбрана отаџбине поистовећивана с одбраном права на слободу и равноправност. Неустрашине жене из земаља захваћених ратом постају узорне. Шпанске и кинеске жене, које се из бунта према фашизму наоружавају и својеволно одлазе у рат без имало страха, с осећањем које превазилази себичњачку борбу за сопствени живот, прерастају у иконе бољег и праведније устројеног света. Владимир Дедијер преноси импресије о женама из Шпаније: „Све су оне исте... Све ће оне погинути ако треба за слободу, мир и демократију. Оне пристају да говоре о своме животу на фронту, не зато да би се од тога правила сензација, већ да омладина у Југославији буде упозната са борбом целог шпанског народа” (3/1937: 2). Сличну поруку доноси и текст Клаудије Жухине о Кинескињама:

Видим те жене како иду, уз грмљавину топова, уз вагру митраљеза, уз страховити тресак бомби из авиона. Иду одлучно, смело, поуздано. [...] Иду тако поуздано јер виде пред собом одређени циљ којим иду, и зато што чврсто знају да ће тај циљ постићи. [...] Кинеске жене неће допустити да њина земља падне у ропство. Врло много њих је већ погинуло бранећи отаџбину (22/1939: 4).

У моменту кад рат постаје претња и за Југославију, *Жена данас* почиње редовно да упућује упозорења: „На опрез, балканске жене! Чувајмо и штитимо своје земље. Спојмо чврсто своје руке и изградимо постојану брану о коју ће се разбити сваки туђи нападај” (23/1939: 11). У склопу припрема Југословенки за предстојећи рат објављивани су извештаји, ратне приче/сведочанства, као и чланци у којима се подсећа на обавезе у току ратног стања. У броју 21, из априла 1939, први пут се отворено говори о улози жене у рату: „Надамо се и очекујемо: да ће и жене Југославије данас, свесне задатка који ће им се ставити у случају будућег рата, похитати да се унапред спреме за своју улогу, као што су се код других народа жене већ спремиле” (21/1939: 4). С тим у вези, појављују се и редовни огласи за болничарке: „Младе девојке, ако још нисте свршиле курс болничарки, упишите се, што пре” (21/1939: 15), „Жене, уписујте се на курсеве добровољних болничарки Црвеног крста” (23/1939: 14), или „Обавештавајте свуда жене о њиховим дужностима у рату, обавештавајте

их да будући рат значи – одбрану независности и слободе наше земље, да радећи ово, бранимо све оно што волимо, своју земљу, своју породицу, себе” (22/1939: 16).

Инсистирање на заједништву мушкараца и жена, иако присутно од почетка излагања, постаје све наглашеније. Уредништво се чак хвалило да међу претплатницима нису само жене, што је потврђивало универзални карактер часописа: „И ми са поносом можемо рећи да [...] имамо и приличан број мушкараца претплатника, што нам служи као доказ да феминизам није питање које интересује само жене, и да је наш лист постављен на довољно широкој човечанској основи” (19/1939: 3). Заправо, феминизам у *Жене данас* никада и није презентован као искључиво „женска ствар”, већ као део заједничке борбе за боље устројено човечанство. Непрекидно је указивано на чињеницу да је општа добробит остварљива само кроз удруживање снага, препознато као једини механизам одупирања надоласећој субверзивности. Редовно објављивана подсећања да се „Само са заједничком сарадњом и појединачним разумевањем може (се) ићи к напретку човечанства” (5–6/1937: 3) и апели за уједињавањем престали су 1939, чиме је уједно обустављена и мисија часописа.

У 29. броју *Жене данас*, свесна ситуације, редакција исказује забринутост да ће жене у претећем историјском моменту остати „без оријентације”. Тираж последњег предратног броја (броја 30) биће заплешен у целости, а часопис забрањен, да би три године касније, на Првој земаљској конференцији АФЖ-а (одржаној 1942), било разговарано о неопходности издавања листа који ће помоћи у координирању жена с простора Југославије. Одлучено је, сазнајемо из реферата Цане Бабовић, да то буде *Жена данас*: „То ће бити заправо наставак издавања листа *Жена данас* који су младе антифашисткиње издавале пре рата у Београду” (*Жене Србије у НОБ*: 105).¹⁹

Током четворогодишњег излагања, све док није забрањена, *Жена данас* доследно је спроводила своју ујединитељску мисију, радећи у циљу здруживања и зближавања југословенских жена. Од јасно дефинисаних циљева није се одступало – Алојзија Штеби је још 1938. године у тексту „Наши захтеви” таксативно набројала захтеве југословенских жена, пркосно подвлачећи да су жене Југославије решене да истрају у својој борби: „оно што немамо данас, ми ћемо имати у будућности, јер

¹⁹ Два ратна издања, чије су уреднице Митра Митровић и Олга Ковачић, објављена су на ослобођеној територији: број 31 – 1943. године у босанском селу Дринићи, а број 32 биће исте године штампан у Хрватској, док је трећи ратни број, припреман у Италији (Бари), изгубљен. По завршетку рата, настављено је с објављивањем *Жене данас*, која је прво публикована као издање АФЖ-а, а потом је надлежност преузео Савез женских друштава Југославије и то све до 1981. године.

смо чврсто решене да не одустанемо од рада и борбе за равноправност” (14/1938: 4). Дакле, брига о женама из свих делова Југославије била је и остала кључна тенденција *Жене данас*, часописа који је након званичног оснивања Анифашистичког фронта жена постао парадигматско гласило, тако да су „сви остали АФЖ листови [су] према матрици коју је креирала *Жена данас* преносили политичке поруке, презентовали и креирали стварност” (Stojaković 2019: 150).

ИЗВОРИ

Жена данас 1/1936 – 29/1940. Фототипско издање. Београд, 1966.
Женски њокреј: орган друштва за просвећивање жене и заштити њених њрава.
 Београд, 1/1920.

ЛИТЕРАТУРА

- Barać, Stanislava. „Pacifistički i antifašistički diskurs u listu *Žena danas* (1936–1941)”. *Intelektualci i rat 1939–1947*. Zbornik radova s Desničinih susreta 2011. Ur. Drago Roksandić i Ivana Cvijović Javorina. Zagreb: FF press, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2012. 217–231.
- Бараћ, Станислава. *Феминистичка контирајавносћ. Жанр женског њорипрејта у српској њериодици 1920–1941*. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2015.
- Вожиновић, Neda. *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku*. Beograd: Devedesetčetvrta i Žene u crnom, 1996.
- Gudac-Dodić, Vera. „Položaj žene u Srbiji (1945–2000)”. *Žene i deca. Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka (4)*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2006. 33–131.
- Димић, Љубодраг. *Културна њолићика у Краљевини Југославији 1918–1941. Друштво и држава I*. Београд: Стубови културе, 1996.
- Кесман, Jovanka. *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama 1918–1941*. Beograd: Narodna knjiga, Institut za savremenu istoriju, 1978.
- Коларић, Ана. „Жена, домаћица, мајка. Од те три речи зависи цео свет: схватање еманципације у часопису *Жена* (1911–1921)”. *Књиженство. Теорија и историја женске књиженности на српском језику до 1915*. 2015. 389–407.
- Kolarić, Ana. *Periodika u feminističkoj učionici. Časopis Ženski pokret (1929–1938) i studije književnosti*. Beograd: Fabrika knjiga, 2021.
- Пековић, Слободанка. *Часописи њо мери досџојанственог женскиња. Женски часописи у Србији на њочетку 20. века*. Нови Сад – Београд: Матица српска, Институт за књижевност и уметност, 2015.
- Peković, Slobodanka. „Ženski časopisi u Srbiji na početku 20. veka”. *Slavica Tergestina*, n. 11–12, *Studia Slavica III*, Universita degli studi di Trieste, 2004. 123–137.

- Perović, Latinka. „Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka”. *Žene i deca. Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka (4)*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2006. 7–33.
- Stojaković, Gordana. „Vida Tomšič – Zašto je ukinut Antifašistički front žena Jugoslavije”. *Jugoslavija: zašto i kako?*. Ur. Ildiko Erdei, Branislav Dimitrijević i Tatomir Toroman. Beograd: Muzej Jugoslavije, 2019. 149–174.
- Tito, Josip Broz. *Tito ženama Jugoslavije*. Beograd: Izdanje centralnog odbora AFŽ Jugoslavije, 1945.
- Цветић, Боса (ур.). *Жене Србије у НОБ*. Београд : Нолит – Републичка конференција ССРНС, 1975.

Iva Tešić

THE YUGOSLAV CHARACTER OF THE MAGAZINE *ŽENA DANAS (WOMAN TODAY)*:
CONTRIBUTORS AND THE AUDIENCE

Summary

As a feminist periodical publication launched in Belgrade in 1936 by the young women communist supporters of the Youth Section of the Women's Movement, the magazine *Žena danas (Woman Today)* functioned as a legal newsletter of the Communist Party which at the time operated illicitly. Since the early 20s of the 20th century, the feeling of identification with the Yugoslav state had been continuously present among communists in Serbia, meanwhile, the preservation of the Yugoslav statehood became the official stance of the CPY. Therefore, it can be unambiguously concluded that the Yugoslav inclination was immanent to the magazine *Žena danas (Woman Today)* as the Party newsletter. Along with having its basic anti-fascist and feminist program, the magazine took part in supporting and strengthening Yugoslav orientation, that is inciting the female population across the entire Yugoslavia to become politically and socially active. Gaining the trust of women coupled with the initiatives aimed at resolving problems women were facing were top priorities for feminist organizations (for the Communist Party and the Party paper as well). Consequently, the magazine was created in accordance with the socio-political circumstances in the Kingdom of Yugoslavia, aimed at fulfilling the needs of Yugoslav women. A large number of women members and supporters of the Communist Party of Yugoslavia participated in the magazine's creation together with Party activists, whose texts remained anonymous, that is signed by initials or a pseudonym. What is more, experts in various fields such as medicine, law, science, politics, and literature, cooperated with editorial staff providing their own contributions. Articles from different parts of Yugoslavia were also a contribution to the magazine – the ones women contributors wrote containing information about the women's associations activities referring to what was happening in the part of the country they lived in (market reports, reports written by women village teachers, women health workers, women students, mothers who got their children out of wedlock, etc). The texts were signed by a group of authors and the signature contained information about their occupation or part of the country to which they belonged (women of Vršac, Skopska pijaca, women students from Zagreb, etc.). The editorial staff wanted to reach every single woman, regardless of occupation, education, and class, which was confirmed by various texts and reports concerning the state of affairs throughout the Kingdom of Yugoslavia. These articles were submitted from Macedonia, Montenegro, Vojvodina, Croatia, Sandžak, Primorska banovina, Bosnia and Herzegovina, and Slovenia. This tendency was backed up by the fact that the magazine consisted of texts both

in Cyrillic and Latin alphabet to highlight the cultural and national equality of the women contributors countrywide. Besides, *Žena danas (Woman Today)* advocated for comradeship between men and women, which was specifically emphasized when the break out of a new war became practically certain. Women readers were getting prepared for the looming war by reinforcement of the combat and anti-fascist aspirations, while the defense of the homeland was identified with defending the right to freedom and equality (that would be given to Yugoslav women as a reward for participating in the World War II). Even though the *Žena danas (Woman Today)* last prewar issue circulation was seized, thus banning the magazine, it continued its Yugoslav emancipatory mission in 1942 when the magazine *Žena danas (Woman Today)* became a role model newsletter for other periodicals published by the Women's Antifascist Front of Yugoslavia.

Keywords: *Žena danas (Woman Today)*, Yugoslav orientation of the magazine, Communist Party of Yugoslavia, contributors, reading audience

Жанета ЂУКИЋ ПЕРИШИЋ*

Задужбина Иве Андрића

Београд

ОЛГА ТИМОТИЈЕВИЋ КАО УРЕДНИЦА *ЖЕНЕ ДАНАС*¹

Апстракт: У раду се разматра улога Олге Попс Тимотијевић у раду и уређивању часописа *Жена данас* (1938–1939). Иако је заговарао женску еманципацију и феминистички активизам, који је у основи и комунистичке идеологије и идеје грађанског друштва, часопис настаје заправо из актуелне потребе Комунистичке партије да се супротстави надлазећем фашизму. Тако, у једном тренутку долази до укрштања интереса грађанског тј. капиталистичког и пролетерског тј. комунистичког погледа на свет. *Жена данас* је под уредничком руком Олге Тимотијевић, у једној врсти мимикријске феминистичке презентације, указивала с једне стране на путеве револуционарне борбе, а с друге настојала да утиче на свест жена да се боре за самосталност и независност. Наступајући с позиција пролетерског покрета и комунистичке идеологије, скривено и замаскирано, *Жена данас* утирала је пут озбиљном друштвеном и социјалном преокрету. Рад се заснива на изворима из личне архиве наследника Олге Попс Тимотијевић. У њему се први пут објављују неки непознати подаци из личног и породичног живота Олге Попс Тимотијевић.

Кључне речи: Олга Попс Тимотијевић, *Жена данас*, часопис за жене, фашизам, капитализам, комунизам, феминизам, женска права, револуционарна борба, женски портрети у периодици, леграин

Часопис *Жена данас* основан је 1936. године у Београду, званично као приватне женске новине, а уистину као незванично гласило Омладинске секције Женског покрета, на иницијативу и уз подршку Комунистичке партије. Споља гледано, био је то женски илустровани лист који је имао за циљ да образује, освести, подстакне на самосталност и забави жене у Србији и Југославији. И одиста, тај часопис одговарао је на потребе новог времена: искуство Првог светског рата донело је нова сазнања у

* zanetadjp@gmail.com

¹ Захваљујем на помоћи Мари Тимотијевић, која ми је љубазно и несебично ставила на располагање приватне белешке своје бабе Олге Попс Тимотијевић и свога оца Косте Тимотијевића. Како документа у породичној архиви нису посебно каталогизована, у овом раду њихови делови биће навођени само уз назив, без додатних ознака и броја страница.

односу на могућности испољавања личности, способности и умећа жена, једнако као и њихове људске снаге. Управо неизмеран допринос жена у ратним околностима, пожртвованост не само мајки чији су синови слани на фронт, него и многих жена које су, најчешће, као болничарке биле и у позадини или, чак, на самој линији фронта, учинио је да се визура друштва према женама промени. У послератним годинама, у процесу развоја грађанског друштва жене су се укључивале у образовни систем, што је за последицу имало њихов излазак из сфере приватности и улазак у јавни живот. Европска грађанска друштва суочавају се с чињеницом да је и жена, не само као брачна савјетница и не само као мајка, приносила формирању националног идентитета. Излазећи из традиционалних породичних оквира, искорачујући из улоге мајке и супруге, жена успева да се реализује на различитим пољима, достижући понекад, упркос великим отпорима и препрекама, значајне резултате. Једна од борби коју су жене успешно водиле била је и борба за право гласа.

С друге стране, још од времена индустријске револуције, када су развој технологије и усавршавање машина учинили да за рад више није најважнија мушка телесна снага у елементарном виду и да се у процес рада могу укључити и жене, омогућио је женама да постану видљивије на социјалној мапи друштава у којима су живеле.

У Комунистичком манифесту посебно се одговара на моралистичке замерке конзервативних буржуја који комунистичку идеју виде као стоголаву аждају која ће уништити европску цивилизацију. Оповргавајући приговоре да желе да уведу заједничко власништво над женом, Маркс и Енгелс одговарају да се они залажу за друштво у којем жена неће бити ни оруђе за производњу нити било чије власништво, жестоко се обрушавајући на малограђански, буржоаски брак у којем је жена у подређеном положају.

С друге стране, совјетска комунистичка револуција, на практичном плану, донела је снажну еманципацију жена, уводећи их као равноправне чиниоце у јавном, политичком и сваком другом сегменту испољавања друштвености.

Трећа и четврта деценија 20. века остаће у историји упамћене као драматично доба бујања фашизма, на који су различите државне и друштвене заједнице различито реаговале. Један, до тада неопредељени, део српског друштва окреће се левој, тада проскрибованој, комунистичкој идеји. У том смислу, интересантна је позиција листа *Жена данас*. Заогрнута бригом о побољшању женске позиције у друштву и оплемењивању њихових живота, *Жена данас* у свом дуплом дну носи жестоку осуду фашизма, односно капиталистичког империјализма као његовог полазишта. Иако заговара женску еманципацију и феминистички активизам, који се везују за грађанско друштво, тај часопис настаје заправо из актуелне

потребе Комунистичке партије да се супротстави надолazeћем фашизму као злу које може уништити свет. Тако, у једном тренутку, долази до укрштања интереса грађанског тј. капиталистичког и пролетерског тј. комунистичког погледа на свет ради заједничке борбе против фашизма:

Невидљивост капитализма као непријатеља у дискурсу *Жене данас* [...] не лежи, отуда, само у чињеници да је часопис морао да прикрива своје комунистичко опредељење, већ и у чињеници да су на глобалној сцени капитализам и комунизам на тренутке свесно занемаривали непријатељство. Штавише, либерални капитализам и комунизам окупили су се око ‘заједничких рационалистичких и хуманистичких претпоставки’ [Хобсбаум] које је фашизам одбацивао (Бараћ 2015: 189).

Иако је то прожимање било краткотрајно, један од драгоцених резултата тог привременог „брака из интереса” био је лист *Жена данас*. А личност која је можда најсликовитије репрезентовала стање духа једног дела југословенске и српске јавности свакако је била Олга Попс Тимотијевић.

Њена биографија, чини се, на најприроднији начин спаја њено грађанско порекло и осећање припадности једном кругу идеја који је, бар тада, почивао на идеји социјалне правде, једнакости и равноправности. Тачније, животна позиција Олге Тимотијевић карактеристична је за европску интелектуалну историју краја 19. и прве половине 20. века: она подразумева грађанско порекло и припадност најбогатијем друштвеном слоју, с једне, и опредељеност не само за начелну идеју социјалне правде, већ и револуционарну промену друштва, с друге стране.

Олга Попс Тимотијевић рођена је у Београду 13. августа 1903. године у имућној јеврејској породици Попс као најстарије од четворо деце Фридриха Фрица Попса, чувеног београдског адвоката, и мајке Руже, рођене Флајшар.

Њен отац Фриц био је син доктора Самуила Попса, јеврејског ашкенаског досељеника с територије ондашње Пољске. Завршивши студије медицине у Бечу, на позив кнеза Михаила, доктор Попс, с групом јеврејских лекара стиже у Србију. Испрва ради као лекарски помоћник у Душевној болници у Београду, да би 1867. године прешао у Чачак, а онда у Параћин где проводи пет година. Потом се враћа у Београд у којем следећих тридесет пет година ради као лекар београдске Општине. Важио је за једног од најугледнијих лекара у Србији онога доба. Био је један од оснивача Српског лекарског друштва и дугогодишњи председник Јеврејске општине. Током ратова 1876–1878. био је лекар у пољској болници у Алексиначкој Бањи и добитник је неколико важних одликовања за храброст (Таковски крст и други).

Фридрих Попс рођен је у Параћину, школовао се у Београду: Основну школу код Саборне цркве, Прву мушку гимназију и Правни факултет

свршио је редовно, прво запослење добио је у Министарству унутарњих дела, да би убрзо, поткрај 19. века, отворио самосталну адвокатску канцеларију. Тај посао,² омогућавао је породици удобан живот и уносне инвестиције: од цинцарске породице Кики, која је земљиште откупила од турских ага и бегова када су одлазили из Србије, адвокат је откупио велики виноград и воћњак на Топчидерском брду (у тадашњој Румунској 13, а данас Ужичкој), где је, на месту старе турске куће, Попс 1923. године саградио велику породичну вилу кружног облика³ („вила-торта“) у којој је породица проводила летње дане. Исте године, подигнута је и кућа у Париској 13, надомак Калемегдана, где је породици био зимски стан и адвокатска Попсова канцеларија. Та кућа била је живо средиште окупљања београдске интелектуалне омладине.

Као резервни пешадијски капетан, Фридрих Попс учествовао је у оба балканска рата и прошао Једрене и Брегалницу. За време Првог светског рата тешко оболева од тифуса-пегавца и, после оздрављења, будући неспособан за војску, бива упућен на „национални рад“ у Швајцарску, где 1918. године докторира право. Дуго је био председник Јеврејске општине у Београду, а на тој функцији га је затекла и смрт 1948. године.

Желећи да својој деци пружи најбоље образовање, Попсови су нарочиту пажњу поклањали добрим школама и учењу језика. Олга Попс, у породици звана Бабуња, од малена је учила немачки, француски и енглески. Завршивши основну школу и први разред гимназије у Београду, за време Великог рата, године 1915, други разред завршава приватно у Скопљу. Када је Бугарска Србији објавила рат, породица се пребацује у Солун где Олга неко време проводи у француском Лицеју, да би с породицом крајем 1915. прешла у Швајцарску. У Цириху похађа школу до 1919. године, када се породица враћа у Београд где 1921. године завршава гимназију. Током гимназијског школовања била је чланица Феријалног савеза, Сокола и једна од најбољих у књижевној секцији „Освит“. У седмом и осмом разреду била је секретар Југословенског удружења средњошколске омладине. Исте године када је матурирала, уписала је Филозофски факултет, семинар за романистику, испрва учећи код Миодрага Ибровца, а потом на упоредној књижевности 1925. године стиче диплому код професора Ањечкова. За време студија била је активна чланица удружења

² Канцеларија Фридриха Попса у Београду заступала је, међу осталим, интересе и права немачке моћне племићке породице Турн унд Таксис (*Thurn und Taxis*).

³ Фридрих Попс је својим ћеркама Олги и Ели, у виноградима сазидао куће 1932. године, поред виле породице Ацовић у Румунској улици у коју се после рата уселио Јосип Броз. На простору некадашњег тениског игралишта Тимотијевића, које је било поприште великих тениских мечева многобројних чланова породице, саграђена је Кућа цвећа у којој се налази гроб Јосипа Броза.

студенткиња настојећи да развије праксу добротворног рада. Посебно се трудила да удружења добију карактер потпорних друштава која помажу сиромашне студенткиње.

Учећи прилежно, радећи као књижничар у француском семинару, Олга Тимотијевић је, како сама у својој биографији каже, живела као типична представница имућне грађанске престоничке класе:

Ишла сам са родитељима на забаве, била сам два пута и на дворском балу, била сам у одбору госпођица које су, све обучене у бело, специјалном лађом пошле у сусрет краљици приликом женидбе Александра Карађорђевића [...]. Често сам путовала у иностранство, са родитељима и сама. Пошто сам се интересовала за уметност, обилазила сам музеје и историјске споменике; ишла сам много у позориште и на концерте. Писала сам песме, од којих је неколико изишло у *Раскрсници* и *Покрејћу* под псеудонимом Вера Весна (О. Тимотијевић, *Биографија*).

Године 1926. Олга Попс удаје се за Душана-Дуду Тимотијевића (прилог 1), београдског коленивића, који је у то време радио као адвокатски приправник код њенога оца. Иако сасвим интегрисан у српско друштво, Фридрих Попс је ипак, као истакнути јеврејски првак, желео да се његова деца браком вежу за Јевреје. Међутим, нити једно од његово четворо деце није склопило брак с припадницима „Мојсијево вере”. Сва његова деца починила су „мезалијансе”,⁴ што је њему прилично рушило углед у јеврејској заједници. Олгина сестра Ела удала се за унука Војводе Радомира Путника, доктора Милутина Ивковића, чувеног фудбалера Милутинца, брат Владимир оженио се Чехињом, а најмлађа ћерка Лили, удала се, од свих људи на свету, како је њен отац са сетом говорио, за – Бугарина, што је старом ратнику с Једрена и Брегалнице нарочито тешко пало.⁵

С Душаном Тимотијевићем, по пореклу и социјалном статусу повезаним са свим виђенијим београдским грађанским породицама, Олга се упознала на литерарној секцији Друге женске и Треће мушке гимназије. Како у својим приватним, необјављеним белешкама вели њихов син Коста, „дуго се са њим водала за руку [...] било јој је дозвољено (нерадо) да се с момком шета по Звездари, Бановом Брду [...], а кад су једном виђени заједно на Теразијама, код куће су је дочекали шамари”.

⁴ Брак између супружника неједнаког социјалног и статусног положаја и порекла.

⁵ Пошто Олга није прешла у православље, с Душаном Тимотијевићем венчала се у Новом Саду, „на територији угарског цивилног законика, који је признавао грађански брак. То исто је касније учинила и Ела кад се удала за Милутина Ивковића, а Владимир и Лили венчали су се у Старокатоличкој цркви, где је поп Калођера пристајао да венчава и будисте и муслимане” – бележи Душанов и Олгин син Коста у својим необјављеним сећањима.

Склопивши брак с перспективним младим правником и новинаром, оснивачем *Пушјева*, утемељивачем авангардне групе „Марсијас”, сарадником *Прогреса*, аутором и уредником *Полиџике*, ратним извештачем из Абисиније, оснивачем *Полиџикиног Забавника*,⁶ Олга је одлучила да, пошто је она као дете била препуштена гувернантама, свога сина подиже сама (прилог 2). Време до његовог поласка у школу искористила је да преводи И. Шоа, Б. Брехта, Р. Монтгомерија и друге ауторе.

А заједништво с Душаном, ангажованим младим интелектуалцем, било је важно за њен даљи професионални ангажман. У својој краткој биографији Олга бележи да је тај утицај био одлучујући и, заправо, формативан (прилог 3). Она је, захваљујући Душану, почела да се интересује за политичке догађаје, њихово тумачење и контекстуализацију, размењујући мисли и ставове и с друштвом лево орјентисане београдске младежи:

Одлучујућу улогу у мом развоју имала је на мене удаја, утицај који је мој друг имао на мене. Поред њега, научила сам да пратим догађаје у свету, да читам новине [...]. Били смо претплаћени на разне стране часописе и листове. Примала сам часопис *Психоаналитичка педагогија* и према њему васпитавала сина [...]. Нисам читала, бар не систематски, марксистичке књиге [...] Сметао ми је полемички тон и била ми је неприступачна филозофија у њима [...]. Интересовали су ме само психологија, педагогија и књижевност. Из часописа, упознала сам се са животом и радом у СССР-у. Била сам ватрени присталица свега што се тамо збива и ради, али сметао ми је агресиван тон левичарске штампе и упрошћеност језика, и зато, када сам у два маха била у Паризу, нисам читала *Иманије*, него социјалистички лист *Евр*. Од америчких часописа волела сам умерени *Нејун*, а нисам волела комунистички *Њу Масес*.

На једном месту у својој аутобиографији, Олга Тимотијевић бележи:

У време када сам почела да се интересујем за политику, око 1930. године, прихватила сам позив Лиге жена за мир и слободу и ступила тамо као чланица. Тамо сам упознала Милицу Топаловић, која ме је одушевила као говорник. Али сам врло кратко време била њен пријатељ и врло мало времена остала у Лиги, пошто сам видела да жене не раде оно што би требало да им буде циљ и задатак, него само спремају једну академију годишње. Наиме, у то време је у Београд стигао амерички филм ‘На западу ништа ново’ по Ремарковом роману. Тај филм је у оно време био револуционарно-пацифистичког значаја, и био је забрањен у Београду, а Лига жена за мир и

⁶ После Другог светског рата био је новинар и уредник у листовима *Глас* и *Борба*, а потом и оснивач Новинарско-дипломатске школе. Писао је филмску и телевизијску критику, био несепичан и добар педагог, извевши на журналистички пут читава плејаду новинара.

слободу уместо да се заузме да се тај филм даје, пазила је да се ‘не замери’ Министарству унутрашњих послова.

Жена с таквим ставом, спремна да стане иза својих ставова, свесна надолazeће опасности од фашизма, ускоро ће добити прилику да у листу *Жена данас* реализује своје идеје (прилог 4).

У споменутој аутобиографији, писаној у виду молбе за пријем у Партију, маја 1951. године, Олга Тимотијевић бележи да је за комунизам чула 1917. године у Цириху, од свог школског друга, Руса Жана Патлажана „који је приликом сазивања Думе направио праву свечаност у разреду и свима нам објаснио од каквог је то значаја. Тада ми је мој отац објаснио да је комунизам укидање приватне својине, укидање наследства, преузимање целокупне привреде од стране државе. Мени се то допало.”

Управо у вези с родитељском идеолошком позицијом и деловањем целог једног круга београдске интелигенције, њихов син Коста Тимотијевић, у својим белешкама, уводи појам „леграин”, што је скраћеница од – лева грађанска интелигенција. Био је то посебан слој друштва који се, с једне стране, у извесном смислу оградио од свог „природног” окружја – буржоаског, грађанског модела, да би се приближио другом социјалном, културном и идеолошком контексту. „Ни пре ни после револуције, леграин није био аутентичан део комунистичког света. Они су само веровали да ту припадају и претварали су се да су елита пролетерског покрета, али, у ствари, никада нису прешли црту која их је одвајала од комунизма, као што се трајно деле два непомирљива света – свет богатих и свет сиромашних” (Палавестра 2003: 148). Леграин, заправо, не црпи своје веровање из аутентичног осећања осујећености, нити му мотив за акцију даје социјална инсуфицијенција, он се више из теоријских него из практичних побуда окреће борби за равноправност и стицање једнаких позиција свих припадника друштва.

И сама јунакиња наше приче, Олга Попс Тимотијевић, нашла се између порекла и избора. На једном месту у својој биографији она бележи да је била „мондена”, волела лепе хаљине и луксузан живот на какав је у окриљу своје велике и имућне породице навикла. Једнако тако, она оптира за идеолошки супротну матрицу, како вели њен син „из правдољубља” (Палавестра 2003: 151).

Када је Олги Тимотијевић у децембру 1937. године било понуђено да од Радмиле Љ. Димитријевић преузме место главног уредника *Жене данас*, као и да фингира власницу листа, она је предлог прихватила. Схватила је то као своју просветитељску мисију „са што неупадљивијом политичком пропагандом” (Палавестра 2003: 172). Према сведочењима Митре Митровић, због полицијске присмотре и контроле било је потребно наћи

некомпромитовану личност, „антифашисткињу која ће јавно ставити своје име на један лист за који се зна да има везе са Партијом, а њено име не сме да ‘боде очи полицији’” (Митровић 1953: 160).

О томе сама Олга Тимотијевић пише:

Крајем 1937. позвана сам у уредништво *Жене данас* и, пошто сам после извесног времена разумела шта се од мене хоће, примила сам се да будем власник и уредник. За *Жену данас* преводила сам вести и приповетке из париског часописа *Комин* и немачког литерарног часописа *Дас Верџ* који је излазио у Москви. У улози уреднице *Жене данас*, 1939. године учествовала сам активно у покрету за женско право гласа. Исте године тражила сам да будем разрешена те дужности, пошто ми је сестра умрла и ја сам преузела бригу око њена два мала детета.⁷ Осим тога, политичка ситуација се била заоштрила, *Жена данас* је заузимала све борбенији став и ја сам једном приликом била позвана код Вујковића⁸ (радило се о акцији за женско право гласа), опоменуо ме је речима: ‘С ким си, онакав си.’ Нисам била спремна да повучем консеквенце даљег рада, да се одвојим од куће и деце, повукла сам се. Одржавала сам и даље везе са другарицама из *Жене данас*. Код мене у кући крила се Мица Шуваковић извесно време од полиције, а после ње и Милка Жицина (Олга Попс Тимотијевић, *Биографија*).

Олга Тимотијевић имала је, према сећањима њенога сина, са свим другарицама, чланицама редакције, веома добре односе. Једино је с Митром Митровић, представником тврде партијске линије, такође према синовљевим белешкама, имала извесне неспоразуме, јер је ова тражила отворенији политички ангажман, што се није уклапало у Тимотијевићкину уредничку концепцију. Због тога је на страницама *Пролетера* проглашена за троцкисту, и пошто је дала оставку на место уреднице, у листу је преовладала „тврда линија” што је довело до његове забране.

Олга Тимотијевић је као уредница *Жене данас* неговала концепт листа који је зацртан још на самоме почетку излагања: својим принципијелним ставом утицати на свест жена, на изградњу њихове личности, храбрити

⁷ Ела (Катарина) Попс Ивковић, млађа сестра Олге Тимотијевић, с доктором Милутином Ивковићем имала је две ћерке – Гордану и Мирјану (прилог 5). Не завршивши започете студије права, она је с Јулијаном Вучо, женом Александра Вуча, у приземљу куће Попсових у Париској 13 отворила модни салон. Израђивала је на разбоју оригиналне тканине, била је вешта у цртању на стаклу и порцелану, правила фигурице од теракоте. Почетком 1938. године оболела је од туберкулозе, лечила се безуспешно у Швајцарској и по повратку у Београд умрла крајем године. Милутин се није више женио, упустио се у јавну и политичку активност. Као што је Олга била уредница *Жене данас*, он је био уредник *Младости*, иза којег је стајао ЦК СКОЈ-а с Лолом Рибаром на челу. За време рата помагао је илегалцима, скривао их и леčio када је то било потребно. Ухапшен је 23. маја 1943. године и убрзо убијен (Уп. Белешке, Коста Тимотијевић).

⁸ Светозар Вујковић, иследник Специјалне полиције. За време рата заповедник логора на Бањици.

жене у настојању да се изборе за самосталност и равноправност, помоћи у васпитавању деце, указивати на путеве решавања конкретних животних проблема, упознавати их с различитим културама и положајем жена на свим крајевима света, укратко – својим просветитељским ангажманом обликовати нови идентитет савремене жене.

Фебруара 1938. године изишао је први број под уредничком руком Олге Тимотијевић. Једна од новина које је она унела био је садржај на полеђини насловнице, тако да је на самом почетку био видљив концепт и намера уредништва. Поред репортажа о женама из различитих делова земље (Хомоље, Македонија, Босна и Херцеговина, Санџак и др) и света (Кина, Бугарска, Чешка, Пољска), лист је објављивао актуелности из живота савремене жене, педагошке текстове, савете из области медицине, моде и физичке културе, приказе књига, позоришних представа и филмова, књижевне текстове домаћих писаца (Д. Максимовић, Р. Зоговић, А. Вучо, Ћ. Сијарић), преведене одломке из дела Чехова, Вајлда, Чапека, Мери Макмилан, Перл Бак, Селме Лагерлеф и других.

Новина коју је Олга Тимотијевић одмах увела била је анкета која је садржала два питања: 1) Зашто се још нисте удале и 2) Јесте ли срећне у браку. Та питања, заправо, како се види из уводног текста анкете, обрађају се радној жени, пролетерки која је сиромашна, без мираза и која стога мора да ради. Друга циљна група је и млађа женска популација која, на основу искустава старијих жена, још има времена да понешто промени у свом животу. Први одговори читатељки штампају се већ у мартовском броју, а анкета се протеже све до јула 1938. године.

Живу комуникацију са својим женским читалаштвом лист *Жена данас* остваривала је преко писама читатељки и одговора редакције, преко анкета („Какав лист *Жена данас* желимо” из новембра 1938), као и преко апела за прикупљање новчаних средстава (оснивање Потпорног фонда, јануар–фебруар 1939).

Један од начина да се укаже на плурализам могућности који стоји пред новом женом, били су одабрани портрети знаменитих жена. На примерима жена које су се својим радом, талентом, храброшћу и способностима издвојиле из масе, остављајући печат у историји, жене су се могле припремити за нову улогу активног и стваралачког дела друштва. *Жена данас* је под уредничком палицом Олге Тимотијевић, у једној врсти мимикријске феминистичке презентације, указивала на путеве револуционарне борбе. Испод просветитељске спољашњости, као палимпсест, израђала је слика активне жене, свесне свог пробуђеног активизма који води ка промени окоштаних друштвених односа. Наступајући с позиција пролетерског покрета и комунистичке идеологије, скривено и замаскирано, *Жена данас* утирала је пут озбиљном друштвеном и социјалном

преокрету. Тај својеврсни „бал под маскама”, скривена лица револуционарних активисткиња у обличју жена успешних у својим професијама, био је један од начина борбе уреднице Олге Тимотијевић.

У том смислу, значајан је портрет Марије Кири која је представљена и као научница и као мајка и као жена, те научнице Соње Ковалевске која је имала да прође голготу док се не попне на сами врх науке. Ту је и кратак портрет сликарке Кете Колвиц из пера саме Олге Тимотијевић. Сликарка, сведокиња тешког положаја радника и социјалне беде, Кете Колвиц својим је сликарством оставила најдубље сведочанство о патњама бедних и понижених. „Портрет Кете Колвиц спада у оне двоструко кодиране текстове *Жене данас*, који су поред своје феминистичке ангажованости, представљали и шифровану поруку за симпатизере радничког покрета и КПП” (Бараћ: 2015: 220). На сличан начин могу се читати и портрети сликарки Катарине Ивановић и Сузан Валадон, те двоструки портрет Драге Дејановић и Милице Стојадиновић. И објављивање портрета Жорж Санд, у оквиру којег се наглашава сплет феминистичких и социјалистичких идеја које су карактеристичне за њен поглед на свет, указује на правац који *Жена данас* указује својим читатељкама. Интересантан је и текст о Светозару Марковићу и сестрама Нинковић, поборницима и пропагаторима социјалистичких идеја за које уредница сматра да их је важно објавити баш у часу „када је антифашистичка борба достигла врхунац”. У том кључу ваља читати и портрет Розе Луксембург.

Олга Тимотијевић објавила је и текст Дороти Томпсон, америчке новинарке, познате са свога пацифизма и антифашистичког деловања, једну врсту колективног портрета америчке жене и интервју који је с њом урадила Гертруд Диви.

Међу текстовима које је за *Жену данас* Олга Тимотијевић у време свог уредниковања написала, свакако се истиче специфична обрада значаја модних и медијских захтева у животу савремене жене „Кажи ми, кажи, како да те зovem, какво име да ти дам...”. У тексту, који се чини готово програмским, третира се појава најновијег модела женског изгледа, који долази из Холивуда, такозвана гламур-девојка. Дајући пресек различитих типова модерне презентације женскости, од свитхарта – слатке, мазне женице, преко вамп-идеала тајанствене жене и сексепилне заводнице до гламурозне девојке, одобравајући женску потребу да буде лепа, ауторка, постављајући питање приоритета, вели: „А када ћемо бити људи? Када ће жена престати да буде лутка овог или оног типа и постати човек.”

У октобарском броју *Жене данас* за 1939. годину, последњем који је уредила Олга Тимотијевић, само месец дана после напада Немачке на Пољску и почетка Другог светског рата, на месту уводника појављује се текст „Рат”, у којем се на експлицитан начин даје пресек геополитичких

односа у Европи и указује на огромну опасност која прети савременом човечанству. У истом броју, сигурно не случајно, објављен је и текст о Роз Лакомб, заборављеној хероини Француске револуције.

На месту главне и одговорне уреднице *Жене данас* Олга Тимотијевић суочавала се с многобројним идеолошким и финансијским проблемима, као и дилемама везаним за уређивачку политику. Ни њој, ни њеним сарадницама није било лако да воде, да тако кажемо, једну врсту паралелне рачунице: рећи оно што се жели, а што није по вољи актуелних власти и идеологије, а да то буде видљиво само оној циљној групи којој је намењено – радној жени која би могла бити један од мотора револуционарних промена у друштву. Ауторке *Жене данас* развиле су посебну стратегију маскирања смисла, покушавајући и углавном успевајући, да споје феминистичку борбу с комунистичким идејама, и све то упакују у један јединствени производ који одише модерном и негованом женственошћу.

Пошто је отишла с места уреднице *Жене данас*, Олга Тимотијевић дочекала је окупацију у Београду. За време рата није отишла у партизане (иако јој је, како вели њен син, у међувремену њен „троцкизам” опроштен) због синовљеве болести и због чињенице да су се њени родитељи крили у Београду и да им је требало помагати. У јануару 1943. године провела је три и по недеље у затвору Гестапоа (на данашњем Тргу Николе Пашића), а ухапшена је зато што су Немци тражили новац, хартије од вредности и злато њенога оца. С њом је био ухапшен и њен син, тада седамнаестогодишњак. Гестаповци су јој рекли да знају за њен ангажман у *Жени данас* и политичка опредељења њенога мужа, али она је успела да се представи као домаћица и супруга која нема ни интересовања ни разумевања за политику. На интервенцију неких пријатеља и откуп од 120.000 динара, пуштена је кући.

У вези с родитељима, успела је да убеди иследника да су они избегли у Швајцарску „што је примљено нормално, јер да му је рекла да су у Београду, на пушкомет од Ратничког дома (где је била гестаповска централа) мислио би да га завитлава” (Коста Тимотијевић, *Белешке*). Родитељима је набавила лажне исправе, и мало ко је знао да су они у граду. Ипак, догодило се да ју је неко два пута уцењивао чињеницом да зна да се Фриц и Ружа Попс крију у Београду. Једанпут је уцењивачу платила 20.000 динара, а други пут је скупила храброст и обратила се за помоћ шефу Специјалне полиције Ики Параносу, кога је знала још из младих дана. „Страх од уцењивача је најстрашнији страх који сам преживела и уједно најгадније осећање које сам осетила [...] Паранос ми се нашао на услузи, похватио уцењиваче, а ја сам била после у Специјалној полицији да му захвалим” – бележи Олга Попс Тимотијевић у својој *Биографији*.

Још на почетку рата морала је да се пријави као Јеврејка, и све до одвођења јеврејских жена у логор на Сајмишту носила је жуту траку и значку. Дозвољен јој је био боравак у Београду, као и свим Јеврејкама удатим за Србе. Неко време била је у Нишу јер је њен муж Душан тамо био у затвору. У Нишу је мало ко знао да је Јеврејка, радила је у Црвеном крсту. Пошто се вратила у Београд, Немци су је истерали из куће у Румунској, па се са сином сели у Јевремову улицу. Током рата непрекидно је помагала НОБ прилозима у новцу, роби и лековима. Тако је припремала и организовала слање пакета не само своме мужу и брату, рођацима и пријатељима, него многобројним непознатим Јеврејима у немачком заробљеништву који нису имали породице.

За све време окупације, како вели њен син Коста, мото јој је био: 1) Свако има право да преживи и 2) Свачија је дужност да у томе помогне другима. Олга Тимотијевић одиста је тако и живела.

После рата изабрана је за члана Градске управе Антифашистичког фронта жена, радила почетком 1945. године неколико месеци као волонтерка у библиотеци ЦК у „Мадери”, па ју је октобра 1945. године „Митра Митровић (у знак коначног помирења) позвала у Министарство просвете” (Тимотијевић К.). Потом је била директорка „Дечије књиге”, а онда уредница зборника *Жене Србије у НОБ*. Пензионисана је 1966. године, али је наставила да ради на уређењу књиге *Жене Србије у НОБ* која је за њу била веома важна. После ослобођења превела је *Историју Париске комуне* од Лисагареја за Културу. Умрла је 21. новембра 1973. године.

ЛИТЕРАТУРА

- Бараћ, Станислава. *Феминистичка контрарајаноси. Жанр женског портрета у српској периодици*. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2015.
- Жене Србије у НОБ*. Београд: Нолит, 1975.
- Митровић, Митра. *Рајно љубовање*. Београд: Просвета, 1953.
- Палавестра, Предраг. *Некрољве: биографски есеји*. Београд: Откровење, 2003.
- Попс Тимотијевић, Олга. *Биографија*. Рукопис, приватна архива породице Тимотијевић.
- Тимотијевић, Коста. *Белешке*, S. D. Рукопис, приватна архива породице Тимотијевић.

Žaneta Đukić Perišić

OLGA TIMOTIJEVIĆ AS THE EDITOR
OF THE MAGAZINE ŽENA DANAS (WOMAN TODAY)

Summary

This research is based on the sources originating from Olga Pops Timotijević's private archive. Unknown documents and information from Timotijević's professional and personal life have been published for the first time. The magazine *Žena danas (Woman Today)* 1936–1940 editing policy, in general, is explained in the paper by detecting the historical moment when the interests of bourgeois and proletarian world view overlapped under the threat of upcoming fascism. The author further specifically considers Timotijević's role in the editing of (and contributing to) *Žena danas (Woman Today)* in the period 1938–1939. The author concludes that under the editorship of Olga Timotijević, in a kind of mimicry of feminist presentation, the magazine indicated the paths of the revolutionary struggle, on the one hand, and tried to influence the awareness of women to fight for autonomy and independence, on the other hand. Acting from the positions of the proletarian movement and communist ideology in a disguised manner, *Žena danas (Woman Today)* paved the way for major social upheaval.

Keywords: Olga Pops Timotijević, *Žena danas (Woman Today)*, women's magazines, fascism, capitalism, communism, feminism, revolutionary struggle, women's portrait in the periodical press

Прилог 1

Прилог 2

Прилог 3

Прилог 4

Прилог 5

Ана КОЛАРИЋ*
Филолошки факултет
Универзитет у Београду

ПИСМА ЧИТАТЕЉКИ У ЧАСОПИСУ ЖЕНА ДАНАС (1936–1940): „ЛИЧНО ИСКУСТВО” / ЗАЈЕДНИЧКИ ФОРУМ

Апстракт: У овом раду анализирају се писма читатељки из часописа *Жена данас* (1936–1940). Проблематизује се појам „лично искуства”, као и његова употреба у феминистичкој теорији и методологији. Тврди се да се „лично искуство” у писмима читатељки користило као образовно средство у феминистичкој и политичкој борби, те да се може видети као темељ политика солидарности. Посебан акценат стављен је на улогу (плаћеног) рада у животу слободне еманциповане жене.

Кључне речи: *Жена данас* (1936–1940), „лично искуство”, феминистичка теорија и методологија, омладинка и радна жена, плаћени рад и слобода

Конечно – мислим да нема друге, него, најпростио, засукајти рукаве. Али – било би толико леише, кад не бисмо свака за себе засукале рукаве, – него да некако засучемо рукаве све заједно. И за вријеме стиудија, ја и њослије тога. Само, још ми није јасно како треба зајочети с њим.

(Вјера Јасин, „Писмо студентице из Загреба”,
Жена данас, 14/1938: 10)

Увод

„Кореспонденција” – простор намењен писмима читатељки и читалаца који размењују мишљења између себе или, пак, с уредништвом и ауторима часописа – била је стална рубрика у многим женским и феминистичким часописима. Добар пример представља феминистички часопис *The Freewoman. A Weekly Feminist Review*, који је излазио у Лондону у периоду 1911–1912. године. Уредница Дора Марсден (Dora Marsden, 1882–1960) замислила је овај часопис као платформу за разговор – али и сукоб – поводом важних тема које се тичу жена. Таква платформа требало

* ana.kolaric16@gmail.com

је да омогући да се чују гласови представника свих друштвених група, посебно оних који припадају маргинализованим групама и заступају ставове који одуарају од начелно прихваћеног система вредности у друштву. У улози својеврсног „ђавољег адвоката”, Дора Марсден је подстицала сучељавање различитих, најчешће супротстављених ставова, рецимо, социјалиста и индивидуалиста, феминисткиња и мизогина, књижевника и књижевних критичара. Зато не изненађује чињеница да је поклањала велику пажњу баш писмима читалаца: она су обично имала наслов и била су наведена у садржају часописа, на његовој насловној страни. Сталне и снажне реакције читалачке публике сведочиле су о важности тема којима се часопис бавио. Томе је додатно ишла у прилог чињеница да су писма поред такозваних обичних читалаца потписивали и представници женских удружења, образовног система, правног система, писци, научници и други.

Насупрот томе, у југословенском часопису *Жена данас*,¹ у периоду 1936–1940, није постојала стална рубрика под називом „Кореспонденција” или „Писма читалаца”. Међутим, на основу повремених саопштења редакције часописа може се закључити да је прилив писама био велик. Нека су објављена у виду засебних текстова.² Нека су објављена заједно, у низу, а написана су углавном на подстицај редакције часописа.³ Потоња писма могу се грубо поделити у две групе. Прву групу чине писма која су написана као одговор на две анкете које је покренула редакција часописа. Прва анкета, с темом *Какве су ваше жеље, ваши снови, ваша разочарења?*, покренута је у трећем броју часописа, у јануару 1937, док је друга започета у десетом броју, у фебруару 1938, с нешто конкретнијом темом: *Зашило се још нисте удале? Јесте ли срећне у браку?* Другу групу чине писма која су стизала у редакцију у великом броју после објављивања писма једне чиновнице као засебног текста у шеснаестом броју часописа (наслов овог писма подсећа на теме наведених анкета – „Зар ћу ја увек бити

¹ Пошто је овај зборник у целини посвећен часопису *Жена данас* (1936–1940) и сачињен од излагања с научног скупа „Часопис *Жена данас* (1936–1940)”, одржаног 15–16. децембра 2015. године, овде се нећу бавити описом овог часописа, његовим покретањем, уредништвом, рубрикама и сличним темама – сви ти аспекти обрађени су у неком од текстова у зборнику. За преглед основних података у вези са часописом *Жена данас*, види: Станислава Бараћ, „*Жена данас* (1936–1940)”, у: С. Бараћ, *Феминистичка контрајавност. Жанр женског портрета у српској периодици 1920–1941* (Београд: Институт за књижевност и уметност, 2015), 188–236.

² На пример, „Писмо мајкама – од једне ћерке”, *Жена данас*, 3/1937: 8–9.

³ У овом тексту користићу речи „уредништво” и „редакција” као синониме, пошто то у овом случају не утиче на анализу.

сама?")⁴. Редакција је искористила снажан прилив писама читатељки да покрене нову рубрику под називом „Саме о себи”.

За разлику од писама у часопису *The Freewoman*, која су неретко представљала критичка разматрања неког проблема, попут уседелиштва или високог образовања, већина писама у *Жени данас* била су израз личног искуства, интимних мисли и емоција. Готово без изузетка та писма су потписана иницијалима и псеудонимима. Намеће се логично питање о томе *ко је писао писма* – читатељке или редакција? Сматрам, међутим, да одговор на то питање не утиче битно на разумевање и анализу улоге коју су ова писма имала. Прво, она су сведочанство о степену еманципације и родним улогама, као и политикама рода једног доба. Друго, још важније, избор писама и њихов редослед показатељи су конкретних политичких и феминистичких уверења уредница и редакције часописа: писма нису била тек пуки израз емоција, већ су често служила да се неки проблем који није једноставан и лако решив – попут недостатка мираза за брак или економске самосталности – артикулише, учини видљивим за (женску) јавност, те размотри. Другим речима, могло би се тврдити да је „лично искуство” из ових писама било образовно средство феминистичког политичког деловања: користило се за обликовање освешћене омладинке и нове радне жене, (будућих) припадница Комунистичке партије Југославије. У овом раду биће речи, пре свега, о томе.

Лично искуство у феминистичкој теорији и методологији

Пошто су писма читатељки у часопису *Жена данас* писана као приче из личног живота и искуства – то је била њихова интенција било да су их писале читатељке било редакција – треба рећи шта је лично искуство и каква је његова улога у феминистичкој теорији и методологији. Попут неких других појмова који истовремено представљају и категорије праксе и категорије анализе, искуство се у свакодневном говору често користи као доказ знања („Искуство нас учи...”, „На основу личног искуства, тврдим да...”, „Знам то боље од тебе, јер сам имала такво и такво искуство...”, и тако даље), док се у стручној литератури веза између искуства и знања знатно обазривије успоставља, а неретко и одбацује. Укратко ћу указати на нека разматрања улоге и употребе личног искуства у феминистичкој теорији и методологији. Приказ овог – и политички и филозофски – релевантног проблема биће омеђен потребама овог рада и отуда нужно парцијалан и редукован.

⁴ Једна чиновница, „Зар ћу ја увек бити сама?”, *Жена данас*, 16/1938: 25.

У тексту „Personal Experience as Evidence in Feminist Scholarship”, Карен Фос (Karen A. Foss) и Соња Фос (Sonja K. Foss) тврде да су два принципа, карактеристична за феминистичка истраживања, посебно важна за употребу личног искуства у тим истраживањима: прво, „женско виђење ствари, тумачења, и искуства схватају се озбиљно и уважавају”; друго, за разумевање прикупљених информација у вези са женским виђењем ствари, тумачењима и искуствима потребне су теорије које у обзир узимају женску перспективу (K. Foss, S. Foss 1994: 39). Лично искуство, према овим ауторкама, представља „свест која настаје на основу личног учешћа у догађајима” (Ibid.). Наравно, намеће се питање о критеријумима који би могли да се користе за процену релевантности личног искуства. Међутим, Карен Фос и Соња Фос сматрају да су у оквиру феминистичких истраживања сва лична искуства једнако прихватљива јер феминисткиње нису склоне да нека искуства проглашавају бољим, односно валиднијим од других (Ibid.). Или речима ауторки: „Свака учесница у истраживању сматра се стручњаком за сопствени живот; изношење суда о томе да су искуства једне учеснице супериорна у односу на искуства друге учеснице нарушило би интегритет потоње као активне учеснице (*agent*) у сопственом свету” (Ibid.: 40). Па ипак, иако не доносе квалитативне судове о личним искуствима, истраживачице се упуштају у „процесе разврставања, организације и интерпретације” (Ibid.). Ауторке текста скрећу пажњу на два методолошка проблема у вези с тим процесима: први се односи на представљање *тужег* искуства (ту се поставља питање како се уздржати од привилеговања сопственог искуства у истраживању и интерпретацији); други се тиче вршења *избора* (реч је о питању селекције и организације туђих личних искустава, будући да избор и начин организације ипак представљају својеврсни суд) (Ibid.). На оба ова проблема ауторке дају следећи одговор:

Користећи умеће представљања, научнице феминисткиње користе своје посебне истраживачке способности да представе јавности информације о женским животима. [...] Као стручњаци за представљање, истраживачице имају улогу сличну бабицама: оне усмеравају друге и помажу им да дају глас сопственим искуствима (K. Foss, S. Foss 1994: 40).

Неколико је драгоцених аспеката употребе личног искуства као доказа у феминистичком истраживању, сматрају Карен Фос и Соња Фос. Прво, ствара се идеја о мноштву истина и уважавању различитости. Друго, научнице феминисткиње које се у истраживању ослањају на лично искуство као доказ „не производе само знање – информације о туђим животима – већ и разумевање – капацитет за схватање, емпатију и стварну заинтересованост – које произлази из интеракције са учесницама” (K. Foss,

S. Foss 1994: 41). Коначно, од употребе личног искуства у истраживању имају користи и учеснице тих истраживања: „Када је у његовом темељу лично искуство, истраживање доприноси побољшању живота учесница тако што их охрабрује да открију своје истине” (Ibid.). Прецизније речено, Карен Фос и Соња Фос верују да јавно изношење личног искуства може да има далекосежне последице по учеснице истраживања:

Пошто се причање одвија у контексту унутар ког су жене охрабрене да промисле своја искуства и уђу у разговор с другим учесницама док покушавају да тумаче та искуства, оне могу и да превазиђу чин пуког причања сопствених прича тако што ће развити критичку свест (K. Foss, S. Foss 1994: 41).

Поврх свега, употреба личног искуства као предмета анализе представља основни корак у формулисању нових методологија и теорија које у обзир узимају женску перспективу, закључују ауторке текста.

На први поглед, делује да би све наведене тезе из текста Карен Фос и Соње Фос могле да се примене на ситуацију с писмима читатељици у часопису *Жена данас*. Додуше, у донекле измењеном виду пошто ипак није реч о истраживачком пројекту с учесницама, већ о часопису и његовим читатељкама. У том случају, чланице редакције које су поставиле анкетна питања могли бисмо видети као заинтересоване антрополошкиње које су на основу сопствених знања о друштву издвојиле питања која су им се учинила важним за свакодневни живот жена, експлицирале их, извршиле избор из приспелог материјала, те репрезентативни узорак представиле јавности. Одабрани материјал треба да буде верни одраз живота жена између два светска рата у Југославији. Међутим, када се узме у обзир да се таква слика живота (конкретне групе) жена, са сличним основним проблемима (незапосленост, сиромаштво, патријархат), налази и у свим другим рубрикама овог часописа (политика, друштво, књижевност...), онда у први план – уместо идеје о аутентичном женском искуству које читатељке деле међу собом путем писама – избијају уредничке стратегије и политике, односно мисија часописа. Искуство, лично или фингирано, постаје средство политичке борбе: оно служи идентификовању горућих (женских) проблема у друштву, опису потенцијалних решења и, коначно, обликовању слике самосталне радне жене и комунисткиње. Зато је овде корисно скренути пажњу на тезу да је искуство по својој природи дискузивно.

Историчарка и феминисткиња Џоан Скот (Joan Scott) износи аргументе за такав став у есеју „The Evidence of Experience”, објављеном 1991. године.⁵ Она сматра да искуство, појам који се нашао у средишту

⁵ Каснија верзија тог есеја под називом „Искуство” појављује се у чувеној збирци есеја *Феминисткиње теоретизују политичко*, коју су 1992. године приредиле Џудит Батлер и Џоан Скот. Овде реферирем на ту верзију.

новог типа историје која се усредсређује на заборављене или скрајнуте приче и тако доводи у питање велике „истине” (реч је ту о „историчарима разлике”), не сме да се узима здраво за готово. Треба стално указивати на природу искуства као конструкта, сматра Џоан Скот:

Када се искуство узима као извор спознаје, виђење појединачног субјекта (особе која поседује неко искуство или историчара који га бележи) постаје база сведочанства на којем се потом гради објашњење. Питања о конструисаној природи искуства, о томе како се субјекти пре свега конституишу као различити, о структурираности виђења – језику (дискурсу) и историји – остављена су по страни. Сведочанство о постојању искуства тада постаје доказ о чињеничној природи разлике, пре но начин да се испита како је разлика установљена, како функционише, како и на које начине конституише субјект који свет види и дела у њему (Скот 2006: 41–42).

Према Џоан Скот, да бисмо заиста разумели природу *разлике* и логику репресивних механизма, потребно нам је „разумевање историјских процеса који, путем дискурса, позиционирају субјекте и производе њихова искуства. Нису појединци ти који поседују искуство, него субјекти који су кроз искуство успостављени” (Скот 2006: 42). Другим речима, искуство треба историзовати, а његова анализа треба да осветли начине на које се одређена знања производе и легитимишу. Треба нагласити да се Џоан Скот не залаже за одбацавање искуства као термина и аналитичке категорије. Напротив, у њеном тексту реч је пре свега о редефинисању термина:

То подразумева усредсређивање на процесе производње идентитета, инсистирање на дискурзивној нарави 'искуства' и на политици његовог конструисања. Искуство је уједно увек већ интерпретација *и* оно чему је интерпретација потребна. [...] Искуство према овом приступу није извор наших објашњења, него оно што желимо да објаснимо (Скот 2006: 54).

Пошто се искуство види као прича, наратив о идентитету,⁶ не чуди што се Џоан Скот у закључку свог текста ослања на „књижевно” читање искуства, инсистирајући на интерпретацији. Њени – чини се, уверљиви – закључци о дискурзивној нарави искуства утицали су на то да се о личном искуству у стручној литератури (укључујући ту и феминистичку теорију), као и његовој вези са знањем, говори с опрезом. Утолико је занимљивије

⁶ У разматрањима идентитета и субјекта Џоан Скот се умногоме ослања на закључке Стјуарта Хола (Stuart Hall). Подсетимо се кратко Холове тврдње да уверење да имамо један, заокружен идентитет од рођења до смрти заправо значи да смо успешно конструисали утешну причу, односно властити „наратив о сопству”. Стабилан, кохерентан, непроменљив идентитет је фантазија. – Stuart Hall, „The Question of Cultural Identity”, у: Tony McGrew, Stuart Hall, David Held, eds., *Modernity and Its Futures. Understanding Modern Societies* (Polity Press, 1992), 596–598.

указати на аргументе из промишљене „одбране искуства” коју формулише Јохана Оксала (Johanna Oksala) у тексту „In Defence of Experience” из 2014. године.

Пошто се бави политичком филозофијом, Јохана Оксала износи конструктивну критику појединих увида о личном искуству из утицајног текста Џоан Скот са жељом да из другачије перспективе проговори о улози искуства у феминистичкој теорији и политици уопште. Она издваја три филозофске тврдње у вези с искуством на које се историчарка ослонила: прва, онтолошка („Искуство је пре свега дискурзивни процес изградње субјекта, а тек потом оно што субјекти, обично погрешно, тврде да поседују” [Oksala 2014: 390]); друга, идеолошка („дискурси који чине искуство увек су идеолошки: они су одраз репресивних односа моћи и зато натурализују нормативне категорије какве су мушкарац, жена, бело, црно, хетеросексуално, хомосексуално” [Ibid.]); из ове две следи трећа, епистемолошка тврдња („[и]скуство услед свог деривативног и идеолошког статуса не може бити доказ или почетна тачка у феминистичкој анализи”, те га зато не треба користити у феминистичкој методологији [Ibid.]). Треба нагласити да Јохана Оксала прихвата онтолошку тврдњу о дискурзивној природи искуства. Наиме, ни она не заговара идеју о аутентичном, предискурзивном и прекогнитивном искуству које жене деле на основу тога што су жене. Напротив, ауторка оштро критикује овакав есенцијализам карактеристичан за тврде политике идентитета.⁷ Међутим, она истовремено тврди да из онтолошке претпоставке о дискурзивној нарави искуства не следи закључак да „искуства забележена у првом лицу” немају епистемичку вредност (Ibid.: 392).⁸ Аргументе за комплексну филозофску експликацију проналази у раду филозофа Џона Мекдаула (John McDowell), чија је главна теза да су искуства суштински и без остатка – концептуална (Ibid.). Другим речима, искључиво путем наших концептуалних схема „свет и сопство могу да постану предмети искуства” (Ibid.). Основно питање за Мекдаула – али и за ауторку текста – јесте да ли је и како могуће емпиријско (искуствено) знање, то јест, како искуство може да се употреби да оправда наша уверења и мишљења (Ibid.). Вреди цитирати одговор на наведена питања у целини:

⁷ Чандра Моханти сматра да стално треба имати на уму да нису сва женска искуства иста. Сва наша искуства условљена су бројним елементима који сачињавају идентитет: род, класа, религија, 'раса'/етничитет, образовање, сексуална оријентација итд. Покушаји да се пронађе један заједнички именитељ за женско искуство обично воде дискриминацији и искључивању појединих група жена. Види: Chandra Talpade Mohanty, „Feminist Encounters: Locating the Politics of Experience”, у: Michèle Barrett, Anne Phillips, eds., *Destabilizing Theory: Contemporary Feminist Debates* (Stanford University Press, 1992), 74–92.

⁸ Њена фраза је „first-person experiential accounts”.

Баш зато што је искуство концептуално, и то на сваком па и оном најелементарнијем нивоу, тврдње које се на основу њега изводе јесу епистемолошки валидне: зато што је искуство концептуално, оно успоставља везу са стварношћу која је гарант емпиријског знања (Oksala 2014: 394).⁹

Међутим, ако се из текста Џоан Скот у обзир узме и друга, идеолошка тврдња о искуству – да је искуство увек одраз репресивних дискурса и односа моћи у друштву – онда доказ о епистемичкој вредности искуства није довољан. Потребно је запитати се да ли и како наше искуство може да се критички односи према прихваћеним концептуалним схемама и идеолошким концептима уколико се и само од њих састоји (Oksala 2014: 394). Да би одговорила на то питање, Јохана Оксала се ослања на увиде Џона Мекдаула о препознавању боја. Укратко, Мекдаул сматра да можемо да опазимо нову боју чак иако немамо унапред припремљен концепт за њу. У том случају, дескриптивно ћемо употребити постојећа знања да бисмо описали ново искуство: „нијанса коју сам јуче видела...” (Ibid.: 395). На том трагу Оксала формулише сопствени одговор: „Ми смо стално укључени у процес преговарања у ком се наше концептуалне схеме саображавају према нашим искуствима. Било да смо тога свесни или не, константно прилагођавамо наше мишљење нашем искуству и обрнуто” (Ibid.: 396). Њен одговор, дакле, истиче могућности концептуализације и препознавања нових искустава.

Сва ова разматрања била су потребна да ауторка поткрепи своју тезу о томе зашто је искуство важно за феминистичку теорију и феминистичке

⁹ Овде вреди скренути пажњу на студију Сатје Мохантија (Satya P. Mohanty), под називом *Literary Theory and the Claims of History. Postmodernism, Objectivity, Multicultural Politics* (1997), у којој се са становишта постпозитивистичког реализма заговара идеја о нераскидивој повезаности моралног универзализма и мултикултурализма. У последњем поглављу ове књиге Сатја Моханти разматра епистемички статус личног искуства и културног идентитета. С једне стране, он критикује есенцијалистичко разумевање идентитета и јаке политике идентитета (између осталог, политике идентитета често резултирају лицемерним мултикултурализмом, односно гетоизацијом „другог” или натурализацијом и деполитизацијом разлике). С друге стране, Моханти критикује и екстремни постмодерни конструктивизам који неретко води у културни, али и морални релативизам („ми” као припадници једне културе не можемо да научимо ништа од „њих” који припадају другој култури, јер се наши светови разликују). Моханти сматра да су идентитети „теоријски конструкти који нам омогућавају да тумачимо свет на одређене начине” (Mohanty 1997: 216). Уз то, идентитети помажу да се добије некакав смисао из личних искустава. Та искуства су увек когнитивна и теоријска: она могу бити извор правог знања али и социјалне мистификације (Ibid., 216). Другим речима, Моханти брани идеју о могућностима објективног знања, и то као суштинску за прогресивне, „левичарске” идеје. Важну улогу културног идентитета и личног искуства демонстрира преко анализе романа *Вољена* Тони Морисон. Види: Satya P. Mohanty, „Identity, Multiculturalism, Justice”, у: *Literary Theory and the Claims of History. Postmodernism, Objectivity, Multicultural Politics* (Cornell University Press, 1997), 198–253.

политике: „политички значај искуства налази се у његовој моћи да нас мотивише да захтевамо друштвену промену независно од тога да ли наше сопствено искуство потврђује то друго искуство или се с њим поклапа” (Oksala 2014: 396). Још прецизније: „Искуства забележена у првом лицу су драгоцене, не само због политика заједничког интереса заснованих на заједничком идентитету, већ и због политика солидарности заснованих на препознавању и саосећању” (Ibid.: 397). Дакле, идентификација и емпатија доприносе стварању осећања солидарности; идеално, из тог осећања следи политичко организовање. При томе, последњи цитат експлицира посебан вид хуманости која настаје из идентификације и емпатије, а не нужно из заједничког интереса. Одатле следи друга важна тачка у аргументацији Јохане Оксале: употреба личног искуства је неопходна да феминистичка теорија не би постала „интелектуална игра без икакве везе са стварним животима и искуствима“ (Ibid.: 398). Ауторка сматра да феминизам као радикални политички пројекат треба да тежи темељној друштвеној трансформацији с циљем да се из основа промени наше поимање о томе ко смо као жене и мушкарци. За такву промену потребна је критичка анализа туђих искустава забележених у првом лицу, али и наших сопствених искустава, сматра Оксала (Ibid.: 399).

Поновимо, када је реч о писмима читатељици у часопису *Жена данас*, лично искуство користило се као образовно средство у политичкој борби. Самим тим, важна је била *идеја* да је реч о личном искуству, затим могућност препознавања то јест идентификације (или пак дисидентификације еманципаторског потенцијала) и емпатије, из којих произлази солидарност оличена у раду жена у оквиру Комунистичке партије Југославије. Неколико примера из часописа јасније илуструју улогу и функцију личног искуства у писмима.

Радна жена је слободна жена

У писмима која су изашла у *Жени данас* у периоду 1936–1940. године може се издвојити неколико тема које се понављају у скоро сваком броју часописа: 1) проблеми везани за брак: удаја као последица лоших материјалних услова; како изабрати партнера; однос према разводу; проблеми удатих жена, како домаћица тако и запослених; потом 2) рад и економска независност као основни услови за самосталну, слободну жену; и, коначно, 3) сложени односи мајки и ћерки, који су од значаја и за разумевање генерацијског сукоба унутар женског / феминистичког покрета.

Највећи број ових тема односио се на младе жене и девојке, којима је часопис *Жена данас* нудио савете, подршку и уточиште. Часопис их

је истовремено позивао на друштвени рад, то јест на учествовање у раду разних омладинских и других секција повезаних с Комунистичком партијом Југославије. То зорно илуструје писмо читатељке из Суботице, објављено у осамнаестом броју часописа. Она у оквиру рубрике „Саме о себи” одговара на већ поменуто писмо усамљене чиновнице:

Почела сам да радим у друштвима, да сарађујем са осталима, нисам сама. Са осталима сам, и оне су са мном. Живот нам није бесмислен, јер имамо заједничке бриге и жеље и заједнички циљ. Покушај и ти да не гледаш све тако трагично, јер живот је леп, иако није увек весео. Ради и бори се с нама. [...] И не заборави: док има људи којима је потребна наша помоћ, ми нисмо сувишни, и живот нам не може бити празан (*Жена данас*, 18/1938: 8).

Већ је речено да обе анкете покренуте у часопису *Жена данас* позивају на размену личних искустава жена. Прва анкета, под називом *Какве су ваше жеље, ваши снови, ваша разочарења?*, то ради овако:

Реците младе жене и девојке, реците своје снове и разочарења. Ви, које сте несрећне и изгледа вам као да вам се наде никада неће испунити, реците своје жеље у животу и своја разочарења. Ви, које сте и својим трудом успеле да ублажите бар тегобе личног живота, помозите својим искуством онима које се осећају беспомоћне. Наша анкета ће нас зближити! [...] Преко наших личних живота, срећних или трагичних, упознаћемо се и поправити бар оно што је лоше у нама и другима (*Жена данас*, 3/1937: 19).

Друга анкета, намењена свим девојкама (или, како се каже у опису анкете, и запосленима у граду, и домаћицама у паланкама) насловљена је *Зашићо се још нисте удале? Јесће ли срећне у браку?:*

Размислите о нашој анкети, изложите нам закључке до којих вас је размишљање довело; маколико вама у првом тренутку изгледало да закључци изведени из посматрања вашег личног живота остају лично ваши, помислите да има много жена које су у положају сличном вашем, и којима ћете ви, можда, помоћи својим искуством, или их можда навести на даља размишљања и закључке, у којима ћете можда Ви наћи неку помоћ (*Жена данас*, 10/1938: 11).

Разуме се, редакција је низом питања сугерисала кључне проблеме у вези с удајом и браком:

Све ви тражите и очекујете неки излаз, а сви вас уверавају, да је тај излаз: удаја. А кад ви и саме решење свог животног питања налазите у удаји, зашто се нисте удале? Да ли је то зависило од вас, мираза, прилика, или постављања за циљ нечег што ви нисте могли досећи? [...] Међутим, многа удата жена каже: 'Да сам знала, не бих се никад удала.' Како? (*Жена данас*, 10/1938: 11)

У обе анкете наглашава се да је лично искуство врста образовног средства, како за ону која пише писмо тако и за све оне које га читају: „изговорено” искуство може се употребити за боље разумевање сопственог проблема, промену понашања, па чак и решење невоље. Две ствари су ту важне. Прво, у процесу дељења искуства с неким другим долази до интерпретације, односно тумачења сопствене приповести. Друго, размена искустава у *Жени данас* служи стварању заједничког форума који повезује девојке и младе жене, које немају нужно исте проблеме, али имају сличне жеље и циљеве: бољу будућност и срећан живот.

Један пример је посебно индикативан када је реч о различитим женским искуствима. У четвртном броју часописа објављена су три писма као одговор на прву анкету. Прва два су посвећена љубавним односима, и скрећу пажњу на важност искреног разговора и конструктивне критике у партнерској вези. При том, прво писмо потписује „Млада интелектуалка” која овако размишља: „Морам признати да за једну свесну, слободоумну и еманциповану жену не може бити веће увреде од заобилазног стављања до знања да више није вољена. Ћутање је у том случају идентично лажи” (Млада интелектуалка, „Одговор једне интелектуалке”, *Жена данас*, 4/1937: 17). Треће писмо насловљено је: „Одговор раднице”. Млада жена, која издржава родитеље, двоје деце и себе, остаје без посла:

Шта да радим сада? У овом питању је и моја жеља и мој сан и моје разочарење. Сада не могу ни да мислим на то зашто не могу наћи друга који ће ме разумети и волети, који ће са мном ићи не само као са женом, већ и као са човеком, који хоће са себе да скине све окове и предрасуде. Јер питање како ћу проживети данас и од чега ћу живети сутра је у овом тренутку као један велики плашт који пред мојим очима покрива све друго („Одговор раднице”, *Жена данас*, 4/1937: 18).

Иако на први поглед делује да су у *Жени данас* сва искуства читатељици једнако релевантна и вредна, распоред ова три писма и оштар контраст међу њима указује на став уредница у погледу положаја жена. Такав став поткрепљују бројни текстови о лошем положају младих радница. Речит пример представља текст „Омладина говори”, у ком се успоставља непосредна веза између потцењеног рада младих радница и њиховог лошег здравственог стања, с једне стране, и потрошача који могу да приуште резултате тог мукотрпног рада, и то као украсе, с друге стране:

Младе девојке, младе жене, услед тешког рада, често су остареле пре времена. [...] И свуда се осећа рука младе раднице. Лепе тоалете, украси, чипке, добре посласице носе ознаку женских руку, руку младих радница. Дивећи се једној огрлици од перла, перу лепо намештену на шеширу, зар сте и за момента посумњали да су то руке младе раднице? Емаљ који се топи а

који ће постати фантастична перла, пржи очи и црвени трепавице младе, пажљиве раднице (Марија Н., „Омладина говори”, *Жена данас*, 2/1936: 6).

Мајке и ћерке

Посебну групу чине писма која тематизују односе између мајки и ћерки. У вези с искуством, тај однос нам је важан јер се у њему може видети концептуална промена о којој говори Јохана Оксала. У самеравању искустава мајки и ћерки, концепције мајки се мењају или одбацују, да би се формирале концепције које одговарају новом искуству ћерки. У анализи односа између мајки и ћерки ослањам се на увиде чувене феминисткиње, песникиње и есејисткиње Едријан Рич (Adrienne Rich).¹⁰ О генерацијском сукобу, пак, занимљиво је писала Астрид Хенри (Astrid Henry) у студији о односу другог и трећег феминистичког таласа.¹¹

Према Едријан Рич, између мајке и ћерке постоји тесна, често паралишућа и деструктивна телесна и емотивна веза. Она користи појам „матрофобије” да објасни тај однос:¹² реч је о страху од постајања сопственом мајком, те радикалном одвајању ћерке од мајке да би се ћерка развијала као слободна индивидуа. Речима ауторке: „Мајка представља жртву у нама, везану жену, мученицу” (Rich 1986: 236). Зато не чуди што патријархална друштва преко фигуре мајке подучавају ћерке о томе шта се од њих очекује (Ibid.: 243). Отуда ћерка често осећа бес *према* мајци, јер је прихватила наметања друштва, али и у име мајке која живи тежак живот (Ibid.: 243, 246–247). Одатле можемо извести следећи закључак: ћерке морају да нађу начин да изграде простор за сопствену концепцију живота и нова, другачија искуства од оних која им посредују њихове мајке. Ћеркин бес, о ком говори Едријан Рич, може представљати окидач промене о којој говори Јохана Оксала када објашњава да је могуће помоћу личног искуства мењати доминантне културне репрезентације којима је то искуство обликовано.¹³

¹⁰ Adrienne Rich, *Of Woman Born: Motherhood as Experience and Institution* (New York, London, [1976] 1986).

¹¹ Astrid Henry, *Not My Mother's Sister: Generational Conflict and Third-Wave Feminism* (Indiana University Press, 2004).

¹² Појам је увела америчка песникиња Лин Сукеник (Lynn Sukenick) у раду о Дорис Лесинг.

¹³ Јохана Оксала говори о незадовољству као окидачу за промену: „Упркос томе што су, на пример, сексуална искуства жена конструисана путем патријархалних дискурса, та искуства никада нису сасвим деривативна или сводива на те дискурсе. Могуће је, на пример, да се код жена јави макар осећање изгубљености и незадовољства доминантном културном и језичком репрезентацијом њиховог искуства, ако већ изостане посве

С друге стране, Астрид Хенри термин матрофобија повезује с дисидентификацијом, процесом који се састоји од два корака: реч је ту о препознавању сличности ћерке с мајком и одбацивању такве идентификације (Henry 2004: 7). Она сматра да су генерацијски сукоби унутар женског, односно феминистичког покрета један облик дисидентификације који карактерише и страх од поистовећивања и жеља за сопственим покретом.

О односу мајке и ћерке као специфично женској политичкој метафори и једном од средишњих проблема феминизма сведоче бројна писма у *Жени данас*, углавном објављена као одговори на анкету: *Зашићо се још нишће удале? Јесће ли срећне у браку?* Наиме, поред тога што су у борби за освајање женских права девојке и младе жене, читатељке *Жене данас*, морале да се супротставе патријархалном друштву, оличеном у фигури снажног ауторитативног мушкарца, оне су морале и да се критички поставе према својим мајкама. Тај критички однос огледа се пре свега у снажном настојању да се у брак уђе искључиво из љубави. Алтернативу (изнуђеном и несрећном) браку представља запослење, али и женска солидарност у оквиру разних друштава и секција. На основу тога може се без много оклевања претпоставити да је брак до тада – али и у то време – био једно од средстава за решавање лоше материјалне ситуације. Дobar пример представља писмо читатељке из Македоније коју мајка саветује да се уда:

А чему све то? – Кад је мени добро познат њен живот у браку са мојим оцем, који је ретко кад био трезан (а о коме је њена мајка слушала да је добар). Његови скандали у кући, њене чворуге на глави говоре о њеном браку, али говоре и мени: овако ћеш и ти проћи ако се будеш удала. Па ако је тако, брака ћу се клонити док будем могла, поготову оваквог какав је моје мајке.

Но нађем ли друга савесног, који мисли као и ја, ипак ћу се одредити за брак и доказаћу да заслужујем другарску љубав. А ако се такав не нађе радије ћу се одрећи свега, да би живела животом слободне жене, способне да привређује и себе издржава, при чему верујем да ћу остати духовно истрајна (J. C., *Жена данас*, 15/1938: 16).

Овако друга читатељка пише о мајци и браку:

Рећи ћу нешто о браку моје мајке, јер је сличан и браку других мајки, а и многих младих жена које су одгојем и предрасудама ушле у сличан брак, или имају намеру да то учине. А мислим да је то потребно и зато што нас наше мајке одгајају и шаљу у живот, па о том како ми гледамо на бракове

артикулисана феминистичка критика њихове ситуације. Управо је то незадовољство, тај раскорак између личног искуства и доминатних културних репрезентација, елемент који може да генерише критику или пак створи нове дискурсе способне да преиспитају старе.” – Johanna Oksala, „In Defence of Experience”, 396.

наших мајки, овиси и то какав ћемо ми став заузети према браку (Грд., „Одговор из Загреба”, *Жена данас*, 13/1938: 17).

Међутим, ова читатељка сматра да младе девојке могу да начине другачији избор јер су у прилици да раде и зарађују:

Јер зарађивати свој крух не у домаћинству, него ван њега, даје могућност да се жена осјети не само женом која живи за мушкарца и коју је Бог само зато створио, него човјеком, у првом реду човјеком који је раван мушком човјеку, који ради исто тако као он, па има и иста права на живот као он. Данас мисли и моја мама тако, и тешко јој је када се сјети на своју прошлост, и на садашњост још многих жена несвијесних свог положаја. Данас не жали себе и не проклиње своју ’женску судбину’, јер је нашла у дјечи пријатеља који јој је показао да се не мора онако удавати и живјети као она и њена мајка (Грд., „Одговор из Загреба”, *Жена данас*, 13/1938: 17).

Тешко да савременој читатељки ових писама може да промакне просветитељски аспект претходно наведеног цитата: ако то жели, генерација мајки може да препозна да је основ слободе у животу њихових ћерки економска самосталност, те да на тај начин увиди сопствене погрешке оличене у *браку њо сваку цену*. О плаћеном раду као услову за слободан живот говори се и у другим рубрикама часописа *Жена данас*. Рецимо, у тексту о девојкама које се нису удале јер немају мираз:

Какав је излаз из ове животне кризе, у коју су без своје кривице стицајем привредних и социјалних околности запале многе девојке из наше средине?

Потребно је прилагодити се новој друштвеној ситуацији, изменити свој начин посматрања и мишљења, и пре свега оспособити се за самосталан и независтан живот. Девојка треба да се преобрази у нову радну жену, самостално биће, које гледа отворено у живот, без ружичастих наочари и преживелих традиција. Своје личне тешкоће и свој нерешени животни проблем не сме гледати као свој лични неуспех и ради тога се осећати маловредном и потиштеном („Девојка без мираза”, *Жена данас*, 2/1936: 7).

У тринаестом броју *Жене данас*, у писму читатељке из Сплита, експлицитно је формулисан захтев младих девојка: оне желе да самостално осмисле сопствену концепцију среће уместо да слепо прихвате светоназор својих мајки. Овако читатељка о мајци:

Моја мајка говори истину кад каже: ’Колико сам се мучила за тебе, за сву децу. Колико сам препатила.’ [...] Али се моја мајка, ваљда јој је то и тешко, никада не замисли над тим да ли је мој и њен појам среће једнак. [...] Али, треба ли зато што је она била несрећна да и ја своју младост сахраним, претварајући се да је моја срећа у ономе у чему је она види, и жртвујући се тако да би она само привидно била срећна („Одговор из Сплита”, *Жена данас*, 13/1938: 18).

И даље:

Мама, ја не желим лепе собе са човеком кога не волим. Пусти ме да заснујем живот какав желим, ако хоћеш да будем срећна, да се здружим, макар и у невољи, са отвореним и вољеним човеком („Одговор из Сплита”, *Жена данас*, 13/1938: 18).

Међутим, у закључку писма, сасвим у складу са запажањем Едријан Рич да ћерка има потребу да види да њена мајка одбија да буде жртва, али и да жели да добије потврду и признање од мајке за сопствене животне изборе, читатељка помирљиво каже:

И зато што је волим, што сам, можда, и малодушна, зато што волим њене смежуране руке – а што сам сигурна да је за мене срећа нешто друго, него што је она замишља, – не удајем се. Чекам, наивно зар, док је не убедим. А ако је не убедим, без грубости за њу, ићи ћу својим путем и тражити своју срећу („Одговор из Сплита”, *Жена данас*, 13/1938: 18).

За крај, треба истаћи да у многим писмима читатељки постоји јасна свест о томе да патријархат тлачи и мушкарце (разуме се, на други начин, будући да су они – најчешће – у позицији моћи у односу на жене). Тако, на пример, две читатељке пишу на сличан начин о мужевима који тешко подносе њихову економску самосталност:

И он сам пати. Огроман је то терет ако неко више није супериоран, а само у супериорном положају може да буде човечан (Г. Р., *Жена данас*, 11, 12/1938: 24).

Још одмах у почетку дошло је до сукоба између мог мужа и мене, јер он се осећао увређен што се налазимо на истом ступњу привређивања. Размислила сам о узроку који изазива те сукобе, и дошла сам до закључка да су они последица васпитања које се вековима даје мушкарцима, по коме су они господари жениног кретања, по коме се увек и у свакој прилици има пазити на њихов комодитет, тако да и када се жена изједначила с њима у духовном и привредном погледу, они ипак желе да је виде као себи потчињену (Марија Ђорђевић, „Из Улциња”, *Жена данас*, 11, 12/1938: 24).

На основу наведених примера може се закључити да су самопоштовање и слобода жене резултат чињенице да је она у стању да брине сама о себи, то јест да је економски независна. Међутим, пошто некада ни плаћени рад није био довољан (на пример, у случају младе раднице која с тешком муком издржава целу породицу), у часопису се посвећује пажња анализи различитих фактора који доводе до сиромаштва у друштву као и могућим решењима за такво стање (поновићу овде питање из текста „Девојка без мираза”: „Какав је излаз из ове животне кризе, у коју су без своје кривице стицајем привредних и социјалних околности запале многе девојке из наше средине?” – *Жена данас*, 2/1936: 7). Освешћеност

редакције, сарадница и ауторки часописа *Жена данас* у погледу друштвене неједнакости те положаја најслабијих у једном друштву код данашње читатељке и академске раднице изазива осећање носталгије, али и самокритику: Како данас користимо освојене позиције моћи? Да ли нешто радимо како би се побољшао положај најслабијих и најугроженијих у савременом друштву?

Закључак

Најмање су два могућа аспекта анализе писама читатељки у часопису *Жена данас*. С једне стране, анализа писама читатељки представља прилог историји приватног, свакодневног живота жена у периоду пре Другог светског рата, као и покушај теоретизације забележених личних искустава. Занимљиво је да је на значај испитивања личног искуства то јест приватних живота указала управо једна од ауторки овог часописа – Вера Штајн Ерлих (1897–1980). Позната социјална и културна антрополошкиња из Хрватске, која се посебно занимала за положај жене у руралним крајевима, овако каже о улози приватног живота у истраживању:

Ми заправо и не знамо како живе друге жене данас, ми чак често не знамо ни како живи наша сусједка, наша сестра и пријатељица у својим интимним односима, а камоли да бисмо имали преглед преко живота читавих слојева по разним крајевима. А ако не познамо породични живот, осим оног ситног исјечка из властитог искуства, не знамо ништа, чак не знамо ни толико да бисмо могли радити у јавности око бољих животних форми за велики број других жена, за читаву омладину (Вера Штајн Ерлих, „Како живе жене у разним крајевима”, *Жена данас*, 8/1937: 4).

С друге стране, на основу анализе екстензивно цитираних делова писама у овом раду, и њиховог смештања у шири контекст часописа, јасно је да се „лично искуство“ користило као образовно средство у феминистичкој (и) политичкој борби. Речима „Редакције” часописа:

И одговори да се нема времена мислити на своје личне ствари када нам прети опасност од глади или већ патимо од ње – неправилни су, или, коначно, ако су тачни сведоче о једном оскудном животу, нарочито наше омладине. Јер изградња целокупне личности, за човека или жену који се боре за опште идеале, мора бити на првом плану. Затим, изврстан страх од залажења, искреног и критичног, у свој лични живот, и страх пред тим да се то не да исправити у данашњем хаотичном времену, не уливају много поверења у људе који неће – бар мало покушати да свој лични живот, данас и овде, изграде према својим новим, напредним, идеолошким принципима. [...] Ведрa и поносна на свој пронађени прави пут на плану друштвене

делатности, нова омладинка се не плаши тешкоћа свог личног живота и не жели да своју личност ушкопи у некакве, тобож 'начелне' тврде обруче, већ своју еманципацију каналише у правцу изградње свих њених квалитета, осећајних и интелектуалних, ради стварања ведре и енергичне, пуне живота, жене (*Жена данас*, 7/1937: 20).

Примери из живота обичних девојака и младих жена из разних друштвених слојева, било аутентични било „измишљени”, служили су да покажу како се све може живети, као и шта су главни друштвени и феминистички циљеви младих комунисткиња. Сам часопис вршио је својеврсну мобилизацију младих жена за те циљеве. То нас, наравно, наводи на размишљање о могућем јаком утицају личних примера и искустава у свесном напору преобликовања друштвених образаца.

ЛИТЕРАТУРА

- Бараћ, Станислава. „Жена данас (1936–1940)”. У: С. Бараћ, *Феминистичка контрјавност. Жанр женског портрета у српској периодици 1920–1941*. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2015. 188–236.
- Моханти, Чандра [Mohanty, Chandra Talpade]. „Feminist Encounters: Locating the Politics of Experience”. In: *Destabilizing Theory: Contemporary Feminist Debates*. Edited by Michèle Barrett, Anne Phillips. Stanford University Press, 1992. 74–92.
- Моханти, Сатја [Mohanty, Satya P]. „Identity, Multiculturalism, Justice”. *Literary Theory and the Claims of History. Postmodernism, Objectivity, Multicultural Politics*. Cornell University Press, 1997. 198–253.
- Оксала, Јохана [Oksala, Johanna]. „In Defence of Experience”. *Hypatia*, vol. 29, no 2 (Spring 2014): 388–403.
- Рич, Едријан [Rich, Adrienne]. *Of Woman Born: Motherhood as Experience and Institution*. New York, London, 1986.
- Скот, Џоан [Skot, Džoan]. „Iskustvo”. *Feministkinje teoretizuju političko*. Prir. Džudit Batler и Džoan Skot. Prevela Adriana Zaharijević. Београд: Centar za ženske studije i istraživanje roda, 2006. 39–57.
- Фос, Карен, Соња Фос [Foss, Karen A., Sonja K. Foss]. „Personal Experience as Evidence in Feminist Scholarship”. In: *Western Journal of Communication*, 58 (Winter), 1994: 39–43.
- Хенри, Астрид [Henry, Astrid]. *Not My Mother's Sister. Generational Conflict and Third-Wave Feminism*. Indiana University Press, 2004.
- Хол, Стјуарт [Hall, Stuart]. „The Question of Cultural Identity”. *Modernity and Its Futures. Understanding Modern Societies*. Edited by Tony McGrew, Stuart Hall, David Held. Polity Press, 1992. 595–634.

Ana Kolaric

CORRESPONDENCE IN THE MAGAZINE *ŽENA DANAS (WOMAN TODAY)* 1936–1940:
“PERSONAL EXPERIENCE” / COMMON DEBATE

Summary

This essay analyzed correspondence in the magazine *Žena danas (Woman Today)* 1936–1940. It also focused on the complex nature of “personal experience” and its use in feminist theory and methodology. The essay’s main argument is that “personal experience” in correspondence was employed as an educational tool in the feminist and political struggle; thus, it can be seen as a basis for politics of solidarity. Special attention was given to the exploration of the role of paid labour in the lives of free, emancipated women.

Keywords: *Žena danas (Woman Today)*, “personal experience”, feminist theory and methodology, communist youth and working women, paid labour and freedom

Исидора ГРУБАЧКИ*

Inštitut za novejšo zgodovino v Ljubljani

Централноевропейски универзитет у Будимпешти/Бечу

АНГАЖМАН ВЕРЕ ШТАЈН ЕРЛИХ У ЧАСОПИСУ *ЖЕНА ДАНАС* (1936–1940)

Айстпракӣ: Овај рад представља анализу научног рада Вере Штајн Ерлих из тридесетих година двадесетог века и њеног ангажмана у часопису *Жена данас* (1936–1940). Тврди се да је ангажман Вере Штајн Ерлих у *Жени данас* одраз њеног научног рада и феминистичких, антифашистичких и пацифистичких уверења које је делила с уредницама часописа. Теме на које је стављен посебан нагласак су: нова педагогија и трансформација школског система, однос активизма и научног истраживања, положај жена на селу, омладинско и женско организовање.

Кључне речи: *Жена данас* (1936–1940), образовање, нова педагогија, трансформација школског система, истраживања о породици, феминизам, пацифизам, антифашизам, сељанка, омладинске организације

Увод

Вера Штајн Ерлих (Vera Stein Erlich, Загреб, 1897 – Загреб, 1980), југословенска психолошкиња, педагошкиња, феминисткиња, социјална и културна антрополошкиња, и прогресивна интелектуалка јеврејског порекла данас је најчувенија по студији о породичним односима и положају жена у руралним крајевима Југославије. Мање је познато да је, у време када је започела то важно истраживање крајем тридесетих година двадесетог века, Ерлих била стална сарадница часописа *Жена данас*. Ангажман Вере Штајн Ерлих у *Жени данас* тема је овог текста.¹

Вера Штајн Ерлих рођена је у Загребу у богатој породици архитекте Адолфа Ерлиха. Након школовања у Загребу, одлази у Берлин и Беч на студије психологије и педагогије, где је између осталог похађала предавања Алфреда Адлера,² пионира индивидуалне психологије. Почетком тридесетих година,

* isidora.grubacki@inz.si

¹ Овај рад написан је 2016. године, пре ауторкиног уписа на мастер студије компаративне историје на Централноевропском универзитету у Будимпешти. Делови рада интегрисани су у сам мастер рад, одбрањен 2017. године (Grubački, 2017).

² Идеје Алфреда Адлера значајно су утицале на разумевање педагогије и образовања Вере Штајн Ерлих. Психијатар, аутор и професор у Бечу Алфред Адлер (1870–1937) развио

почиње да пише за известан број лево оријентисаних омладинских и активистичких часописа, укључујући и *Жену данас*, а са својим мужем, доктором Беном Штајном, организовала је центар окупљања леве интелигенције у њиховом стану у Загребу (Feldman 2012: 328–330). Преглед најважнијих радова Вере Штајн Ерлих одсликава широк распон њених интересовања. Ерлих у књигама *Колективни рад у савременој школи* (1933), *Индивидуална психологија у школској пракси* (1934) и *Метода Монџесори* (1934) југословенској јавности представља нове школске методе и праксе с којима се упознала током боравка у иностранству. Године 1936. издаје књигу *Данашње дијете* која је, према једном приказу у *Жени данас*, „веродостојан пресек утицаја друштвене средине и манифестација код детета њиме изазваних” („Књиге”, *Жена данас*, 8/1937: 21). Годину дана касније, Вера Штајн Ерлих започиње поменуто истраживање о породичним односима у југословенским селима. Ауторкини текстови из петог и осмог броја *Жене данас* својеврсни су документ истраживања насилно (и привремено) прекинутог Другим светским ратом. Након Другог светског рата, Вера Штајн Ерлих ради на Универзитету Калифорније – Берклију у периоду од 1952. до 1960. године, где се окреће антрополошком раду (Baskar, 2020), а по повратку у Југославију предаје социјалну антропологију на Филозофском факултету и Факултету политичких наука у Загребу.³ У том периоду објављени су њени најважнији радови из области социјалне антропологије, студије *Породица у трансформацији*⁴ (1966) и *У друштву с човјekom: итрагом његових културних и социјалних тековина* (1978).

О ауторкином интересовању за теорију и праксу југословенских феминистичких покрета, као и о њеној спремности да се у јавности заложу за феминистичке идеје, непосредно сведоче текстови објављивани у београдским часописима *Жена данас* и *Животи и рад*, као и у загребачком недељнику *Жидов*. Према Лидији Склевички (Lydia Sklevicky), публицистичка и јавна делатност Вере

је своју теорију супротстављајући се Фројдовим и Јунговим теоријама. Једна од кључних ствари с којима се није слагао с Фројдом тичала се Фројдових схватања да је репресија последица живота у заједници и, друго, да су жене инфериорне у односу на мушкарце. Игнорисан од стране шире академске заједнице, Адлер се окренуо директном раду с људима, и био подстакнут не доказивањем теорије, већ могућношћу помагања људима. Као и Ерлих, Адлера је интересовао однос заједнице и појединца (Maniacci, 2011: 1–10; Grubački, 2017: 70–71). Важно је споменути и да је теорија индивидуалне психологије била је изузетно утицајна у контексту међуратног периода у Југославији, а поред бројних новинских прилога доказ томе је и чињеница да је његову књигу *Индивидуална психологија: пракса и теорија* на српски језик превела једна од најважнијих феминисткиња међуратног Београда и прва професорка на Универзитету у Београду Ксенија Атанасијевић (1894–1981). Књига је објављена у Београду у издању Космоса и Геце Кона 1937. године. Циркулација идеја индивидуалне психологије у источној централној и југоисточној Европи у првој половини двадесетог века тренутно истражује Луција Бакшић, докторандкиња на Хумболтовом Универзитету у Берлину.

³ Видети и Baskar, 2021.

⁴ Прво издање студије објављено је 1964. у Загребу под називом „Породица у трансформацији: студија у три стотине југословенских села”, а затим и у Америци 1966. под називом „Yugoslav Family in Transition”. Друго југословенско издање објављено је 1971. у Загребу под називом „Југославенска породица у трансформацији”.

Штајн Ерлих „надахнута је критичким ангажманом у ширем контексту борбе за демократизацију друштва тридесетих година” (Sklevicky 1996: 255).

У овом тексту скренућу пажњу на начин на који су неке од кључних тема из истраживачког рада Вере Штајн Ерлих проналезиле пут до шире јавности у часопису *Жена данас*. С обзиром на то да је *Жена данас* излазила од 1936. до 1940. године, ограничићу се на радове и истраживања Вере Штајн Ерлих из тридесетих година двадесетог века, односно на тему нове педагогије и на истраживања о породици започета 1937. године. Уз то, дотакнућу се и питања омладинског организовања, положаја жена на селу и односа научног истраживања и активистичке праксе. При анализи часописа осврнућу се на (неке) текстове Вере Штајн Ерлих, али и друге објављене текстове које сматрам важним за дату тему. Тврдим да је ангажман Вере Штајн Ерлих у *Жени данас*⁵ одраз њеног дојдашињег рада и интересовања, али и једног специфичног погледа на свет који је делила са сарадницама и сарадницима часописа *Жена данас*. Тај поглед на свет одликује се феминистичким, антифашистичким и пацифистичким уверењима, али и идејом да се ангажманом у јавној сфери може и мора утицати на промену друштва у складу с тим уверењима.

Текст се састоји из три дела. Тема првог дела је расправа о образовању који се води у педагошким радовима Вере Штајн Ерлих и у *Жени данас*. Оквир другог дела је истраживање о породици, а у вези с тим говори се о односу научног истраживања и активизма и о положају жена на селу. У трећем делу анализира се текст Вере Штајн Ерлих „Омладинска питања”.

Нова педагогија: расправа о образовању и рајн незнању

Накладна књижара *Минерва*, почетком тридесетих година 20. века, издаје три књиге Вере Штајн Ерлих у оквиру библиотеке нове педагогије. Реч је о радовима о теорији и пракси нових школа с којима се ауторка непосредно упознала током својих студија у иностранству. Прва књига описује колективни рад на основу америчке пројекат-методе у берлинским школама, стављајући га у контекст процвата нове педагогије у Немачкој у периоду од доласка на власт лево оријентисаних партија 1918. године, па до слома социјалних реформи и успона националсоцијалиста 1933. године. Друга књига, која се тиче школске праксе бечких индивидуалних психолога, наглашава васпитну функцију школе која омогућава појединцима да се прилагоде реалности пуној конфликта проузрокованих драстичним променама у породичном и економском животу. У трећој књизи, индивидуалистичка метода Монтесори према искуству немачких, италијанских и холандских школа унеколико је проблематизована питањем да ли се циљеви ове методе крећу прогресивном линијом, уз истицање да је њен теоријски и практички недостатак становиште да су сва деца у свакој позицији

⁵ У *Жени данас* објављено је пет текстова Вере Штајн Ерлих: „Политичка права жена”, *Жена данас*, 1/1936: 15), „Истраживања о породици”, *Жена данас*, 5/1937: 7, 8), „Како живе жене у разним крајевима”, *Жена данас*, 8/1937: 4, 5), „Омладинска питања”, *Жена данас*, 14/1938: 15, 16), „О дечијој литератури”, *Жена данас*, 17/1938: 6).

једнака, те да се она већ тада налази у близини католичко-црквених и фашистичких настојања (Ерлих, *Метода Монџесори*, 1934: 4).

Представљајући три методе нових школа, Вера Штајн Ерлих заправо критикује традиционалну институцију школе и покреће разговор о нужности трансформације југословенског школског система. Књиге су намењене оним наставницима, омладини и родитељима који су незадовољни стањем у школама и који желе да на посредан или непосредан начин учествују у трансформацији „нездоровог школског система” у коме је „градиво превелико да би одгој био могућ” и у ком се омладина троши „у механичком неинтересантном учењу, у борби за оцене, у очајном настојању да освоји и одржи своје мјесто у средњој школи” (Ерлих 1933: 4–5). „За оне људе, који су задовољни с данашњом школом, одгојем, дјечјим и омладинским животом, ове књиге нису”, истиче јасно ауторка (Ibid.: 4).

Кључни став је да примери метода нових школа не значе много уколико се не упореде и не повежу с општим социјалним и економским приликама из којих су произашле. Идеје нових школа представљене у овим књигама тичу се, између осталог: одгоја у заједници и за заједницу, уске везе с фактичким животом, противљења ауторитету, коедукације према промењеном положају жене (Ibid.: 5).⁶ На који начин се путем ових метода прави, за ауторку тако важна, веза између школе и живота? Колективна метода, на пример, омогућава стварном животу да непосредно уђе у школу тако што деца у складу са својим интересовањима бирају теме од опште и актуелне важности, које затим колективно изучавају. Даље, за методу индивидуалне психологије нарочито је важна идеја социјалне детерминације, која подразумева да на формирање сваког карактера утичу конкретне друштвене околности, али и идеја да се утицај друштва на човека не види као једносмеран, јер „својим реакцијама човјек и опет дјелује на друштво, мијења га и обликује, као и оно њега” (Ерлих, *Колективни рад у савременој школи*, 1934: 15). Насупрот томе, метода Монтезори критикована је управо због недовољне повезаности школског програма са стварним животом деце и због тога што не спрема децу за живот у заједници. Када је реч о проблему положаја жене, Лидија Склевицки наглашава да је проблематика односа међу половима лајтмотив плодног и ангажованог дела Вере Штајн Ерлих, те да

⁶ Ове идеје блиске су заправо савременом схватању критичке педагогије, која полази од проблема неједнакости у друштву и тежи да такву ситуацију промени. У тексту „Педагогија и одговорност: размишљања о настави књижевности”, Ана Коларић даје кратак опис критичке педагогије: „Критичка педагогија трага за начинима да се промене односи утемељени на неједнакости и обесправљености једних а повлашћености других како у установама тако и у друштву. Критичким педагозима је стало да уоче друштвену неправду, али и да утичу на промену постојећег стања” (Ана Коларић, „Педагогија и одговорност: размишљања о настави књижевности”. *РЕЧ*, 83/2013: 96). С друге стране критичке педагогије стоји традиционална педагогија, односно стара форма и садржај који се, према Вери Ерлих, морају мењати. Ипак, Вера Штајн Ерлих не представља нове методе без резерве и у искључиво позитивном смислу. Док метода колективног рада у берлинским школама заиста може послужити као пример успешне методе блиске идеји критичке педагогије, метода Монтезори проблематизује се као потенцијално фашистичка (Ерлих, *Метода Монџесори*, 1934: 27).

је с тим у вези у педагошким радовима „нагласак на критици сполног детерминизма у дистрибуцији моћи и хијерархијској структури обитељи, те специфичној социјализацији женске и мушке дјецe” (Sklevicky 1996: 252).

Уколико бисмо ове идеје уопштили, дошли бисмо до закључка да, према Вери Штајн Ерлих, трансформација школског система мора бити у складу с идејама једнакости и солидарности у заједници, односно феминистичким и антифашистичким идејама. Осим тога, читатељки се шаље порука да је неопходно одбацити илузију да је промена могућа без обрачуна с браниоцима старих форми и садржаја, а примере и могућности другачијег рада у школама, сматра ауторка, треба користити као оружје у том обрачуну и тиме и својим примером показати „несносност данашње ситуације и могућности промјене” (Ерлих 1933: 7). Приступ и уверења Вере Штајн Ерлих у вези с трансформацијом школског система су борбени: користећи ратне метафоре за пацифистичке циљеве, она истиче да је „војска напредне педагогије повезана [је] лозинкама и главним оружјем”, као и да „они желе напредак за све, зато су им и методе за свакога схватљиве и рационалистичке” (Ibid.). Насупрот њима, противници нове педагогије, сматра Ерлих, одбацују разум мистификујући сопствену идеологију ирационалним фразама, како би сакрили циљеве као што је, на пример, спремити млађе за нови рат (Ibid.).

Вера Штајн Ерлих у својим стручним педагошким и психолошким радовима покреће расправу о образовању и трансформацији школског система. Међутим, да би трансформација школског система била могућа, неопходни су, између осталог, медији који омогућавају да се у расправу о променама укључи много шири круг људи. У *Жени данас*, феминистичком гласилу са скривеном комунистичком агендом, образовање је једна од кључних тема, а просветитељска функција часописа је експлицитно наглашена. У атмосфери тридесетих година двадесетог века, у време када у Шпанији букти грађански рат а Други светски рат је на помолу, експлицитна пацифистичка и антифашистичка оријентација неприкосновене су за редакцију *Жене данас*. У овом контексту треба разумети и борбеност Вере Штајн Ерлих, односно њено коришћење ратне метафорике – борбеност је прихватљива јер се ради о „војсци” напредних педагога, а не о, рецимо, нацистичкој војсци. С тим у вези, и Станислава Бараћ наглашава да су концепти антифашизма и феминистичког пацифизма неодвојиви у том времену, илуструјући то чињеницом да је у првом броју овог првенствено феминистичког часописа, чак пре „Уводне речи” уредница објављен чланак Габријел Дишен, председнице Светског комитета жена против рата и фашизма, у коме се истиче да је у том тренутку најважније поље рада за жене – борба за мир Бараћ (2015: 192).

Као и у радовима Вере Штајн Ерлих, за расправу о образовању у *Жени данас* важне су идеје антифашизма, пацифизма и феминизма. У истом, првом броју часописа у ком се пре уводне речи експлицира да је борба за мир ново поље рада за жене, школа је проблематизована као потенцијални инструмент којим држава може спроводити фашистичку и ратну образовну политику. У чланку под називом „Хансов рођендан” (*Жена данас* 1/1937: 18), једна мајка у Немачкој описује немогућност да васпита своје дете у складу са сопственим пацифистичким уверењима. Када осмогодишњи Ханс за рођендан затражи играчке којима може да се игра рата (тенк, војнике, оклопњачу) и по кући пева ратнохушкачке

песме које је научио у школи, мајка није у могућности да му то забрани због страха да ће њој и мужу, уколико се сазна за њихова уверења, школске власти одузети право васпитања детета. У немачким школама од 1933. деца су васпитана у ратном духу и уче се да је „онај који не жели рат издајица отаџбине, кукавица и дрипац” (Ibid.). Иако конкретно говори о ситуацији у Немачкој, присуство овог чланка у *Жени данас* имплицира да је слична ситуација могућа и у југословенским школама. У таквим друштвеним околностима, часопис *Жена данас* преузима иницијативу и поред борбе за мир објављује једну другу врсту рата која би довела до трансформације друштвених околности и школског система, потпуно у складу с ратним метафорама Вере Штајн Ерлих – рат незнању.⁷

Попут метода напредне педагогије, текстови часописа *Жена данас* имају за циљ да буду рационалистички и за свакога схватљиви. Осим тога, у Југославији је ово „прво женско гласило које је срећно спојило доследан феминистички активизам са допадљивошћу широј публици” Бараћ (2015: 190). У *Жени данас* демистификују се ирационална уверења и објашњавају се друштвене појаве пажљивим и разумним испитивањем из различитих углова и трагањем за њиховим узроцима. Неколико текстова из *Жене данас*, који приказују узроке неуспеха у школи, добар су пример за овај приступ проблемима. У педагошким чланцима и текстовима који се тичу дечјег васпитања и школовања, у првом реду се одлучно и аргументовано одбацује идеја наслеђа, иначе врло блиска фашистичкој идеологији. Судаћи по чланку о књизи „Економско стање и успех у школи” др Мите Ђурића (*Жена данас* 7/1937: 22), проблем наслеђа налази нарочито плодно тле у школама, где школски радници узроке огромног процента неуспеха у школама објашњавају једноставно фаталном неспособношћу деце. Међутим, у тексту се тврди да неспособност није урођена, већ да успех деце зависи од мноштва спољних фактора који утичу на њихово формирање, те се инсистира на директној вези између школе и друштва:

Задржаћемо се, углавном, на оним детаљима који јасно говоре шта је све потребно да би једно дете могло правилно напредовати: здрав стан, довољна исхрана, доста сунца, чистог ваздуха, умерен рад и одмор, разнонада, спорт и друго. Колико ученика има ове услове за рад? („Економско стање и успех у школи”, *Жена данас*, 7/1937: 22)

Сви ти фактори, наравно, условљени су економским стањем породице из које дете долази, а према овом тексту чак 80% београдских породица „осуђене су на закржљавање ради слабог економског стања” (Ibid.). На крају приказа, закључује се да ова књижица може да послужи као „солидан прилог раду на реформисању школе, које се данас неизбежно намеће” (Ibid.).

Економско стање породице још знатније утиче на услове школовања деце на селу. У тексту „Деца на селу” (*Жена данас*, 14/1938: 19) поред готово натуралистичких описа прљавштине кроз коју деца пролазе на путу до школе и

⁷ Овај израз употребљен је у тексту „Сеоска учитељица у влади” (*Жена данас* 2/1937: 5). Употребљава га у контексту непросвећености сеоског становништва у Француској Сузана Лакор, сеоска учитељица из Француске, која у једном тренутку постаје, како је потписана, „потсекретар министарства за васпитање деце”.

нехиџијенских услова у самој школи, до изражаја долази и проблем нередовног похађања наставе:

Изостанци у школи најбоље сведоче у каквом су положају деца, нарочито женска. Не задржава их код куће само болест. Кад мајка опере кошуљицу или хаљиницу, дете остане јер нема шта да обуче. А задржава их код куће и посао (Ibid.).

Нарочито се, дакле, истиче проблем положаја женске деце. Вера Штајн Ерлих сматра да је у друштву пуном неједнакости од пресудне важности за конституисање карактера да ли је дете женско или мушко, и то наравно не због некаквих урођених способности, већ због тога што се женско дете у датим социјално-економским приликама „просуђује као човјек другог степена” (Ерлих, *Колективни рад у савременој школи*, 1934: 30)⁸. Када описује споменути концепт социјалне детерминације, Ерлих даје пример који демистификује како идеју наслеђа, тако и устаљено мишљење о односима међу половима:

Хоће ли слабашна дјевојчица особито вјежбати тијело да надмаши браћу и дјечаке из сусједства, или ће остати мала маза са милим погледом и великим захтјевима, којима ће сваког доживотно упрезати у своју службу, или ће опет интелектуалним развојем задивити физички надмоћну околину, то не овиси о њеној природној способности, а ни о њеној тјелесној конституцији, него о том, како околина просуђује и сусреће ову њену слабу грађу, те како јој показује све могуће компензације и свој суд о њиховим вриједностима и њиховој важности у друштву (Ibid.: 14).

У чланку „О лијености” (*Жена данас*, 21/1939: 20), сестра Вере Ерлих Штајн потписана као Ина Ерлих-Шварц (касније Ина Јун Брода, 1899–1983), узроке неуспеха у школи проналази у погрешном педагошком приступу учитеља и родитеља детету, али и у погрешно постављеном школском програму. У овом чланку даје се савет мајци која не зна шта да ради поводом лењости свога сина и његовог неуспеха из једног конкретног школског предмета – историје. Ауторка одбацује вероватноћу да је заиста реч о лењости детета, тврдећи да се пре ради о „неспособност[и] учитеља и мањкавост[и] наставног система, који не знају, или неће, приближити дјечјем интересу предмет њиховог студија”. У школском програму важно је да веза између предмета који деца уче и света који их окружује буде самој деци видљива и разумљива, те да на тај начин деца уче да боље разумеју свет који их окружује и живот у њему. Ауторка проблематизује садржај градива на једноставан и упечатљив начин, и на примеру историје вешто објашњава како приближити овај предмет деци и зашто је то важно:

На подручју историје има такођер сва сила оригинално схваћених приказаних историјских романа и радова, који би могли побудити у дјечаку интерес за тај предмет. Дјецци треба пружити могућност овакове лектире,

⁸ Поред тога да ли је дете мушко или женско, наводе се следећи услови: органска грађа човека, социјално-економска ситуација породице, констелација у фамилији и одгој (Ерлих, *Колективни рад у савременој школи*, 1934: 30–33).

да би из мртвих имена настале за њих блиске и познате фигуре, за које би се могли одушевљавати. А цијела историја, која им се сада чини као бесмислени редослијед ратова и политичких промјена, постала би тада и интересантан приказ развоја човјечанства, његове материјалне културе и духовног напретка (Ibid.).

С друге стране, када је реч о форми образовања, ауторка текста препоручује два нова приступа:

Ми би вам савјетовали, да нађете способнијег инструктора, који неће ћаку као пасивном објекту точити школско знање у празну и уморну главу, или још боље вриједног и симпатичног школског друга вашег сина, који би с њиме радио историју, а за узврат, евентуално, добио од вашег дечка подуку и помоћ из предмета, у којима је ваш дечко јак. Том би се замјеном истовремено дигла његова самосвијест, која је свакако важнија за његов даљни живот него повремене и пролазни неуспјех у једном предмету (Ibid.).

Овај текст указује на најмање три ствари које су суштинске за разумевање образовања. Прво, родитељима се шаље порука да се неуспех деце у школи не може поправити опомињањем и кажњавањем, већ применом другачијих и напреднијих педагошких метода. Друго, демистификује се ауторитет учитеља и институције школе и, у складу са уверењима Вере Штајн Ерлих, износе се аргументи и другачије могућности, који родитељима могу послужити као оружје у обрачуну с нездравим школским системом и борби за његово побољшање. На крају, указује се на то да сврха образовања није пуко усвајање и репродукција знања, већ развој самосвесног појединца који разуме свет који га окружује и учествује у његовој промени набоље.

Наведени примери текстова из *Жене данас* илуструју сличност приступа уредница *Жене данас* и Вере Штајн Ерлих теми образовања. Осим тога, они осветљавају кључне проблеме нездравог југословенског школског система. Нагласак је на критици традиционалне институције школе и идеји о нужности трансформације југословенског школског система. Такође, истиче се веза између стварног живота и школе, која подразумева школовање у складу са идејама феминизма, пацифизма и антифашизма. То имплицира да је циљ школовања развој самосвесног појединца – нарочито појединке – који разумеју свет у коме одрастају и живе. Последњи текст, идејом да два школска друга могу један другом помоћи да савладају градиво, отвара још једну значајну тему која је у вези с неформалним образовањем. Реч је о омладинском организовању, врло важном и за Веру Штајн Ерлих; о томе ће бити више речи у трећем делу текста.

Истраживања о породици: однос научног истраживања и активизма

Друга важна тема истраживачког рада Вере Штајн Ерлих тиче се односа у породици, с нагласком на положају жене и омладине у патријархалној сеоској по-

родици. Иако је занимање за односе у породици видљиво и у педагошким радовима, коначан облик оно добија у научној студији „Породица у трансформацији: студија у три стотине југословенских села” (1966).

Овде ћу се усредсредити на само истраживање, будући да оно започиње у време када Вера Штајн Ерлих објављује у *Жени данас*. Наиме, у пролеће 1937. године, студенти из Босне, огорчени положајем жена у тим крајевима, предложили су Вери Штајн Ерлих да пише чланке за напредне часописе о положају муслиманске жене.⁹ Како сама објашњава, Ерлих не пристаје да уђе у борбу против зара и фереце, али радо пристаје да изучава муслимански породични живот. Заједно са студентима саставља упитнике који би касније били попуњени. Тог лета, током једног семинара у Словенији, истраживању се с одушевљењем прикључују млади учитељи из читаве земље, чиме оно престаје да се тиче искључиво муслиманског породичног живота и добија шире југословенске размере. Послато је преко хиљаду упитника, а триста пет било је уредно попуњено и послато назад. На тај начин, истраживање је прерасло у величанствени колективни пројекат, како га описује Кјара Бонфијоли (Chiara Bonfiglioli) у свом тексту о антрополошким истраживањима Vere Штајн Ерлих.¹⁰

У време истраживања, опасност од немачких нациста је готово опипљива и нестрпљивост истраживача расте. Ерлих наводи два разлога нестрпљивости учитеља и студената који су учествовали у истраживању. Први разлог је што су истраживачи из патријархалних крајева хтели да истраже старинске обичаје пре него што они нестану (Ерлих 1971: 15). Ова нестрпљивост показала се оправдано, јер после четири године непријатељске окупације Југославије „сачувани су само остаци некадашњег патријархалног живота” (Ibid.: 17). Други разлог је имао активистичку црту. Истраживачи су желели да јавност сазна „о великој биједи, непросвијећености и концентричном притиску на сељацима у многим крајевима” (Ibid.: 15). Нарочито су били револтирани положајем жена на селу, указујући на високи проценат њихове смртности. Како наводи Ерлих, „жеља истраживача да активно помогну селу још је надилазила њихов научни интерес” (Ibid.). Овај коментар наводи нас да поставимо питање какав Вера Штајн Ерлих однос има према научном истраживању, а какав према активизму?

У тексту „Истраживања у породици” (*Жена данас* 5, 6/1937: 7–8), Вера Штајн Ерлих заступа тезу да је озбиљно социолошко истраживање неопходно како би се утврдиле чињенице о стању и променама у породици. Истраживања су важна јер би могла дати истиниту слику о стању породице наизглед разорене након рата и економске кризе, о којој постоје две струје мишљења:

⁹ При опису истраживања у 1937. години, ослањам се на: Ерлих Штајн, Вера. Умијесто предговора. *Породица у трансформацији*. Вера Штајн Ерлих. Загреб: Либер, 1971. 13–17.

¹⁰ Текст је доступан на интернет адреси: Bonfiglioli, Chiara. “‘An age fated to vanish’: Vera Stein Erlich’s Anthropological Records of Interwar Yugoslavia”. Clio-online / Themenportal Europäische Geschichte 2006-2016. <http://www.europa.clio-online.de/site/lang_en/ItemID_547/mid_11428/40208214/default.aspx>

Једни тврде да је распадање породице пролазно, само знак изопачености послератног живота, и да ће се успоставити стари ред породичног живота, јер је он вечни, а темељи се на биолошким чињеницама и на етичком устројству човека. Други тврде, да се породица у старој патријархалној форми неће никад више успоставити, јер је њена економска база преживела. Они тврде да ће еманципација жена и деце у будућности још много јаче напредовати, да ће ауторитет оца породице све више ишчезавати, а да ће функције породице постати све мање (Ibid.: 7).

Ерлих сматра да се без истраживања не може са сигурношћу тврдити ни једно ни друго, иако признаје да је једно од та два мишљења ипак ближе стварности која се свакако разликује од описа породице у моралним читанкама и у сентименталним новелама неких (других) женских часописа. Стварност према „истинитијој” струји мишљења је таква „да велики део породица не испуњава данас више функцију да храни и брани своје чланове, да повољно одгаја децу и прилагођује их стварном животу, да пружа неку сигурност против животних потешкоћа брачним друговима а нарочито жени” (Ibid.). Слична истраживања вршена су тридесетих година у западним европским државама, међутим, резултати тих истраживања тичу се превасходно високо индустријализованих западних народа, док је ситуација у Југославији знатно другачија, па се самим тим и контекст истраживања значајно мења:

У овим аграрним земљама које су тек пре кратког времена изашле испод зависности од турског феудалног царства, остала је делимице патријархална породица нетакнута. У сељачким задругама живи остатак патријархалног доба тако неуздрано као нигде другде на свету. Након врло кратке епохе либералног и демократског развитака, надошла је оштра економска криза, која је особито тешко погодила ове аграрне земље. Настао је економски и културни застој и сасвим специфична ситуација: прелаз патријархалног господарства и живота у превирања, која су у вези са тешком економском кризом (Ibid., 8).

Истраживања о породици и ауторитету нису важна само за научну заједницу, сматра Ерлих, већ за сваког појединца, а нарочито за жене (Ibid.). У оквиру овог истраживања, истакнута је и улога *Жене данас* као медија за јавни разговор о положају жене у породици и друштву. Ерлих поручује да „интерес *Жене данас* одговара смеру тих истраживања”, те се позивају читатељке листа да „изнесу интересантна опажања и упозоре на могућност истраживања или понуде своју сарадњу” (Ibid.). Дакле, сам часопис свесно преузима улогу медија за јавни разговор о положају жене у породици и друштву. И истраживање и јавни разговор о породичном животу су важни, јер дају слику о томе како живе други, а нарочито како живе друге жене. Текст Вере Штајн Ерлих „Како живе жене у разним крајевима” поставља управо тај проблем као кључан:

Ми заправо и не знамо како живе друге жене данас, ми чак често не знамо ни како живи наша сусјетка, наша сестра и пријатељица у својим интимним односима, а камо ли да бисмо имали преглед преко живота читавих

слојева по разним крајевима (Вера Штајн Ерлих, „Како живе жене у разним крајевима”, *Жена данас*, 8/1937: 4).

Осим тога, у том тексту се тврди да је „јачо тешко углавити неке норме за породични живот, јер се не смије никада пуштати из вида да породични живот није нешто апсолутно, нешто одувијек устаљено” (Ibid.), већ зависи од многих околности и разликује се у различитим регијама.

Испрва делује да Вера Штајн Ерлих заузима благу дистанцу према активизму, стављајући у први план важност објективног научног рада. Међутим, уколико пажљиво прочитамо њене текстове, приметимо да Ерлих сматра објективни научни рад важним управо зато што он „доводи људе до свијести и неправедности које постоје и које се могу промијенити” (Ibid.). Њен истраживачки рад увек је у функцији промене друштва. У том смислу, порука би могла гласити да, као што школа мора имати везе са свакодневним животом деце, тако и (сваки) научни рад мора бити усмерен ка самом друштву и његовом побољшању. И обрнуто, сâм активизам није довољан уколико није праћен озбиљним радом и (научним) истраживањима. У том контексту, часопис „Жена данас” има улогу „места” на коме се може разговарати о различитим искуствима, а све у циљу трансформације друштва:

[...] ако не познамо породични живот, осим оног ситног исјечка из властитог искуства, не знамо ништа, чак не знамо ни толико да бисмо могли радити у јавности око бољих животних форми за велики број других жена, за читаву омладину (Ibid.).

Може се рећи да је једна од бројних карактеристика *Жене данас* управо приказивање различитих начина живота жена, а у оквиру тога посебно место заузима приказивање жена на селу. Станислава Бараћ указала је на неколико важних одлика портретисања жена на селу у часопису *Жена данас*.¹¹ Пре свега, она указује на бројност и разноврсност регионалних портрета сељанки из Краљевине Југославије, као и на позив женама широм Краљевине да саме пишу текстове за часопис, чиме се изражава антиелитистичко опредељење уредништва (Бараћ 2015: 209). Затим, Бараћ истиче да, с обзиром на то да је већина сељанки била неписмена, оне нису могле саме слати извештај „са терена” о свом положају, већ је то била комбинација етнографског истраживања и репортерског бележења: „Етнографски запис, који је уз то подразумевао читатељку-сарадницу из области о чијим се сељанкама говори, био је у датим околностима најближи гласу саме сељанке, посебно зато што је укључивао кратке интервјуе са самим сељанкама” (Ibid.: 210). На крају, за *Жену данас* карактеристично је да је сељанку портретисала у свим часописним жанровима који су били заступљени у часопису, те да се „укупна слика сељанке прелама кроз вишеструку визуру: текста, фотографије

¹¹ О жанру женског портрета види у: Бараћ, Станислава. „О препознавању ’нових’ жанрова и жанру женског портрета”. У: Станислава Бараћ, *Феминистичка контрајавност. Жанр женског портрета у српској периодици 1920–1941*. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2015. 11–27.

и цртежа, односно, што се овом приликом жели истаћи, кроз двоструки начин сведочења: документарни и уметнички” (Ibid.).

Будући да је о портрету сељанке у *Жени данас* већ писано, овде ћу се укратко осврнути на писање о проблему непросвећености сељачких жена и начину комуникације с њима. У самом листу често се скреће пажња на проблем неписмености сељачких жена. Пример за то је детаљан приказ службених података приморске бановине, где се истиче да је у тој бановини сељачка жена заступана око 95% у односу на жене осталих сталежа, док неписменост сељачких жена процентуално износи у неким крајевима чак 99% (*Жена данас* 5, 6/1937: 21). У том истом броју, представљено је предавање главне сестре Савета здравствених задруга Никице Благојевић, која оснивањем женских организација на селу покушава да побољша тамошње услове живота. На предавању насловљеним „Наша сељачка жена”, Благојевић повезује проблеме неписмености жена на селу са школским системом (који би Вера Штајн Ерлих свакако назвала „нездравим”):

Први важан проблем је непросвећеност наше сељанке. Закон предвиђа обавезно похађање основне школе али пошто су зграде премале да приме велики број деце, редовно се један део одбија. Као по правилу одбијају се женска деца. На тај начин одузима се сељачкој жени најмоћније средство у борби ка напретку човека и просвећивању: књига (*Жена данас*, 5, 6/1938: 13).

Један од начина борбе против неписмености и заосталости сељачке жене је подстицање жена да се (само)организују. Благојевић даје конкретан савет како прићи сељачкој жени:

Ако желимо да придобијемо сељанку ми ћемо сићи к њој на реку, где је она високо залакћила рукаве, сеићемо на камен и одморити се. Ту ће вам оне саме доћи, једна по једна, и убрзо ћете имати леп број слушалаца. [...] Говорите им онда о њиховим женским свешта. Морате познати добро њихове муке, њихов живот и језик. Позовите их онда да се организују. Све ће бити уз вас... (Ibid., курзив у оригиналу).

О сличној теми пише и словеначка педагошкиња и активисткиња Ангела Воде¹² у тексту „Како словеначка студенткиња покушава да се приближи сељачкој жени” (*Жена данас* 8/1937: 9). Она описује како су словеначке студенткиње организовале радни логор у забаченом крају Словеније, с идејом да у оквиру логора оснују домаћински течај, течај за негу одојчади, прве помоћи и опште хигијене, кројачки течај, библиотеку... Из радног логора одлазиле би у село да упознају људе, начин њиховог рада и њихове проблеме и патње:

Тим људима и тој деци смо се приближиле. Испочетка су били некако неповерљиви – шта хоћемо ми од њих? Од патњи су постали апатични,

¹² Више о Ангели Воде види у: Klavžar, Karmen. „VODE, Angela (1892–1985)”. In: *A Biographical Dictionary of Women's Movements and Feminisms. Central, Eastern, and South Eastern Europe, 19th and 20th Centuries*. Edited by Francisca de Haan, Krassimira Daskalova and Anna Loutfi. Central European University Press, 2006. 604–607.

ипак је лед ускоро био пробијен. Недељом, када људи имају највише времена, приређивале смо предавања. Неколико дана пре, разишле бисмо се по околним селима и од куће до куће објављивале предавање. После мисе скупљале су се жене и девојке на поучна предавања о нези детета и хигијени, долазило их је толико да би потпуно напуниле школу. Са интересовањем су пратиле предавање (Ibid.).

Разлози које Ангела Воде наводи за овакву врсту активизма, сведоче о свести о значају образовања и дужности да се свако ко је више образован посвети просвећивању оних којих за то нису имали могућности:

Сваки човек који је имао могућности да стекне више образовање, мора бити свестан да то образовање не сме остати мртав капитал, него да је дужан да од свога богатства пружи, што је могуће више, и другима. Нарочито данашња, млада генерација треба да се приближи своме народу, да га упозна, да му пружи оно што има а чиме му може користити. Тиме ће се одстранити дубоко незнање код градске, сеоске и радничке омладине (Ibid.).

На крају текста, цитатом једне од учесница радног логора, доводи се у питање учинковитост овакве врсте организовања:

Наше сазнање је горко. Наш радни логор је био кап у мору зла. Али смо се бар ми обогатиле, ми смо направиле први корак, да сазнамо како и шта треба радити. То сазнање ће остати у нама, те слике се не дају избрисати, остале ће од нас бити подстакнуте за ново пуније дело. Не политика, људима треба хлеба и бар мало, мало одмора... (Ibid.)

Дакле, иако је радни логор био само „кап у мору зла”,¹³ вредност овакве врсте активизма лежи, између осталог, у непосредном сазнању о томе како заиста живе жене на словеначком селу. Будући да је текст Вере Штајн Ерлих „Како живе жене у разним крајевима” објављен у истом броју у ком и текст Ангеле Воде „Како словеначка студенткиња покушава да се приближи сељачкој жени”, ова два текста могу се читати и као примери две врсте ангажмана, истраживачког и активистичког, који су далеко делотворнији уколико се међусобно надопуњују.

Омладински и женски покрети

Идеја (само)организовања, која у овом случају подразумева омладинске и женске покрете, уско је повезана с питањем образовања и положаја жена, с нагласком на положају жена на селу. Још у педагошким радовима Вера Штајн Ерлих доста пажње посвећује омладинским организацијама, јер су управо оне у Немачкој одиграле најважнију улогу у покрету нових школа (Ерлих, 1933: 13–15). Поред тога, омладински покрети доследно се доводе у везу са женским покретима, како својим настанком, тако и начином и циљевима деловања. И омладинске и женске организације настају крајем деветнаестог века „кад су се почеле ломити форме патријархалног живота, нагрижене промијењеним увјетима

¹³ Мисли се, наравно, на кап *добра* у мору зла.

живота” (Ерлих, *Индивидуална психологија у школској пракси*, 1934: 6). Променом економских прилика, губи се сигурност коју је породица пружала у ранијим временима, те као последица тога настају „тешки проблеми и супротности у људским односима” (Ibid., 7). У таквим условима, ствара се простор за отпор застарелим формама породичног живота и ауторитарној улози мушкарца у породици, и настаје у првом реду женски покрет „који је захтјевао нова права и нову социјалну позицију за жене у складу са новом економском ситуацијом”, а затим и омладински покрет, „у којему је омладина настојала да одбаци фамилијарне везе које су постале преуске” (Ibid., 8).

У тексту „Омладинска питања” (*Жена данас*, 14/1938: 15, 16), Вера Штајн Ерлих систематично приступа теми омладинског организовања. Текст полази од става да је елементарна потреба омладине „жеља за удруживањем, за заједничким животом, за свакодневним друговањем и заједничким кретањем, за организованим заједничким потхватима и циљевима” (Ibid., 15). Ова потреба нарочито је изражена, сматра Ерлих, у периодима прелаза из феудалне и патријархалне у грађанску епоху, јер она „тражи и омогућује већу личну слободу појединцима него пријашња раздобља”. Омладинске организације важне су из два разлога. Прво, атмосфера породице и школе одговара старим формама организовања и често је у супротности са савременим потребама младих људи, док омладинске организације полазе управо од потреба саме омладине. Друго, за разлику од индивидуалних решења за потребе младих, којима недостају јавна критика, смер и полет који даје широка јавност, омладинска удружења „развијају активност у разним смјеровима и задовољују све могуће тежње и интересе омладине” (Ibid.). Нагласак је, дакле, на јавном ангажману и на решењима која надилазе индивидуалне тежње и обухватају читаву заједницу. Због тога, ове организације добијају још израженији значај:

Под неким историјским увјетима настају у то вријеме јака омладинска удружења која дају подршку и ослонац појединцима, а играју у ширем опсегу неку историјску улогу, тако да стварају за омладину, која је до тада живјела у апсолутној послушности и идејној овисности од одраслих, нову позицију и нову самосвијест. (Ibid.)

Омладински покрети, као и феминистички покрети, од огромне су вредности за заједницу јер раде на еманципацији и демократизацији омладине и, што је још важније, младих девојака које на тај начин постају самосвесне и равноправне чланице друштва.

У текстовима „Наша сељачка жена” и „Како словеначка студенткиња покушава да се приближи сељачкој жени” саветује се рад на побољшању услова живота на селу (само)организовањем омладине и подстицајем (само)организовања жена на селу. Неколико бројева касније, Вера Штајн Ерлих у тексту „Омладинска питања” теоретизује овакву врсту активизма, чији је циљ побољшање положаја жена на селу, југословенског школског система, али и читавог друштва. Уколико се присетимо проблематизације учинковитости радног логора словеначких студенткиња, приметимо да се у тексту Vere Штајн Ерлих ова проблематизација уопштава у равни омладинског и феминистичког покрета:

Сигурно је додуше да омладински покрети нису могли и не могу да из темеља мењају позицију омладине у данашњем друштву, ни да створе велике могућности за њен сретни развитак, као што то није могао ни феминистички покрет у корист жена. Али премда тај покрет није могао да промени реалне услове за живот жена, ипак је играо и игра историјску важну улогу борца и реформатора у циљу освајања боље позиције унутар друштва. Тако треба просуђивати и омладинске организације, које, крај свију својих грешака, пружају омладини велике могућности за здрави развитак и одвраћају од ње опасности које крије у себи као тичан и дезорганизиран живот појединца (Ibid.).

Намеће се полуоптимистичан закључак да су: научно истраживање, активистичко деловање, омладинско организовање, женски покрети – сами по себи само капи добра у мору зла, али да су, упркос томе, појединачно и скупно од непроцењиве важности за трансформацију друштва.

Закључак

На крају, згодно је подсетити на чињеницу да је *Жена данас* настала из потреба комунистичког, односно у том тренутку доминантног антифашистичког покрета. Уреднице часописа деловале су у оквиру Омладинске секције грађанског феминистичког покрета „Женски покрет”, те је сам часопис незванично представљао орган Омладинске секције „Женског покрета”. *Жена данас* је, дакле, изванредан пример начина на који се један женски и омладински покрет могао борити за позицију жена и омладине у југословенском друштву тридесетих година двадесетог века.

У таквом једном часопису, Вера Штајн Ерлих заједно с уредницама покреће разговоре о трансформацији југословенског школског система, о новим педагошким методама, о вези између школе и друштва, затим о променама у породици, о положају жена у разним крајевима Југославије, о положају жена на селу, о активизму и (само)организовању. Као што је показано у раду бројним примерима, исправност односа према свакој од ових тема условљена је борбеним залагањем за идеје антифашизма, феминизма и пацифизма, од којих се ни у једном тренутку не одступа.

ЛИТЕРАТУРА

- Бараћ Станислава. „О препознавању ’нових’ жанрова и жанру женског портрета”. У: Станислава Бараћ, Феминистичка контрајавност. Жанр женског портрета у српског периодичности 1920–1941. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2015. 11–27.
- Бараћ, Станислава. „Жена данас (1936–1940)”. У: С. Бараћ, Феминистичка контрајавност. Жанр женског портрета у српској периодичности 1920–1941. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2015. 188–236.

- Baskar, Bojan. „Vera Stein Erlich and the conundrum of Yugoslav cultural diversity.” In *Diversities: theories & practices: festschrift for Reinhard Johler* (Tübingen: Tübinger Vereinigung für Volkskunde, 2020), 147–170.
- Baskar, Bojan. „Austronostalgia and Bosnian Muslims in the Work of Croatian Anthropologist Vera Stein Erlich.” In *Imagining Bosnian Muslims in Central Europe: representations, transfers and exchanges*, ed. František Šístek, 155–169. New York, Oxford: Berghahn Books, 2021.
- Бонфиліоли, Кіјара [Chiara Bonfiglioli]. “‘An age fated to vanish’: Vera Stein Erlich’s Anthropological Records of Interwar Yugoslavia”. Clio-online / Themenportal Europäische Geschichte 2006-2016. <http://www.europa.clioonline.de/site/lang_en/ItemID_547/mid_11428/40208214/default.aspx>
- Ehrlich Stein, Vera. *Kolektivni rad u savremenoj školi*. Zagreb: Minerva, 1933.
- Ehrlich Stein, Vera. *Individualna psihologija u školskoj praksi*. Zagreb: Minerva, 1934.
- Ehrlich Stein, Vera. *Metoda Montessori*. Zagreb: Minerva, 1934.
- Erlich St., Vera. Umijesto predgovora. *Jugoslavenska porodica u transformaciji*. Vera St. Erlich. Zagreb: Liber, 1971. 13–17.
- Feldman, Andrea. “Vera Erlich Stein: Odyssey of a Croatian Jewish Intellectual.” In *Jewish intellectual women in Central Europe, 1860-2000: twelve biographical essays*, ed. Judith Szapor, Andrea Peto, Maura Hametz, and Marina Calloni, 327–348. Lewiston, N.Y.: The Edwin Mellen Press, 2012.
- Grubački, Isidora. „Emancipating Rural Women in Interwar Yugoslavia: Analysis of Discourses on Rural Women in Two 1930s Women’s Periodicals.” MA dissertation: Central European University, 2017.
- Klavžar, Karmen. „VODE, Angela (1892–1985)”. In: *A Biographical Dictionary of Women’s Movements and Feminisms. Central, Eastern, and South Eastern Europe, 19th and 20th Centuries*. Edited by Francisca de Haan, Krassimira Daskalova and Anna Loutfi. Central European University Press, 2006. 604–607.
- Kolarić, Ana. „Pedagogija i odgovornost: razmišljanja o nastavi književnosti”. U: *REČ*, časopis za književnost i kulturu, i društvena pitanja, broj 83, 2013: 93–107.
- Maniaci, Michael P. “An Introduction to Alfred Adler.” In *Alfred Adler Revisited*, ed. Jon Carlson and Michael P. Maniaci, 1–10. Routledge: New York, 2011.
- Sklevicky, Lydia. „Ispred mogućnosti recepcije: Vera Stein Erlich”. *Konji, žene, ratovi*. Ur. Dunja Rihtman Auguštin. Zagreb: Druga, 1996.

Isidora Grubački

VERA STEIN ERLICH'S ENGAGEMENT IN THE MAGAZINE
ŽENA DANAS (WOMAN TODAY) (1936–1940)

Summary

This essay analyzes Vera Stein Erlich's scientific work from the 1930s and her engagement in the magazine *Žena danas (Woman Today)* 1936–1940. The main argument is that Vera Stein Erlich's engagement in the magazine *Žena danas* is a reflection of her scientific work and feminist, anti-fascist, and pacifist assurances that she shared with the editors of the magazine. The topics that were given special attention were: new pedagogy and transformation of the school system, the relationship between activism and scientific research, the position of women in the countryside, as well as the organization of youth and women.

Keywords: *Žena danas (Woman Today)*, education, new pedagogy, the transformation of the school system, research on family, feminism, pacifism, anti-fascism, peasant woman, youth organizations

III
КЊИЖЕВНОСТ

УДК 821.163.4/.6.09-32"1936/1940"
821.163.4/.6:141.72"1936/1940"
050:305-055.2ЖЕНА ДАНАС"1936/1940"

Jelena MILINKOVIĆ*
Institut za književnost i umetnost
Beograd

OD ŠEGRTA DO VOZA KOJI JURI: PRIPOVETKA U ČASOPISU *ŽENA DANAS* (1936–1940)

Apstrakt: U radu se analizira pripovetka štampana u časopisu *Žena danas* u kontekstu pokreta socijalne literature i angažovane književnosti. U prvom delu rada pokazuje se u istorijskoj perspektivi kakav su odnos prema književnosti i njenoj utilitarnoj vrednosti negovali ženski i(li) feministički časopisi. Zaključuje se da je književnost u ovim periodcima bila „u službi” opšte ideologije na kojoj je počivala urednička politika konkretnog časopisa. U tom smislu koncept angažovane književnosti socijalističkog realizma koji je dosledno primenjen u časopisu *Žena danas* u potpunosti je u sinergiji s ostalim časopisnim materijalom koji se bazirao na uredničkim postulatima zasnovanim na marksističko-komunističko-socijalističkim idejama i politikama. U drugom delu rada se analiziraju konkretne pripovetke s tendencijom da se pokažu njihove osobenosti, te da se izvrši (tematska) sistematizacija ovog korpusa. U zaključku se sugeriše kako je ova ideološka premreženost književnog i drugog časopisnog materijala pogodno polazište za (re)aktuelizaciju formalističkih koncepata o časopisu kao književnom obliku i(li) novom žanru.

Ključne reči: pokret socijalne literature, socijalistički realizam, novi realizam, tendenciozna književnost, angažovana pripovetka, feministička književnost, feministička periodika.

Mi književnici posedujemo silno oružje u pisanoj i izgovorenoj reči – oružje koje neki put može da bude jače i može dublje da prodre nego li bombe, otrovni gas i tenkovi.

Karin Mihaelis, *Žena danas*, 9/1938: 7.

Žena danas (1936–1940) bio je časopis preciznog usmerenja i uredničke politike. Pokretanje i proizvodnja ovog časopisa bili su projekat Komunističke partije Jugoslavije (KPJ). Kako je rad ove partije u Kraljevini Jugoslaviji bio zabranjen, a kažnjivo je bilo i svako promovisanje komunističkih ideja, komunistkinje su bile prinuđene da pronađu adekvatan, odnosno zakonski prihvatljiv okvir koji će im omogućiti plasman ideja i poruka. Morale su da pronađu

* jelmilinkovic@gmail.com

modalitet kako bi kroz legalna udruženja i časopise promovisale svoju politiku (i poetiku). Zbog toga su osnovala Omladinsku sekciju Ženskog pokreta (Božinović 1996: 116–117). Ženski pokret¹ je bio društveno priznata organizacija s višegodišnjim iskustvom javnog delovanja u borbi za ženska prava i slobode. To je bila i organizacija s višegodišnjim iskustvom u uređenju i distribuciji časopisa budući da je Društvo za prosvetavanje žene i zaštitu njenih prava, odnosno Alijansa ženskih pokreta izdavala časopis *Ženski pokret* od 1920. do 1938. godine. Omladinska sekcija Ženskog pokreta osnovana je kao paralelna organizacija, tj. kao podorganizacija u matičnom, krovnom društvu i unutar nje su delovale omladinke, mahom studentkinje i radnice koje su bile članice ilegalne KPJ. Okvir „dozvoljenog” *Ženskog pokreta*, tj. društveno i politički prihvatljiv ili barem tolerisan feministički okvir, obezbedio im je koliko-toliko nesmetan rad. To što su „skojevke” uspevale da kontinuirano objavljuju časopis,² ne znači da je rad na njemu bio jednostavan. Naprotiv, ovakav mimikrični način uređivanja časopisa podrazumevao je mnogo veštine kojom bi se u ovom slučaju „komunističke” poruke plasirale čitateljicama, a kako bi se pri tom izbegla cenzura i zabrana lista.³ Upravo zbog jedinstvene ideološke „podloge” i jasno profilisane politike, odnosno zbog postojanja preciznih namera i jasnih zadataka na kojima je insistirala redakcija ovog časopisa, formiran je (jedan od) najinkluzivniji(h) časopis(a) međuratne (1919–1940) epohe, časopis *Žena danas*.

Osnovan od strane „mladih komunistkinja”, skojevki članica Omladinske sekcije Ženskog pokreta, a oblikovan unutar feminističkog diskursa, časopis je počivao na programu zasnovanom na dve značajne ideologije 20. veka, na idejama socijalizma, odnosno komunizma, i na idejama feminizma.⁴ Koristeći se feminističkim ogrtačem, skojevke su utemeljile ideološku platformu časopisa na sledećim konceptima: ideje socijalne pravde, antifašizam, radnička prava, društvena (ne)jednakost i (ne)pravedna raspodela kapitala, smanjenje stope siromaštva, emancipacija, edukacija i opismenjavanje. Fuzija feminizma i komunizma do koje je u časopisu *Žena danas* došlo, praktično, pokazuje koliko su u međuratnom periodu ova dva pokreta, komunistički i feministički, bili bliski i ideološki i po društvenoj misiji i željenim ciljevima. Pripovetke koje su glavni predmet analize ovog rada veoma jasno ilustruju ovaj spoj i idejnu bliskost, a posebno dobar primer ove fuzije jesu pripovetke o radnicama. Za-

¹ Ženski pokret je kolokvijalni naziv za Društvo za prosvetavanje žene i zaštitu njenih prava, odnosno Alijansu ženskih pokreta.

² Od osnivanja 1936. do gašenja 1940. godine objavljeno je 29 brojeva časopisa.

³ Proces uređivanja časopisa pod stalno budnim okom cenzora odlično je prikazan u dokumentarnom filmu *Nepotpisane* Valentine Delić (RTS, 2019).

⁴ O vezama feminizma i komunizma u kontekstu osnivanja časopisa *Žena danas*, kao i o strategijama formiranja redakcije i oblikovanja brojeva v. Бапах 2015: 189–192.

hvaljujući prožimanju načela socijalizma i feminizma i osvešćenju problema iz dva pravca, u ovim prilozima se pokazuje dvostruka obespravljenost radnica, i klasna i rodna. Dakle, položaj jedne radnice, za razliku od položaja obespravljenog radnika, uslovljen je diskriminacijom i po pitanju pola/roda i na planu radničkih prava.

Zbog „politike” kreiranja brojeva gde većina materijala ima dvostruko kodiranu poruku: javnu, odnosno dozvoljenu, i skrivenu, časopis *Žena danas* predstavlja jedinstvenu pojavu u jugoslovenskoj časopisnoj kulturi. Njegova ekskluzivnost temelji se na još jednoj karakteristici. Koncept ovog časopisa zasnovan je na kombinaciji popularno-ilustrovanog lista i „ozbiljnog” feminističkog časopisa radikalnog usmerenja. Svi ovi elementi – komunistički, feministički, popkulturni, likovni – čine jedinstvenu celinu ovapoločenu u svakom pojedinačnom broju časopisa i u njegovom celokupnom korpusu.

Kako je u međuratnom periodu opšti položaj žena u Kraljevini Jugoslaviji bio, kako piše u predgovoru fototipskom izdanju *Žene danas*, „izuzetno bedan” (Уводник 1966: V), časopis je trebalo da podiže političku svest žena, pa zahtevi za ravnopravnost žena i prosvetiteljsko-emancipatorska nastojanja feminističkog pokreta oblikuju glavni diskurs časopisa. U pomenutom uvodniku ovaj bedni položaj se dalje obrazlaže: „Ona je – lišena elementarnih političkih prava, diskriminisana moralno i ekonomski – dvostruko podnosila ekonomsku eksploataciju, socijalnu i nacionalnu nepravdu kojoj su bili podvrgnuti radni ljudi Jugoslavije” (Уводник 1966: V). Kako se dalje u Uvodniku kaže: „publikacija je delovala kao mobilizator i vaspitač, obaveštavala je narod o događajima u zemlji i svetu, otkrivala je ženi i narodu svu nepravdu tadašnjeg režima i suprotnosti društva, isticala je životna pitanja žena i uslove u kojima one žive i rade, ukazivala na puteve i sredstva oslobođenja. Vodila je borbu protiv 12-časovnog i dužeg radnog dana, tražila istu platu za isti rad žena, borila se za to da se udatim, zaposlenim ženama priznaje cela plata. Pokretala je akciju protiv skupoće, zahtevala da žena ima pravo glasa, borila se protiv celibata učiteljica i za zaštitu dece” (Уводник V–VI). Tekstovi u *Ženi danas* su se na više načina uključivali u feministički diskurs epohe koji se modelovao na stranicama međuratne periodike. Tokom nepune četiri godine izlaženja u 29 brojeva objavljeno je 650 tekstova / bibliografskih jedinica (v. Костић, Аћимовић 2021). Većina ovih tekstova se može grupisati na sledeći način:

1) tekstovi u kojima se na *teorijskom nivou* raspravljalo o opštem položaju žene u Kraljevini, uslovima u kojima žene žive i rade i o tokovima i ulozima feminističkog pokreta uopšte;

2) *mobilizatorski tekstovi* u kojima se zastupala ravnopravnost i jednakost žena i koji su bili deo borbe za žensko pravo glasa, kao i za radnička prava žena;

3) tekstovi *etnografskog tipa* kojima se prikazivao težak položaj žene, posebno seljanke, ali i radnika, seljaka, zanatlija. (Sa ovom grupom tekstova su vrlo blisko korespondirali književni prilozi.)

4) *afirmativni članci*, prevashodno u vidu ženskih portreta, koji su pokazivali ilustrativne i inspirativne primere uspešnih žena, bilo savremenica, bilo prethodnica, i to iz različitih oblasti kao što su književnost, umetnost, nauka itd.⁵

5) *savetodavni članci* kojima se ostvarivala vrlo konkretna edukativna uloga časopisa povodom, tzv. ženskih pitanja kao što je, npr. nega dece, problemi majčinstva, lična higijena i higijena prostora, ako i oni u kojima su davani modni saveti;

6) tekstovi iz oblasti *umetnosti* gde je najveći broj *književnih priloga* (domaćih i prevedenih), i pored njih književna, pozorišna i filmska kritika;⁶

7) izuzetno značajan segment časopisa čine tzv. *komunikacijski tekstovi* (v. Пековић 2010: 27–74) kojima se ostvarivala neposrednija komunikacija između redakcije i čitateljki, ili tako što se uredništvo obraćalo publici ili što su štampana pisma čitateljki i čitalaca, i njihovi odgovori na ankete časopisa, razni pozivi na saradnju itd.⁷ Sa stanovišta književnih priloga veoma je značajna rubrika komunikacijskih tekstova *Sa pisacjeg stola* gde su urednice komentarisale književne priloge koji su stizali na redakcijsku adresu (ovaj oblik interakcije nije bio česta praksa u međuratnoj periodici). Ova rubrika predstavlja značajan segment časopisa sa stanovišta njegove poetike jer su ovde urednice davale konkretne smernice/zamerke/pohvale kada je o pristiglim književnim tekstovima reč, objašnjavajući zbog čega određeni tekst nije objavljen, čime su naizgled usput, na marginama časopisa, i u vidu komentara i sugestija ispisivale poetiku socijalističke literature i (novog) realizma.

Potrebno je napomenuti da su predložene kategorije uslovne, te da je moguće drugačije grupisanje članaka, odnosno da predložena klasifikacija nije do kraja inkluzivna i ne može da obuhvati sve tekstove koji su štampani u *Ženi danas*. Takođe, neophodna je još jedna napomena, kada je o klasifikaciji materijala reč: pored tekstova časopis je opremljen i bogatim i raznorodnim ilustrativnim materijalom, od crteža Ljubice Cuce Sokić i grafika Đorđa Andrejevića Kuna, preko fotografija i kolaža, do modnih crteža i šnitova. Ovaj likovni nivo časopisa je podjednako značajan kao i tekstualni i s njim čini neraskidivu celinu. Zahvaljujući brižljivo odabranim likovnim elementima, časopis je s čitateljka komunikirao ne samo na narativnoj, već i na dodatnoj vizuelnoj ravni. Likovnost je takođe sveskama obezbeđivala svojevrsnu atraktivnost što

⁵ O ovom nivou časopisa v. Бапаћ 2015: 188–236.

⁶ O filmskoj kritici vidi rad Žarke Svirčev u ovom zborniku.

⁷ O pismima čitateljki i čitalaca vidi rad Ane Kolarić u ovom zborniku.

je mogao da bude značajan činilac kada je reč o privlačenju publike i opsegu distribucije ovog časopisa.⁸

Iako je reč o jedinstvenom časopisnom projektu vrlo radikalne poetike i strukture, *Žena danas* baštini niz odlika ženske i feminističke periodike koja joj prethodi.

Kada je reč o feminističkom diskursu epohe, *Žena danas* je smeštena na kraj međuratnog perioda, i time je pozicionirana na hronološkom začelju međuratnog feminističkog pokreta, što praktično znači da se ovaj časopis uključuje u već formiranu (ali ipak heterogenu) feminističku (kontra)javnost u kojoj su određene teme i specifični diskursi već „nametnuti” javnoj sferi 20-ih i 30-ih godina 20. veka. Osnovan je 1936. godine, na samom kraju perioda, koji ne samo da je obeležen ekspanzijom feminističkog izdavaštva, već je reč o poslednjim godinama onog vremena koje se percipira kao *zlatno doba* umetnosti, književnosti i kulture uopšte u Srbiji/Jugoslaviji. Reč je i o decenijama kada su časopisi bili centralni medij, a časopisna kultura na svom dotadašnjem vrhuncu. Tek unutar ovog opšteg procvata kulture i umetnosti, feministička kultura, književnost, umetnost, i za ovaj slučaj posebno važna periodika, mogle su da doživljavaju svoje *zlatne* godine. *Žena danas* zbog toga stojeći na samoj završnici feminističkih uredničkih politika međuratne Jugoslavije kapitalizuje iskustva produkcijski i ideološki bogate i heterogene epohe.

Na mapi feminističke periodike *Žena danas* svoju publiku i javni prostor osvaja nakon što su na zalasku ili su prestali da izlaze *Ženski pokret* (1920–1938), *Jugoslovenska žena* (1931–1934), *Ženski svet* (1930–1934), a izlazi paralelno sa, takođe, ilustrovanim, ali političko-ideološki drugačijim časopisom *Žena i svet* (1925–1941). Ovakva konstelacija ugašenih i aktivnih časopisa, kao i iskustvo nekoliko decenija temeljnog rada na časopisnoj kulturi, podrazumevala je već formiranu žensku, feminističku čitalačku publiku kojoj se časopis *Žena danas* obraćao. Zbog toga se oblikovanje ovog časopisa zasniva na utvrđenim znanjima i dostignućima prethodnih feminističkih časopisnih projekata, kao i onih ne deklarativno i ne u potpunosti feminističkih, ali koji su bili emancipatorske provinijencije i namenjeni ženskoj publici. Redakcija *Žene danas* neka od tih znanja direktno primenjuje i implementira u svoj časopis (na primer, implementacija i način plasiranja književnih priloga je u duhu prethodnih časopisa), a neka iskustva i metode redefiniše i modifikuje (na primer, način na koji je plasiran likovni materijal i dvosmerna komunikacija između

⁸ Za uslove u kojima je izlazio i s obzirom na to da se izdržavao od pretplate, časopis *Žena danas* nije imao mali tiraž. Jovanka Kecman navodi podatak da je početni tiraž časopisa bio 3000, a da je kasnije štampan u 5000 primeraka (Kecman 1978: 362). Broj čitateljki je sigurno bio veći jer je jedan broj cirkulisao između nekoliko žena, a i časopis se čitao u čitalačkim klubovima i sekcijama (Костић, Аћимовић 2021: 7).

likovnog i tekstualnog, te komunikacija ilustracije s „ozbiljnim” sadržajem, predstavljaju novinu na časopisnoj feminističkoj sceni).

Pogled u retrovizor: književni prilozi u ženskoj i feminističkoj periodici

Tretman književnih priloga kakav zatičemo u časopisu *Žena danas* nije novitet, već gotovo uobičajena praksa feminističkih i časopisa namenjenih ženama. Već u prvim tematima koje su uređivale žene, u časopisima koji nisu nužno bili feministički,⁹ nalazimo književne priloge „u službi” tema kao što su ženska emancipacija, promena ženinog položaja u porodici ili društvu, porodični odnosi, žensko pisanje. Od ovih pionirskih uredničkih podviga kakav je temat *Moderne žene* Jelice Belović Bernadžikovske u mostarskoj *Zori* iz 1899. godine, pa do *Žene danas*, možemo pratiti odnos književnog i drugog materijala u ženskim/feminističkim časopisima odnosno možemo locirati preplete i dopisivanja ove dve vrste građe, fikcije i dokumenta.

Od prvih časopisa namenjenih ženskoj čitalačkoj publici, urednici i urednice su prepoznavali važnost književnih tekstova i zbog toga je ova vrsta tekstova dosledno i brižljivo plasirana, a književne rubrike su brižljivo uređivane. U časopisima namenjenim ženama nisu se štampali samo književni tekstovi u užem smislu, tzv. beletristika, već se negovala i književna kritika, preporučivale su se različite publikacije i reklamirale su se knjige za koje je bilo procenjeno da mogu biti značajne, korisne ili pak zanimljive (ženskoj) čitalačkoj publici. Na samim izvorima periodike namenjene ženama, u *Vospitatelj ženski* Matije Bana iz 1847, književni prilozi su bili integralni deo ovog časopisa. U ranom dobu periodike ovakvog usmerenja krajem 19. i početkom 20. veka, književnost je zauzimala značajno mesto u kontekstu vaspitno-poučne misije časopisa i tendencija koje se tiču društvenog angažmana.¹⁰ U napomeni *Posestrimi* ovo se i deklarativno formuliše: „Cilj je vaspitnopoučni, stoga donosi priloge opštekulturne, pesme, pripovetke, putopise, životopise, beleške, ocene i prikaze na svaku knjigu koja se redakciji radi toga dostavi”. Časopisi poput *Domaćice*, *Ženskog sveta* ili *Posestrime* donosili su veliki broj književnih priloga. Slobodanka Peković o ovoj vrsti tekstova u ženskim časopisima piše sledeće:

⁹ Pre osnivanja feminističkih časopisa autorke su koristile postojeće prostore za oblikovanje emancipatorskih praksi.

¹⁰ Prvi almanasi ženskog autorstva i(li) namenjeni ženama poput *Talije* (1829) ili *Ružičnog venca* (1845) sadržali su književne priloge. Almanah *Talija* se sastojao isključivo iz književnih priloga njegove autorke Julijane Radivojević (v. Деретић 1979: 41–44). *Ružični venac* urednice Jekaterine Janković sadržao je *Pesnice krasnim Srbkinjama posvećene* (v. Матицки 1990: 216–217).

Ženski časopisi izvršili su veliku ulogu emancipacije, makar i samo zato što su pružali utočište spisateljicama i što su bez malicioznosti i neprijateljstva obavještavali o onome što se događalo u 'drugom', ženskom, svetu. Objavljene priče, pesme, poneki putopis, retke kritike i prevodi svedoče o tome da su žene bile najvernije čitateljke onoga što su žene pisale, ali i da je žensko obrazovanje uznapredovalo. Uz pomoć svojih časopisa one su prestajale da budu članice one velike profesije za koju nema ni imena ni opisa poslova, koja se malo ili nimalo ne ceni i ne priznaje kao posao. Bez obzira kakve su priloge pisale, to je uvek bilo pisanje o životu kakav jeste i kakav bi mogao da bude, istorija života u kojoj je potvrđeno postojanje paralelnog, ali nevidljivog života koji je bio otkriven da ne bi nestao bez traga i da bi se popravila nesrazmera koja se stvara u istoriji u kojoj se pamti sasvim malo ženskih imena (Пековић 1990: 129).

Uloga književnosti u ženskoj, a zatim i u feminističkoj periodici, često je bila, u većoj ili manjoj meri, emancipatorska jer je osnovna misija ovih časopisa bila da obrazuju, što je često i deklarativno isticano. Periodika (proto) feminističkog usmerenja je uglavnom književnost koristila kao sredstvo propagande, tj. na književnost se gledalo kao na još jedan instrument borbe, pa su objavljivani prilozi čiji je zadatak bio da i u fikcionalnom diskursu podrže opšte emancipatorsko-feminističke ideje na kojima je počivao program časopisa i njegova urednička politika.

Odličnu demonstraciju ovakve uredničke politike predstavlja jedan od prvih protofeminističkih časopisa – novosadska *Žena* (1911–1921) koju je uređivala Milica Tomić pod okriljem radikalne partije.¹¹ Ovaj časopis je početkom 20. veka bio izuzetno značajan i uticajan posebno na prostoru Vojvodine. *Žena* Milice Tomić ilustruje jedan od (naj)ekstremnijih upotrebnih modela književnog teksta u istoriji ženske/feminističke periodike. Iako je reč o ideološki udaljenim, čak načelno suprotstavljenim, društveno-političkim konceptima unutar kojih su delovale njihove redakcije, komparacija *Žene danas* s časopisom *Žena* veoma upečatljivo pokazuje sličnosti uredničkih strategija po pitanju pozicioniranosti, i konceptualizaciji književnih priloga unutar časopisa, što je uslovljeno utilitarističkim razumevanjem funkcije ovog tipa tekstova.

Čitanjem isključivo književnih priloga u *Ženi*, jasno se mogu ocrtati glavne tačke na kojima se zasnivala urednička koncepcija časopisa i mogu se pratiti promene u interesovanjima uredništva.¹² Dakle, čak iako bismo čitali izdvojeno književne priloge mogli bismo sa sigurnošću da lociramo fokus i promene fokusa uredničke politike časopisa. Jedan od najočitijih primera je

¹¹ Milica Tomić je bila ćerka Svetozara Miletića i supruga Jaše Tomića. Njena urednička karijera je neraskidivo povezana s političkom delatnošću, prevashodno sa Srpskom radikalnom strankom, čiji je predsednik bio njen muž.

¹² O književnim prilozima u časopisu *Žena* pisala sam u dva navrata te se na neke od zaključaka iz tih radova oslanjam u narednom delu rada (v. Милинковић 2012. i Милинковић 2013).

prelazak feminističkog u nacionalistički diskurs tokom Balkanskih ratova 1912–1913. godine. Reč je mahom o književnim priložima koji se, kao i u slučaju *Žene danas*, mogu definisati kao tendenciozna književnost ili pak angažovana književnost – to su tekstovi sa zadatkom i s tezom, koji svoje značenje ne iscrpljuju u tekstualnom, odnosno književnom i umetničkom polju, već je njihova misija oslonjena na ono što je izvan-književno i izvan-umetničko, te tako korespondiraju s drugim tekstovima u časopisu. Ovo unutarčasopisno dopisivanje artikuliše jedinstveni ton kojim se časopis obraća publici. S obzirom na to da su književni radovi promovisali i formulisali ideje koje su se celokupnim časopisom propagirale, često se na račun sadržine i poente/poruke zanemarivala njihova formalno-stilska strana. Književni prilozi u *Ženi* su uglavnom nepotpisani i kao takvi ukazuju na specifičan koncept autorstva koji se negovao u ovom časopisu – autori ovih tekstova ne objavljuju radove kako bi izgrađivali svoj stil i kako bi čitaoci/čitateljke bili upoznati s književnim opusom u autorskom smislu, niti urednica ima pretenzije literarnog usmerenja. Funkcija ovih priloga nije primarno estetska, već je društvena. Ovo sakrivanje autorstva upečatljivo ukazuje na koncept gde se književnost percipira kao angažovana delatnost, kojoj je dodeljena aktivna uloga: književnost treba da prenese poruku i da deluje emancipatorski, mobilizatorski, politički ili propagandno na čitalačku publiku (v. Милинковић 2012). Iako se čini da ovakav pristup suštinski ne mari za književnost, takva pretpostavka se destabilizuje činjenicom da su književni prilozi konstanta u časopisu *Žena*, objavljuju se od prvog do poslednjeg broja i pri tom su najčešće plasirani na istaknutom mestu, kao prvi prilozi brojeva. Ovakva pozicioniranost književnog teksta svedoči o uredničkoj svesti o moći književnosti: upotrebna vrednost koju književni prilozi ovde imaju procenjena je vrlo visoko.

Druga tačka na kojoj se treba na trenutak zadržati jeste komparacija s časopisom *Ženski pokret* (1920–1938). *Žena danas* se gotovo naporedno nadovezuje na ovaj časopis¹³ koji je književnim priložima slično pristupao. U *Ženskom pokretu* književnost nije imala stalno,¹⁴ ali je imala važno mesto.

¹³ *Ženski pokret* prestaje da izlazi 1937. godine, iako je 1938. godine objavljen još jedan broj. Ovaj formalno poslednji broj je praktično vanredni jer je reč o svesci memorijalnog karaktera – posvećen je preminuloj saradnici časopisa i feministkinji, naučnici Veri Kićevac. Tokom 1936. i 1937. godine časopis je imao finansijskih poteškoća zbog kojih se u ove dve godine objavljuje svega 5 svezaka časopisa (3+2), tako da su to godine kada se časopis postepeno gasi. A upravo su to godine kada se osniva *Žena danas* i to pod okriljem jednog dela udruženja koje je izdavalo *Ženski pokret*. U tom smislu se može govoriti o izvesnom i uslovnom kontinuitetu koji čine ova dva lista.

¹⁴ Postoje brojevi, pa čak i celokupna godišta, časopisa *Ženski pokret* bez književnih priloga. Sudbina književnosti u ovom časopisu je zavisila od (profesionalnih) interesovanja i senzibiliteta njegovih različitih urednika koje su se menjale tokom skoro dvodecenijskog izlazenja. O uredničkim politikama v. Simić 2021.

Ukoliko su brojevi tematski bili posvećeni, na primer, konceptu *nove žene* ili problematizaciji braka kao institucije, i poetika književnih priloga je išla u tom pravcu. U ovom časopisu su se objavljivali tekstovi iz različitih delova književnog polja: od književnih priloga lepe književnosti, preko književno-kritičkih tekstova do preporuka novih izdanja. Kako je *Ženski pokret* tokom skoro dvodecenijskog izlaženja menjao uredničku politiku, pa se u skladu s ovim promenama, menjao i odnos prema tekstovima književnog polja, njihov plasman je prolazio kroz različite faze i kvantitativno i kvalitativno. U većoj ili manjoj meri menjala se priroda tekstova koji su štampani, kao i njihov broj, ali se načelna politika odabira književnih priloga ticala njihove povezanosti sa životima žena, odnosno štampani su oni tekstovi koji su na određeni način mogli biti „korisni”, bilo da su imali savetodavnu ili emancipatorsku ulogu u širem smislu, bilo da su obrađivali teme iz života žena. Najintenzivnija koncentracija književnih priloga i tekstova o književnosti u *Ženskom pokretu* ticala se paradigme *nove žene* koja je na stranicama ovog periodika oblikovana različitim književnim žanrovima tokom 20-ih godina. Početkom dvadesetih godina Desanka Cvetković je predstavila studiju Aleksandre Kolontaj *Nova žena*. Istovremeno se u okolnim brojevima časopisa štampa poezija Nade Jovanović koja se bavi istom temom, kao i prevod dela romana Sare Grand u kome je ova sintagma prvi put plasirana.¹⁵ Samo na ovom primeru vidimo ustanovljenu praksu da književni prilozi podupiru i utemeljuju ideje i poruke koje časopis plasira u drugoj vrsti sadržaja.

Kako se s vremenom u međuratnom periodu usložnjavala časopisna produkcija, tako su se menjali i modusi upotrebe književnosti i razumevanje njene uloge. Ipak, kao konstante odnosa urednička politika/književni prilozi možemo uzeti prisutnu dijalektičnost i dijalogičnost: urednička politika, i načelni cilj časopisa opredeljivali su i žanrovski i tematski priloge u časopisu, a književni prilozi su utvrđivali ideje i poetičke premise na kojima je urednička politika počivala. Tako, na primer, u časopisu *Žena i svet* koji je bio ilustrovani magazin namenjen prevashodno rasonodi, štampani su se dominantno književni prilozi koji bi se mogli podvesti pod žanrove popularne literature, dok su u časopisu *Seljanka*, štampani prilozi koji su se ticali seoskog života i položaja žene u ruralnim područjima. Tendencioznost prilikom odabira književnih priloga očita je u svim ženskim i feminističkim časopisima. Međutim, činjenica da je reč o tendencioznom, što se drugačije može nazvati, pažljivo promišljenom, uređivanju književnih rubrika, ne znači ni da je reč o estetski nevaljanim književnim tekstovima niti da je pak reč o vrhunskim delima. Tendencioznost

¹⁵ Za precizne bibliografske podatke v. Пољак, Иванова 2019.

književnih priloga¹⁶ i njihova povezanost s ostalim časopisnim materijalnom ne govori *a priori* ništa o kvalitetu ovih tekstova. Ova odlika svedoči isključivo o znalačkom uređivanju časopisa i o mudrim postupcima urednica. Zahvaljujući nastojanju da književnost bude njihov deo, te brojnosti i raznovrsnosti književnih priloga u njima, ženski i feministički časopisi danas predstavljaju riznicu ženske književnosti. Ovi tekstovi su različitog kvaliteta, od „bezvrednih” često nepotpisanih književnih uradaka, koji se zaista iscrpljuju isključivo u poruci koju šalju, do sjajnih tekstova modernističke, avangardne i socijalne literature. Bez obzira na estetske kvalitete ili njihov izostanak, uloga književnih priloga u emancipaciji i modernizaciji života žena je nemerljiva. O značaju koji književni prilozi u časopisima imaju, Slobodanka Peković piše:

Za ženu je (ukoliko je uopšte bila u stanju da čita) bila rezervisana određena vrsta književnosti: ljubavni romani, trivijalna književnost, poezija, beletristika, putopisi, pisma, dnevnici. 'Ozbiljna' književnost: istorija, kritika, pravni tekstovi tek su sa ženskim časopisima – ali ne u njima – postali štivo koje su i žene čitale. Časopisi su probijali ženski književni geto, pa iako su bili svojevrsan rezervat (jer podela na muški i ženski svet nigde nije tako vidljiva kao u časopisima za žene), smanjivali su, bar, razlike između 'muškog' i 'ženskog' jezika. Književni i ostali prilozi u časopisima menjali su sliku žene koju su, uvek do tada, stvarali muškarci i premošćavali su stvarno i imaginarno, pomagali su ženama da prebrode jaz između sopstvenog života i života koji su želele. S jedne strane, književna ostvarenja žena nisu bila toliko realna kao ona koja su objavljivali muškarci, ali su s druge strane 'sitni' tekstovi, kao i rad ženskih udruženja bili realniji (Пековић 1990: 135).

Pripovetka u Ženi danas

Jedan od važnih elemenata časopisa *Žena danas* jesu književni prilozi i članci vezani za književnost (književna kritika, članci o piscima i spisateljicama, vesti iz književnosti, i sl.). Pažljivo uređivanje časopisa, podrazumevalo je i pažljivi odabir književnih priloga, domaćih i prevedenih. Književni tekstovi su doprinosili inkluzivnosti brojeva, tj. neretko je književno oblikovanje određene teme, bio još jedan pogled na neki od društvenih problema i fenomena koji su se u drugim tekstovima časopisa obrađivali: teme i načelni stav po pitanju društvenih problema iz ne-književnog dela časopisa se prelivao u književni. Izražena tendencioznost književnih priloga posledica je opšteg jugoslovenskog književno-kulturnog trenda gde „sve više dolazi do izražaja spoznaja da umjetnost ima klasni karakter te da ne može ostati neutralna” (Matvejević 1977: 50). Način na koji se književnost plasira u *Ženi danas*, kao i tip književ-

¹⁶ O istoriji tendenciozne književnosti i o razmevanju društvene funkcije književnosti v. Matvejević 1977.

nih tekstova, već je viđen u listovima emancipatorsko-feminističke provinijencije, bilo da je reč o feminističkim časopisima međuratne epohe ili protofeminističkim časopisima prvih decenija 20. veka. Uz to, kako zapaža Stanislava Barać, *Žena danas* svedoči o kontinuitetu angažovane ženske proze i ugrađuje se u epohu koju odlikuje heterogenost ženske angažovane scene (Bapaš 2019: 228).¹⁷ U ovakvoj koncepciji posebno mesto su zauzimale pripovetke: žanr koji više od drugih književnih (časopisnih) žanrova dozvoljava realistično prikazivanje, te privilegovani žanr epohe realizma na koju se poetički prilozi iz *Žene danas* i njima srodni tekstovi međuratne epohe nadovezuju.¹⁸

Delujući na kraju jedne epohe, urednički tim časopisa *Žena danas* baštini različita znanja vezana za odnos uredničkih politika prema književnim prilozi-ma. Upotreba književnosti u ovom časopisu u skladu je s precizno definisanom uredničkom politikom i zbog toga je uslovljena stalnim balansiranjem između uredničke politike, načelne ideologije i izbegavanja cenzure. Kako je iza *Žene danas* stajala (ilegalna) Komunistička partija, tako su književni prilozi „promovisali” ideje važne za marksizam i socijalizam. Budući da je reč o fikcionalnim tekstovima, čini se da je ovde moglo slobodnije da se progovara o nekim temama koje bi, da su se obrađivale u tekstovima drugog žanra, bile sankcionisane. U književnim prilozi-ma su se predstavljale socijalne nejednakosti, težak položaj marginalizovanih grupa, radnika, seljaka, žena, pokazivao se život na ulici i tematizovalo se (ekstremno) siromaštvo na različitim nivoima.

Književnosti se u *Ženi danas* koristila na sličan način kao i u prethodno opisanim primerima, bila je podjednako emancipatorska i mobilizatorska kao i ostali materijal u časopisu, što znači da su književni prilozi štampani u *Ženi danas* bili su „u službi” opšte ideologije časopisa i njegovog komunističko-feminističkog programa.

Već u prvim brojevima vidljiv je koncept književnosti koju su urednice zastupale. Prvi književni prilog, tj. prva pripovetka objavljena u časopisu jeste „Šegrt” Milke Žicine (ŽD 2/1936: 19–20). Značenje ove pripovetke podržano je istoimenom ilustracijom Cuce Sokić, koja je štampana pored teksta. U ovoj pripovetci daje se portret devojkice koja je u službi gazdarice. Ona nema elementarne uslove za život, a ekstremno je opterećena i poslovima koji nisu deo njene krojačke obuke, tako da praktično uz šegrtovanje obavlja i posao sluškinje. Maštajući o životu radnice, u trenutku kada to i postane, devojkica će se susresti

¹⁷ Stanislava Barać u dva rada vrlo precizno analizira angažovanu žensku prozu nudeći koncept i kontekst za razumevanje ovog tipa ženske književnosti koja nastaje od 30-ih i 40-ih godina 20. veka, ali i za dopunu i reviziju tumačenja već usvojenih koncepata kakvi su socijalna literatura, novi realizam, sukob na književnoj levici. (v. Bapaš 2019, Barać 2020)

¹⁸ Udeo i značaj realističke poetike, te modifikacije i preoblikovanja metodologije i načela realizma u kontekstu književnosti koje su pisale žene u prvoj polovini 20. veka može biti predmet posebne studije.

s „vojskom nezaposlenih švalja” i biće prinuđena da se vrati kod majstorice u službu. Dakle, već prva pripovetka u književnom korpusu *Žene danas* tematizuje klasne razlike, nezaposlenost, položaj radnica i siromaštvo, teme koje će dominirati na stranicama časopisa.

Ovaj koncept socijalno-tendenciozne literature podržan je i tekućom kritikom, kao i prevodnom literaturom (Maksim Gorki, Perl Bak, Selma Lagerlef). U *Ženi danas* je s posebnom pažnjom ispraćeno dodeljivanje Nobelove nagrade američkoj književnici Perl Bak. Komentar povodom njenog romana *Dobra zemlja* može veoma precizno da sumira poetička načela po kojima se vršio odabir književnih priloga u časopisu: „*Umetnička vrednost* 'Dobre zemlje' je neosporna. Ona se može slobodno porediti s delima Agnes Smedlej. Ali značajna je i *dokumentarna strana* 'Dobre zemlje', jer iz te knjige možemo bliže da se upoznamo sa životom kineskog seljaka. Koliko sličnosti između kineske majke i naše? Obe rađaju gde stignu, obe se manje cene nego tegleća marva. Te stranice o O-lani, glavnoj ženskoj ličnosti, najbolja su mesta romana” (18/1938: 10, podvlačenja moja). Upravo je u ovom osvešćenom i proklamovanom spoju umetničkog i dokumentarnog suština koncepta na kome je počivao odabir književnih priloga/pripovetke u ovom časopisu. Zbog ovakve poetičke tendencije pripovetka se često približavala dokumentarnim žanrovima, kakvi su feljton i reportaža, prisvajajući njihove odlike.

Zbog toga je neretko teško žanrovski razgraničiti književne priloge. Za razliku od ranijih feminističkih časopisa, karakteristika *Žene danas* bi mogla biti upravo u tome što su urednice ovog časopisa, za razliku od svojih prethodnica, u većoj meri forsirale liminalne žanrove, odnosno tekstove na razmeđi književnog i dokumentarnog, kao što je, na primer reportaža, što je i karakterističan žanr levičarskih autora međuratnog perioda.¹⁹ Štampanje (pseudo)dokumentarnih tekstova oplemenjenih tehnikama *lepe* književnosti bila je posledica uredničke intencije da se što vernije prenese situacija koja ukazuje na neki problem bilo da je u pitanju dečije prosjačenje, maloletnička trudnoća, nasilje u porodici ili položaj službenica. Može se pretpostaviti da je zbog cenzure bilo jednostavnije i bezbednije ovako radikalne situacije prikazati u (pseudo)dokumentarnom odnosno (kvazi)fikcionalnom diskursu, nego o njima otvoreno govoriti u drugim žanrovima.

Kao veoma dobar primer ovog spoja izdvaja se tekst „Deca ulice” (7/1937: 16) gde Natalija Hadžić piše o deci koja ili rade na ulici kao prodavci cveća i kikirikija ili prose. Pripovedačica/autorka ovu decu posećuje i u njihovim neuslovnim stanovima/kućama, dajući čitateljicama kompletniju sliku njihove patnje. Preko sudbina *dece ulice* autorka prikazuje (beogradsko) siro-

¹⁹ Ovi žanrovi su zastupljeni i u *Ženi*, što je posebno izraženo u brojevima koji se bave ratnim dešavanjima (posete frontu, vojnim bolnicama i sl).

maštvo i njegov najradikalniji oblik. Zahvaljujući načinu pripovedanja, kolažiranju i mozaičkoj strukturi, ovaj tekst se žanrovski nalazi između pripovetke, reportaže, novinskog članka. Postavlja se pitanje da li bi, da je Natalija Hadžić oblikovala iste ideje u diskursu koji nema književne elemente, u tekstu gde bi otvoreno s teorijsko-političkih pozicija problematizovala opresivni kapitalistički sistem koji ne brine za decu i koji toleriše radikalno siromaštvo i dečiji rad, koji nema sisteme socijalne podrške, da li bi u tom slučaju ovaj prilog uopšte prošao cenzuru.

Odličan primer graničnog teksta jeste i pripovetka Milke Žicine „Dok voz juri”, koja u sebe integriše deo zakona kojim se ograničava ženski rad. Ova gotovo postmoderno kolažirana pripovetka s elementima dokumentarnosti i citatnosti ilustruje ne samo karakteristike narativnih strategija, već predstavlja jedan od radikalnijih primera povezanosti časopisnog materijala. Reč je o poslednjoj predratnoj svesci, broju 29. (avgust–septembar 1940). Na sedmoj strani ovog broja štampan je tekst o petom paragrafu Zakona o saobraćajnom osoblju po kome su žene službenice u Ministarstvu saobraćaja radile ili niže plaćene poslove ili su bile potplaćene u odnosu na stručnu spremu koju su posedovale, a nova sistematizacija radnih mesta i tumačenje zakona dovela je i do masovnog otpuštanja žena. Nekoliko časopisnih stranica dalje, Milka Žicina balansirajući između dokumentarnog, novinarskog i književnog obrađuje ovu temu u tekstu „Dok voz juri” sažimajući problematiku parafrazom socijalističke krilatice: Za jednak rad – manja zarada (29/1940: 14). U ovom pedotelnom tekstu sagledava se odabrani problem iz nekoliko uglova. U prvom delu tematizuje se nepravednost paragrafa broj 5 i prikazuje se težak rad daktilografkinja (koje pored toga što dobijaju posao koji fizički ne mogu da završe u zadatim rokovima, trpe nasilje od šefova, podjednako psihološko i fizičko). U drugom delu autorka piše o prvoj ženi telegrafistkinji, u trećem delu prikazujući užurbanost železničke stanice prikazuje rad šalterskih službenica i odnos putnika prema njima, ukazujući na opšte ubrzanje i otuđenje. U narednom odeljku predstavljena je blagajnica kojoj je smanjena plata jer je udata i pored toga što radi već petnaest godina, a tokom poslednjih šest nije koristila odmor. U poslednjem petom segmentu ovog teksta Milka Žicina prikazuje noćni rad telegrafistkinje koja Morzeovom azbukom beleži vesti. Ovakvim pristupom autorka je osvetlila sve segmente napornog, a potplaćenog ženskog rada na železnici zaključujući kako čitav (nevidljivi) mravinjak ljudi prati kretanje voza. Kako je industrijalizacija zemlje podrazumevala izgradnju železnice i kupovinu vozova, voz je bio aktuelna i zastupljena tema, motiv i hronotop u literaturi međuratnog perioda. Ipak, za razliku od idealizacije pruge i fascinacije železnicom i kretanjem, u *Ženi danas* se takva modernistička, avangardno-ekspresionistička slika voza redefiniše, pa se prikazuju pojedinačne teške životne priče obeležene potlačenim položajem radnika, i posebno radnica železnice.

Destabilizacija te idealne slike privredno-ekonomskog i tehnološkog napretka u priči Milke Žicine data je tako što su prikazane okolnosti i karakteristike rada koji okružuje jednu tako kapitalnu investiciju kakva je železnica. Ovo nije jedini primer pomenute destabilizacije i revalorizacije uobičajenih predstava kada je u pitanju slika železnice kao simbola industrijskog razvoja i kapitalističkog napretka. Jelena Bilbija u pripovesti „Raboševa zabluda” (17/1938) tematizuje klasno raslojavanje koje se događa između graditelja pruge i njenih korisnika. Nakon što je (iz)gradio prugu, radeći posvećeno i strasno, glavni junak (zemljo)radnik Raboš smatrao je da pruga i voz pripadaju podjednako svima. Zbog ove naivne predstave, njega na brutalan i ponižavajući način izbacuju iz vagona jer ne poseduje kartu, a ne može ni da je priušti. Poruka da pravo na vožnju imaju samo oni koji su u mogućnosti da istu plate, a ne i oni koji su tu vožnju omogućili, saopštena kroz priču o nepravednom odnosu prema radniku, jeste deo onih poruka koje *Žena danas* plasira pozivajući na promenu društvenog sistema i uređenja.

Pored sinkretizma ostalih i literarnih priloga u *Ženi danas* za kontekstualizaciju i razumevanje književnosti u ovom časopisu važna su dva koncepta, jedan časopisu savremen i drugi u modernim studijama periodike postavljen, koncept socijalne literature i koncept časopisa kao književnog oblika.

Socijalna literatura i(li) novi realizam

Časopis *Žena danas* izlazi u periodu kada jugoslovenski književni život karakterišu socijalna literatura/novi realizam i sukob na levlci, dakle koncepti koji su se oblikovali pod uticajem marksističke filozofije, na čijim temeljima su baštinile svoj rad i urednice *Žene danas*. Zbog toga je koncept i korpus socijalne literature, ne samo važan, već presudan za razumevanje književnih priloga i poetike ovog časopisa uopšte. Književnost u *Ženi danas* pripada socijalnoj literaturi, odnosno, novom realizmu.

Novi realizam ili socijalna literatura su termini unutar kojih možemo književno-istorijski svrstati pripovetke u *Ženi danas*, a tipološki definisati da je reč o angažovanoj odnosno tendencioznoj književnosti. Socijalni realizam se poetički formirao oko časopisa *Nova literatura* i kako jedan od „ideologa” pokreta upravo u ovom časopisu tvrdi (Otokar Keršovani, „Beleška o omladini”) socijalni realizam je postavio „zahtev za novom sadržinom”, koji se odnosi na „konkretne elemente svakidašnjice”. Ove konkretne elemente svakidašnjice Keršovani definiše kao „rad u fabrici i na njivi, zatvor i popravilište, lađa i mašina, sirotište i prosjak, bolnica i ulica” (prema Matvejević 1977: 58). Dakle, svi ovi prostori i teme vezane za njih treba da budu i prostori literature, žene i muškarci koji se u ovim prostorima sreću, kao i njihovi problemi treba da postanu teme književnih tekstova. Ovakva uloga književnosti proističe iz

ubeđenost u moć književnog teksta, jer je umetnost, smatra Keršovani, „jedna snaga” (Isto). Ona ima svoju društvenu funkciju i u bliskoj je vezi sa sveukupnim društvenim procesima na koje može da utiče jer, kako je tvrdio drugi ideolog istog pokreta, Stevan Galogaža, književnik je borac „za one koji rade” (Isto: 68). Koncept socijalne literature je utilitarnost književnog teksta stavljao ispred njegovih umetničko-estetskih odlika, međutim, razdvajanje ovih elementa nije nužno, za šta su primer i neke od pripovedaka iz *Žene danas* i to pre svega zahvaljujući njihovoj sugestivnosti i načinu umetničke obrade. Poetičke odlike socijalne literature, kao i razumevanje mesta i uloge umetnosti i književnosti koji je ovaj literarni koncept ponudio, ne samo da je značajan za pripovetku u *Ženi danas*, već i za feminističku periodiku uopšte, koja je književnost, kako smo videli, često koristila kako bi učvrstila poruke koje su oblikovane u drugim tekstovima, a koje su se neretko ticale konkretnih elemenata realnosti i (neposrednog) okruženja.

Formalno, pripovetka u *Ženi danas* mogla bi da se okarakteriše kao novinska priča. Reč je o kratkim, sažetim, jednostavnim pričama, najčešće jednosmerne radnje, koje retko prelaze obim jedne časopisne stranice. Pripovetka je, takođe, najzastupljeniji književni žanr u časopisu jer se pokazala kao najpogodniji oblik za integraciju u ostali časopisni materijal. Ona je uz dokumentarističke žanrove, kao što su feljton i reportaža, davala najveći stepen ilustrativnosti i (kvazi)dokumentarnosti što je urednicama, s obzirom na zadatak koji je pripovetka trebalo da ispuni, bilo izuzetno važno. Pripovetke su objavljivali danas gotovo nepoznati autori i autorke, a od šire poznatih imena tu su Milka Žicina, Radovan Zogović, Jelena Bilbija. Kako je *Žena danas* imala stalno otvoren poziv svojim čitateljicama i čitaocima da šalju literarne priloge (koji su komentarisani u pomenutoj rubrici *Sa pisačeg stola*), u ovom časopisu možemo naći pripovetke potpisane zanimanjem i imenom čitaoca, na primer, M. Jovašević, zemljoradnik iz Preljine. Ovaj autor je napisao jednu od najpotresnijih pripovedaka u časopisu, „Trešnje”, u kojoj se opisuje život u siromaštvu samohrane majke petoro dece koja živi na selu (20/1939: 16–17). Ovakav koncept (naizgled) amaterske literature podržavao je tendenciju časopisa za što autentičnijim i neposrednijim prikazivanjem uslova za život i problema žena, radnika, seljaka i uopšte obespravljenih, siromašnih, ugroženih, što je bilo direktno povezano i s publikom kojoj se časopis obraćao:

Ona [angažovana ženska proza – prim. moja] je, naime, namenjena najširoj čitalačkoj publici, a posebno publici koja pripada društvenim slojevima o kojima se u prozi govori. Zato i sam jezik, način govora i umetnički postupci koji se koriste odgovaraju mogućnostima i potrebama date publike: ove autorke su pisale realističku prozu koja se, od priče do priče, kretala u rasponu od reportažnog i feljtonističkog, preko socijalističko-realističkog do čehovljevskog stila (Bapaš 2019: 234).

Za razliku od isključivo feminističkih časopisa, prilikom odabira pripovedaka u *Ženi danas* urednice nisu želele da prikazuje samo položaj žena, već su nastojale da književnim priložima pokažu ceo spektar ugroženih, obespravljenih, siromašnih, potlačenih. Zbog toga se na stranicama *Žene danas* mogu naći priče o radnicima, zemljoradnicima, zanatlijama, beskućnicima. Kako bi se istakao nivo obespravljenosti i socijalnih nejednakosti, njihovi uslovi života i rada porede se s buržoaskim životima, odnosno s uslovima u kojima (nadamak siromašnog sveta) žive pripadnici srednje klase. Srednjoklasni stalež obično se prikazuje kao nezainteresovan za sudbine siromašnih i zbog takvog koncepta negativno prikazane ličnosti mahom dolaze iz sloja bogat(ij)ih odnosno iz grupe nadređenih. Ovakva poetička/politička/kulturno-književna usmerenost časopisa bila je direktna posledica marksističke odnosno socijalističko-komunističke ideologije koja je bila jedan od glavnih oslonaca časopisa.

Pripovetke u *Ženi danas* kao formalno novinarske priče, a poetički pozicionirane u polje socijalne literature ugrađuju se u trajektoriju tendenciozne, angažovane priče (marksističko) socijalističke provenijencije koja se u srpskoj/jugoslovenskoj književnosti može pratiti od ideja Svetozara Markovića do stvarnosne proze 70-ih godina 20. veka i dalje. One bi tematski mogle da se podele u nekoliko celina: 1) pripovetke o radu, 2) pripovetke koje prikazuju život na selu, 3) pripovetke koje prikazuju život u gradu, 4) pripovetke o sudbinama žena, 5) pripovetke o deci. U skladu s ponuđenom klasifikacijom razvrstavanje pripovedaka u časopisu bi izgledalo kao u Tabeli 1:²⁰

Kao i svaka, tako je i ova klasifikacija uslovna jer među pripovetkama postoje tematska i žanrovska preklapanja i preplitanja. Kada je o tematskim prožimanjima reč, dobar primer je pripovetka „Bireškinja Borča” koja prikazuje život na selu i sve njegove teškoće, ali je podjednako i pripovetka o životu žena, a pošto tematizuje život sluškinje, može se svrstati i u pripovetke o radu. U ovoj vanrednoj priči uz prikazivanje odnosa gazda prema slugama, radikalno je oslikan specifično težak život jedne seoske sluškinje koja je pored rada za gazde opterećena i brojnim trudnoćama, trpi nasilje i pokušava da izvrši abortus u kućnim uslovima. Kao drugi primer može se razmatrati pripovetka „Smrt četrnaestogodišnjeg Adama”, koja je govori o dečjem životu (i smrti), ali ona tematizuje i težak seoski život siromašnih porodica (čega je smrt deteta direktna posledica). Gotovo svaka od ovih pripovedaka ima više tematskih slojeva zbog kojih bi klasifikacija mogla biti i drugačija. Takođe, ovoj podeli moguće je dodati i tematsko-motivske potkategorije koje bi ukazale i na dodatne slojeve značenja: siromaštvo, smrt, nasilje, abortus itd.

²⁰ Klasifikovane su domaće pripovetke. Precizne bibliografske podatke za svaku pripovetku pojedinačno pronaći u Костић, Аћимовић 2021.

Tabela 1

O radu	Život na selu	Život u gradu	Životi žena	O deci
1. Šegrt, Milka Žicina	1. Rođendan, Radovan Zogović	1. Sa naše ulice, Jelena Bilbija	1. Razgovori, Sofija Mijović	1. Smrt četrna- estogodiš- njeg Adama, S. Š. Sušić
2. Priča o jednoj Mariji, A. Simić	2. Trešnje, M. Jovašević	2. Deca ulice, Natalija Hadžić	2. Vračara, Jelena Nenadović	2. Sa ulice, Milka Žicina
3. Majstor Pera, Vera Kaluša	3. Bireškinja Borča, Sofija Mijović	3. Jedno popodne, Milka Žicina	3. Tvoje je mesto uz nas, Olga Bandić	3. Priča o meni, Katja Špurova
4. Raboševa zabluda, Jelena Bilbija	4. Upis, Stanka Todorović	4. Novine, Milka Žicina	4. Devojačka priča, Hasan Kikić	
5. Dok voz juri, Milka Žicina	5. Samo ne kao majka, Boba Đorđević		5. Pismo, Milka Žicina	

Gledano u celini, tema koja može da poveže više kategorija i čitav pripovedni korpus u *Ženi danas* jeste siromaštvo. Siromaštvo se konstantno tematizuje i prikazuje u različitim vidovima. Upornost i doslednost u prikazima siromaštva, bilo da je reč o selu, gradu, deci, ženama, nadničarima, šegrtima ili radnicima posledica su namere da se govorom o široko rasprostranjenim i brojnim oblicima siromaštva i osvetljavanjem njegovih posledica najefikasnije prikaže klasna raslojenost društva i nepravičnost kapitalističkog sistema. Pisanje o siromaštvu bio je indirektni poziv na društvenu revoluciju. Stoga, ove priče su angažovane na dva nivoa: na feminističkom i na opštedruštvenom. Feministički angažman ovog tipa proze Stanislava Barać prepoznaje u predstavljanju tabu tema i nevidljivog ženskog iskustva, izrazitoj socijalnoj osetljivosti, klasnoj svesti, a kao istorijski fenomen, angažovanu prozu posmatra kao deo procesa globalne i lokalne jugoslovenske emancipacije smatrajući da ovaj korpus tekstova ima mesto u revolucionarnoj transformaciji jugoslovenskog društva (Barać 2019: 239).

Najekstremniji prikaz siromaštva dat je u pripovetkama koje opisuju (prinudni) rad maloletne dece. Praktično svi tekstovi iz grupe pripovedaka o deci tematizuju ili u glavnim narativnim linijama ili ističu kao sporedni motiv dečije siromaštvo, prinudni rad dece, život dece na selu, dečiju prošnju, život dece iz marginalizovanih grupa. Ova tema je snažna poveznica međuratne epohe i današnjeg društva i jedan od slojeva časopisa *Žena danas* koji priloge u

njemu čini relevantnim i aktuelnim i za sadašnji trenutak. Pripovetke o deci, sem što ilustruju važne probleme s kojima se društvo suočava, destabilizuju konstrukt detinjstva kao najbezbriznijeg perioda, te pokazuju naličje uobičajene slike ovog životnog doba.

Detinjstvo je jedna od zastupljenijih tema međuratne proze, posebno u ženskoj književnosti. Ispostavlja se da su autorkice bile veoma zainteresovane za dečije sudbine i da su se posebno bavile odnosom dece i siromaštva (na primer, Milica Janković i Nadežda Tutunović). U *Ženi danas* objavljen je niz pripovedaka ove tematike, koje često već samim naslovom sugerišu sadržaj kao što su, na primer već pominjane „Smrt četrnaestogodišnjeg Adama” (S. Š. Šušić) i „Deca ulice” (Natlija Hadžić), ali i druge. Ovo suočavanje čitalačke publike sa radikalnim slikama detinjstva karakteristično je za periodiku socijalističko-komunističke odnosno marksističke orijentacije. Biljana Andonovska je pokazala kako se u prvom časopisu ove orijentacije u Kraljevini SHS, namenjenom deci, časopisu *Budućnost* negovao koncept radikalne dečije književnosti koja je decu senzibilisala za ozbiljnije probleme i koja ih je suočavala s temama smrti, bolesti, siromaštva. Radikalna književnost za decu „po svojim neskrivenim političkim porukama i nastojanju da se u detetu nađe saveznik za različite društvene promene, [...] nužno narušava dominantne predstave o nevinosti deteta i detinjstva” i ovakva literatura detetu „prilazi s većim poverenjem u njegove kognitivne kapacitete, njegovu autonomnost, sposobnost da kritički misli i ponaša se protivno konvenciji i nalogu za potčinjavanjem” (Андоновска 2019: 31). Iako u *Ženi danas* nije reč o dečijoj književnosti, jeste reč o prikazivanju između ostalog i dece, i zbog toga se paralele s ovim književnim konceptom mogu povući. U oba slučaja reč je o književnosti koja se služi radikalnim sredstvima, prevashodno na nivou narativnih linija (smrt je čest ishod pripovedaka) i tema i motiva (prikaz ekstremnog siromaštva i bede), i o književnosti koja, kako smo videli, svoja značenja bazira na jasnoj ideološkoj platformi i na precizno formulisanim tendencijama i angažmanu. Ovakva misija radikalne književnosti je u skladu s onim što Stanislava Barać prepoznaje kao podučavanje i oslobađanje čitateljki:

U tom svetlu, angažovana ženska proza predstavljala je apel na slobodu potčinjenih, kroz čije su se čitanje ti odnosno te potčinjene lako prepoznavale kao subjekti na koje se apeluje i posredno učile kako da (pobunjeno) čitaju preostalu književnost, onu koja ne apeluje na njihovu slobodu; odnosno, te su čitateljke čitanjem angažovane proze iz pasivnih recipijenata preobražavane u aktivne društvene subjekte. Takođe, ova je proza čitaoce iz klase privilegovanih potencijalno preobražavala u odgovorne čitaoce, pa tako i odgovorne društvene subjekte (Ђапаћ 2019: 235).

Veza *Žene danas* s časopisima za decu može biti ilustrovana još jednim primerom. Dečiji časopis *Poletarac* (koji je jedan period uređivala saradnica

Žene danas pominjana Jelena Bilbija) negovao je utilitarni koncept književnosti poput časopisa *Žena danas*, angažovanu, tendencioznu književnost, takođe pod uticajem socijalističke ideologije, ali sada kao deo pobjedničkog diskursa, jer je reč o godinama neposredno nakon Drugog svetskog rata. Ove poveznice feminističke štampe sa socijalističkom periodikom namenjenoj deci i s (književnim) priložima u njoj, od prvog časopisa takvog usmerenja, časopisa *Budućnost*, pa do časopisa iz 50-ih godina 20. veka mogu biti posebna tema, čija bi analiza pokazala sličnosti u metodologiji uređivanja i moguće kontinuitete uredničkih usmerenja i emancipatorskih strategija. Čini se da se nakon Drugog svetskog rata koncepti karakteristični za feminističku periodiku prenose na način oblikovanja časopisa za decu. U tom smislu bi bila zanimljiva uporedna analiza upravo časopisa *Žena danas* i tzv. pionirske štampe, odnosno, časopisa *Pioniri* (osn. 1944), *Pionirske novine* (osn. 1946) ili *Poletarca* (osn. 1947) (v. Milinković 2019).²¹

Još jedna značajna tema međuratne književnosti takođe je obrađivana kroz pripovetke u *Ženi danas*, ali je ovde, za razliku od književnosti 20-ih i ranih 30-ih godina, pristup temi i odabir motiva radikalizovan: reč je o položaju radnica, a prvenstveno o životu služavke. Urednice su objavljivale pripovetke čije su glavne junakinje fabričke radnice, seljanke, zlostavljane žene, sluškinje. Poseban akcenat je bio na prikazivanju života sluškinja, te bi se iz predložene podele dodatno mogle izdvojiti pripovetke s ovom tematikom („Bireškinja Borča” Sofije Mijović, „Priča o meni” Katje Špurove, „Jedno popodne” i „Pismo” Milke Žicine). O sluškinjama su tokom međuratnog perioda pisale Milica Janković, Nadežda Tutunović i druge autorke. S ideološkim osvešćenjem i s prepoznavanjem opresivnosti kapitalističkog sistema pristup ovoj temi se vremenom radikalizovao, pa je Milka Žicina pred kraj epohe, objavila i *bestseller* roman čija je glavna junakinja sluškinja (*Devojka za sve*, 1940)²² i gde je, zahvaljujući književnim delima i periodici koji su poetičko-ideološko artikulisali sav raspon i spektar ove problematike, osvestila i vanredno upečatljivo prikazala položaj služavke. Kada je reč o pripovetkama o ženama, pored teškog i napornog rada sluškinja, tematizovalo se i nasilje nad ženama, izuzetno veliko siromaštvo i nepismenost seoskih žena, nasilnički odnos poslodavaca prema zaposlenima, praznoverje itd. Kao teme su se pojavljivali i drugi aktuelni momenti ženske privatnosti međuratne epohe kao što su životi samohranih majki, ilegalni abortusi, neželjene trudnoće, porođaj u kućnim uslovima, nepostojanje kontrole rađanja i neznanje vezano za seksualni život i intimnu higijenu itd.

²¹ Na ovu vezu feminističke angažovane proze i dečije književnosti upućuje i Stanislava Barać (v. Barać 2020: 208–209).

²² I u romanu *Kajin put* junakinja postaje sluškinja i tako zarađuje za život, tako da je i ovaj roman Milke Žicine deo ovog korpusa.

Umesto zaključka: časopis kao književni oblik

Druga grupa ideja, pored angažovane književnosti i socijalne literature, koja se može primeniti na tumačenje i razumevanje časopisa *Žena danas* jeste koncepcija časopisa kao književnog oblika ili novog žanra. Zbog idejne, tematsko-motivske, poetičke i ideološke premreženosti i srodnosti priloga, te zbog brižljivog uređivanja gde je važna i već pominjana kombinacije narativnog i likovnog, čini se da časopis *Žena danas* može da predstavlja dobar prilog raspravi o tome da li se može govoriti o tome da je časopis književni oblik.

Tako, pored toga što se uklapaju u koncept književnosti socijalističkog realizma, književni prilozi u časopisu doprinose značajnoj ideji za studije periodike koju je Šklovski sublimacijski definisao sintagmom „časopis kao književni oblik” (Шкловски 1995). U uvodnoj reči zborniku *Žanrovi u srpskoj periodici*, Vesna Matović postavlja pitanje da li se časopisi i bilo koje književno glasilo, „mogu videti i kao ’novi književni oblici’ čiji su sadržaj i forma određeni uređivačkom politikom” i kakav je status žanra u periodici, tj. „da li je periodika samo okvir u kome postoje uobličeni, gotovi žanrovi koji bivaju dalje distribuirani i transferisani ili tu postoji interaktivni odnos, tj. časopisni kontekst ima udela u izboru žanrova, njihovom trajanju, transformaciji, iščekivanju i stvaranju novih” (Matović 2010: 8). Dalje Vesna Matović razlažući argumentaciju konstatuje da: „U prilog shvatanju o interaktivnoj vezi časopisa i žanrova, mogli bi svedočiti programski i tematski brojevi književnih glasila, kao i oni koji su *bili izraziti zastupnici i promoteri određenih pravaca i škola*” (Matović 2010: 8, podvlačenja moja). Zahvaljujući čvrstoj sprezi književnih priloga s idejnim, tj. poetičkim konceptom, svaki pojedinačni broj časopisa *Žena danas* može da se čita kao jedna celina u kojoj su prilozi višestruko povezani. Autori i autorke članaka, pa i književnih priloga, zastupali su i promovisali precizne ideje zasnovane na pominjanim konceptima socijalne pravde i feminističke emancipacije i edukacije. Kao dobra ilustracija kontekstualne i konceptualne povezanosti svih priloga u broju, može da posluži broj posvećen Bosni i Hercegovini (24/1939) gde se pored članaka koji se bave problemima i temama vezanim za ovaj deo Kraljevine, objavljuju i dve pripovetke koje obrađuju „akutne probleme”, kao što su prinudna udaja devojaka („Devojačka priča”, Hasan Kikić) i nepismenost seoskih žena („Upis”, Stanka Todorović). Čitanje priloga u časopisnom kontekstu pokazuje, kako bi Aleksandar Petrov rekao, „specifičnu semiotičku vezu” (Петров 2010: 18) delova časopisa. Kao ključne karakteristike koje doprinose tome da se časopis može posmatrati kao novi žanr, odnosno književni oblik, Petrov izdvaja: otvorenost (pod kojom podrazumeva nedovršenost priloga, članke u nastavcima), kontekstualnost, multiautorstvo. Pored podrazumevanog multiautorstva, za *Ženu danas* je po-

sebno značajna istaknuta kontekstualnost jer se prilozi i koncepcija svakog pojedinačnog broja čitaju kao deo jedinstvenog koncepta. Prilozi u *Ženi danas* ilustruju ideju koju u svojoj studiji navodi Aleksandar Petrov da se „značenje određenog člana ne može izdvojiti od drugih članaka, niti od istorijskog trenutka u kojem je broj zamišljen i objavljen” (Петров 2010: 22). Navedena povezanost članaka i istorijskog trenutka jeste veza između koncepta periodike kao žanra i socijalne literature koja je u svom fundamentu imala podcrtano upravo ovo načelo.

Kako je periodika mesto na kome je često sačuvana građa koja nikada nije imala oblik posebne knjige, u njoj se otvaraju velika polja za proučavanje „tekstualnog potencijala jedne epohe” (Иванић 2010: 47), odnosno kako je periodika „otvoreni arhiv književnosti i svega onoga što je moglo dobiti štampani oblik” (Isto) njeno istraživanje uvek menja i proširuje uobičajene predstave koje imamo o jednoj pojavi, poetici, epohi. U tom smislu proučavanje feminističke periodike nužno menja, dopunjuje i proširuje sliku književnih i kulturnih tokova. A konkretno, istraživanje književnih priloga u časopisu *Žena danas* dovodi do novih uvida koji se tiču ženske književnosti, njenih tematsko-motivskih struktura, sistema likova, poetskih prostora, ali dovodi i do novih uvida koji se tiču poetike i oblikotvornih procesa socijalističkog realizma i književnih tokova krajem međuratnog doba.

LITERATURA

- Андоновска, Биљана. „Будућност (без) *Будућности*: први комунистички књижевни часопис за децу у Краљевини СХС”. *Часописи за децу: југословенско наслеђе (1918–1991)*. Ур. С. Бараћ и Т. Тропин. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2019. 17–48.
- Бараћ, Станислава. *Феминистичка контирајавности. Жанр женског иорипреја у српској иериодици 1920–1941*. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2015.
- Бараћ, Станислава. „Ангажована женска проза”. *Књижевна историја* 51, 168 (2019): 221–242.
- Вараћ, Станислава. „Feminističko oplemenjivanje socijalne literature (od 30-ih do 50-ih godina 20. veka)”. *Antropologija* 201 (2020): 189–211.
- Вођиновић, Нета. *Женско питање у Србији у XIX и XX веку*. Београд: „Devedesetčetvrtа”, „Жене у црном”, 1994.
- Дерегић, Јован. *Алманаси Вуковог доба*. Београд: Институт за књижевност и уметност, Вук Караџић, 1979.
- Иванић, Душан. „Категорија жанра у периодици”. *Жанрови у српској иериодици*. Ур. Весна Матовић. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2010. 45–58.
- Кесман, Јованка. *Жене Југославије у радничком покрету и женским организацијама: 1918–1941*. Београд: Народна knjiga, Institut za savremenu istoriju, 1978.

- Костић, Лариса, Аћимовић, Емилија. *Жена данас (1936–1940): библиографија*. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2021.
- Матицки, Миодраг. „Календар „’Ружица’ и месецослов ’Ружични венац’“, *Зборник Мајнице српске за књижевност и језик*, 32, 2 (1990): 211–217.
- Матовић, Весна. „Жанрови у периодици“. *Жанрови у српској периодици*. Ур. Весна Матовић. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2010. 7–13.
- Matvejević, Predrag. *Književnost i njezina društvena funkcija*. Novi Sad: Radnički univerzitet „Radivoj Ćirpanov“, 1977.
- Милинковић, Јелена. „Књижевности између еманципације и националног: књижевни прилози у часопису Жена“. *Књиженство: часопис за студије рода и културе* 2, 2 (2012).
- Милинковић, Јелена. „Рат као тема у српској периодици и књижевности почетком XX века: Жена, Српски књижевни гласник и ратна проза Милице Јанковић и Исидоре Секулић“. *Књиженство: часопис за студије рода и културе* 3, 3 (2013).
- Milinković, Jelena. „*Poletarac* (1947–1948) u kontekstu pionirske štampe“. *Часописи за децу: југословенско наслеђе (1918–1991)*. Ур. С. Бараћ и Т. Тропин. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2019. 323–346.
- Уводник. *Жена данас, филозофско издање*. 1966.
- Пековић, Слободанка. „Женски часописи с почетка века“. *Зборник Мајнице српске за књижевност и језик*. 37, 2 (1990): 277–286.
- Пековић, Слободанка. *Књижевност у функцији „принуде“: часопис као фактор преобликовања књижевног и жанра*. Београд: ИКУМ, 2010.
- Петров, Александар. „Периодика као жанр“. *Жанрови у српској периодици*. Ур. Весна Матовић, Београд: ИКУМ, 2010. 17–44.
- Пољак, Јованка и Оливера Иванова. *Женски покрет (1920–1938): библиографија*. Београд: ИКУМ, 2019.
- Simić, Zorana. „Katarina Bogdanović i Mileva Milojević kao urednice i saradnice jugoslovenskog feminističkog časopisa *Ženski pokret* (1920–1938)“. *Ženski pokret (1920–1938): zbornik radova*. Ур. Ј. Милинковић и Ж. Свирчев. Београд: ИКУМ, 2021. 69–84.
- Шкловски, Виктор. „Часопис као књижевни облик“. *Ишачка: ревија за књижевност, уметност и мишљење* 1 (1995): 155–156.

Jelena Milinković

FROM THE APPRENTICE TO THE RUNNING TRAIN:
A SHORT STORY IN THE MAGAZINE *ŽENA DANAS* (*WOMAN TODAY*) 1936–1940

Summary

The paper analyzes a short story published in the magazine *Žena danas* (*Woman Today*) 1936–1940 in the context of socially aware and politically engaged literature. The first part of the paper shows, from a historical perspective, the attitude of women's and/or feminist magazines towards literature and its utilitarian value. It is concluded that literature in these periodicals was "in the service" of the general ideology on which the editorial policy of a particular magazine was based. In that sense, the concept of engaged literature of socialist realism, consistently applied in *Žena danas* (*Woman Today*), is completely in synergy with other magazine materials based on editorial postulates ingrained in Marxist-communist-socialist ideas and policies. The second part of the paper analyzes certain short stories with a tendency to demonstrate their features and to perform (thematic) systematization of this corpus. In conclusion, it is suggested that this ideological intertwining of literary and other journalistic material is a suitable starting point for the (re)actualization of formalistic concepts about the magazine as a literary form and (or) a new genre.

Keywords: social literature movement, socialist realism, new realism, tendentious literature, engaged short story, feminist literature, feminist periodicals

УДК 821.09(497.1)"1936/1940"
141.72(497.1)"1936/1940"
050:305-055.2ЖЕНА ДАНАС"1936/1940"

Goran LAZIČIĆ*
Univerzitet u Gracu

KNJIŽEVNA KRITIKA U ČASOPISU *ŽENA DANAS*

Apstrakt: U fokusu rada je književna kritika objavljivana u časopisu *Žena danas* (1936–1940). Relevantni tekstovi će biti sistematizovani prema tipu i formi književne kritike kojoj pripadaju, a potom i na osnovu kriterijuma da li se bave jugoslovenskom ili prevodnom književnošću i kakva je rodna distribucija autora i autorki čije su knjige kritički prikazane. Fokus rada je u pokušaju da se iz tog korpusa književnokritičkih tekstova iščitaju i rekonstruišu poetički sistem i koncepcija književnosti koje je redakcija negovala i propagirala. S tim ciljem će pažnja osim na književnu kritiku nužno biti usmerena i na beletrističke tekstove i književne prevode koji su štampani u časopisu. Poetička stanovišta redakcije dovode se u vezu s poetičkim i ideološkim načelima pokreta socijalne literature. S tim u vezi je ključno pozicionirati redakcijsku književnu politiku unutar u to vreme aktuelnog „sukoba na književnoj levisi”. Značaj i efekti feminističkog usmerenja redakcije postaju u tom kontekstu presudni i otvaraju mogućnosti za novo osvetljenje te faze i tog segmenta istorije jugoslovenskih književnosti u širem okviru, a ne samo unutar levog revolucionarnog pokreta.

Ključne reči: književnost, književna kritika, feminizam, pokret socijalne literature, sukob na književnoj levisi

Uz pitanje kakvu književnost je u drugoj polovini tridesetih godina 20. veka donosio i promovisao časopis *Žena danas*, postavlja se načelno pitanje na koji način je redakcija shvatala književnost kao umetnost i njenu ulogu u društvu, a sve u okviru težnji ka socijalnoj revoluciji i ženskoj emancipaciji. Istraživanje u tom smeru ujedno osvetljava pitanje statusa književnosti unutar jugoslovenske revolucionarne levice u godinama pred Drugi svetski rat.

Časopis *Žena danas*, osnovan na inicijativu Komunističke partije Jugoslavije 1936. godine, postao je jedan od organa pokreta socijalne literature i prethodnica posleratnog socijalističkog realizma.¹ Osim klasičnih književnih prikaza i recenzija, interes uredništva za književnost ogleda se i u objavljivanju kratkih priča, poezije i odlomaka iz romana. U to spadaju kako književni

* Autor je stipendista Austrijske akademija nauka (DOC-Fellow der ÖAW) na Institutu za slavistiku Univerziteta u Gracu. goran.lazicic@uni-graz.at.

¹ Redakcija je proizašla iz omladinske sekcije *Ženskog pokreta*, a činile su je mlade intelektualke bliske Komunističkoj partiji ili članice SKOJ-a (Pantelić 2011: 19–23, Бапах 2015: 188–197).

prilozi, tako i portreti jugoslovenskih književnika (srpskih, hrvatskih, bosanskohercegovačkih, slovenačkih). Srazmerno je visoko zastupljena i prevodna književnost: francuska, nemačka, ruska, švedska, češka, i naročito, američka. Posebnu tematsku liniju uređivačke politike časopisa činili su govori i portreti inostranih spisateljica. Poezija je često štampana uz društvene i političke reportaže, gde je prevashodno imala ilustrativnu funkciju; tu su takođe bili zastupljeni kako domaći tako i strani autori i autorke. Uredništvo je objavljivalo i književne tekstove svojih članova ili bliskih saradnika. U časopisu su saradivali Oskar Davičo, Aleksandar Vučo, Ćamil Sijarić, Radovan Zogović, Milka Žicina, Jelena Bilbija, Desanka Maksimović i drugi, danas manje poznati autori i autorke.

Politički internacionalizam i jugoslovenska orijentacija redakcije časopisa ogledaju se i u načinu na koji je shvatana književnost – promovisana je internacionalna književnost i objavljivani su prilozi autora i autorki iz različitih nacionalnih sredina tadašnje Jugoslavije. Paralelno s revolucionarnom politikom i nastojanjem da se izvedu društvene promene odvija se subverzija vladajućeg književnog kanona, ili barem njegovo otvaranje prema do tada potisnutim, skrajnutim, odbačenim autorima, autorkama, poetikama i politikama književnosti.

Pregled književnokritičkih (i naučnokritičkih) tekstova

Za temu ovog rada je pored rubrike „Knjige” bitna takođe rubrika „Sa pišaćeg stola”, gde je redakcija tumačila sadržaje dopisnica i književnih priloga koji su pristizali od čitalaca i čitateljki, i to najčešće u formi obrazloženja zašto prilog nije mogao biti objavljen. Ta rubrika je komplementarna s onom gde su objavljivani književna kritika i prikazi aktuelnih izdanja. Analiza tih dveju rubrika omogućava da se rekonstruišu književnopoetički postulati redakcije i podrazumevana uloga književnosti u društvenom životu.

Izbor knjiga o kojima je u časopisu pisano raznolik je, od zbirke poezije do popularnih medicinskih priručnika i naučnih monografija. Ono što te tekstove spaja je činjenica da njihovi autori i autorke zauzimaju jasan vrednosni stav i iznose sud koji se odnosi prevashodno na ideološki profil, poziciju i značenje knjige o kojoj se piše. Književna kritika u *Ženi danas* varira od kratkih crtica o nekoj knjizi, do analitički razvijenog prikaza ili polemike. Mnogi od tih tekstova objavljeni su nepotpisani ili potpisani samo inicijalima. Nepotpisane prikaze treba shvatiti kao zajednički redakcijski rad; „mi” forma izlaganja ovde nije težnja ka naučnoj objektivnosti, nego se može razumeti kao kolektivno žensko emancipatorsko „mi”. Redakcijska koncepcija i način na koji je časopis uređivan počivaju na izvornom prosvetiteljskom intelektual-

nom impulsu. Feministički angažman jeste dominantan, ali misija redakcije se ne iscrpljuje u njemu.

Prikazane knjige i njihovi autori/ke potiču iz različitih jugoslovenskih kulturnih centara, što svedoči o integralnoj i inkluzivnoj perspektivi iz koje se posmatra jugoslovenska kultura. S obzirom na složenost i osetljivost političkih prilika u kojima je časopis objavljan, a pogotovo imajući u vidu da je Komunistička partija Jugoslavije bila ilegalna, a ideologija internacionalnog socijalizma proterana iz javnog diskursa, iz redakcijske politike, kao i iz pojedinih članaka, mogu se naknadno iščitati tragovi autocenzure, ali i skrivenih političkih poruka. Na primer, u prikazu romana Maksima Gorkog, nepotpisani/a autor/ka na ruskog pisca primenjuje njegov vlastiti hvalospev upućen Lenjinu, ali se u tekstu ime revolucionarnog vođe ne navodi eksplicitno, pa tako stoji da za Gorkog važi „ono što je on rekao za najvećeg svog savremenika” („Maksim Gorki: Život Matveja Kožemjakina”, 20/1939: 18).

Kada je reč o naučnim publikacijama, jednu grupu recenziranih naslova čine knjige A. Kostića, V. Dvornikovića i B. Vlatkovića, isključivo dakle muških, u to doba cenjenih autora, i te knjige su prikazane negativno. Jedna od njih je studija Aleksandra Kostića *Žena-pol, žena čovek*. Iako se autor predstavlja kao progresivni intelektualac i deklarativno se zalaže za žensku emancipaciju, knjiga je ocenjena kao „reakcionarna” i ukazano je na stavove koji su rasistički (2/1936: 20). Slično je prikazana i knjiga Vladimira Dvornikovića *Borba ideja*; kao njen pozitivan aspekt ukazano je na autorov pristup položaju žene koji uključuje složene ekonomske i društvene faktore, dok je s druge strane pokazano da autor ostaje zarobljen u nasleđenim patrijarhalnim matricama i polno esencijalizujućim stereotipima o ženi (3/1937: 9). Vrednosno negativan je i prikaz knjige *Prirodno regulisanje začeca kod žene* čiji je autor B. Vlatković; ta knjiga prema mišljenju recenzenta/kinje *Žene danas* (inicijali su Dr. J. N.) nije pristupačno napisana i teško može biti od praktične koristi ženama, iako joj je to bio cilj (23/1939: 21).

Nasuprot tome, nekoliko drugih naučnih publikacija su pozitivno ocenjene. *Bibliografija knjiga ženskih pisaca u Jugoslaviji*, knjiga nastala za potrebe Međunarodnog ženskog kongresa u Dubrovniku 1936, prikazana je u tekstu koji potpisuje Paulina Lebl-Albala. Iz te bibliografije jasno se ogleda – zaključuje autorka prikaza – kakav je efekat za žensku emancipaciju imala prosveta i naročito otvaranje mogućnosti da žene pohađaju univerzitete („Rasmatranja povodom bibliografije knjiga ženskih pisaca u Jugoslaviji”, 22/1939: 22). Na stranicama *Žene danas* pisano je i o dve knjige savremene slovenačke feministkinje Angele Vode: *Žena u današnjem društvu* (9/1938: 19) i dvotomna studija *Pol i sudbina* („Pol in usoda”, 22/1939:10). Prikazi koji se mogu čitati i kao preporuke za prevod, posebno ističu društvenu važnost tih knjiga za razvijanje svesti o potčinjenom položaju žene, kako u porodici, tako i u ostalim sferama

javnog života; naglašava se kako autorka pažnju usmerava ka klasnoj stratifikaciji i povlači bitne razlike između žena iz bogatih i siromašnih slojeva društva. Angela Vode (1892–1985) prisutna je na stranicama lista i kao saradnica: objavljen je njen izveštaj o načinima humanitarnog rada i akcijama solidarnosti slovenačkih učiteljica i đaka („Rad slovenačkih učiteljica”, 22/1939: 10).²

Među kratkim prikazima aktuelne književne produkcije mogu se pomenuti sledeći tekstovi, odnosno recenzirani naslovi: društveni roman mađarske spisateljice Jolande Feldeš *Ulica Mačka Ribara* (9/1938: 19), knjiga Fride Filipović *Priče o ženi* (9/1938: 19) i – kako je u prikazu nazvana – autobiografska „reportaža” bugarske autorke Iskre Dimitrovske *Naša svakidašnjica*, o teškom položaju devojaka iz nižih socijalnih slojeva (Lj. Ž, „Naša svakidašnjica”, 18/1938: 14). To su primeri pozitivnih književnih prikaza sa stranica *Žene danas* u kojima je potenciran odgovarajući pogled autorki tih knjiga na društveni i ekonomski status žene. Kratka recenzija knjige za decu Branka Sučevića *Mirko i Marko*, objavljene u Zagrebu, naglašava modernu opremu i interaktivne ilustracije u knjizi, u čemu se na drugačiji način ispoljava načelna prosvetiteljska inspiracija redakcije i privrženost modernizacijskim procesima u društvu i kulturi; takođe se u prikazu ogleda svest o tome koliko je važno da knjiga bude pristupačna deprivilegovanim društvenim slojevima (18/1938: 14).

U broju 20, objavljenom u martu 1939, rubrika „Knjige” donela je četiri nepotpisana kratka prikaza aktuelne prevodne beletristike. Prvi od njih posvećen je novom, ilustrovanom izdanju Servantesovog *Don Kihota* (prev. Đorđe Popović) i tu se ovaj klasični roman posmatra prevashodno kao „verna slika” španskog društva na vrhuncu imperijalne moći i inkvizicije; u njemu je „mudri Servantes morao da izriče kritičku istinu sa kapom budale na glavi”, ili drugim rečima, za kritičara/ku *Žene danas* roman *Don Kihot* je „uzor delo umetničkog prikazivanja stvarnog života” („Servantesov Don Kihot”, 20/1939: 18). U pohvalnom prikazu romana *Dobra zemlja* (prev. Vladimir Dedijer) američke spisateljice Perl Bak, tada aktuelne dobitnice Nobelove nagrade, u prvom planu je feministička perspektiva: „Koliko sličnosti između kineske majke i naše? Obe rađaju gde stignu, obe se manje cene nego tegleća marva! Te stranice o O-lani, glavnoj ženskoj ličnosti, najbolja su mesta romana” (20/1939:18). Na to se nadovezuju dva kratka prikaza romana Maksima Gorkog, koji su tih godina objavljeni u srpskom prevodu: *Život Matveja Kožemjakina*, s temom

² Slovenačka feministkinja, pedagoškinja, članica Slovenačke komunističke partije od 1920. godine, doživela je političku sudbinu sličnu kao Mitra Mitrović, jedna od urednica časopisa *Žena danas*. Angela Vode napušta Partiju 1939. zbog Staljinovog pakta s Hitlerom, da bi nakon rata, zbog kritike nove komunističke vlasti, provela šest godina u zatvoru. Za razliku od Mitre Mitrović, zaostavština Angele Vode u Sloveniji je od 80-ih godina 20. veka ponovo otkrivena i prevrednovana, a njena sabrana dela objavljena su u Ljubljani krajem 1990-ih (Up. Klavžar 2006).

ruske provincije, i *Život Klima Samgina*, koji u središtu ima transformaciju ruske inteligencije nakon revolucije. Recenzenti naročito pohvalno ističu način na koji Gorki prikazuje i razotkriva socijalno naličje ruskog društva, pre svega preciznost i obuhvatnost piščeve književnorealističke analize; može se zaključiti da su saznajni i društvenokritički aspekti dela Gorkog najbitniji za saradnike/ce *Žene danas*: „sve je to tako jasno realistički dato”, poentira recenzent/kinja (20/1939: 18). Kada je reč o formi kratke književne kritike, kao tipičan za izbor publikacija može se još pomenuti prikaz srpskog prevoda romansirane biografije Marije Kiri iz pera njene ćerke Eve Kiri („Povodom knjige Marija Kiri”, 22/1939: 22).³

Feministička orijentacija redakcije nije značila da su knjige autorki po svaku cenu bile pozitivno ocenjivane, budući da je podjednako važno merilo bila usaglašenost dela s načelima pokreta socijalne literature. O tome svedoči, na primer, kratki prikaz zbirke pesama Darinke Odović (potpisan inicijalima J. N.). Recenzent/kinja ove intimističke lirike ističe najpre da se radi o „simpatičnoj” i „istinitoj” poeziji, ali kao ključni nedostatak knjige napominje da je ona „van vrtloga stvarnih socijalnih trvenja i zbivanja” (17/1938: 19). Kao drugi primer može se navesti roman Zore Đorđević *Drugi dan, novi život, drugi ljudi... Dnevnik jednog ratnog invalida*, kome je opširan prikaz posvetila Jelena Nenadović. Kritičarka piše pohvalno o stilskim aspektima romana i izboru teme (život mladih u savremenom Beogradu), ali se kritički odnosi prema izostanku socijalnog konteksta: svi društveni odnosi u romanu, zaključuje Jelena Nenadović, prikazani su kao nepromenljive, neprozirne datosti, pa tako i Prvi svetski rat, u kojem je pripovedač ostao težak invalid i izgubio trojicu braće. Zaključak kritičarke je sledeći: „ideološki nedostatak knjige ujedno je i njen umetnički nedostatak” (15/1938: 21). Ova dva književna prikaza iz *Žene danas* ukazuju na to da je u tim godinama socijalni, pre svega klasni angažman čak i u feminističkom krilu leve i komunističke inteligencije u pojedinačnim slučajevima mogao da odnese prevagu u odnosu na rodni, odnosno onaj koji je u fokusu imao žensku emancipaciju.

Za određivanje feminističkog profila časopisa *Žena danas* moraju se uzeti u obzir i polemike s književnicom Mir-Jam,⁴ odnosno s njenom delom otvorenom, a delom prikrivenom propagandom patrijarhalnih odnosa u društvu, koji ženu drže u potčinjenom stanju i onemogućavaju procese emancipacije. Takođe je bitan negativan prikaz knjige Milice Đurić-Topalović *Žena*

³ Časopis *Žena danas* doneo je prethodno i opširni portret naučnice, s nadnaslovom „Lik jedne velike žene”; autorka tog teksta je Darinka Stefanović (11, 12/1938: 14–15). (Up. Бараћ 2015: 217–219)

⁴ Vidi članke „Mi odgovaramo g-đi Mirjam / Grupa mladih intelektualki” (8/6–7), „Emancipovana porodica g-đe Mirjam” (9/1938: 17) i „Umesto g-đi Mir-Jam... / Jedna učenica nudiljske škole” (11, 12/1938: 18).

kroz vekove, koji zajednički potpisuju Milica Šuvaković i Mitra Mitrović. Stanovište autorke tu je označeno kao antifeminističko, ona – prema mišljenju kritičarki *Žene danas* – ne razlikuje socijalni od rodno aspekta potčinjenosti žene u društvu (23/1939: 8–10).

Za potpuni pregled književne kritike na stranicama *Žene danas* treba još pomenuti priloge jedne kritičarke i jednog kritičara. To su Mitra Mitrović, autorka i intelektualka čiji je rad činio nukleus redakcije (up. Barać 2017), i Velibor Gligorić, jedan od vodećih zastupnika i propagatora pokreta socijalne literature iz tog perioda.

Potpisana inicijalom „M.”, Mitra Mitrović objavljuje pozitivnu kritiku romana *Suđenje bez sudija* nemačkog levičarskog autora i intelektualca Bernarda Brentana (prevod je objavljen u Nolitu 1938). Prikaz, koji je dominantno impresionistički napisan, polazi od ilustracije Georga Grosa na koricama knjige, za koju kritičarka tvrdi da izvanredno korespondira sa sadržajem romana, a on je: „Nenametljiv, jednostavan, ali jeziv... Čoveku zastaje dah...” (11, 12/1938: 26).⁵ Roman je fokusiran na poziciju i stradanje intelektualca idealiste i nekonformiste u savremenom građanskom okruženju, pa nije teško pretpostaviti da je za Mitru Mitrović ta knjiga bila bitna ne samo kao kritika buržoaskog društva, nego i kao alegorija o dilemama komunističkih intelektualaca u tom trenutku, o poziciji koju je sama zauzimala. Kritičarka osim toga naglašava značajnu delatnu ulogu – na nivou radnje, ali i simbolički – koju u romanu ima supruga glavnog junaka.

Pored jedne pozorišne kritike,⁶ Velibor Gligorić u *Ženi danas* objavljuje prikaze romana Milke Žicine *Devojka za sve* (26/1940: 22), kao i koautorskog dela *Gluho doba* Dušana Matića i Aleksandra Vuča (29/1940: 24–25). Iako knjizi Milke Žicine zamera „prilično nedoteran” stil i manjkavosti kompozicije, kritičar ističe društvenu važnost romana jer je u centar postavljena figura dvostruke potčinjenosti i obespravljenosti – služavka, čija je deprivilegovana drugost i socijalna i rodna. Poziciju te figure autorka književno obrađuje, naglašava Gligorić, kako na lično-psihološkom, tako i na društvenom nivou, i na taj način uverljivo razobličava građanski i malograđanski beogradski milje tog vremena; on koristi sintagme „dokumentovana realistička ilustracija” i „fotomontaža života” da bi opisao autorkin književni postupak. (26/1940: 22) Pišući o romanu *Gluho doba*, Gligorić takođe naglašava važnost romana kao kritike građanskog društva i književno zadiranje ispod površine javnog živo-

⁵ Uopšte su vizuelni sadržaji, ilustracije, fotografije, kolaži – bitni za časopis *Žena danas* i nešto po čemu se razlikovao od srodnih publikacija svog vremena. To se s jedne strane može tumačiti kao težnja ka modernom dizajnu magazinskog tipa, dok su s druge strane vizuelni i likovni prilozili bili prostor za izricanje skrivenih političkih poruka koje se zbog cenzure nisu mogle izraziti u tekstu (Up. Bapaš 2015: 191, 197–199, 208–209).

⁶ Vidi članak „Pozorište: *Ivanka* od Ljubomira Bošnjakovića” (27/1940: 20).

ta; on ističe „istinita realistička zapažanja i doživljavanja” u romanu Matića i Vuča, nasuprot njegovim drugim nedostacima (29/1940: 25).

Može se zaključiti da je prostor koji je književna kritika imala na stranicama *Žene danas* relativno skroman, ali značaj tih tekstova za ukupnu sliku uređivačke politike časopisa nije zanemariv. U nastavku rada će taj korpus književne kritike, odnosno književne misli i angažmana biti sagledan u odnosu prema pokretu socijalne literature, odnosno poetike socijalističkog realizma, i to sa osvrtom na tada aktuelni „sukob na književnoj levici” (Lasić 1970).

Socijalna literatura i socijalistički realizam

Pojam istine, pre svega društvene istine, ključni je termin književne kritike objavljujane u časopisu *Žena danas*. Centralna osa u odnosu na koju su sagledavane i vrednovane knjige je način na koji su društveni procesi, njihova klasna i rodna dinamika prikazani u njima, način na koji su razobličeni i kritikovani nepravda i laž u društvu. Bitna je takođe „dokumentarna” ili saznajna vrednost književnog teksta – šta se iz njega može naučiti, šta nam on iz društvenog života može otkriti i kako može doprineti emancipaciji i promeni aktuelnog stanja. Pojam umetničke vrednosti u krajnjoj liniji ima status nadgradnje „istinitog” sadržaja književnog dela, odnosno načina na koji je društvena stvarnost u njemu prikazana.

Sadržaj književnog dela je centralna tačka književnog procesa, autor/ka se – najpre se to može uporediti sa statusom folklornog pripovedača – shvata kao posrednik i prenosnik sadržaja. Pisac je čitač i tumač stvarnosti, a tek naknadno, odnosno sekundarno, stvaralac i umetnik reči. Pitanje književnog autorstva se dakle deindividualizuje, pa shodno tome kolektivizuje i u bazičnom smislu demokratizuje. Tako, na primer, nepotpisana recenzent/kinja romana Perl Bak napominje da u ovom slučaju Nobelova nagrada zapravo pripada Kini i njenom seljaštvu, a tek onda američkoj književnici koja je pisala o njima (20/18). S tim je u vezi i otvaranje časopisa za amatersko književno stvaralaštvo,⁷ a iz istog impulsa došao je i stalno otvoreni poziv redakcije čitaocima i čitateljicama da šalju vlastite književne radove.

Kao rezultat tog poziva ustalila se već pomenuta rubrika „Sa pisaćeg stola”, koja je otvorila dodatni prostor da se iskristališe književni i poetički profil redakcije. Sledeći citati i parafraze iz ove rubrike u kratkim crtama oslikavaju taj profil. Na jednom mestu redakcija odgovara jednoj svojoj čitateljki: „Vaša priča je više slika nego li osuda jedne zablude, a mi stojimo na stanovištu da te krupne zablude u kojima toliko sveta živi treba rasvetliti i snažno osuditi, pa da pripovetka dobije svoj vlastiti čovečanski značaj” (11, 12/1938: 19). Socijalni

⁷ U jednom od brojeva iz 1939. objavljen je prilog „Pjesme samoukih” u izboru koji je priredio Ante Martinović. (24/1939: 16)

angažman i ono što se tradicionalno naziva porukom književnog dela – prema stanovištu redakcije *Žene danas* – moraju biti jasno izraženi u tekstu. I tu se već dolazi do realizma i angažovanosti kao dve temeljne odlike pokreta socijalne literature (Deretić 1987: 277). Na drugom mestu, savet za pisanje književnog dela glasi ovako: „manje idealiziranja, a više realnoga i svestranoga gledanja na život i njegove manifestacije” („Sa pisaćeg stola”, 21/1939: 20).

Međutim, socijalni angažman u književnom tekstu – kako se može iščitati iz nekih drugih beleški iz rubrike „Sa pisaćeg stola” – nije dovoljan za dovršenost dela, jer ono mora delovati autentično i biti empatično – ili kako to formuliše redakcija *Žene danas* – mora odavati „lične proživljene emocije” (11, 12/1938: 19). To drugim rečima znači da psihološki aspekti književnih karaktera treba da budu što potpunije razrađeni i verodostojni („Sa pisaćeg stola”, 13/1938: 9). Može se stoga zaključiti da se očekuju likovi koji bi istovremeno bili socijalno tipizirani i psihološki individualizovani.

Redakcija takođe sugeriše svojim potencijalnim saradnicama da prevaziđu preterani pesimizam u svojim tekstovima (13/1938: 9). U odgovorima redakcije u ovoj rubrici, u samoj retorici obraćanja, nekada se gubi granica između čitateljke (kao autorke književnog teksta) i stvarne osobe koja stoji iza teksta. Tako se opkoračuju i mešaju žanrovske granice između književne kritike i psihološkog savetovanja. Međutim, ta *pometnja* takođe svedoči o načinu na koji je redakcija – a ovde bi se moglo govoriti i o pokretu socijalne literature – shvatala prirodu, smisao i svrhu književnog teksta, odnosno književnog stvaralaštva uopšte. Prema tom shvatanju, književnost naime nije i ne sme biti odvojena od društvenog, pa samim tim ni od privatnog života pojedinca.

Redakcija *Žene danas* nije mogla izbeći da se pozicionira u kontekstu oštre polarizacije unutar levo orijentisane književnosti u Jugoslaviji koja je eskalirala nakon 1935. i dostigla vrhunac u godinama 1939. i 1940. Najočiglednije je to u tekstu naslovljenom sa „Značajna književna pojava”, povodom prvog broja časopisa *Književne sveske* objavljenog u Zagrebu (29/1940: 25). U ovom kratkom zapisu o novopokrenutom časopisu u malom se ogledaju kontekst i smer u kome se tih godina kretao tzv. sukob na književnoj levici. Redakcija *Žene danas* se ovim prikazom svrstala među oponente Krležinog časopisa *Pečat* i kritičara njegovih „idealističkih i revizionističkih teorija”. Ali, ako se preokrene optika iz koje se konfrontacija sagledava, linija partije se u tom trenutku ukazuje kao pragmatično revolucionarna i antifašistička, pri čemu se i književnost, shvaćena unutar paradigme socijalističkog realizma, strateški uvodi u političku borbu. Dalji tok istorije i ishod Drugog svetskog rata u Jugoslaviji, uključujući društveno-političke i kulturne tokove u zemlji do sredine 1950-ih, daju dodatni kredibilitet takvom sagledavanju i tumačenju sukoba na intelektualnoj levici.

U svakom slučaju, ne bi bilo pogrešno tvrditi da stanovište redakcije *Žene danas* počiva na književnoj ideologiji *kritičkog realizma*, a ne usko shvaćenog socijalističkog realizma: uzori su kako Gorki, tako i Perl Bak, ali i Servantes, koji se čita kao društvenokritički, satirički autor. O romanu Gorkog *Život Klime Samgina* kaže se sledeće: „Psihološka tananost, veština s kojom je čitavo delo konstruisano, stilska jednostavnost, širina života i njegovih problema – sve to izdiže ovo majstorsko delo u najveće tvorevine ljudskog duha. Kroz ljude i događaje dati su veliki istoriski sukobi, stremljenja i težnje čitavog jednog velikog naroda” (20/1939: 18).

Radovan Zogović, jedan od vodećih pesnika i kritičara socijalne literature, u časopisu *Žena danas* objavljuje pedagoški i prosvetiteljski nadahnuti esej „Knjige – naši prijatelji”, koji govori o značaju čitanja kao putu ka emancipaciji. Kao uzornog pisca Zogović tu apostrofira Gorkog, i njegovu književnost koja – shodno postulatima socijalne literature i kritičkog realizma – razobličava društvene procese, umesto da događaje svodi na psihologiju karaktera ili na neminovnost pojava i odnosa u društvu. Iz izlaganja Zogovića u ovom tekstu, a to bi moglo da važi i za uredničku koncepciju *Žene danas* u celini, može se iščitati *socijalistički idealizam* u stavu da život ne treba posvetiti materijalnim i telesnim užicima, nego intelektualnom i duhovnom radu (20/1939: 3).

Stanovište da rodna emancipacija ne može teći odvojeno od socijalne tj. klasne, najbolje određuje poziciju redakcije časopisa i logično proizlazi iz njebove uključenosti u delovanje Komunističke partije Jugoslavije. Feminizam, koji je prvobitno poslužio kao diskurzivna maska za delovanje inače ilegalnog političkog pokreta, ispostavlja se upravo kao dragoceni *višak* koji humanizuje i ublažava totalitarne aspekte ideologije koju partija u tim godinama sledi, kao čarobni začin koji barem u književnom loncu sorealizam čini jestivim.⁸

Zaključak: Feminizam i književnost – pobuna ili revolucija

Sagledan u celini kulturni i politički angažman časopisa *Žena danas* mogao bi ukazivati na pojedine nedoslednosti i protivrečnosti. Međutim, te ambivalentnosti se daju razjasniti ako se društvenoistorijski precizno kontekstualizuju. Primer bi mogli biti stalni apeli redakcije čitateljicama da završe kurs za bolničarke ili potenciranje važnosti ženskog poziva kao učiteljice ili bolničarke, što je tema koja se lajtmotivski provlači kroz brojeve časopisa. S jedne strane, može se argumentovati da se tu radi upravo o sistemski potčinjenim, reproduktivnim zanimanjima, dok pozicije istinske moći i kreativnosti zauzimaju i dalje isključivo muškarci; s druge strane to ipak ima emancipacijski potencijal, jer se žene na taj način uključuju u društvo, izlaze iz domena

⁸ Za sličan zaključak, zasnovan na široj književnoistorijskoj građi iz perioda od 1930-ih do 1950-ih, vidi Barać 2020.

kuće i porodice i ulaze u javni i politički život zajednice. (Up. Pantelić 2011: 18–19) Pogotovo ako se u obzir uzme onovremeni geopolitički kontekst, jer medicinska potpora koja se od žena očekuje podrazumeva predstojeću antifašističku borbu i rat svetskih razmera. Učiteljice su takođe, kada se posmatra jugoslovensko društvo u celini i tadašnji stupanj njegovog razvoja, ključna karika u modernizacijskim i emancipatorskim procesima, kako rodnim tako i klasnim. U tom ključu se može tumačiti i načelni prelaz od prvobitnog, izvorno feminističkog pacifizma i kritike militarizma, do spoljnim okolnostima iznuđene promocije nužnosti antifašističkog rata („rat ratu”); i tu se međutim na naličju ukazuje feministički impuls podriivanja patrijarhata – u liku ženskih boraca (Up. Bapaš 2015: 206–209).

Tretman književnosti na stranicama *Žene danas* takođe počiva na ambivalentnim postavkama, tako da pokušaj njegovog tumačenja na kraju zapada u tautološki krug. Već je istaknuto da je književnost – između ostalih sadržaja – usled državne cenzure redakciji služila kao paravan za promovisanje zvanično nelegalnih političkih i ideoloških sadržaja; nasuprot tome stoji činjenica da je programski zacrtana funkcija književnosti za autorke i autore bliske levim ideologijama i komunizmu svakako bila njeno uključivanje u političku arenu: to su tendencija u književnosti, politički angažman, i u idealnom slučaju – književnost kao politički performativ. Da li je književnost šifrovani govor politike i njena *služkinja* ili prostor intelektualne slobode, koji dolazi pre politike, usmerava je i predodređuje – to pitanje ostaje otvoreno i kada se perspektiva proširi na drugu polovinu 20. i početak 21. veka; kao ogledni primer ovde mogu poslužiti politički značaj i subverzivnost časopisa poput *Književne reči* ili *Književnih novina* tokom 1980-ih i njihova potonja transformacija gde se emancipatorske tendencije s promenom društvenog konteksta preokreću u svoju suprotnost: borba sa slobodu govora i demokratizaciju društva u etnički nacionalizam i ratnu euforiju (up. Gojković 1996) To vodi ka uopštenom zaključku da nepostojanje diferencirane i otvorene političke kulture, odnosno predmoderni okviri političkog života – što bi se moglo uspostaviti kao konstanta jugoslovenske i srpske istorije od kraja 19. veka do danas (up. Stojanović 2010: 25–84) – nužno dovode do pretakanja politike u druge javne sfere, između ostalog u književnost; a pošto je politički život ogoljen do bespoštedne personalizovane borbe za moć, književnost postaje ne alternativni nego štaviše jedini mogući prostor političkog.⁹

Časopis *Žena danas* može se iz današnje perspektive gledati kao preteča ključnih feminističkih projekata u postjugoslovenskom književnom kontekstu, a prethodno i talasa novog jugoslovenskog feminizma iz 1970-ih i 1980-ih.

⁹ Up. s tim u vezi jedno od zapažanja iz tzv. Harkovske deklaracije Međunarodne organizacije revolucionarnih pisaca iz 1930, prema kojem je u balkanskim društvima „književno kretanje jedina arena političke borbe” (cit. prema Lasić 1970: 33).

(Up. Lóránd 2018).¹⁰ Jedan od nastavljača te tradicije bio je časopis *ProFemina*, gde je fokus na književnosti i feminističkoj teoriji kulture postao delotvorno sredstvo političkog angažmana i subverzije vladajućih političkih narativa tokom 1990-ih (Up. Milinković 2017, Lalatović 2018), dok se kao noviji primer može navesti portal za književnu kritiku *Bookvica* koji vodi kolektiv *Pobunjene čitateljke*. Ne sme se kada je reč o *Ženi danas* izgubiti iz vida da su jezgro redakcije činile mlade intelektualke, što dodatno objašnjava njihovu borbenost i mešavinu idealizma i aktivističke beskompromisnosti. Upravo reč *pobuna* – tačnije nego *revolucija* – opisuje karakter i značaj socijalnog i feminističkog angažmana časopisa *Žena danas* u godinama pred Drugi svetski rat, a bitan deo tog angažmana – što je ovaj rad nastojao da pokaže i osvetli – odvijao se na polju književnosti.

IZVORI

Жена данас, Београд: 1936–1940

LITERATURA

- Бараћ, Станислава. *Феминистичка контирајавности. Жанр женског њориреџа у српској њериодџи 1920–1941*. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2015.
- Бараћ, Станислава. „(Ne)pristajanje na zaborav: Mitra Mitrović, portret revolucionarke” <http://komunalinks.com/home/2017/1/23/nepristajanje-na-zaborav-mitra-mitrovi-portret-revolucionarke>. 2017.
- Бараћ, Станислава. „Feminističko oplemenjivanje socijalne literature (od 30-ih godina do 50-ih godina 20. veka)”. *Antropologija* 20 1.2 (2020): 189–211.
- Deretić, Jovan. *Kratka istorija srpske književnosti*. Београд: BIGZ, 1987.
- Gojković, Drinka. „Trauma bez katarze”, u Nebojša Popov (ur.) *Srpska strana rata: Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*. Београд: Republika, 1996. 365–393.
- Грујић, Марија. „Зашто феминистички читати прозу: О приступу српској књижевности из угла феминистичких теорија”. *Књижевна историја* 53. 175 (2021): 57–78.
- Klavžar, Karmen. „VODE, Angela (1892–1985)”, u Francisca de Haan, Krassimira Daskalova, Anna Loutfi (ur.) *Biographical Dictionary of Women's Movements and Feminisms: Central, Eastern, and South-Eastern Europe, 19th and 20th Centuries*. Budapest: CEU Press, 2006. 604–607.
- Lalatović, Jelena. „Književna kritika u *ProFemini* (1994–1999): Portret feminističke avangarde”, *Feministički časopisi u Srbiji. Teorija, aktivizam i umetničke prakse u 1990-im i 2000-im*. Ur. Biljana Dojčinović i Ana Kolarić. Београд: Filološki fakultet, 2018. 263–280.

¹⁰ Za sumarni pregled uticaja feminističke teorije na književnu misao i kritiku u Srbiji vidi Grujić 2021.

- Lasić, Stanko. *Sukob na književnoj ljevici 1928–1952*. Zagreb: Liber, 1970.
- Lóránd, Zsófia. *The Feminist Challenge to the Social State in Yugoslavia*. Cham, Switzerland: Palgrave Macmillan, 2018.
- Milinković, Jelena. „ProFemina: Interkulturalizam i jugoslovenski feminizmi”, *Hrvatsko-srpski/srpsko-hrvatski interkulturalizam danas. Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa Desničini susreti 2016*. Ur. Drago Roksandić. Zagreb: Filozofski fakultet, 2017. 127–138.
- Pantelić, Ivana. *Partizanke kao građanke*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, Evoluta, 2011.
- Stojanović, Dubravka. *Ulje na vodi: Ogledi iz istorije sadašnjosti Srbije*. Beograd: Pešćanik, 2010.

Goran Lazičić

LITERARY CRITICISM IN THE MAGAZINE *ŽENA DANAS* (WOMAN TODAY)

Summary

The focus of the paper is literary criticism published in the magazine *Žena danas* (*Woman Today*) 1936–1940. Within an overview description of the published texts, they will be systematized according to the type and form of literary criticism to which they belong, and then based on the criteria of whether they deal with Yugoslav or translated literature, as well as on the gender distribution of the reviewed authors. The aim of this analysis is to reconstruct the poetic system and conception of literature that the editorial board developed and propagated. With this goal, in addition to literary criticism, attention will necessarily be directed to the fictional texts and literary translations printed in the magazine. The poetic views and standpoints of the editorial board are related to the poetic and ideological principles of the movement of social literature. In this regard, it is crucial to position the editorial literary policy within the so-called „conflict on the literary left”. The significance and effects of the feminist orientation of the editorial board become crucial in this context and open up possibilities for new perspectives on that phase and that segment of the history of Yugoslav literatures in a broader framework, and not only within the left revolutionary movement.

Keywords: literature, literary criticism, feminism, social literature, conflict on the literary left

УДК 821.09-92(497.1)"1936/1940"
821.09-992(497.1)"1936/1940"
050:305-055.2ЖЕНА ДАНАС"1936/1940"

Славица ГАРОЊА РАДОВАНАЦ*
Филолошко-уметнички факултет
Крагујевац

ГРАНИЧНИ ЖАНРОВИ У ЖЕНИ ДАНАС (РЕПОРТАЖА, ФЕЉТОН, ПУТОПИС)

Айстїраќїї: Жена данас је у својих 29 објављених предратних бројева (1936–1940) значајну пажњу посветила и тзв. граничним жанровима: репортажи (поджанр: ратна репортажа), путопису и фељтону, ширећи, на тај начин, на васпитно-образовној основи свој утицај на најшире масе женске популације. И данас ови текстови плене својом савременошћу, актуелношћу и опсервацијом, који, иако настали у тренутку приближавања (Другог) светског рата, говоре о буђењу и рађању самосвести женске популације, а у циљу изградње хуманијег и праведнијег друштва. Сви значајнији текстови овог домена у *Жени данас*, разматрани су жанровски, по тематици и ауторству, с имплицирањем њихових информативних, значењских и књижевно-естетских вредности.

Кључне речи: Жена данас, гранични жанрови, репортажа (ратна, уметничка), путопис, фељтон

I

У програмској оријентацији часописа *Жена данас*, уз актуелне текстове о женском питању – оригиналне и преведене књижевне радове – готово трећину прилога у сваком броју заузимали су и прилози из тзв. граничних жанрова – репортаже, фељтони и путописи. Управо ови прилози представљали су „везивно ткиво” између виших књижевних облика (прича и других књижевних /књижевна, филмска, позоришна критика/) и стручних прилога (из медицине, спорта, здравља и моде) и актуелних информација из света о женском питању, Шпанском грађанском рату или вестима из земље (анкете, апели, предавања, чланци поводом приближавања Другог светског рата), чинећи *Жену данас* привлачним гласилом за све образовне и класне структуре женске популације. Ови, од стране уредништва увек пажљиво бирани прилози (домаћих сарадни-

* sgaronja@gmail.com

ца или преводи) одиграли су важну улогу у хуманистичком образовању, значајно богатећи разноврсност и зачуђујућу актуелност и савременост *Жене данас* и седамдесет пет година од њеног последњег објављеног предатног броја (јул–август 1940. године).

Имајући сталан круг сарадника из земље и иностранства, путописи, фељтони и репортаже у *Жени данас*, могу се сагледавати, сем жанровски и по ауторству, као и по тематици, просторности (с домаћег или иностраног тла), или као оригинални и преведени текстови, најзад и по наглашеном литерарном квалитету (што је вредносно-језичка карактеристика *Жене данас* у целини). Заједничка карактеристика готово свих ових репортажа, путописа или фељтона јесте јединствена тематика: социјални положај обесправљених маса, с акцентом на женско питање и живот жене (обичаји, исечци из стварног живота, често наглашен ропски положај жене у патријархалним односима или едукативни текстови о животима значајних жена светске и наше историје и културе). Ако бисмо ишли овим редоследом, најзаступљенији гранични жанр у *Жени данас* свакако јесте репортажа.

II

Репортажа¹ у *Жени данас*, већ од првих бројева, представљена је преваходно (због Шпанског грађанског рата) као ратна, затим као социјална репортажа (живот сагледан из свакодневнице), као уметничка и путописна, али свака од њих садржи заједничку јаку антиратну, феминистичку или антифашистичку поруку. С обзиром на почетак излагања листа (октобар 1936), у јеку Шпанског грађанског рата, можда најрепрезентативнији пример *рајне рејорџаже* представља прилог Владимира Дедијера на уводним страницама у трећем броју листа (1937/3: 2–4). У репортажи писаној „са лица места” (током путовања болничким колима, с енглеском болничарком и две рањенице „милиционарке”), В. Дедијер је надахнуто и литерарно ефектно сажео сву живу енергију и занос добровољаца шпанске републиканске војске (у којој је учествовао огроман број жена), а кроз сведочење две рањене девојке, описујући њихов одличан морал (жеља да што пре оздраве и крену да бране Мадрид, са чувеним слоганом *No Pasaran!*), скромност (не желе да се сликају јер су једне од многих), најзад

¹ „Настала од француске речи *reportage*, репортажа представља публицистички начин приказивања реалних догађаја, којима се дочаравају атмосфера и представљају најбитнији моменти неког догађаја или најкарактеристичније одлике људи. Писац репортаже књижевним средствима приказује неки догађај или личности: опис, дијалог. Лични утисак и тон [...] као и начин и средства изражавања могу дати репортажи уметничке вредности [...]” (*Речник књижевних термина* 1985: 650).

и идеолошки обједињени циљ у борби за слободу, мир и демократију (којој се ни данас нема шта додати, ни одузети), све то заокружујући далековидом реченицом, о овим девојкама-добровољцима „које се у овом тренутку храбро боре на свим бојиштима Иберског полуострва на којима се одлучује будућност не само Шпаније већ и целог човечанства” (4). „Пут шпанске деце” (8/1937: 15) Еле Ненадовић надовезује се на Дедијеров текст, али већ као контрастна и актуелнија слика – пропасти Шпанске Републике, усредсређена на шпанску децу која су евакуисана бродом „Хавана” пред наступом Франкове армије.

И рат у Кини актуелизован је преведеном ратном репортажом Агнес Смедлеј.² У тексту „Кина у одбрани независности и слободе” (1937/8: 12–13), ауторка се посебно усредсређује на женско питање код Кинескиња, с тим што је рат одједном изједначио њихов положај с мушкарцима, дајући читав низ сликовитих примера о тегобном друштвеном (социјалном), али и породичном (брачном) положају Кинескиња пре револуције. И стална сарадница *Жене данас* Клавдија Жухина,³ такође објављује прилог о кинеским женама под насловом „Борити се до краја” (1940/22: 3–4), дајући генезу женског покрета још од 1925. године, а унапређеног пред непосредном ратном опасношћу за читаву нацију, с тим што Смедли сматра да је борба жена у позадини – „женска позадина” одувек била најјача подршка у сваком рату и револуцији.

У ову врсту се може убројати и репортажа сталне сараднице *Жене данас* Густо Јирку,⁴ под насловом „Бака 28. пука” (22/1940: 5), са живописним описом малог моравског града Рохатеца („Са поља, испред кућних врата, из гостионица ори се музика. Сваки момак зна да свира на хармоници, а свака девојка научила је од мајке неких десетак песама...”), у коме је ауторка посетила Лудмилу, жену трагичне судбине, „чувену баку 28. пука”, која је идући од села до села и причајући о пуку из Првог светског рата (у коме је био њен син јединац, и који није хтео да пуца на Русе,

² Агнес Смедлеј (Agnes Smedley 1892–1950), америчка новинарка и феминисткиња.

³ Жухина Клавдија, рођена 1892. у Царицину (Русија). У Русији припадала „есерима”. У Југославију дошла почетком двадесетих година. Као новинар и књижевни критичар радила у Радио Београду и *Полиџици*, писала и за *Руски архив*, часопис београдских „есера” емиграната. Одржавала везе с напредним круговима београдских интелектуалаца, Женском секцијом КПЈ и сарађивала у *Жени данас*. Ухапшена 15. 12. 1941. и одведена у логор на Бањици. (Д. Миливојевић, *Полиџика: сведок нашег доба 1904–1984*, 240). По сведочењу преживелих заточеница собе број 13 у Бањици, радо им је казивала стихове Јесењина и препричавала садржај руских филмова који пре рата нису били виђени у Београду” (Begović, Sima, *Logor Banjska 1941–1944. 2*, Institut za savremenu istoriju, 1989: 183). Преживела Други светски рат.

⁴ Густо Јирку (Gusti Jirku 1892–1978), немачка новинарка, левичарка и феминисткиња.

с целим пуком стрељан од стране Аустро-Угара), створила читав национални покрет, који је утицао на изгласавање националне независности од Хабсбуршке монархије 1918. године.

На исти начин може се третирати и репортажа Јованке Шиљак „Побуна жена 1917. г.” (24/1940: 11–12), која говори о српским женама из Босне, које су се, предвођене Аном Њего, побуниле против реквизиције за аустријску војску, а натеране невиђеном немаштином и глађу. Изузетна нарација, дијалог, карактери, нарочито главне јунакиње (речитост, домишљатост и упорност) на челу ових жена, под претњом смртне казне, ублажила је реквизицију, а готово осуђене „коловође” на смрт, спасила је српска војска, ушавши у Сарајево 6. новембра 1918. године.

„Репортажа из Црвеног крста – Како се спрема за болничарке” (22/1940: 6) текст М. М. (вероватно, Митре Митровић), само је још једно сведочанство колико су чланице редакције већ увелико биле свесне ратне опасности која се убрзано ближила и Југославији.

У домену *социјалне рејорџаже* из свакодневнице, једна од агилнијих сарадница *Жене данас*, Душанка Сретеновић, посећује новоотворени Београдски дом студенткиња (4/1937: 10–11) и о томе објављује опширну репортажу о животу студенткиња у њему, а које су заслугом „Удружења студената и прилозима грађана” добиле „светлу, пространу и модерну зграду – свој нови дом”.⁵ Ово је редак текст у коме преовлађује оптимистички и ведар тон (јер већина текстова у листу говори о социјалној беди у најразличитијим облицима и друштвеним нивоима). Описујући, кроз разговоре са студенткињама, њихов садашњи живот и услове за рад, у поређењу с претходним, Д. Сретеновић такође у публицистичко-информативном тону наводи да 96 места овог Дома заузимају девојке из разних крајева Југославије (из Македоније, Далмације, Славоније, Босне, Војводине, Црне Горе), а као нарочит куриозитет наводи да овде на студијама борави и неколико Американки, Русиња, Бугарки и једна Немица. Дружелубље између девојака она илуструје (уз одабране фотографије) и причама о „цимеркама” Јеврејки и Српкињи, као и Словенки и Муслиманки, антиципирајући нешто што ће бити основна вредност будућег уређења социјалистичке Југославије – тзв. братство и јединство.

Интересантна је по свом уводном делу и као путописна репортажа „Дечји дом на Дивчибарама” потписана иницијалом М., која третира такође једну (ретку) позитивну слику и пример организоване социјалне бриге и старања о најмлађој популацији – деци. У информативном смислу, она приказује прегалаштво вредно памћења: како је део синдикал-

⁵ Реч је данашњем дому „Вера Благојевић” у улици Краљице Марије (27. марта).

ног радничког покрета у Ваљеву, самодоприносом, изградио за своју децу дом „Будућност” на Дивчибарама („Све је то ново, набављено ове године”, пише аутор/ка), чиме је знатно подигнут здравствени и културни ниво живота великог броја малишана, који је често до тада живео у неподношљивим социјалним и хигијенским условима. Ова племенита идеја, која је своје пуно остварење имала у социјализму након Другог светског рата, редак је пример самоорганизовања просвећених радника кроз синдикате у Краљевини Југославији.⁶

За разлику од оваквих (ретких) слика позитивног решавања социјалног живота становништва, чешће су репортаже о незамисливој беди у којој је живео велики број популације у предратној Југославији. По снажној реалистичкој слици социјалне беде, истиче се репортажа Наде Јовановић „Томбак-ма/ха/ла” (11, 12/1938: 7), где је на граници с уметничком репортажом приказана периферија Бијељине („томбак” на турском значи „лажни дукат”), чиме на сликовит начин ауторка даје суштину својој теми. И заиста, кроз описе уцерица и неописиве беде њихових становника, махом Муслимана, кроз разговоре с појединцима у аутентичном управном говору, дата је врло уверљива слика живота у једном делу Босне, уочи самог Другог светског рата.

У посебне врсте репортажа могле би се издвојити *рејорџаже о (џеешком) социјалном животију и џоложају жене* – и ту у први ред долазе два драгоцене прилога у истом броју (бр. 17): Н. С. Мартиновић „Јесу ли то ловћенске жене или бедуинке?” (1938/17: 4–5) и Данице Војводић „У сенци фереца” (17/1937: 9). У првом тексту Мартиновића, врло симболичном сликом (преузетом и за наслов: „Путем сријетате од ране зоре групице жена са великим бременима на леђима. Јесу ли то ловћенске жене или бедуинке?”), усредсређује се основна тема – претежак живот ових жена које зарађују преносећи ђумур (на главама). Кроз спорадичне разговоре и описе њихових судбина (два сата пешачења до Цетиња, три и по до Котора, уз крајње бедну надницу), репортажа слика заиста беспримерне облике експлоатације женског рада и начина живота црногорских жена уочи рата. Други текст, Данице Војводић, на граници с уметничком (и путописном) репортажом приказује једну варош у Санцаку, ауторки добро познату (јер наводи многа познанства са женама из ове вароши), дајући колико сликовит, толико и ангажован опис, како становништва у целини („Још на улазу у град сачекаће вас гомила дечака између десет и двадесет година. Јурну за аутомобилом и трче до станице. Погледате ли окол, видећете их више од двадесет како се отимају да понесу кофер...

⁶ Једино је преостало питање читаоца данас – каква је судбина задесила дом у наступајућим ратним данима и да ли се о њему на Дивчибарама данас ишта зна?

У свој тој беди најбедније живи муслимански део становништва...”, 9), посебно се фокусирајући на положај жене у Санцаку, што је истакнуто и у наслову. Наводећи, врло карактеристично, да се женска чељад у кући третирају као „робље” („Колико имаш робља у кући?”), ауторка прати развој женске деце од тренутка када су се „сакриле” (тј. добиле ферецу, као знак да су „за удају”), преко њиховог углавном мукотрпног живота у браку, сиромаштву и неписмености све до смрти. С пуно сликовитих појединости (карактеристичан инсерт: у сурвавању кола и коња, була се није ухватила за узде да се спасе, већ „да јој са лица не падне зар”), с ретким изласцима из куће, кроз институцију теферичи и песме, али још чешћим крицима од батина пијаних мужева када дођу кући ноћу), ауторка, попут Јелене Димитријевић у прози, на примерима својих „познаница из детињства” и кроз разговоре с њима, гради један изузетан, чак литерарни текст, с дубоким познавањем проблема, а са „скривеном поентом”: да је све те жене неопходно што пре описменити, као предусловом било какве личне слободе (јер су покушаји школовања, до тада углавном, завршавали неуспешно).

На исти начин може се посматрати и репортажа „Макова поља без романтике” (18/1938: 6–7) потписана са Н. Селе, а која говори о тешком животу берачица дувана „у Јужној Србији”, тј. Македонији (Велес). Ауторка је такође очигледно одличан познавалац краја („Ја сам провела десетину година у Велесу... Тамо сам не само многе ствари видела, него их и доживела у оној њиховој повезаности која једино може дати потпуну слику живота једног краја...”, 6). Започињући контрастом слике коју стекне туриста с пута по овим крајевима („сав под дојмом извесне егзотике. На њему лежи чар далеке прошлости коју је осетио разгледајући рушевине, цркве и манастире...”, стварни живот македонских градова и живот његовог становништва „једва да је могао наслути”), ауторка супротставља слику обичног радног дана једне жене, а често и њихове деце-надничара у дувану („девојчице од 12 година личиле су на осмогодишњу децу са старачким лицем”), који у тешким и по здравље опасним условима брања и транспорта дувана, који раде пуних десет месеци у години, веома брзо обале, остаре и умиру. И овде је приметно да се млађе девојке све више опиру оваквом облику експлоатације и приступају женским удружењима, масовном описмењавању, којим почињу да разумеју властити положај у друштву, али и своје личне потребе. У ову тематику се уклапа и репортажа Смиље Грбић из „босанског броја” (1939/24) под насловом „Дуван – злато Херцеговине” (24/1939: 6), у којој је на сличан начин, изграђеним књижевним стилем и завичајним језиком приказан један исечак из дана и ноћи херцеговачких сељанки: „... Ето госпојице, запиши и то да сам по-

ручила онима у граду кад пуше нашу муку, да помисле кад и на нас. Жена оде са дјететом низ поље...” (6).

Изванредан прилог овој теми представља и репортажа Вукице Грбић „Кад могу ђеца можемо и ми...” (24/1939:14–15), дата у маниру сеоске приповетке, где учитељица окупља неписмене жене из једног села подно Романије и беседом, коју оне први пут разумеју, наговара их да се организују и састају једном недељно, у шта се убраја и описмењавање, а кроз то сагледају сопствени живот и стварност много шире и богатије него до тада, с живописним наводима различитих мишљења жена из масе, појединачним (и комичним) искуствима и коментарима.

О најранијој социјалној побуни жене на нашим просторима говори изванредна репортажа „Што смо започеле, ви довршите” у претпоследњем броју (28/1940: 3–4) потписана инцијалима Е. А. (Ела Алмули), а посвећена Катици Јакић, вођи генералног штрајка радника у Босни 1906. године против аустро-угарских послодаваца. Ауторка репортаже је лично посетила ову некадашњу радничку хероину на Карабурми, где је бака и у позним годинама радила (с преко седамдесет), јер право на пензију није никад остварила. Живописним описом микропростора где живи:

Станује бака у једном од безброј дворишта предграђа, са безброј соба, собачака и шупа, и безброј људских удеса. Али њено двориште је некако другачије. Пространо, правоугаоно, као у сељачких газдинстава. На сред дворишта чесма у чијем се хладу опружио велики, риђи рундов. Па, иако су се нанизале толике собе, да изгледа да једна другу гура за више места, не морамо да питамо у којој соби бака, кад се уморна врати с посла, одмара своје кости: врата њене собице су отворена... (28/1940: 6).

Најзад, из лика Катице Јакић (с фотографијом), из разговора с њом и кроз њену причу, израња једна мање позната слика Сарајева пре Првог светског рата, чиме се овај текст приближава стилу Петра Кочића, док је закључни *motto* ове прозе изјава старе раднице, пренета и у наслов репортаже.

Умејничком рејорџажом у најужем смислу може се сматрати текст Јанка Ђоновића (5, 6/1937: 6) под насловом „На црној берзи”. Починјући чисто литерарном реченицом: „Јутро на Јовановој пијаци”, писац нас уводи на врло живописан начин у атмосферу ове најстарије пијаци у Београду, а ефектним управним говором и дијалозима, и у бројне судбине оних жена које у граду траже посао, тј. нуде „на берзи” свој рад, сликајући насупрот њима и различите типове – послодавце, који често с двосмисленим мотивима бирају девојке за рад. То Ђоновић ефектно литерарно заокружује и у следећој сцени:

Девојка пристаје без једне речи. Одлазе. Кошава тарака, бесни улицом и завија гладно и несито у димњацима. Иде поносито за округлим, дебељушкастим власником, који се уставља пред басенима пуним живе, устрептале рибе. Она је срећна, нашла је посао, она више неће бити на улици, дете онога изглоданог, оскудног тротоара, на ветру који се лоповски увлачи у кости... (6).

Још један текст Јанка Ђоновића привлачи пажњу по својим уметничким квалитетима. То је репортажа „Црмничка жена се буди” (8/1937:2). Почињући *in medias res* („Глава у првом реду служи код њих /жена/ за ношење терета...”), аутор од тог „суштог исјечка стварности на нашим путевима”, који постаје речит „симбол друштвеног положаја жена” (у Црној Гори), прелази на нарацију у којој је исприповедан дуг пут мукотрпног живота жене која постаје „прије времена озбиљна”, али која и у самосталном одлучивању постаје све освешћенија, са закључком да оне почињу „да читају”, да се обавештавају о свету и свом положају у њему: „Разлика између њих и њихових мајки је велика. Оне раде. Чувају стоку. Пате се. Али обично у везу, кога носе са собом, наћи ћете им умотану какву књижицу. Оне у слободном времену, поред веза још и читају, а то значи да се буде, да отварају очи” (2).

Ако би се разговори са сликаркама, читавом једном плејадом значајних женских сликарских имена епохе пре Другог светског рата, такође могли назвати *рејорџажом-интервјуом*, онда један од најдрагоценијих текстова у *Жени данас* представља обиман текст на четири странице, под насловом „Сликарке говоре” (5, 6/1937: 14–17). Писан у множини (*ми*), иза њега не стоје никакви потписи, нити псеудоними (претпостављамо да је барем једна од ауторки активна сарадница *Жене данас* и историчарка уметности Фани Политео). Ова обимна репортажа доноси, уз врло привлачан литерарни контекст (опис и околности посете, куће и амбијенти где сликарке живе, који по личном односу имају нешто од стила Бранимира Ћосића у његовој књизи *Десеџ ијасаца – десеџ разговора*) данас нама драгоцене ставове сликарки путем описних одговора на постављена питања (углавном груписана на питања о уметности и положају жене ствараоца у сликарству). На тај начин у овом тексту су представљене следеће сликарке: Бета Вукановић, Јелисавета Петровић, Милица Чађевић, Зора Петровић, Милица Бешевић, Радмила Ђорђевић, Деса Јовановић и Нада Дороски (карикуристкиње), Вера Чохаџић и Шана Лукић, са значајним документарним прилозима.

На исти начин, изузетно драгоценом нам се чини и репортажа Смиље Ивановић „Сусрет са Милицом Јаше Томића” (5, 6/1938: 3), која је можда и последњи новински текст посвећен овој изузетној жени, значајној

за развој женског покрета, али и женских гласила код Српкиња.⁷ Реалистичким описом (крајње скромних, готово сиромашних) услова у којима ова значајна, али тада већ заборављена жена живи, осликавају се и све турбуленције у сменама епоха код нас (које неће заобићи ни сараднице *Жене данас*), васпостављајући једну константу – нашу склоност ка брзом културном забору:

У Жоржа Клеменсоа улици живи госпођа Милица Јаше Томића сасвим скромно, у једној намештеној соби. Већ и сама ова скромност нешто нам казује о њеном изванредном карактеру. Две три слике на зиду, неколико књига, два укоричена годишта листа „Жена” – који је сама уређивала и издавала – ненаметљиво говоре о једном необичном животу (3).

Ова *рејорџажа у форми џренесеног иниџервјуа*, садржи најважније ставове тад времешне ћерке Светозара Милетића и супруге Јаше Томића, која је тада већ петнаест година била ван јавног живота. („Пожелела нам је успеха у раду, што су искрено потврдиле живе, проницљиве очи, које ни данас нису остариле – а које су још пре неколико деценија гледале у будућност.”)

На исти начин, на граници с путописном репортажом, издваја се још један, нажалост непотписани текст – „Са скопске пијаце” (14/1938: 9). Живописна слика једног пазарног дана у Скопљу, с обиљем типова, детаља и одличним познавањем македонског говора (кроз мноштво илустрација и елемената усменог дијалога) чини ову прозу и данас живом и атрактивном за читаоца.

Можда један од најдрагоценијих прилога у *Жени данас* представља репортажа „Јевреји без новаца” (19/1940: 12–13), потписана иницијалима Е. А. (Ела Алмули) и В. П. Она представља можда и једини репортажни „снимак” дорћолских Јевреја, сефарда, уочи Другог светског рата у Београду (а који су, као што се зна, масовно истребљени у душегупкама на Старом сајмишту, већ до средине 1942. године). Писана је у приповедачком *ми*, с наглашено литерарним квалитетима:

Од Душанове улице до муљавог Дунава протеже се безброј малих кривих улица и све оне заједно сачињавају „Јалију”. То предграђе Београда на први поглед налик је на сва предграђа. Но ово је ипак различито од других, јер иза његових кривих плотова, нахерених учерица и разјапљених врата станују Јевреји, Јевреји без новаца, махом они који на Јовановој пијаци

⁷ Милица Томић, рођ. Милетић (Нови Сад, 1859 – Н. Сад 1944), ћерка Светозара Милетића, српска политичарка, посланица, уредница часописа „Жена” и прва феминисткиња. Школовала се у Новом Саду, Бечу и Пешти, говорила више језика. Удата за политичара Јашу Томића. Уређивала лист „Жена” (1911–1922), први такве врсте на српском језику. Након смрти мужа 1922, потпуно се повукла из јавности.

продају пертле, ножеве за бријање, разне „патенте”, „старе ствари” и чија продорна вика заглушује пролазнике Вишњићевом улицом... (12).

Иако тематски усредсређена превасходно на социјалну беду и услове у којима живе најсиромашнији слојеви Јеврејске махале на Дорћолу, две репортерке у пратњи госпође Барух (не наводи се име, претпостављамо да је у питању мајка сликара Боре Баруха), дају врло живописне и драгоцене слике обичаја и живота дорћолских Јевреја (рецимо, „тукижу”, капице које носе старије шпанске Јеврејке, понете као обичај још из постојбине), затим обиље шпанских лексема или читавих синтагми у свакодневном говору који репортерке, очигледно и саме потичући из ове заједнице, одлично познају, разговарајући са случајним саговорницама или кућама у које их госпођа Барух уводи. Не без ироније, у један мах, под утиском виђеног, једна од ауторки пише:

Чарли Чаплине, јеси ли силазио чак до Дунава да видиш како треба да изгледа твоја „кућа” у филму „Модерна времена”? Или ти је за то било довољно да пођеш у макоју периферију великог америчког града? Свеједно, Чарли. Само беда може ограђену рупчагу назвати кућом за становање (12).

Могуће је да би даља архивска истраживања открила конкретне судбине породице Алмулзино, Луном Мандил, Ребеком Хазан и другима, и како су, након и овако неописиво бедног живота завршили – да ли већ кроз две године, или су имали мрвицу среће да преживе и наставе свој ионако претежак живот?

У *уметничке рејорџаже* свакако се може убројати и проза Милисава Мијушковића „Сељанкин дан”: невероватно концизно и сликовито описан је један дан у животу жене на селу, чија је свака секунда испуњена радом, но, с неугаслом надом („Постоје некакве недеље, дани одмора; зна она да и то постоји и осмехне се...”), но с подвученим психолошко-социјалном контекстом да су многе увече и после таквог мукотрпног рада још – бијене. („Тукао ме опет, сестро, а зашто – не знам.”). Та реакција изазива другу („...Ојађена је и она, измучи се радећи, а види да је на истом, не одмиче се од невоље, деца је вуку за сукњу, она види да својим усамљеним, слабим рукама неће ископати њима боље, лакше дане, и онда и деца осете ударце протеста њених преуморних руку...”, што све заокружује изузетна поента: „А дубоко у ноћ, тамо око поноћи, кад сви спавају, легне и она и жао јој је што је децу тукла: „Шта су ту деца крива? Шта сам ту ја крива?” (27/1940: 6).

Најзад, у последњем броју (бр. 29) и Милка Жицина се уз низ прича објављених у *Жени данас* огласила и као ауторка једне уметничке репортаже под насловом „Док воз јури” (29/1940: 14–17). Тематски се усредсређујући на „параграф 5” којим су се у општој економској

кризи у Краљевини Југославији прво отпуштале жене, пратећи судбину жена запослених на железници (телеграфисткиње, дневничарке, дактилографкиње, чиновнице), често на врло одговорним местима, које су по неумољивом чиновничком декрету преко ноћи остајале без посла, М. Жицина се унутрашњим монологом отискује и у праву литературу. Нижући те судбине, М. Жицина плете њихову женску и социјалну судбину, али и с неспорним књижевним нервом укршта спољашње животне ситуације с унутрашњим стањем својих јунакиња (пред отпуштање), што изванредно литерарно и поентира у завршним пасусима:

Апарати раде, за њено стручно ухо то куцкање су речи – монотоне, сличне, скоро исте. Но некад су ти тајанствени знаци узбудљиви: трипут цртица са две тачке значи: хитно! Удес! На километру томе и томе недалеко од села прегажен је непознат човек. У његовој торби поред пруге нађен је само комад проје [...]. Апарати хладно куцкају и бележе те „удес“ – вести на дугу белу траку. Телеграфскиња дрхти. Те цртице нису више Морзеови знаци, то је комад проје нађен у торби прегаженог човека... (17).

Пуџојисне рејорџаже могле би се сматрати и најбројнијим, а вероватно и најчитанијим. Пратећи на атрактиван начин бројне актуелне догађаје у свету, једна од првих репортажа односи се на познату Париску изложбу одржану 1937, на коју се надовезује и путописна репортажа о Луксембуршком парку у Паризу. Тако у броју 7/1937: 3 под насловом „Међународна изложба уметности и технике савременог живота – у Паризу 1937“ непотписани аутор/ка, уз живописне описе (Павиљон радија и телевизије), и детаље („иза овогодишње међународне изложбе, поред зграда и павиљона, и новоподигнутог парка Трокадеро...“), на наглашеној идеолошкој основи повезује историју Француске револуције и пад Бастиље са савременим напретком и поруком будућности – слободе и мира – коју нуди и наведена изложба и „показује нам колико би данас природа и судбина могла да буде у рукама човековим и да му омогући боље животне услове и уживање на плодовима његовог напора...“ 3). У истом броју, на страни 15, В. Матић потписује репортажу „Дечије царство у Луксембуршком парку“ (7/1937), чији савремени описи („...Ако погледамо кроз грање, које се уплиће као дечије коврце, а погледамо кроз редове дрвећа, опазићемо... Шта? Златну јабуку, принца који раскрчује грање да пробуди заспалу принцезу, или можда малу кућицу од колача? Да, мала кућица од колача је дечије позориште...“ (14), као да антиципирају Дизниленд, настао на блиском простору, само пет деценија касније, говорећи да идеје иду својим путем, и развијају се, често независно од историје. Но, уз овај текст о претварању простора из бајке у стварност за (одабрану) децу, у контрасту је дата фотографија сирочета које проси у папучу (!) и коментаром уредништва испод слике: Са чим да се игра?

Може се рећи да се по атрактивности и актуелности издваја и изузетна репортажа Ерне Енгландер⁸ (лат.) „Волт Дизни, Снежана и Холивуд” (1937/ 13: 12–13), која „са лица места” извештава о реакцијама публике након пројекције првог дугометражног цртаног филма „Снежана и седам патуљака” у Америци, а као почетак славног похода овог филма, који је симболично обележио „Дизни индустрију”, где свакако највећи куриозитет представља разговор лично с Волтом Дизнијем, тим „Гримом 20. века”, у наглашено пријатељском тону (Дизни: „... Зар Вам је након толико година познанства још увек потребан нарочити интервју – и шта бих ја још могао да Вам кажем о себи, што би могло да интересује далеке читатељке Ваше земље?”, 13). Не знамо колико је овај ексклузивни интервју познат у историјама нашег новинарства, а представља изузетно драгоцену чињеницу о везама Волта Дизнија са штампом (предратне) Југославије.

Још један текст потписује Ерна Енгландер и то као „допис из Холивуда” под насловом: „Лига жена – потрошача” (1940/20: 9–10), доносићи за домаће читатељке врло занимљив извештај о организовању америчких жена, а поводом бојкота јапанске робе, након рата с Кином (престанком куповине свих јапанских и немачких производа, а јавно спаливши све свилене јапанске чарапе које су до тада носиле и прешавши на памучне). Ауторка врло сликовито описује моћ америчких жена у односу на „остатак света” наводећи у уводу мисао једног француског писца, да је „Америка дефинитивно земља жена” по правима на социјалном и на економско-културном плану, а нарочито кроз удружење потрошача, што има реалну подлогу, кроз америчку изреку: „Мушкарац је на свету да прави паре, а жена да их троши!” Другим речима, што америчке жене одлуче да купују, та индустрија цвета, а што одлуче да бојкотују (као у наведеном случају), та индустрија је осуђена на пропаст. Врло сликовитим примерима (доста блиским путопису Јелене Димитријевић, *Нови свети или у Америци годину дана*, 1934) ауторка даје занимљиве податке, с дубљим опсервацијама као драгоценим прилозима за студију о америчком менталитету у првим деценијама 20. века „из прве руке”.

Кина је, због ратних догађања, постала занимљива и са становишта путописне репортаже (сем ратне). Тако сарадница Д./ушанка/ Сретеновић у тексту „Свадебни обичаји у Кини” (11, 12/1938: 5) даје социјално-етнографски опис свадбених обичаја у Кини, с акцентом на ропском положају жене – како у очевој кући (углавном се и удаје договором две

⁸ Ерна Енгландер, рођ. Пинте у Тузли (1890 – САД, 1987), америчка новинарка југословенског порекла, удала се и живела у Холивуду. Њен брат, познати сликар и цртач Хаим (Џејмс) Пинте, радио је од 1939. у студијима Волта Дизнија, а након његове смрти сестра Ерна основала је легат под братовим именом (1987).

породице), касније и у мужевљевој, с низом етнографских (симболичких и магијских) детаља.

Још једна земља, Чешка (пред наступајућим драматичним догађајима) постаје интересантна за програмску концепцију уредништва *Жена данас*. Из Прага се јавља атрактивним прилогом Нада Дорошки, новинарка *Полиџике*, у путописној репортажи под насловом „Неколико месеци у чехословачкој престоници” (16/1938: 3–4). Описујући готово идеалну слику уређења, демократских вредности и лепоте „Златног Прага” и његових гостољубивих становника, ауторка слуги, као сав контраст томе, трагичне догађаје који ће задесити ову мирољубиву земљу и њен главни град за само годину дана. Но, као да то слуги и редакција, јер у истом броју, чак и на истој, супротној страници (5) с наднасловом „Са прашких улица”, објављује и текст Милице Стојановић „Чехословачка у судбоносним данима”, који својим драматичним реченицама („Праг. Улице су изгубиле свој свакидашњи изглед. Људи су по читав дан на улицама. Толике масе света да вам изгледа да је читава Чехословачка на прашким улицама. Стварају се свуда групе које узбуђено коментаришу последње догађаје...”, 5), уз присуство првих избеглица „из своје рођене земље” (Судетских крајева), не само да негира „идиличну” слику Прага Наде Дорошки, већ се по актуелности ближи и ратној репортажи.

У путописне репортаже може се убројати и опширан, преведен текст Егона Ервина Киша „Црна Аустралија” (26/1940: 8–9), који у маниру великих репортажа овог осведоченог левичара и хуманисте,⁹ говори о „цивилизовању” домородаца Аустралије у периоду од 1770. до 1857. године, путем низа упечатљивих, литерарних примера и сцена у судару две опречне цивилизације – наивности, духовне чедности урођеника и похлепе заоденуте у цинизам белих освајача (што је све апсолвирано и „производњом културе” о „хуманом освајању” Дивљег запада у Америци, кроз фабриковане идоле типа Олд Шатрхенда и других), а с резултатом да су урођеници с Тасманије оваквом врстом насиља готово у потпуности били истребљени. Познати хуманиста и револуционар Е. Е. Киш текст завршава навођењем веома проблематичних интерпретација овог својеврсног геноцида на аустралијском континенту у аустралијским уџбеницима и музејима, у односу на истину – шта се на овом континенту

⁹ Егон Ервин Киш (Праг, 1885 – Праг, 1948), новинар и писац репортажа. Учествовао у Првом светском рату на фронту против Србије (*Зайџиџи џио*, Киш 1930). Левичар и члан КП Аустрије, борац за људска права и светски путник. Аутор је бројних репортажа са својих путовања (Кина, Америка, Аустралија, СССР), учествује у Шпанском грађанском рату, а по нападу Хитлера на Француску, побегао је у Мексико. Вратио се после рата у родни Праг 1946, где је и умро 1948.

(и другим континентима), од стране белих колонијалиста, уистину догодило.

Путописна репортажа којом се најављује рат (Други светски) јесте прилог Густу Јирку „Мала сабласт”. То је (лични) доживљај с једног путовања (25/1939: 14–15), где ауторка на броду уочава скупину јеврејских избеглица на путу за Америку, с фокусом на дечака који, будући да је рођен из „незаконите” везе Немца с Јеврејком, потпуно одвојен од мајке и погрешно васпитаван, буди пажњу ауторке, а тиме се развија повест с темом о расизму и фашистичкој идеологији. На исти начин, временски и идеолошки може се посматрати прилог Фани Политео „Изгнана уметност: Прадо у Женеви” (1939/25: 12–13) о спасавању највећих дела шпанских сликара након пропасти Шпанске републике, али с наглашавањем иронијског парадокса: да су једва спасена дела пред Франковим фалангама, потом помпезно враћена у Шпанију и Прадо, режиму од кога су и била склањана.

Да су и домаћи предели били предмет одличних путописних репортажа, сведочи текст на граници с књижевним Зоре Шер – „Логоровање на Борачком језеру” (16/1938: 26–27). Приказујући врлине „примитивног одмора” у овом делу Босне: „Спавати под шаторима, кувати, прати, можда то неким изгледа да није први одмор, право летовање...” (који ће иронијом историјске судбине, за само две године постати многим суровија стварност уколико су се домогли партизанског покрета), ауторка се нарочито усредсређује на једну сцену – долазак енглеских студената („То чудо од шатора: двоструки дуварови, састављени подом од мушеме, снабдевени завесама против инсеката и многим другим стварима... *Сви смо ми осећили да су они њрејсџавници моћне Бриџанске имџерије, а ми балканска раја...*” – курзив С. Г.), да би све, с изненадном ноћном олујом, поентирала у изванредну анегдоту. Јер, након олује: „Енглези су јадно изгледали. Заборавили су да ископају јарак око шатора и сада „веслају у својим џаковима” како се очевидац Урош изразио. Звао их је у трпезарију. Изгледали су као у бежанији...”. Наглашена дистанцираност енглеских студената од њих, тако је силом прилика прерасла у људску срдачност, док завршне реченице Зоре Шер, такође одзвањају као контраст у помало језовито у (суморној) будућности која се спремала свима (па и ауторки): „Да, доћи ћемо и идуће године, да барем за кратко време дочарамо себи, на обали дивног Борачког језера, илузију среће и слободе” (27).

Сасвим је супротан по поенти текст Хане Озмо „Наше босанске планине” (24/1939: 26), такође дат у наглашеној иронизацији, усмерене такође на тежак социјални положај босанског сељака, а хуморно-иронијски супротстављен урбаној, страној и домаћој (отуђеној), богатој (туристичкој) клијентели: „И они долазе. Из далеких земаља. Диве се,

усхићују. Све што је речено, истинито је. Босна је красна. Али се многи од њих чуде, згражавају: овај босански сељак је страшно глуп! Замислите, молим вас, овако дивни терени, а он не смуча!” (26).

Из ове „тачке гледишта”, у наведеном тону, ауторка даје изванредну слику живота сељанки по тим планинским пределима, све зачињући живописним говором „јунакиња”, које трезвено и паметно одговарају на њене „просветне” предлоге преко идеје о образовању:

„Да набавим кефу [четку – којом би кречиле уместо брезове метле – прим. С. Г.], морам десет дана скупљати јаје по јаје, а да уздуришем фрчу и креча и набавим џамове за прозоре, реда је да из штале одведем на пијацу ја овцу, ја козу. Кажем ти, госпоја, све ми хоћемо, али сама знаш, Богу хвала, да празна не пуца” (26).

III

Путописи¹⁰ су као жанр мање заступљени од репортажа, али такође очигледно радо читани у *Жени данас*. Они се већ од првих бројева објављују на првим страницама, и претежно су засновани такође на женском питању или социјалној тематици. Тако се већ у првом броју, на уводном месту, налази текст „наше омиљене позоришне уметнице” Бахрије Нури Хаџић о Истанбулу (1/1936: 5). Сачињена од предавања одржаног у Новинарском удружењу, ауторка на веома сугестиван начин пише о „новој Туркињи” (чиме се тематски сасвим приближава роману *Нове* Јелене Димитријевић, из 1912. године). Заснивајући своје предавање на живописним примерима, поређењем муслиманске жене у Сарајеву и Туркиње у Истанбулу ауторка недвосмислено демонстрира тезу (осведочену личним искуством), колико је центар (у овом случају Истанбул) напредније схватио жену, од периферије (у овом случају Босне), а на неколико примера:

Кад сам била још мало дијете, тамо пред рат, једна наша познаница из Сарајева, Хајрија, отишла је у Турску. Забуљена у димијама и нанулама отишла је Хајрија у Истанбул. Мислила сам да је нећу више никада видјети... А прије неког времена, кад сам била позвана на једну свадбу у Истанбулу, сасвим случајно, наишла сам на Хајрију. Права Европејка: ни налик на ону

¹⁰ Путопис као гранични жанр представља опис путовања, најчешће у првом лицу или у облику писама, у непознате пределе који треба да се што тачније представе читаоцу који никада тамо није био. Путописна књижевност, међутим често је залазила у фикцију, дајући фантастичну слику света, због недовољног познавања географије, или измишљене земље (Хипербореја, утопијски роман). Путописи су уграђени у многе епове (Хомер) и из њега су се зачеле неке врсте романа (авантуристички, пикарески, егзотични). Модеран путопис може бити представљен и као предео душе, а не строго географско пространство (М. Црњански, *Љубав у Тоскани*) (*Речник књижевних термина* 1985 : 623–624).

Хајрију што је пред рат пошла у димијама и са печом на лицу из Сарајева. Њој прошлост личи на страшан сан... (5).

Дајући примере са свог личног боравка у Истанбулу, ауторка закључује:

На прсте се могу избројати земље у Европи у којима су жене судије. А у Турској сада већ двадесет жена дијели правду. У Истанбулу има више жена адвоката него у Београду. Универзитети у Анкари и Цариграду препуни су младих дјевојака које ће данас-сутра заједно са мушкарцима узети управу Турске у своје руке... (5).

Путопис у правом смислу, представља прилог Вере Милер-Бобић (2/1936: 12–13) „Како живе жене на *Пријатилејским острвима*”). Реч је о острвима Тонга испод Екватора у Тихом океану, а под протекторатом Британске империје, на којима је ауторка провела 12 година. Њен колико живописан опис ових предела, с низом упечатљивих детаља („Главна им је храна ипак кокосов орах и банана”), одећи, покућству, свадбеним обичајима, усредсређен је ипак (јер су сви под локалном влашћу краљице Салоте) на својеврстан „матријархат” као идеално начело друштвеног уређења сачувано на овом удаљеном и изолованом острву:

Жена је у кући господар, она води о свему, чак и о новцу рачуна и мужеви, синови или браћа слушају је... Жена је као мајка просто обожава-на. На хигијенски живот трудне жене нарочито се пази... Једино што жена никад не препушта мужу да ради то је спремање горког напитка „каве” (не наша кафа) и спремање дувана, који је неко љуто лишће доста крупно сецкано и увијено у танке листове банане... (13).

Британска управа увела је тек неке обавезе привређивања, школовања и других тековина цивилизације (биоскоп, европско одело итд.), док у обичаје урођеника није дирала, закључује ауторка.

Прави бисер међу овим путописима представља прилог Селене Дукић, књижевнице и новинарке,¹¹ поводом чије смрти (25. новембра 1935), редакција *Жене данас* доноси њен прилог „Ускрс у Јерусалиму” (5,6/1937: 11–12), тада први пут објављен. Овај, у правом смислу модеран путопис, у неутралном облику приповедања, с низом живописно предочених слика и запажања (о различитим нацијама, туристима, а који су се упутили ка истом циљу – посети Христовом гробу на Ускрс), у сучељавању животних (баналних) и духовних (светих) чињеница унутар људске масе и људске природе, даје једну универзалну слику људи усред светог града Јерусалима, која није за осамдесет година ништа изгубила

¹¹ Селена Дукић (Рача Крагујевачка, 1909 – Голник, 1935), прерано преминула талентована књижевница, песникиња и новинарка. Збирка приповедака (постхумно): *Велики и мали*, Геца Кон, Београд, 1937.

од своје актуелности и аутентичности. Овај текст сведочи и о неоспорном књижевном таленту Селене Дукић, што су нагласиле и чланице редакције (доносећи и њену фотографију).

Сасвим је другачији путопис сараднице *Жене данас* Наталије Хацић „Кроз Алжир” (5,6/1935: 18–19), која са социјалног аспекта сагледава Другост, још с палубе брода: „Према броду пливало је неколико арабљанских младића. Нисам разумела зашто су се упутили према броду. Можда хоће да нас поздраве и да нам зажеле добродошлицу. Међутим, они су показивали рукама и довикивали нешто путницима на арапском...” (путници су им бацили паре најмање вредности због којих су они ронили дубоко, проналазили их „и стављали у уста између образа и зуба” и на тај начин од туриста/путника зарађивали) У контрасту славне арабљанске прошлости („која је сва у Националном музеју”), и неописиве беде у савременим и узаним улицама, врхунац овог путописа представља посета ауторке француској мануфакторној радњи за израду „персијских тепиха”, где је описан следећи призор: женска деца „упалих очију”, научена од шесте године да плету чворове на теписима, као најсвирепији облик експлоатације и саме деце, с коментаром саме ауторке: „Мале Арабљанке раде и не окрећу се. Ради и мала Зубаида, ради иако има само шест година. А сутра ће се већ можда по ружичастом ћилиму ваљати мачке... Ваљаће се по Зубаидиној младости, ваљаће се по Зубаидином детињству...” (19).

Сасвим идеолошки је обојен путопис и М. Илића „Кроз Француску – од Рајне до Азурне обале” (16/1938: 14–15). Полазећи од Стразбура „лепог, старог града на Рајни”, који живописно слика („у њему дивне алзашке куће, катедрала са чувеним сатом и баснословно скупим гобленима, радње са мајоликом и луткама у живописној ношњи...”), аутор не штеди похвале ни за земљу кроз коју пролази („ниједна стопа земље није необрађена”), да би се након Нансија и Меца, највећи део овог путописа зауставио на Вердену и недавној прошлости, с још више него очитим траговима Првог светског рата („рупчаге, ровови, пукотине”) и детаљнијим опсервирањем ове најкрвавије битке, с изразито пацифистичким коментаром. Паризу је посвећен један пасус да би се путописац усредредио на Марсеј („Све народности, све боје, сви могући типови, срећу се на улицама. Јужњачки темперамент, неодољив, бујан избија у свакој речи, покрету, погледу...” , 15), да би из овог сва пажња била усмерена на – возове који воде радничку децу на опоравак на море на Азурну обалу, с оптимистичким социјално интонираним коментаром:

Лепота Азурне обале није више приступачна ономе који може да је плати. У њој сад уживају они који су заслужили”.

Путописац овај текст завршава апотеозом Француској, њеним градовима, и нарочито – појму слободе („осећам како тамо живот струји неусиљено, неспутано, слободно. Француска је далеко, а ипак тако близу – она је у мени – огромна, топла, братска”, 15).

Холивуд је још једном предмет пажње у *Жени данас*, овог пута у облику преведеног путописа „Холивуд, престоница нереалности” Жориса Ивенса¹² (18/1928: 12–13). У наглашено критичком тону, аутор раствара сложени механизам ове „фабрике снова”:

За време првих недеља мога боравка у Холивуду, више од свега интересовали су ме изванредни студији којима је Холивуд крцат. Холивуд је заиста сневано место за снимање филмова... Али, пошто човека прође први утисак, почиње да размишља и намеће му се закључак да на крају крајева читав тај механизам, та дивотна техника не произведе годишње више од четири или пет добрих филмова... (12).

Испитујући тај „несклад” и описујући један по један сегмент овог механизма за производњу људске илузије среће, аутор открива „празнину” која у свему томе влада помоћу механизма „суперспецијализације”, а која „убија сваки таленат”. Изразит критицизам којим је прожет овај текст о америчкој филмској индустрији, који се програмски уклапао у концепцију *Жене данас* и њену филмску критику, разлог је што је он добио своје запажено место у овом броју.

За разлику од разноликих и занимљивих путописа с далеких дестинација, у *Жени данас* однегован је и *домаћи њујорис*, условно бисмо га назвали „планинарски путопис”, јер чак два текста говоре о нашим планинама – Јахорини и Копаонику. У првом тексту Смиље Ивановић, сталне сараднице листа, на изузетан књижевни начин приказан је долазак на босанску планину Јахорину у пратњи водича (понегде и са симболичним почетком: „Пале... Пале... Сањиви путници и не чују кондуктера како виче...”), с описом планинарске куће („својим прозорима, четвороугластим вештачким очима гледа на све стране: у врхове јела, у голети Јахорине, у сунце, у звездано небо...”), али и бројним типовима, такође живописне карактеризације („Данас је лијепо, снијег је добар и ветра нема” понавља скоро наше мисли водич, док се трагом његових огромних опанака пењемо пут планине”, 15). Или: „на улазу чекају људи, плећати момци и озбиљни људи са великим чалмама око глава неспретно нуде своје услуге”, ту је најзад и „учитељ скијања опаљен од ветра и сунца”. Око путописца своди се на суштинско запажање, а то је да су ти људи (туристи и сељаци) два одвојена света:

¹² Жорис Ивенс (Joris Ivens, 1898–1989), холандски филмски режисер.

Ту сусрећете људе који вам брзо и лако падају у очи, али их исто тако брзо и лако заборављате... Американка, Енглеz и његова стара кузина, Аустријанац, млади господин из оближњег града, даме из бољег света... Свет који једва има везе са оним који живи око њега.

док је врхунско поентирање ове приповести заокружено портретом Мушана:

Једино их везује реско дозивање преко дрвених степеница: Мушане, донесите ватре... Мушан, још у пуној снази муслиман, носи на ватраљу неколико жеравица и редовно један угарак, који се лако дими и горко мирише на јеловину. Тако потсећа на Мушанову избу, на онај љутити зрак који штима за очи и нагриза душу... Зрак који га је везао за село удаљено неколико сати одавде. Село које једва дише под тешким теретом снега и једва се дими... (15).

На исти начин, квалитетом се истиче још један „снежни путопис” о Копаонику у путопису А. Е. (лат.) под насловом „Планина под снегом” (19/1939: 17). Написан у првом лицу множине, али очигледно у женском роду, путопис прати све реалне околности путовања (од стицања у Рудницу, преко сцене погађања с кочијашима, када је кренуло „осам девојака и седам младића из Студентског планинарског друштва у планину”, до узбудљивог успона по ђудљивој планини: „Час сунце милује, час махнити ветар сапиње ход, час магла или облак прекрили видик” до сусрета са сељанкама које су продавале свој убоги пазар за један динар („Ветар им се уносио у лице, витлао њиховим марамама. У црвеним рукама држале су котарицу јабука и крчаг млека...” (17). Реалне околности („Када смо, после три и по сата пењања, стигли до њих, магла је била тако густа да их на два метра нисмо могли видети, а ветар је толико шибао, да смо се по троје држали да му се одупремо...” (17) смењује извесна психологизација доживљаја у „колективу” („треба се сместити, уредити сламарице, наложити ватру, умити се... Тако је смешно спавати на поду, на сламарици”, 17). Изразита самосталност девојака наглашена је обављањем свих „мушких” послова без присуства колега, а потом и обуком скијања, с бројним анегдотским детаљима. Но, путописно усхићење преовладава: „Све се преливало у новој белини... Не знаш када је планина лепша...”, 17–18). Описујући сцену прослављања Бадње вечери, као и поентирањем „живота у заједници”, ауторка као да је антиципирала догађаје који ће уследити за само годину дана – далеко суровије ратне услове, можда на истој овој планини, истих људи, само у различитим улогама.

Фелџтон,¹³ као жанр растегљиве форме и мноколике садржине, ва-жан је за уредничку политику у *Жени данас*, а најчешће је усредсређен на значајне жене света и појаве у вези с женским питањем. У том смислу, ми ћемо само нотирати важне текстове овога типа, не улазећи у њихову дубљу анализу. Њихова заједничка карактеристика је такође висока и однегована књижевна култура којим су писани. Фелџтоне у *Жени да-нас* можемо поделити на: текстове из домаће баштине (значајне жене-књижевнице, сликарке, музичарке и феминисткиње), текстове о женама из светске историје, науке и културе (књижевности); најзад и фелџтоне на граници с есејима.

Међу прве текстове тог типа спада текст Стане Ђурић-Клајн „Уло-га жене у музици”, објављен већ у другом броју (2/1936: 4). У њему је дат панорамски увид у светску музичку сцену, а с обзиром на присуство (и улогу) жене у стварању музике, која је дуго била прихваћена само на „аматерском” нивоу, да би тек с 19. веком отпочела и њена креативна, композиторска и интерпретаторска улога у свету музике. Текст се завршава ефектном поентом: „Но на срећу ипак смо далеко од доба када је Јероним, отац латинске цркве, говорио да „девојка хришћанка не би чак смела ни да зна шта је флаута!” (4).

Из домена домаће баштине тему отвара фелџтон „Поводом Вукове стопедесетгодишњице” Радована Зоговића (9/1938: 4–5), где је из оригиналног угла сагледан Вуков став према женама и женском питању (кроз Писмо кнезу Милошу из 1832), уз надовезивање на његове текстове у којима је навео примере „пустахијског” понашања појединих српских војвода према заробљеним турским харемима из чега Зоговић, уз феминистичко, изводи општа начела слободе за оба пола, а против „кулука”. И у броју 10 (10/1937: 3–4), Р. Зоговић доноси прилог о свом сусрету с Нушићем, кроз погледе великог писца на женско питање истакнуто у његовом комаду „Ујез”.

Проучавање (већ тада) заборављеног доприноса жена нашој историји културе, дају важан допринос и фелџтони Марије Велимировић „Две жене наше прошлости – Драга Дејановић и Милица Стојадиновић / Српкиња” (15/1938: 4–5), оживљавајући сећања на ове две песникиње 19. века (минимализујући уметнички домет њихове поезије, али подвлачећи

¹³ Фелџтон (француски *feuilleton* – лист папира, подлистак) јесте књижевно-журналистички састав, друштвено-политичког, популарно-научног, књижевног и забавног карактера. Објављује се на одређеном и сталном месту, штампан понекад друкчијом (ситнијом) врстом слога, као хроника, културно-књижевни додатак, редовна рубрика, у облику наративне прозе, кратке приче о историјским збивањима, писцима, књигама и књижевним појавама, као и другим уметностима и уметницима, писан критички разложно (*Речник књижевних ѿермина* 1985: 204).

значај њихове појаве као првих образованих жена – нарочито кроз *Дневник у Фрушкој гори 1854*, Милице Стојадиновић Српкиње). У прилог открићу великих жена наше прошлости говори и квалитетан текст Ерике Давичо о првој српској сликарки Катарини Ивановић (15/1938: 18). Традицију неговања ове програмске оријентације *Жене данас* употпуњује текст о Светозару Марковићу и сестрама Нинковић” (20/1939: 7–8) из пера Виде Обрадовић.

У изузетне фељтоне могу се убројати и написи под заједничким називом из броја у број – „Са нашег села”, дати у примеру „Живот босанске сељанке” (без потписа) (1938/11–12: 20), аутора/ке изразитог књижевног дара и однегованог стила:

Управо кад сам чистила шталу десио ми се пород, прича једна. Милана сам у штали породила. Код куће никог није било. С тешком муком сам се доукла до греде. Извукла један стари срп и њиме одрезала пупак. Свезала сам му комадом крпе који сам откинула од кошуље. Воде у кући није било. Сама сам отишла и на воду... (20).

На исти начин може се споменути и фељтон Марије Стрнац „Жена војвођанског села” (16/1938: 27).

Стална сарадница *Жене данас* Клаудија Жухина, такође у првим бројевима доноси запажен и тематски усредсређен текст „Жена у Пушкиновим делима” (4/1937: 13–14), истичући колико је Пушкин био наклоњен решавању женског питања, нарочито стварањем „тип руске жене”, које „нису играчке за љубав”, а преко њих и неких својих класичних женских ликова (попут Татјане, Марије, Лизе или Полине у незавршеном роману „Рослављев”). Ова сарадница у броју 13 (мај 1938: 4–6), пише и велики фељтон о Соњи Ковалевској, чувеној математичарки и њеном готово невероватно тешком путу ка еманципацији, за коју се изборила половином 19. века (да студира математику у Европи, а потом покаже и фасцинантне резултате – награда Шведске академије). И трећи чланак из пера ове сараднице, тиче се Руса: „Чернишевски и његов поглед на еманципацију жене” (поводом 50-годишњице смрти) (26/1940: 20–21) с представљањем његовог романа „Шта да се ради?” и анализом огромног утицаја који је овај роман имао на генерације прве половине 20. века.

И друга стална сарадница *Жене данас*, Даринка Стефановић, доноси велики текст о Марији Кири (11, 12/1938: 14–15), њеном животу и раду, ставовима, успесима и падовима, као примеру стоицизма, али и великог успеха једне жене упркос свим препрекама на светском пољу науке. О Жорж Санд и њеном добу на изузетно сликовит и надахнут начин пише ауторка потписана иницијалима А. Л. (16/1938: 12–13), док о француској сликарки Сузан Валадон поводом њене смрти пише Фани По-

литео (14/1938: 21), као и о сликарки Берт Моризо (16/1938: 22). Ванредно познавање сликарске уметничке сцене Париза и Француске, Фани Политео доказује и великим текстом под насловом „Сто година француског сликарства од Давида до Сезана” (21/1939: 18). „Француске теме” с револуционарним контекстом као да заокружује текст „Жене у Француској револуцији” (21/1939: 12–13) из пера М. М. (Митре Митровић). О „Роз Лакомб – једној заборављеној жени Француске револуције” пише Густо Јирку (25/1939: 9), а о Рози Луксембург „Једна незаборавна жена” (27/1940: 14–15) пише М. (Митра Митровић).

Програмска оријентација да се домаћем женском читалаштву приближе значајне жене света, а поготово Нобеловке, видљива је већ у броју 14 (јуни 1938: 5–6) у тексту Паулине Лебл Албале о Бerti Сутнер, добитници Нобелове награде за мир 1905, и њеној књизи „Доле оружје”, док у броју 19. (јануар 1940: 10) налазимо непотписан текст о Селми Лагерлеф (Нобелова награда за књижевност 1909).

У засебне књижевне *фелџионе есејистичког пиија* могу се убројати текстови Радована Зоговића „Књиге – наши пријатељи” (20/1939: 2), затим „Уметност и народ” Олге Тимотијевић (о спасавању слика шпанских сликара пред налетима Франка) 20/1939: 19), фелџон Јаше Продановића „Јунакиње у нашој народној поезији” (23/1939: 3–4), као и есеј др Јована Кршића „Босанска севдалинка” (24/1939: 4–5). У свом надахнутом фелџону о књизи Р. Зоговић, обраћајући се читатељкама у другом лицу једнине (-ти), имплицира сликовито кроз разне животне ситуације и нека универзалнија својства књиге: моћ књиге да сачува идеје (које су универзалне) и светове (који су давно нестали); терапеутско дејство књиге на појединца (у самоћи, губитку, разочарању у људе), најзад упражњавање времена („досада која убија!”), да би све закључио врхунском вредношћу књиге као спознајом различитих искустава („Истине није никад доста!”). И текст Олге Тимотијевић, подстакнут актуелним догађајима (Шпанским грађанским ратом), развија феномен књиге и културе спрема народа. Наиме, на примеру да су шпански револуционари и обични борци-добровољци „тај полуписмени или неписмени народ стављао је свој живот на коцку и под кишом граната скупљали и уметничке предмете и књиге”, пред фашистичким фалангама генерала Франка, она изводи дубљу, могло би се рећи, револуционарну аксиому веома важну и за југословенски Народно-ослободилачки покрет настао две године касније (1941), а дату кроз сликовит пример писма шпанског народа влади Републике: „Шаљемо вам све ово; ми не знамо шта од свега тога нешто вреди, а шта не вреди ништа, јер нас томе никад нико није учио... Молимо вас да нам пошаљете неке књиге из којих бисмо то могли научити...” из чега се изводи следећи закључак.

„Народ, усред грађанског рата, жели да сазна и научи шта је уметност... Али народ је вољан да учи, и лако и брзо научи.”

Најзад, и текст угледног научника Јаше Продановића о женским ликовима у српској народној поезији по свему судећи је оригиналан прилог часопису, а надовезује се на студије у књизи *Наша народна књижевност* (Продановић 1932). У овом тексту Јаша Продановић се усредсређује на један доиста занимљив и мало истражен домен женских типова у српској народној епизици, а то је тип делије девојке, као особитог вида травестије, када се жена преобуче у мушко, опаше сабљу и ратује (из љубави према мужу да га спасе из тамнице – попут песме „Љуба хајдук Вукосава” – или пак, да опомене вереника да дође са сватовима по њу, или спроводећи сватове поред заседе њеног одбијеног просца). Продановић наводи још два женска типа: племените љубе која више воли да умре, него да изгуби част (сестра Љутице Богдана, или госпођа Јелица, жена војводе Пријезде). У трећу групу женских типова убраја ликове мајки епских јунака, које „више цене част своје деце него њихов живот”, где наводи Мајку Југовића, као и Царицу Милицу.

Најзад, и угледни етномузиколог Јован Кршић у „босанском броју” (24/1939) *Жене данас* и оригиналном чланку о босанској севдалиници даје занимљив увид о овој специфичној варошкој песми Балкана, а концентрисан на „сарајевску севдалинку”, каже и следеће: „... јер је, у ствари, у оријентални орнаменат уоквирена словенска слика. У Сарајеву међу словенским становништвом које је великим делом примило ислам, ...и севдалинка је, по нашем мишљењу, никла из једне такве источњачке друштвене форме. Љубавна по садржини, лирска по својој суштини, она је сама једна еротска дијалектика... Ислам је, као обележје своје етике, донео прописану дистанцу између мушкарца и жене, и то баш у оно доба када је љубавна страст, чежња за близином драгога лица најснажнија, када обзме целога човека...”, наводећи низ карактеристичних стихова.

Према наведеним примерима граничних жанрова у часопису *Жена данас*, који су сагледани као репортаже, путописи и фељтони, видна је изузетно модерна програмска оријентација уредништва у тематски пажљивом избору прилога. Они су наручивани како од домаћих тако и од иностраних сарадника/ца, некад и веома угледних имена, као оригинални и преведени текстови, а одликује их висока књижевна култура, најчешће са социјалном, револуционарном и феминистичком тематиком. И ова група текстова вршила је у читалаштву, односно најширој женској популацији основну улогу која је положена у саме темеље овог часописа,

а то је: васпитно-образовна и естетска улога кроз начела буђења, подизања и неговања (социјалне) свести жена о сопственом положају, васпитању и неговању личности и укуса, као једином путу ка хуманој изградњи модерне и самосвесне жене у првим деценијама 20. века, а уочи преломних и трагичних збивања у Другом светском рату.

ИЗВОРИ

Фототипско издање

Жена данас, бројеви 1/1936 – 33 / 1944. Фототипско издање. Београд: Конференција за друштвену активност жена Југославије, 1966.

ЛИТЕРАТУРА

Begović, Sima, *Logor Banjica 1941–1944*. 2. Београд: Institut za savremenu istoriju, 1989.

Димитријевић, Јелена. *Нове*. Београд: СКЗ, 1912.

Димитријевић, Јелена. *Нови свет или у Америци годину дана*. Београд: „Д. Грегорић”, 1934.

Миливојевић, Драгољуб. *Полиџика: сведок нашег доба, 1904–1984*. Београд: Народна књига, 1984.

Јаша Продановић. *Наша народна књижевност*. Београд: СКЗ, 1932.

Речник књижевних термина. Београд: Нолит, 1984.

Slavica Garonja Radovanac

BORDERLINE LITERARY GENRES IN THE MAGAZINE *ŽENA DANAS (WOMAN TODAY)* (REPORTAGE, FEUILLETON, TRAVELOGUE)

Summary

In its 29 published prewar issues, the magazine *Žena danas (Woman Today)* drew considerable attention to borderline literary genres: reportage (subgenre: war reportage), travelogue, and feuilleton. The paper shows how, in this way, on an educational basis, the magazine spread its influence on the broadest masses of the female population in Yugoslavia. Further, the author shows that although they were written right before the beginning of World War II, they speak of the awakening and birth of self-awareness of the female population. Last but not least, the author demonstrates that their final aim was the construction of a more human and justice-oriented society. The articles that represent borderline genres were analyzed in terms of genre, subject, and authorship. Simultaneously, the author considers their informative, semantic, and aesthetic values pointing out that even today these texts captivate the readers with the spirit of modernity, topicality, and insights.

Keywords: *Žena danas (Woman Today)*, borderline literary genres, reportage, war reportage, feuilleton, travelogue

УДК 821.163.4.09(497.16)"1936/1940"
305-055.2(497.16)"1936/1940"
050:305-055.2ЖЕНА ДАНАС"1936/1940"

Ksenija RAKOČEVIĆ*
Filološki fakultet u Nikšiću
Univerzitet Crne Gore

SLIKA CRNE GORE I CRNOGORKE U ČASOPISU *ŽENA DANAS*

Apstrakt: U ovom radu ćemo se baviti slikom Crne Gore i crnogorske žene koja je modelovana u časopisu *Žena danas*. Ukazaćemo na to koliko je herojsko-ratnički model kulture, uspostavljen u Crnoj Gori doprinio da dođe do marginalizacije žena, te da je taj model neodvojiv od patrijarhalnog modela svijeta i mišljenja. Kroz tekstove koji su objavljeni u časopisu *Žena danas*, a tiču se Crne Gore, pokušaćemo da stvorimo sliku o položaju žena u Crnoj Gori u periodu izlaženja časopisa, kao i prije toga. Položajem Crnogorki ćemo se baviti i analizirajući saradničku strukturu u časopisu, odnosno činjenicu da, za razliku od ostalih krajeva Jugoslavije, o ženama u Crnoj Gori i njihovim pravima pišu uglavnom muškarci.

Cljučne reči: *Žena danas*, patrijarhat, crnogorski kulturni model, Crnogorke, kulturni kontekst

Uvod

U ovom radu bavićemo se slikom Crne Gore i Crnogorke koja se konstituiše u časopisu *Žena danas*. Kroz sagledavanje crnogorskog socio-kulturnog koda (osobito u vrijeme izlaska časopisa *Žena danas*) kojim ćemo se detaljnije pozabaviti u prvom dijelu rada pokušaćemo da ukažemo da je herojsko-patrijarhalni model svijeta i mišljenja uspostavio u Crnoj Gori veoma težak položaj za žene. Tokom prvog dijela analiziraćemo i crnogorski književni kanon i ukazati na koji način je fikcija iz književnog teksta preuzeta kao načelo za funkcionisanje u stvarnom životu. Kroz ukazivanje na položaj koji žene imaju u kanonskim tekstovima crnogorske književnosti (Njegoša, Marka Miljanova, Lalića) pokušaćemo da pokažemo na koji način plemenske kulture mogu manipulirati književnim tekstovima u pogledu uspostavljanja mizoginije.

U drugom dijelu našeg rada pažnja će biti usmjerena na časopis *Žena danas*, odnosno na sliku Crne Gore i Crnogorke u njemu. Ukazaćemo na činje-

* ksenijar@ac.me

nicu da je Crna Gora u pomenutom časopisu posebna po saradničkoj strukturi, te da za razliku od ostalih djelova Jugoslavije, iz Crne Gore i dalje uglavnom djeluju muški saradnici. Tekstove svih autora i autorica koji su objavljeni u bilo kojem broju časopisa *Žena danas* ukratko ćemo analizirati. Pri tom ćemo se potruditi da ukažemo na najvažnije posebnosti koje određeni autori i autorice iznose u svojim tekstovima. Tokom drugog dijela rada osvrnućemo se i na činjenicu da žene koje objavljuju u časopisu *Žena danas* postaju vidljive tek po početku Drugog svjetskog rata. U radu ćemo konstatovati da je časopis imao važnog udjela u ujedinjenju i osvješćivanju Crnogorki (ovo povezujemo i sa idejom o objavljivanju crnogorskog broja časopisa *Žena danas*; što se nažalost nikad nije desilo). U radu ćemo iznijeti i stav da zahvaljujući *Ženi danas* crnogorska žena postaje znatno vidljivija van granica Crne Gore.

U zaključku rada ukazaćemo na to da je časopis *Žena danas* imao važnu ulogu u umrežavanju žena i u Crnoj Gori. Osim toga ukazaćemo da Crnu Goru nije zaobišao talas emancipacije koji ženama donosi Drugi svjetski rat.

O kontekstu: kultura i književnost u Crnoj Gori

Kulture se na osnovu stepena otvorenosti ka uticajima koji dolaze iz drugih kultura dijele na otvorene i zatvorene.¹ Otvorenim kulturama se smatraju one koje nemaju problem komuniciranja sa spoljnjim uticajima, dok se za zatvorene kulture smatraju one u kojima prepoznajemo komunikacioni kanal *ja-ja*. Zatvorene kulture okrenute su ka svom socio-kulturnom kodu i djelima koja su nastala u okviru sopstvenih granica. S obzirom na to da je crnogorska kultura stalno bila pod udarom moćnijih sila i izložena kolonizatorskim tokovima, ne čudi da se sloboda nametnula kao vrhunski ideal kojem je sve podređeno. U takvom sistemu vrijednosti i stalnim pokušajima da se sloboda dosegne, sačuva i obnovi, nametnuo se ratnički i herojsko-patrijarhalni model svijeta i mišljenja.

Ukoliko sagledamo činjenicu da svaka kultura funkcioniše kao gusta mreža zabrana i ograničenja kojima se reguliše ponašanje pojedinca/ke u određenoj socijalnoj zajednici, ne čudi što se u kulturama poput crnogorske, izgrađenim na plemenskom modelu, dominantno stvaranje pripisuje božanskoj, a ne ljudskoj ruci. Plemenske kulture snažno su povezane sa ritualnim obrascima iz perioda pretpismenosti, koji u crnogorskoj kulturi prodiru u hrišćansku semiosferu i ukrštaju se s njenim kodovima, pri čemu spoj disparatnih kulturnih nizova rezultira informativnim sinkretizmom i semiotičkom tenzijom. Pleme raspolaže moćnim odbrambenim mehanizmima kojima savladava i sebi potčinjava neposlušne pojedince/ke ili ih eliminiše, pa tradicionalno uređenje crnogorske kulture svoju egzistenciju ostvaruje u čvrstim mengelama plemen-

¹ O tome vidjeti: Юрий Лотман, *Семiosфера*.

ske kulture, čijim se strogim zabranama svi moraju potčiniti. Naime, plemenska kultura funkcionira kao čvrsta i otporna podloga na koju se taloži sjećanje kolektiva i vrijednosni stavovi, pri čemu se formira stabilan aksiološki sistem sa kultom čojstva i junaštva u svom centru prema čijim se rigoroznim parametrima odmjerava ponašanje pojedinca/ke.

Crnogorska kultura jasno prepoznaje modele ponašanja koji su prihvatljivi i poželjni, a kao glavno pravilo preživljavanja u krševitom i slabo plodnom zemljištu, stalno izloženom opasnosti od pokoravanja moćnih sila, nameće se princip: *jači tlači* – kojim se kao jedina mjerodavna snaga uzima fizička. S obzirom na to da je crnogorska istorija protkana stalnim ratovima u koje su odlazili uglavnom muškarci, mizoginija je postala (i ostala) jedan od vrlo istaknutih elemenata crnogorskog društva.

Slobodi kojoj je sve podređeno teži se na sve načine, a u tom smislu ni književni tekstovi ne ostaju van instrumentalizacije, pa tako sve do druge polovine XX vijeka, po nekim tumačenjima čak i do početka XXI vijeka, gotovo svi književni tekstovi bivaju angažovani. Naime, tek generacije predvođene Balšom Brkovićem,² Pavlom Goranovićem³ i Ognjenom Spahićem⁴ prave otklon od crnogorskih kanonskih tekstova, pa crnogorska književnost polako prestaje da funkcionira kao zatvoren sistem. Crnogorski književni kanon izgrađen je na muškom principu, u kojem se žene svode na margine. U okviru crnogorskog književnog kanona, na osnovu intertekstualnih mehanizama, uspostavlja se određena zaliha shematizovanih značenja, što rezultira formiranjem aksiološke redundance, registra ustaljenih struktura uz koje se vezuju i odgovarajući vrijednosni stavovi, u čijem se sadejstvu organizuje stabilan aksiološki sistem. Dakle, svaka kultura u reprezentativnim tekstovima uspostavlja sistem „svetih kodova”, koji se dalje izgrađuje i usložnjava ilustrativnim tipom citatnosti,⁵ što podrazumijeva shvatanje Tradicije kao riznice istina, znanja i iskustava, pune egzemplarnih modela dostojnih oponašanja, zbog čega su sakralni modeli ponašanja ustoličeni u kulturi kao čuvari prošlosti, etičkog kodeksa i nacionalnih svetinja.

Kada govorimo o crnogorskom kanonu, jasno je da se još od *Ljetopisa popa Dukljanina* insistira na podređenom položaju žene koji se modeluje čak i proksemičkom normom,⁶ odnosno položajem koji određeni likovi zauzimaju

² O tome vidjeti: Balša Brković, *Plaža Imelde Markos*.

³ O tome vidjeti: Pavle Goranović, *Grad punog mjeseca*.

⁴ O tome vidjeti: Ognjen Spahić, *Hansenova djeca*.

⁵ O tipovima citatnosti vidjeti: Dubravka Oraić-Tolić, *Teorija citatnosti*.

⁶ O tome vidjeti: Tatjana Bečanović, „Prostorni kodovi kao integracioni faktor crnogorskog književnog kanona”, u *Przestrzenne kody tekstow i narracyjne kody przestrzeni*, pod redakcją Bogusława Zielinskiego, Wydawnictwo naukowe UAM, Poznań, 2013, 143–163.

u prostoru. Tako će Kosara biti sahranjena podno Vladimirovih nogu, čime se postavljanje žene na margine započinje već u ovom najranijem tekstu crnogorske književnosti. Naime, žena se simbolično podređuje muškarcu, a na ovaj način se ukazuje da ona nije dostojna da se nađe u ravnopravnom položaju sa njim. No, ipak, ne možemo sporiti da je žena u *Ljetopisu* dobila značajnu ulogu, te da Kosara dva puta jeste Vladimirova spasiteljka i na sebe preuzima klasifikacione uloge koje su u crnogorskoj književnosti, ali i kulturi uopšte pripisane muškarcu, kao stubu patrijarhalne organizacije zajednice. Stoga, žena u ovom tekstu ne biva svedena na puku posmatračicu, što će biti izraženije u mnogim kasnijim tekstovima koji učestvuju u izgradnji crnogorskog kanona, kakva je recimo situacija sa Njegošem, Markom Miljanovom, Lalićem. Crnogorska književnost gotovo do XXI vijeka izgrađivana je po uzoru na epsku narodnu književnost, te su u njoj kao takvoj ženski likovi svodeni na funkciju rađanja, odnosno produžavanja loze. Sagledamo li ključne tekstove crnogorske književnosti, uvidjećemo kakav je u njima položaj žene.

Tako, naime, u Njegoševom *Gorskom vijencu* u plejadi junaka – Crnogoraca vidimo da se ženski likovi koji se pojavljuju pobrojavaju na prstima jedne ruke. Jedina dva ženska lika koja stupaju na scenu i dobijaju svoje govorne partije jesu *Sestra Batrićeva* i *Jedna baba*. Dva pomenuta ženska lika građena su na principu oponiranja, pri čemu je *sestra Batrićeva* nositeljka pozitivnih moralnih osobina koje je propisala patrijarhalna svijest. Kada nakon tužbalice za poginulim bratom počini samoubistvo i time navede na osvetu crnogorske glavare, ostvaruje svoju funkciju, dakle, funkciju tužbalice.⁷ S druge strane, tu je *Jedna baba*, koja pokušava da zakrvomiti crnogorska plemena. Ono što odmah upada u oči jeste oduzimanje ličnog identiteta, te niti jedna, niti druga ne nastupaju kao individue, već kao nečija sestra ili baba. Osim pomenuta dva ženska lika, u mašti muških junaka pojavljuju se još snaha Anđelija, snaha Vuka Mićunovića, te Ruža Kasanova. Snaha Anđelija javlja se zarad aktiviranja motiva iskušenja, dok snaha Vuka Mićunovića zapravo jeste alegorijski prikaz zaraćenih crnogorskih plemena.

Možda najsuroviji pristup u modelovanju ženskih likova jeste onaj po pitanju Ruže Kasanove, koja na sebe preuzima funkcije Lotmanovog dejstvovaoca.⁸ Naime, udajom za Turčina Ruža je markirana kao neko ko mora biti kažnjen. Svoju kaznu plaća životom, te se i na taj način pokazuje koliko je plemensko uređenje netolerantno prema pojedincu/ki koji/a se usudi da odstupa od normi koje društvo prepoznaje kao moralne. Nepotrebno je i pominjati da

⁷ Pojam tužbalice se u crnogorskoj kulturi odnosi i na ženu koja tuži pokojnika.

⁸ Lotman kao dejstvovaoca prepoznaje one likove koji počine incident i pređu iz semantičkog polja u anti polje.

na Veljem guvnu (transtekstualnoj prostornoj strukturi⁹) nema niti jedne žene, kao i to da se o njima govori tek sporadično, uglavnom pejorativno.

Ukoliko sagledamo ostale tekstove koji čine crnogorski kanon, vidjeće-mo da je i u njima uloga žene degradirajuća. Takva je situacija sa *Primjerima čojstva i junaštva* Marka Miljanova, u kojima se žena pojavljuje svega par puta, isključivo kao majka. I u tekstovima Mihaila Lalića, Ćamila Sijarića, Ćeda Vukovića žena je modelovana na način kojim treba da doprinese očuvanju kulta čojstva i junaštva na kojem počiva crnogorsko društvo. Ovako nešto ne čudi ukoliko sagledamo činjenicu da su usmeni kodovi u crnogorskoj književnosti zadržani veoma dugo, te da većina pisaca gotovo do XXI vijeka jeste pod uticajem folklorne estetike i konstruktivnih principa folklornog teksta. Upravo iz usmenih kodova i tamo izrečenih stavova gradi se opštevažeći vrijednosni sistem stabilnih mjera i istina. Naime, veze između književnog teksta, njegovih konstruktivnih principa i kulture u kojoj funkcioniše mnogostrukke su, složene i interaktivne.

Stoga se iz književnih tekstova 'istina' prenosila u stvarnost, pa se crnogorska kultura razvijala i funkcionisala na principima mizoginije, oslonjena na ratničke topose i podignuta u duhu herojske epike. Duboko u „crnogorsko nacionalno biće” utkana je ratnička tradicija, a nehumani životni uslovi doprinijeli su da se žene na osnovu fizičke snage diskriminišu i marginalizuju. Za kulture poput crnogorske uočljiva je vrlo bliska veza sa ritualom i sakralizacija pamćenja.¹⁰ U takvim plemenskim sistemima invarijantne jedinice poput kulta predaka i slavne prošlosti, stabilne aksiologije i plemensko-patrijarhalnih modela ponašanja djeluju na organizacione principe života pripadnika/ca plemena odnosno socijalne zajednice. Stege herojsko-patrijarhalne kulture ograničavaju broj dopuštenih mogućnosti i društveno prihvatljivog ponašanja, pa se rigidnost i automatizam nameću kao logična posljedica kulturne paradigme, dok se svijet modeluje sa apsolutnim vrijednostima i plemenskim kultovima kakvi su čast, obraz, zadata riječ i slično.

Crnogorski autori i autorke u Ženi danas

Među bivšim republikama Jugoslavije, u Crnoj Gori je položaj žena bio izuzetno težak, umnogome neravnomjeran i u odnosu na druge djelove Jugoslavije. U okviru zajedničke domovine koja na početku funkcioniše kao Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, a u kojoj Crna Gora gubi svaku suverenost i sva nacionalna obilježja, Beograd i Zagreb, shodno ekonomskoj snazi, broju stanovnika i kulturnoj dominaciji, nametnuli su se kao centri moći. Ekonomski

⁹ One prostorne strukture koje nastaju na osnovu komunikacije sa prostornim strukturama iz stvarnosti.

¹⁰ O tome vidjeti: Юрий Лотман, *Семьосфера*.

nesređena i mala Crna Gora od momenta gubitka svoje suverenosti kaskala je za ostalim zemljama s kojima je bila u suživotu u Jugoslaviji u pogledu prosvijećenosti i obrazovanja. Goli krš i teški uslovi života usloveli su napredovanje Crne Gore. U njoj se, u skladu sa usmenim predanjem, više razvija diskurzivna, a ne situaciona moć, pa se ideje o junaštvu i stalnom potrebom za opstankom slobode prenose s koljena na koljeno i utkvaju duboko u crnogorsko nacionalno biće.¹¹ U Crnoj Gori ratovanje predstavlja stil života, pa se „muške glave” i puške broje kao najveća vrijednost. Odatle čuvena priča o odnosu prema muškoj i ženskoj djeci u Crnoj Gori, gdje se žensko dijete posmatra kao rođeno za tuđu kuću, te se diskriminiše od malih nogu pa do momenta podjele nasljedstva (čuvena priča o odricanju od pripadajuće roditeljske imovine u korist muške djece, prilikom čega ni zakon dugo nije bio na njenoj strani).

Tokom početka 20. vijeka većina crnogorskih intelektualaca/ki se školovala u Beogradu, što ne čudi ukoliko sagledamo činjenicu da se prva visokooobrazovna ustanova u Crnoj Gori otvara 1947. godine, a prvi fakultet – Ekonomski 1960. godine. Navikli na odbranu slobode i njeno uzdizanje na pijedestal svetosti, Crnogorci/ke su ratnih godina u Beogradu doprinosili širenju ideje o oslobodilačkoj borbi. Među crnogorskom omladinom u Beogradu kao jedno od najznačajnijih imena istakao se Radovan Zogović,¹² koji će do danas ostati jedan od najznačajnijih crnogorskih pjesnika. Upravo Radovan Zogović, kao predstavnik sočrealističke poetike, rame uz rame sa Milovanom Đilasom i Jankom Đonovićem (Đonovića čitamo takođe kao pripadnika sočrealizma, a Đilasa više kao pripadnika posleratnog modernizma, osobito u *Besudnoj zemlji*, mada sa jasno prisutnim karakteristikama i sočrealističke poetike), objavljiivaće u časopisu *Žena danas*.

Osim pomenutih pisaca koji će u časopisu *Žena danas* objavljivati i time doprinosti da se slika Crnogorke modeluje i postane vidljiva i van granica Crne Gore, isti časopis svojim tekstovima podržaće i akademik Pavle Mijović („Razvitak rada seoskih žena”, objavljeno u 19. broju), pisac i novinar Ćamil Sijarić (koji će u 19. broju objaviti dvije pjesme *Sandžačka muslimanka* i *Dvoje vanbračne djece*), Nikola Martinović („Crnogorka više voli smrt nego izdaj-

¹¹ O pojmu nacije vidjeti: Eric Hobsbawm, *Nations and nationalism since 1780: programe, myth, reality*.

¹² Rođen u selu Mašnica u Gornjem Polimlju (Andrijevica). Osnovnu školu završio je u rodnom kraju, gimnaziju je pohađao u Beranama, Peći i Tetovu, a književnost je diplomirao na Univerzitetu u Skoplju jula 1933. godine. Radovan Zogović obavljao je važne funkcije u SFRJ, a nakon što je otkazao povjerenje partiji i nakon Sukoba na književnoj ljevici bio je gotovo prećutkivan. Zogović je čak u Crnoj Gori bio zabranjen punih 17 godina. Radovan Zogović uspješno se bavio i prevođenjem, a njegovi prevodi Vladimira Majakovskog, kojeg je isticao kao uzora, smatraju se najboljim na našim prostorima.

nika”, objavljeno u 22. broju, kao i „Jesu li to lovcenske žene ili beduinke”, objavljeno u 17. broju), Milica J. Vukčevićeva („Iz Crne Gore”, objavljeno u 26. broju) i Danica Martinović-Pejović („Iz borbe Crnogorki” objavljeno u 33. broju).

Pored ovih tekstova pojavljuje se i nekoliko nepotpisanih komentara Crnogorki u okviru izvještaja sa Fronta (33. broj), kao i rubrike „Same o sebi” (broj 17). U okviru rubrike *Sa pisaćeg stola*, objavljene u 28. broju pojavljuje se najava o crnogorskom broju časopisa *Žena danas*, pod naslovom *Crnogorska seljanka u stvarnosti*, koji je trebalo da nastane po uzoru na „bosanski broj”, ali se to, nažalost, nikada nije desilo. Ukoliko sagledamo saradničku strukturu časopisa *Žena danas* tokom cjelokupnog djelovanja časopisa, kao i urednički tim, vidimo da se dominantno žene pojavljuju i kao urednice i kao autorke. Međutim situacija sa Crnom Gorom je drugačija, te se o položaju žena u Crnoj Gori piše uglavnom od strane muških autora.

Radovan Zogović

Ukoliko sagledamo tekstove koje u *Ženi danas* objavljuju Radovan Zogović i Janko Đonović, kao neka od najznačajnijih imena crnogorskog socrealizma¹³ ne čudi činjenica da se položaj Crnogorke ne nameće kao jedina, često ni kao dominantna tema. U prvom planu njihovih tekstova jesu socijalne teme, kao ideja bratstva i jedinstva, kojoj se sve podređuje, pa tako i književnost, koja mora biti „angažovana”, a upotrijebljena u svrhu ostvarivanja viših ciljeva, odnosno uspostavljanja jugoslovenske semiosfere.¹⁴

Međutim, u svaki od tekstova koji će Zogović i Đonović objaviti u *Ženi danas* tema položaja žene biće uvedena, pa čak i kada se bude radilo o tekstovima koji su posvećeni Vuku Karadžiću i Branislavu Nušiću (oba je napisao Zogović). Prvi put Zogovićevo ime u *Ženi danas* će se pojaviti u 4. broju ovog časopisa sa pričom „Rođendan”. To će ujedno biti prvo pojavljivanje imena Crne Gore, pri čemu će kroz priču biti uvedena crnogorska hronotopičnost. Zanimljiva je i činjenica da u prva tri broja nema ni riječi o Crnoj Gori, te kao da i dalje nema neophodnog umrežavanja sa ostalim jugoslovenskim oblastima (Srbija, Bosna i Hrvatska).

¹³ Stanko Lasić donosi sljedeću podjelu literature nastale u periodu od 1928–1952: 1. etapa „socijalne literature” (1928–1934), 2. etapa „novog realizma” (1935–1941), 3. etapa „socijalističkog realizma” (1945–1948) i 4. etapa „novih orijentacija”: slom „književne ljevice” (1049–1952). Sveto Lukić pomenuti period dijeli na: socijalnu literaturu, prvu posleratnu generaciju „prugaša” i „kubikaša” i „oslobodioce duha” s početka pedesetih godina.

¹⁴ Pojam koji uvodi Jurij Lotman, a koji se odnosi na kulturni prostor. U okviru semiosfere stalno djeluju i međusobno se prepliću umjetnički i neumjetnički kodovi, prilikom čega se stalno oni sa margine premještaju u centar i obrnuto.

O položaju žena iz pomenutih oblasti saznajemo od prvih brojeva. Kako smo već pomenuli, već u „Rođendanu” Radovana Zogovića, gdje Crnogorku upoznajemo kroz književni tekst odnosno drugostepenu modelativnu stvarnost, uviđamo norme i tradicionalne stege kojima je podvrgnuta. Tako se već u prvoj priči u kojoj imamo prikazivanje crnogorskog društva Crnogorke modeluju dvoplanski, odnosno kroz dvije generacije – majke i sestre, gdje majka predstavlja nositeljku tradicionalnih crnogorskih vrijednosti, namučenu, koja se, sticajem ratnih okolnosti nameće kao temelj porodice, dok sestra pak jeste predstavnicu novih snaga, što uviđamo već u uvodnoj epizodi u kojoj sestra Mara čita. Upravo prikazivanjem sestre koja sa drugaricama čita Zogović pokušava prezentovati jednu novu generaciju Crnogorki, koje su, za razliku od svojih majki (uviđamo da se radi samo o jednoj smjeni generacije), odmakle od gustih mreža i zabrana što su pismenost ostavljale uglavnom kao mušku djelatnost. Nimalo slučajno, sestra Mara, kao predstavnicu nove generacije Crnogorki, naći će se u prologu i epilogu koji jesu semantički najopterećenije pozicije u tekstu. Time će se Zogović već u prvom tekstu koji objavljuje u *Ženi danas* jasno svrstati na stranu progresivnih snaga po pitanju prava žena.

U ostatku teksta glavna uloga će pripasti majci prilikom čijeg modelovanja Zogović poseže u riznicu tradicije i herojsko-patrijarhalnog sistema. Stoga će majka, kada odvedu oca, nastaviti da se stara o porodici, a posljednja scena u kojoj će se pojaviti biće porođaj u polju, na đubretu, bez ičije pomoći, nečujno. Dijete se rađa na đubretu, za vrijeme rata, u zadahu smrti i truleži. Dijete se rađa u zoru što, takođe, ima jake semantičke funkcije. Trenutak rađanja djeteta smješten baš u zoru omogućava da se sagleda svekoliko i sveprisutno zlo univerzuma sažeto u razornoj slici rata i destruktivne snage, kojoj se svojom energijom suprotstavlja moćan motiv rađanja i obnavljanja života, čime se ukazuje na vječni sukob najmoćnijih sila: života i smrti odnosno uništavanja i obnavljanja. Na đubretu, u polju i tišini rođena je sestra Mara, a izuzetno upečatljivom slikom krvlju obojenog novorođenčeta jasno se uvodi i revolucija, koja očigledno zahvata i borbu za prava žena. Slikom dvije generacije žena u polju, od kojih jedna rađa, a druga se rađa za vrijeme rata, rat se modeluje kao lajtmotiv u životu Crnogoraca i Crnogorki. Posljednjom rečenicom uz sestru Maru se dodaje i sintagma *moja nada*, što ovdje ima i denotativna značenja. Uoči novog rata Mara jeste nada za pobjedu kulta revolucije: Mara je spona sa Crnogorkom koja čuva tradicionalne stege, odnosno svojom majkom, ali i nada da Crnogorke konačno izlaze iz okvira koje je plemenski sistem nametnuo i koji je ženu degradirao i, prema tekstu doslovno, u dubre poslao u najosjetljivijem momentu u kojem ona na svijet donosi novi život.

Sljedeći tekstovi Radovana Zogovića koje će objaviti u *Ženi danas* neće se toliko direktno baviti prikazivanjem položaja Crnogorke. Na naredno objavljivanje u časopisu Zogović će pričekati do 9. broja u kojem će objaviti tekst

„Povodom Vukove stopedesetogodišnjice”. Iako u prvu ruku ne izgleda da će se u ovom radu Zogović bazirati na položaj žene, to će ipak biti tako. Stoga u prvom planu neće biti značaj Vuka Karadžića za normiranje jezika, već njegovo sagledavanje problema položaja žene za njegovo doba i prije toga. Zogović će istaći da se Vuk u svom književnom stvaralaštvu, ali i u prepisci koju je imao sa zvaničnim Dvorom bavi ovim pitanjem, te skreće pažnju na odnos koji se zauzima prema ženama. Koristeći kult Vukove ličnosti Zogović potcrtava da su centri moći diktirali nejednakost žene, ali da je intelektualna i kulturna elita imala senzibiliteta da razumije problem još decenijama unazad, ukazujući na činjenicu da se taj problem mora rješavati u datom trenutku.

Sličnim postupcima o pitanju problematike položaja žena Zogović se služi i u sljedećem tekstu, koji objavljuje već u narednom, desetom broju časopisa pod naslovom „Susreti sa Nušićem”. U ovom tekstu Zogović nastupa autobiografski, a problemom prava žena bavi se tek u epilogu teksta. Kao i u tekstu posvećenom Vuku Karadžiću, pravi povoljan okvir za uvođenje problematike polne diskriminacije. Zogović, naime, tekst počinje pričom o divljenju Nušiću zbog njegove svijesti o društvenim problemima, da bismo na kraju vidjeli susret Zogovića i Nušića, te tom prilikom Nušić objašnjava situaciju sa izvedbom *Uježa*, shvaćenog kao osudu ženskog pokreta u Srbiji. Poenta se ostvaruje u Nušićevom objašnjenju da *Ujež* nije osuda ženskog pokreta, naprotiv, radi se o osudi osude.

Zogović će u časopisu *Žena danas* objaviti i dvije pjesme, i to u osamnaestom broju – „Dvije godine nakon rastanka” i „Pognut nad stolom”. Zogovićeva poezija veoma je angažovana, osobito u početnoj fazi njegovog stvaralaštva. Kroz svoje stihove on veliča ideju revolucije slijedeći Majakovskog, kog ističe kao pjesničkog uzora. Poeziju sa lajtmotivom revolucije i podgrijavanja ideje borbe za oslobođenje čitamo u njegovim zbirkama *Žilama za kamen* i *Prkosne strofe*. Revolucionarne ideje vide se i u pjesmama koje je Zogović objavio u časopisu *Žena danas*, doduše, ne eksplicitno kao na drugim mjestima.

Posljednji put ime Radovana Zogovića u časopisu *Žena danas* pojaviće se u trideset prvom broju, koji je ujedno prvi ratni. Tom prilikom Zogović objavljuje „Tvoj cvijet te čeka”, odlomak iz knjige *Lirska kronika*. Hibridnost je odlika cjelokupne Zogovićeve poetike, pa i ovog teksta. Lirizacija proznog teksta ostvaruje se kroz subjektivnost, govorne iskaze, te modelovanje hronotopa. Narod koji gine od domaćih izdajnika lajtmotiv je u socrealizmu, ali i posleratnom modernizmu. Motiv cvijeta, koji je u osnovi pozitivno konotiran, ovdje biva razgrađen, ali opet prikazan sa donekle optimističnim značenjima. Cvijet koji cvjeta u proljeće jeste simbol novog života i rađanja, a sa proljećem rađa se i priroda. Uz konstataciju da „cvijet čeka”, kroz glagol *čekati* uvodi se nada da će se vratiti na porodično ognjište, koje u crnogorskoj tradiciji ima jake semantičke vrijednosti.

Milovan Đilas

Milovan Đilas u časopisu *Žena danas* pod punim imenom pojaviće se samo jednom, ali sa vrlo značajnim tekstom „Žena u Crnoj Gori”, objavljenom u osmom broju, u kojem je, moguće, najslikovitije prikazan položaj Crnogorke, bez želje da se situacija prikaže boljom nego što jeste. U skladu sa društvenim angažovanjem, Đilas na kraju teksta, ipak, iznosi optimistične poglede o pitanju grupisanja i organizovanja žena u pokrete i u Crnoj Gori, markirajući uz to jedan od problema koji dovode do opstanka plemenske organizacije Crnogoraca, odnosno činjenicu da većina crnogorskog stanovništva živi na selima u kojima je znatno teže pratiti progresivne tokove. Prema riječima Gerharda Gezemana,

crnogorski heroizam, između ostalog, počiva na obavezi prema određenim plemenskim zakonima, čije poštovanje predstavlja osnovnu pretpostavku, a to su agon, zaštita lične i porodične časti, krvna osveta, svetinja gostoprimstva, sudjelovanje u četovanju i hajdukovanju (Геземан 2003: 36).

Gotovo da svi kulturni modeli koje Gezeman prepoznaje, a koji se mogu prepoznati u Đilasovom tekstu, kako on konstatuje, prelaze preko leđa Crnogorke što je uslovljeno karakterističnom istorijskom situacijom i izolovanošću crnogorskog plemena. Izolovanost i život uglavnom na selu, u plemenu, kako to primjećuje Đilas, dovodi do konzerviranja retrogradnog sociokulturnog modela koji ženu tretira kao *marvinče*, a ne ljudsko biće. Ženska prava nepriznata su i od strane zvaničnih institucija, dok je agonalno i primitivno-patrijarhalno ponašanje društveno prihvatljivo, pa je javno batinjanje žena prestalo da bude zakonski moguće tek u doba kralja Nikole (Andrijašević 2011: 123). Koliko je crnogorska kultura učmala i zaostala, Đilas jasno ističe konstatacijom o pravilima ponašanja za stolom, te činjenicom da Crnogorka tek u trenutku u kojem Đilas piše, odnosno tridesetih godina prošlog vijeka sijeda za sto sa muškim članovima porodice, ali sijedi na nižoj stolici čime se žena unižava i simbolički spušta na društvenoj ljestvici.

Đilas zamjećuje jedan vrlo zanimljiv paradoks koji se ogleda u činjenici da Prvi svjetski rat, koji u momentu objavljivanja teksta jeste najgore svjetsko stradanje, za položaj Crnogorke donosi određene povoljnosti. Oslonjeni na kult ratovanja u kojem se herojstvo i učestvovanje u ratovima transformiše u nacionalne mitove, Crnogorci bez dileme odlaze u Prvi svjetski rat. Međutim, u modernom ratu ne snalaze se tako dobro, a njive i porodična dobra ostaju bez nadzora. Kako su porodice već osiromašene, što brojčano od ranijih vojevanja, a što od teških uslova života, žena nerijetko, nakon što muž ode u rat, ostaje sama na porodičnom imanju na kojem je već zemljoradnja postala jedna od primarnih djelatnosti, pa na sebe preuzima ulogu domaćina.

Kao i u mnogim drugim zemljama, i u Crnoj Gori po početku rata žena polako izlazi iz sjenke, dokazujući se da je sposobna da preuzme veće uloge. Đilas uviđa da Prvi svjetski rat predstavlja prelomni momenat, što zbilja i jeste tako. Tog momenta žena izlazi iz „sigurne zone” odnosno zatvorenog prostora doma, počinjući da postepeno i sama odlazi na front, doduše još uvijek kao ispomoć mužu i bratu. Prvi svjetski rat doista se u životu Crnogorke može posmatrati kao i te kako bitan stupanj koji prelazi do svog osamostaljivanja, koje će dostići u Drugom svjetskom ratu.

Janko Đonović

Slika namučene Crnogorke kakva se nalazi u Đilasovom tekstu biće još jače istaknuta u tekstovima Janka Đonovića, koji u *Ženi danas* objavljuje u dvobroju 5–6 „Na crnoj berzi” i u osmom broju „Crmnička žena se budi”. Već smo pomenuli da se i Đonović, kao i Zogović, svrstava u predstavnike pokreta socijalne literature. U skladu sa postulatima ove stilske formacije naše književnosti je prvi njegov rad u časopisu koji je predmet naše analize. „Na crnoj berzi” jeste priča koja u osnovi prepoznaje socijalnu tematiku, radnja se odvija na Jovanovoj pijaci, u ranu zoru, gdje vidimo upечатljivi klasni jaz između bogatih i siromašnih, odnosno između onih koji dolaze da prodaju svoje ruke (a sjetimo se da ruke¹⁵ u radničkom pokretu imaju veoma važno značenje koje se prenosi i na polje socijalne literature) i onih koji dolaze da za svoje kuće odaberu poslugu. Slike bijede dodatno se pojačavaju uvođenjem motiva zore koja, iako i u ovom tekstu ima prvenstveno simboliku novog početka, sluti na početak koji nije ništa više no nastavak života u bijedi, ali bar u kući (iako tuđoj).

Treba istaći da se Đonović u ovom tekstu osim socijalnog bavi i rodnom pitanjem, pa tekst na taj način dobija na svojoj angažovanosti. Naime, u scenama u kojima djevojke i žene deindividualizovane na smrznini mole zadrige vlasnike kuća da ih prime u poslugu, jasno se vidi upotreba crno-bijele tehnike pri modelovanju likova, pri čemu se otvoreno staje na stranu žena. Neorganizovanost i nedostatak zaštite od strane institucija sistema, ali i neobrazovanost i građanska nesvijest samih žena po pitanju problema koji se tiče njihovog položaja, ističe se kao kohezivni element ovog Đonovićevog teksta.

Doduše, znatno eksplicitnije prikazivanje nezavidnog položaja žene jeste u tekstu „Crmnička žena se budi”. Slika crmničke¹⁶ žene prikazana je gorom i u odnosu na ostale žene u Crnoj Gori. U prostoru Crmnice, krševitom i neplodnom, egzistencija je veoma otežana, gotovo ukleta, a život se svodi na preživljavanje. U identitetskoj semiozi značajnu ulogu ima prostorni imu-

¹⁵ O motivu ruku vidjeti: Dušan Matić, *Marija Ručara*

¹⁶ Crmnica je primorska regija u Crnoj Gori, koja se nalazi između Skadarskog jezera i Jadranskog mora. Crmnica je izuzetno neplodna, u kojoj su uslovi života bili veoma teški.

nitet, koji je zasnovan na redundantnim i ustaljenim značenjima prostornih struktura. Kolektiv čuva sebe i svoj identitet preko tradicije, a samo očuvanje se nameće kao mnemonički i odbrambeni mehanizam. Prostorne aksiološke jedinice ukletosti, ali i uzvišenosti funkcionišu kao reprezentativni prostorni model koji je uspostavila tradicija i nacionalna mitologija, čiji se vrijednosni sistemi nameću kao dominantni u konzervativnim kulturama sklonim autokomunikaciji poput crnogorske.

U takvim prostornim modelima očuvanje tradicionalnih stega i normi nameće se kao ideal, pa je takva situacija i sa ženama, koje ostaju kod kuće po 10–15 godina dok su muškarci na radu u Americi. Stroga pravila patrijarhalne zajednice nipošto se ne smiju prekršiti, pa za to vrijeme žena mora da vodi računa o porodici (dakle, na sebe preuzima uloge domaćina), ali i o svom ponašanju, pa ukoliko se ono od strane šire porodice ocijeni kao nemoralno, ona biva otjerana iz svojtske kuće. Rodovska je, naravno, ne prima nazad. Muž za to vrijeme boravka na teškom radu, može da vara jer, kako Đonović parafrazira crnogorsku frazu, *junaku sve basta*. Dakle, crmnička žena ne smije ni da pomisli na preljubu, ali ukoliko je varana, to se ne smatra prestupom, niti zakonskim niti moralnim.

Zastrašujuće slike koje se nalaze u uvodu Đonovićevog teksta, u kojima se Crmničanki dostojanstvo i ljudskost oduzimaju do te mjere da ona kaska za svojim domaćinom, nevidljive glave izgubljene u đubretu, sijenu ili nekom drugom teretu koji na glavi pješke preko seoskih staza prenosi do gradova, na kraju teksta bivaju zamijenjene optimističnijim krajem u kojem se, iako i dalje neorganizovane i obespravljene, Crmničanke polako opismenjavaju i školuju noseći uz svoj teret i pokoju knjigu. Tom knjigom se jasno aludira na nemogućnost zaustavljanja neophodnog društvenog progressa koji, bar u minimalnoj mjeri, mora zahvatiti i Crnu Goru.

Pavle Mijović i Nikola Martinović

Optimizma u prikazivanju Crnogorke nema u tekstu „Razvitak rada seoskih žena”, koji je u devetnaestom broju časopisa *Žena danas* objavio akademik Pavle Mijović. Mijović, kao i njegovi sunarodnici Zogović, Đilas i Đonović, opisuje težak i degradirajući položaj žene u Crnoj Gori, međutim, za razliku od njih koji smatraju da novi ratovi Crnogorkama omogućuju da izađu iz klasifikacionih uloga koje im je namijenilo društvo, Mijović vidi da je nekadašnji kult koji se vezivao za ulogu majke u ratnom i predratnom dobu ugrožen, a položaj žene dodatno otežan. Mijović ističe i činjenicu da je položaj crnogorske seljanke u odnosu na seljanke iz Srbije, Bosne ili Hrvatske gori. Međutim, ovdje moramo primijetiti da je kult majke, koji je u Crnoj Gori doista postojao a koji Mijović pominje, zapravo dominantno izgrađen na principu

licemjerstva, jer se od strane muškarca poštovala samo svoja majka, te je ponašanje prema majci i ženi funkcionisalo na granicama suprotnih polova. Ovo je još jedan od nacionalnih mitova, koji su crnogorsku kulturu zarobili i držali u okviru retrogradnih okova i izolovanosti.

Veoma upečatljive slike koje ukazuju koliko je žena ograničena stegama kulture prikazane su u dva teksta Nikole Martinovića, koji su objavljeni u sedamnaestom i dvadeset drugom broju časopisa odnosno „Jesu li to lovcenske žene ili beduinke?“ (broj 17) i „Crnogorka više voli smrt nego izdajnika“ (broj 22). U Mijovićevim tekstovima u prvom planu su osnovni tradicionalno shvaćeni elementi crnogorske kulture: čojstvo, junaštvo, očuvanje tradicije, kao i stigmatizacija izdajnika, osobito domaćih. U tekstu objavljenom u sedamnaestom broju Martinović uvodi najznačajniju prostornu strukturu crnogorske kulture – Lovćen. Teza Edvarda Hola¹⁷ da je teritorijalnost jedna od osnovnih kulturnih odlika u slučaju crnogorske zbilje istinita je. Planina Lovćen u crnogorskoj kulturi funkcioniše kao *locus sacrum*, odnosno sveti crnogorski hronotop. Pri tom se sakralna semantika Lovćena uključuje u mitologizaciju dinastije Petrović Njegoš, a pošto je taj proces interaktivan, članovi dinastije, posebno Njegoš, učestvuju u mitologizaciji Lovćena u čije se semantičko polje, upravo zahvaljujući Njegoševoj poeziji, unosi znatna doza sakralnosti.

S obzirom na to da sakralni hronotopi igraju veoma značajnu ulogu u kulturi i kulturnom pamćenju jasno je odakle ideja da žene koje se vezuju za lovcenski prostor treba da podnose nadljudske napore. U tekstu su prikazane lovcenske žene kako se spuštaju u sniježne jame, čime se izlažu smrtnoj opasnosti kako bi obezbijedile sredstva za egzistenciju. Ništa manje teške i tmurne nisu slike lovcenskih žena i djece koja iskopavaju ugalj u lovcenskim šumama. Dakle, jasno uvidamo da sveti crnogorski prostori, koji su stub mita o čojstvu, nemaju jednaka značenja za žene, već da za njih postaju prostori ukletosti i surove borbe za preživljavanje.

U dvadeset drugom broju *Žene danas* Nikola Martinović će kroz tekst „Crnogorka više voli smrt nego izdajnika“ uvesti jedan od ključnih elemenata crnogorske kulture – odbacivanje i osudu izdajnika. Više puta tokom teksta smo istakli da nacionalne kulture izniču na nacionalnim mitovima, koje, da bi opstale vrlo, brižno njeguju.¹⁸ Jedna od priča koja je ušla u nacionalnu mne-moniku jeste ona o Crnogorkama koje nemaju šta da traže sa izdajnicima, a izdajnikom/com se smatra svaki/a pojedinac/ka koji/a se drznuo/la da se usprotivi primitivnom plemenskom uređenju i strogim pravilima koja su mu (joj) nametnuta.

¹⁷ O tome vidjeti: Edvard Hol, *Nemi jezik*.

¹⁸ O tome vidjeti: Geary Patrick, *The myth of nations: the medieval origins of Europe*

Upravo ova priča osnova je u Martinovićevom tekstu o kojem govorimo. Martinović, naime, zauzima afirmativan stav po pogledu nametnutog odnosa Crnogorki prema izdaji i na taj način (svjesno ili nesvjesno) zaziva istoriju, koju mistifikuje, glorifikuje i nastavlja da njeguje mit. Pozivajući se na slavu predaka i Crnogorki koje su same stupale u obračun sa izdajnicima, kao i na dinastiju Petrović–Njegoš (pre svega, na kralja Nikolu i njegovu dramu *Balkansku caricu*) Crnogorkama se nameće nevidljiva društvena prisila tenzija kako moraju nastaviti da se ponašaju odnosno da njeguju tradicijom nametnute vrijednosti.

Milica J. Vukićević i Danica Martinović-Pejović

Paradoksalna je činjenica da su i u ženskom glasilu *Žena danas* o pravima i položaju Crnogorke govorili dominantno Crnogorci, te da se ženska imena iz Crne Gore pojavljuju tek dva puta i to dosta kasno, prvi put u dvadeset drugom broju Milica J. Vukićevićeva¹⁹ „Iz Crne Gore” (1940. godine objavljeno) i Danica Martinović-Pejović²⁰ „Iz borbe Crnogorki”, objavljeno u trideset trećem broju.

Naime, kao što vidimo, Crnogorkama je bilo potrebno pune četiri godine od početka izlaska lista da same progovore o svom položaju, što Milica J. Vukićević konačno čini u svom tekstu. Činjenice koje pri tom iznosi su u skladu sa onim što su ranije pisali njeni muški sunarodnici, ali čini se da iz redaka Milice Vukićević provijava veća ekspresivnost, kao i neki od veoma ozbiljnih fakata koje oni nisu iznijeli. Tako Vukićević piše o tome da je u Crnoj Gori prema ženi dugo postupano kao prema predmetu, te da je ona otkupljivana iz roditeljske kuće, a da nakon i što je običaj iščezao sam od sebe i dalje mlada djevojka ostaje bez prava da sama sebi bira partnera, već stupa u od strane roditelja dogovoreni brak. Ova činjenica je promaklo svim njenim muškim kolegama.

U tekstu Milice Vukićević nailazimo na još jednu strašnu činjenicu, a koja u odnosu na čuvenu crnogorsku krilaticu o čojstvu i junaštvu pri čemu je *Junaštvo braniti sebe od drugoga, a čojstvo braniti drugoga od sebe*²¹ funkcionise kao dilogičnost, pri čemu autorica ističe da u Crnoj Gori čak 85% žena jesu žrtve fizičkog nasilja od strane supružnika, te tako Vukićević u tekstu bilježi: „Po starome običaju, žena je vlasništvo muževo. Prema tome on može raditi s njom šta hoće. Bez obzira da li je žena kriva ili ne njoj sleduju batine

¹⁹ Milica J. Vukićević je objavljivala i u *Našoj ženi*, glasilu AFŽ-a. Aktivna postaje tek po početku rata.

²⁰ Danica Martinović-Pejović je takode objavljivala u *Našoj ženi*. Osim toga, 1998. objavila je i knjigu *Cetinje u vrijeme nesigurno (1918–1945)*.

²¹ O tome vidjeti: Marko Miljanov, *Primjeri čojstva i junaštva*.

radi talumljenja.²² Možemo bez pretjerivanja reći da je u 85% slučajeva u Crnoj Gori žena tučena od svog muža.” S obzirom na to da u tekstovima njenih sunarodnika u kojima se govori o teškom položaju žene, ipak niti jednom riječju ne pominje fizičko nasilje kojem je Crnogorka izlagana, jasno je da je tema nasilja bila veliki tabu, te da je rađe prećutkivana.

Drugi tekst u časopisu *Žena danas* potpisuje Danica Martinović-Pejović, a to je ujedno i posljednji tekst koji ima veze sa Crnom Gorom. Tekst Danice Martinović-Pejović „Iz borbe Crnogorki”, koji je objavljen u 33. broju, važan je jer prenosi situaciju sa Fronta i činjenicu da Crnogorke znatno doprinose borbi, te da više nemaju ulogu samo onih koje čekaju povratak muškaraca iz rata. Međutim, pomenuti tekst ipak teži očuvanju tradicijom uspostavljenih vrijednosti. Tako se kroz vrlo važno konstituisanje revolucije velika pažnja posvećuje smrti, koja osim što se konotira kao herojska postaje i simbolički i metaforički obojena. Žrtva o kojoj Martinović-Pejović govori nije uzaludna, već kako ona ističe *Na grobu će porasti cvijeće za neko novo pokoljenje*.²³

Na ovaj način uspostavlja se direktna komunikacija sa *najsvetijim* crnogorskim tekstom Njegoševim *Gorskim vijencem*, koji Crnogorci od samog nastanka zloupotrebljavaju i iščitavaju ne kao književno ostvarenje, već kao riznicu apsolutnih znanja i istina. U momentu u kojem Martinović-Pejović piše, Drugi svjetski rat već je u toku, Crnogorke više nisu vezane za dočekivanje muških glava, već aktivno djeluju u ratu što će nakon rata doprinijeti poboljšanju njihovog položaja i konačnog progressa u društveno-političkom životu. Ipak, Crnogorke ostaju čuvarke tradicije, te nastavljaju da njeguju *omiljenu crnogorsku djelatnost*, odnosno umiranje u ratu, vodeći se crnogorskom idejom davanja života za ideje i neka nova, daleka pokoljenja.

Zaključak

Položaj crnogorske žene u časopisu *Žena danas* usklađen je sa stvarnim položajem kakav je bio u Crnoj Gori. Tekstovi koji su objavljivani doprinijeli su većoj vidljivosti Crnogorki, kako u pogledu značaja istaknutih crnogorskih intelektualaca koji su objavljivali, poput Zogovića, Đilasa, Đonovića, Mijovića, ali i samih žena, koje se oslobađaju da progovore. Međutim, neosporna je činjenica da patrijarhalni kulturni model crnogorsko društvo prožima do te mjere da i dalje dominantno o ženama i njihovim pravima govore muškarci, te u odnosu na ostale djelove Jugoslavije iz Crne Gore pojavljuju se samo dvije žene koje potpisuju svoje tekstove.

²² Izvorno, reč je o vojničkim vežbama kojima se podučavaju deca, a u ovom slučaju radi se, u prenesenom značenju, takođe o nekoj vrsti „obreda prelaza”, „čeličenja”, usavršavanja izdržljivosti.

²³ O tome vidjeti: *Žena danas*, broj 33.

No, značaj koji časopis *Žena danas* ima za oslobađanje Crnogorki velik je, osobito ako se sagleda činjenica da i iz male, patrijarhalne i plemenske Crne Gore žene dobijaju mogućnost da sudjeluju u ostvarivanju zajedničke ideje o većim pravima žena, koja će, kao i žene iz mnogih drugih zemalja, nakon učešća u Drugom svjetskom ratu i dobiti. Časopis *Žena danas* odigraće veliku ulogu u umrežavanju žena i širenju revolucionarne ideje na kojoj počiva Komunistička partija. Ova ideja neće zaobići ni Crnu Goru, u kojoj ovog puta i žene ne ostaju po strani ka dostizanju najsvetije ideje za Crnogorce: očuvanja i dostizanja slobode. Osim toga časopis će doprinijeti i tome da čitateljke steknu uvid stanja u ostalim oblastima Kraljevine Jugoslavije, kako po pitanju prava žena, tako i po pitanju društvene zbilje uopšte.

Autorice iz Crne Gore koje su objavljivale u *Ženi danas* pojavljivaće se i u kasnijem časopisu *Naša žena*, koji će djelovati kao glasilo AFŽ-a. Pored toga, Danica Martinović-Pejović objaviće mnogo godina kasnije knjigu *Cetinje – u vrijeme nemirno (1918–1945)*. Uviđamo, dakle, da časopis *Žena danas* ima važnu ulogu za izlazak Crnogorki iz stereotipnog poimanja koje podrazumijeva ratničko pleme, jer Crnogorkama pruža mogućnost spoznavanja situacije i u ostalim oblastima Jugoslavije, što neminovno doprinosi težnji da se i one aktiviraju u borbi za svoja prava. O vidljivosti časopisa *Žena danas* u Crnoj Gori govori i činjenica da je crnogorski broj istog bio najavljen, što nas jasno navodi na mišljenje da je organizovanje žena i u Crnoj Gori već bilo počelo, te da je proces emancipacije Crnogorki postao nezaustavljiv. Do objavljivanja tog broja (koji je bio najavljen u dvadeset šestom broju, ali nije konkretizovano koji broj treba da bude crnogorski) nije došlo, za šta razloge možemo tražiti u patrijarhalnim stegama, kao i teškim uslovima života, ali i nedovoljnoj aktivaciji Crnogorki. Međutim, Crnogorke će praksu nesudjelovanja u časopisima ispraviti već u časopisu *Naša žena*, koji je funkcionisao kao glasilo AFŽ-a.

LITERATURA

- Andrijašević, Živko. *Nacija s greškom*. Podgorica: Nova knjiga, 2017.
- Bečanović-Đurišić, Tatjana. „Prostorni kodovi kao integracioni faktor crnogorskog književnog kanona”, *Przestrzenie kody tekstow i narracyjne kody przestrzeni*. Pod redakcją Bogusława Zielinskiego, Poznań: Wydawnictwo naukowe UAM, 2013, str. 241–263.
- Hol, Edvard. *Nemi jezik*. Beograd: BIGZ, 1976.
- Lotman, M. Jurij. *Struktura umetničkog teksta*. Beograd: Nolit, 1976.
- Лотман, М. Јуриј. *Семіосфера: у свеіу мишљења : човек, тіекст, семіосфера, істіоріја*. Београд: Светови, 2004.
- Oraić-Tolić, Dubravka. *Teorija citatnosti*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1990.
- Геземан, Герхард. *Црногорски човек: ірілог књижевној істіоріји и карактерологији іпатріјархалності*. Подгорица: ЦИД, 2003.

Rječnik simbola, priredili J. Chevalier i A. Gheerbrant, Romanov preveli: Ana Buljan, Danijel Bučan, Filip Vučak, Mihaea Vekarić i Nada Grujić. Banja Luka: Korisna knjiga, 2003.

Ksenija Rakočević

THE IMAGE OF MONTENEGRO AND A MONTENEGRO WOMAN
IN THE MAGAZINE *ŽENA DANAS (WOMAN TODAY)*

Summary

The culture of Montenegro is recognized as unique in the former joint Yugoslav semiosphere. Montenegrin culture was based on tribal functioning mechanisms as the main organization of life, as well as a certain attitude towards women. To defend freedom and establish the cult of freedom, literary texts were frequently used to initiate people's rebellion, and for the oppression of women as well. It was primarily men who wrote about Montenegro women, whereas they kept remaining in the position of an object. Such a situation was present to a great degree in the *Žena danas (Woman Today)* in which pieces of writing by important Montenegrin intellectuals such as Radovan Zogović, Milovan Djilas, Janko Đonović, Pavle Mijović were published. Following the socialist realism poetics they belonged to, Đonović and Zogović directed the texts published in this magazine dominantly toward the Montenegro woman as a backbone of the family in difficult and often dehumanized conditions of life. She was portrayed in the conditions of hard labor, and also as a pillar of the family. The aforementioned two authors used spacial codes very skillfully to express axiological norms. A similar situation in the context of spatial structures polysemy is comprehended in Nikola Martinović and Pavle Mijović's texts. They insisted on opposing the spatial structures of Montenegro culture using open-enclosed space as a contrast at the same time to model Montenegro women as the ones continuing heroic-patriarchal codes, conscious deflections from the betrayal as the worst wrongdoing. The propagandist elements are quite obvious in their texts as well which is in accordance with the context in which their pieces of writing are published. Finally, the only two women writing about the position of Montenegro women in *Žena danas (Woman Today)* 1936–1940 are Milica Vukićević and Danica Martinović-Pejović. Their texts are significantly more expressive, more subjective, and focused essentially on the difficult position of the Montenegro women. The authors tackle the problems of customary heritage functioning as the strongest regulation in relation to women. *Žena danas (Woman Today)* had an important role in spreading the idea of the Party and the importance of fighting for freedom during the war. Having already existed in the Montenegrin socio-cultural code as an archetype, the idea spread due to the favorable ground.

Keywords: *Žena danas (Woman Today)*, patriarchy, Montenegro cultural model, a Montenegrin woman, cultural context

Тијана ТРОПИН*
Институт за књижевност и уметност
Београд

КЊИЖЕВНИ ПРЕВОДИ ОЛГЕ ТИМОТИЈЕВИЋ У ЖЕНИ ДАНАС

Айспиракџ: Овај рад бави се књижевним преводима Олге Тимотијевић у *Жени данас*. После увода у ком оцртавамо проблеме с којима се суочавамо у истраживању историје женског превођења, као и новије културолошке трендове у проучавању превода, следи студија случаја. На примеру сразмерно малог корпуса текстова ипак се може разрадити слика једног особеног преводачког профила: преводи Олге Тимотијевић у *Жени данас* обележени су њеним професионалним и личним феминистичким и комунистичким ангажманом. Смештени на осетљивом пресеку између уредничког и преводачког рада, ови преводи индикативни су за феминистичке и левичарске тенденције у Европи тог доба; из њих се могу ишчитати актуелни политички и друштвени проблеми, као и стећи драгоцен увид у литературу која је била на располагању редакцији *Жене данас*; међутим, значајни су и као сведочанство о формирању модерне преводачке поезике. За разлику од превода Олге Тимотијевић за децу, преводи у овом часопису одликују се нагласком на садржају уместо на форми, док се слободе у односу на полазишни текст најчешће могу објаснити форматом објављивања у периодици и његовим специфичним захтевима.

Кључне речи: Олга Тимотијевић, *Жена данас*, књижевно превођење, поезика превођења, феминизам и превод

I

Књижевни превод данас важи за типични женски рад: слабо видљив или невидљив, мало цењен и одговарајуће слабо плаћен. Надасве, књижевни превод се у стереотипно виђење женског рада уклапа тиме што се, ако се већ не одређује као занат, сврстава у репродуктивне уметности без правог креативног аспекта: преводиоци, односно преводитељке, често се доживљавају као пасивни реципијенти који само одрађују наручени посао. Већ и наслови студија о књижевном превођењу

* tijana@gmail.com

указују на напетост између различитих схватања превођења и преводилачког статуса: довољно је поменути *Умјетности превођења или занат* Бранимира Човића или *Невидљивости преводиоца* Лоренса Венутија. Укорак с невидљивошћу преводиоца, неодређеношћу његовог идентитета, међутим, иде и невидљивост свих фактора који утичу на формирање нечијег корпуса превода и преводилачке поетике: ретко ћемо се запитати због чега се неки преводиоци или преводитељке одлучују за одређене текстове или ауторе, како (и да ли) бирају медијум у коме ће објављивати преводе (периодика или књиге), и чиме се руководе при решавању различитих преводилачких тешкоћа. Утицај спољних фактора (од политичке климе преко уредничке политике до временских или материјалних ограничења) такође се углавном не узима у обзир.

Иза те нејасне слике крије се разнолики и богати свет превођења; у овом тексту усредсредимо се на један конкретан случај женског, односно феминистичког превођења – преводилачки корпус који је Олга Тимотијевић формирала бирајући и преведећи текстове за *Жену данас*.

Најпре се, међутим, морамо позабавити неким основним питањима. Шта може представљати феминистички превод, може ли се он уопште препознати и дефинисати као такав? Да ли је у њему тежиште на превођењу феминистичких текстова, или на преводилачком раду феминисткиња? На који начин се те активности преклапају и допуњују? Или, још шире гледано, када можемо говорити о политички, идеолошки ангажованом превођењу, и да ли је неопходно да се политички ангажман преводиоца или преводитељке одражава у самом тексту?

Конституисање феминистичке теорије превођења започето је деведесетих година прошлог века, у оквиру транслатолошког заокрета у студијама културе (више о томе видети у Bachmann-Medick 2009). Треба истаћи рад Луизе фон Флотов, која се већ деценијама бави односом феминизма и превођења, и њену значајну монографију *Translation and gender: translating in the "era of feminism"* (1997). Она је формулисала неколико кључних питања која можемо поставити у односу на „женску преводилачку историју”:

Шта знамо о раду преводитељки? Занимање за културну историју жена протеже се на прилоге ‘заборављених преводитељки’ [...]. Какве су текстуалне стратегије примењивале ове жене, какав је био однос према књижевним властодршцима њиховог доба? Како су жене превођењем књижевности могле искористити могућност да узму учешћа у јавном животу, и у којој мери то учешће утиче на теорије о превођењу њиховог времена? (Луиза фон Флотов, према Stolze 2008: 200).

Заиста, како гласе одговори на та питања ако их поставимо у односу на женску преводилачку традицију у Србији?

Приликом покушаја да установим ко је прва српска преводитељка, очекивала сам да ће то бити неко попут Станке Глишић, дакле неко из генерације школованих жена из друге половине деветнаестог века. Испоставило се, међутим, да је једна од првих преводитељки, прва жена која је објавила књигу превода Анка Обреновић – с петнаест година она је издала *Нравоучићелне ѿвѣсти*, збирку прича одабраних и преведених с немачког. Овај податак живо показује колико је превођење, заправо, индикатор сразмерно напредног стања у друштву: 1836. године жена је могла да се бави превођењем само ако је била рођена у богатој и привилегованој породици, у којој се при томе водило рачуна о образовању женске деце. И појављивање ове књиге пре се може протумачити као удовољавање дечјем хиру него као професионални преводилачки рад или озбиљан помак ка креирању преводилачке традиције.

Стотинак година касније, Олга Тимотијевић својом преводилачком праксом показује колико се мало или много одмакло од времена Анке Обреновић. Наиме, не само да су између два светска рата већ постојале етаблиране преводитељке, већ је било могуће и да се неко попут ње бави преводилачким радом активно, сам бирајући књижевне текстове за превод. С друге стране, она је своје образовање и познавање бар три светска језика стекла управо захваљујући привилегованом статусу своје породице. Преводитељке су углавном потицале из слоја имућнијих породица које су својој женској деци могле и *хшеле* да пруже образовање. Коначно, преводилачка професија је и тада патила од данашњих слабости: рђаво плаћеног рада; често дословне невидљивости преводилаца који су радили анонимно, или потписани псеудонимом или иницијалима, и објављивали у ефемерној периодици; и коначно, лоших услова рада – с кратким роковима, без довољно доступне литературе. Жене које су преводиле доживљавале су неке од тих тешкоћа у израженијем виду. Томе треба додати и слободно прекрајање превода од стране издавача.¹

Свако ко се бави историјатом превођења, опет, суочава се са тешкоћама за које такође треба захвалити ниском уметничком статусу превода и преводилаца: у недостатку сачуваних аутопоетичких и/или мемоарских исказа, пословне преписке и сличне грађе која се односи на преводилачки процес, осуђени смо на нагађање о разлозима за појединачна преводилачка

¹ У феминистичком контексту, поучан текст о односу феминистичког ангажмана и превода јесте чланак Ане Богић која уз помоћ сачуване преписке између ауторке, преводиоца и издавача, реконструише процес настајања превода *Другог пола* на енглески, и анализира проблеме који проистичу из таквог, измењеног контекста објављивања (Bogić 2011); за нашу тему још је занимљивији њен текст о првом југословенском тј. српскохрватском преводу *Другог пола*, који оцртава и тешкоће с којима су се суочавале преводитељке од настанка превода до његовог објављивања, петнаест година касније, али и значајну рецепцију коју је тај превод доживео, с неких 20 000 продатих примерака (Bogić 2017).

решења, интервенције на оригиналном тексту или за целовите стратегије превођења, и закључивање према финалном виду превода.

Све то важи и за преводилачки опус Олге Тимотијевић. Он је суштински хетероген и лако се да поделити у два дела: преводе рађене за *Жену данас*, биране пре свега због актуелности и/или феминистичког карактера, и преводе из дечје књижевности, о чему ће касније бити још речи. Та подвојеност сведочи о подели њених интересовања – као новинарка, она није само учествовала у раду *Жене данас*, већ и у оснивању *Полиџикиног Забавника*. После рата је учествовала у обликовању нове парадигме дечје књижевности као сарадник издавачке куће Дечја књига, прве која је у Србији почела да систематски објављује књижевност за децу после Другог светског рата, а њена два превода за децу – *Књига о џунгли* и *Каркацу* – прештампавају се и данас. У овом излагању, међутим, фокус ће бити на преводима у *Жени данас*, који показују другачију, али једнако доследну поетику као и њен преводилачки рад у оквиру дечје књижевности.

Важно је на почетку одредити поље напетости у коме настају преводи Олге Тимотијевић за *Жену данас*: између постулиране неутралности идеалног „невидљивог” преводиоца који се бави чистим језичким радом и ангажованог превођења које отворено заузима идеолошки став.

Аспекти у којима њено опредељење постаје видљиво јесу следећи: а) избор текстова; б) начин пласирања (гласило и паратекст), в) интервенције на тексту – сажимање, изостављање с интерном мотивацијом и др.

Уреднички рад на одабиру текстова и њиховој презентацији у овом случају неодвојив је од самог преводилачког процеса. Избор књижевних текстова за *Жену данас* није се могао осмишљавати много унапред, јер би се тиме изгубило на релевантности објављиваних чланака; текстови су се морали бирати и преводити врло брзо, и уз велики опрез од цензора. Прво што пада у очи приликом прегледа књижевних радова објављених у овом часопису јесте да паратекст, тај поуздани индикатор, придаје сразмерно мали значај аутору оригинала, и утолико мање преводиоцу. Приметно је да се неке приче познатијих аутора, већ објављиване на српском (Чехов, Вајлд) преносе без икакве назнаке о преводиоцу². Такве уредничке одлуке указују пре свега на то да није реч о класичном књижевном часопису и да се приликом одабира уреднице нису руководиле првенствено књижевноуметничким критеријумима. Овакво тумачење оснажено је и чињеницом да писци превођени нарочито за *Жену данас* већином не спадају у данас познате или цењене ауторе: реч је о социјално ангажованим ауторима активним у то доба. У самом часопису углавном нема

² Пракса анонимних превода у периоду пре Другог светског рата била је много распрострањенија него данас. Бар један превод Вајлдових бајки објављен је анонимно, 1936. у едицији Златна књига, али та верзија се знатно разликује од оне из *Жене данас*.

података о њиховим биографијама, нити навода о изворима из којих су текстови преузети (једним додатним разлогом за такву уредничку одлуку бавићемо се мало касније). Бирани су левичарски опредељени аутори, а видна предност је притом давана женама – у посматраним преводима, однос је четири ауторке према три аутора. Али, и теме су морале бити актуелне и уклопљене у дати број часописа: тако су, зависно од доминантне теме сваког појединачног броја, објављивани радови који се баве Кином, положајем радница, ванбрачних мајки, антисемитизмом, очекивањем рата и шпанским грађанским ратом. (Исто важи и за текстове који су превођени са руског и чешког – Еренбург и Чапек штампани су у врло актуелним тренуцима, а Чапек, у комунистичким круговима често сматран превише млаким аутором, одмах по анексији Чехословачке.)

Од самог почетка активности Олге Тимотијевић, превођени аутори нису били заступљени само приповеткама, већ и одломцима из дужих дела. Десети број часописа, који доноси прве преводе Олге Тимотијевић, представља фрагментарне изводе из два савремена романа. Уреднички захвати нарочито су коренити у случају превода Маргерит Оду (Audoux, 1863–1937; Оду 10/1938: 8–9). Маргерит Оду је била представница радничке класе (шваља), одрасла у врло тешким околностима, у сиротишту, али се касније успешно посветила писању, не одричући се и своје првобитне професије, и као таква морала је бити занимљива уредништву *Жене данас* у коме су биле активне управо такве раднице-писатељице, попут Милке Жицине. Олга Тимотијевић, међутим, није превела неко њено целовито краће дело нити заокружену целину из дужег текста: уместо тога, неколико одломака из првенца Маргерит Оду, аутобиографског романа *Мари Клер*, објављено је у прерађеном виду – скраћени су и поређани хронолошки, као да представљају наративну целину која описује рано детињство приповедачице и мучно одрастање у сиротишту. Будући да је тих неколико страна текста састављено од фрагмената разасутих по читавој првој трећини романа, овај превод оставља утисак испрекиданог приповедања с јасно видљивим временским скоковима, наративним празнинама и отвореним крајем. Ипак, нигде није назначено да је у питању избор одломака из дужег дела, нити су одломци увек графички раздвојени.

Другачији поступак примењен је у преводу одломка из романа *Сали Блајитифт у Америци* (10/1938: 12–13), чија је ауторка наведена као Мери Макмилан. У питању је заправо псеудоним немачке ауторке Аугусте Лазар (1887–1970), која је данас углавном позната по делима намењеним деци. После дужег периода проведеног у емиграцији у Енглеској, после Другог светског рата поново се настанила у Источној Немачкој. Њена дела за децу била су изразито комунистички оријентисана и објављивана широм Источне Европе, а у НДР су спадала у школску лектуру. Због

своје наивне и претерано огољене идеолошке поруке, данас су углавном заборављена. И *Сали Блајштифт* је роман намењен млађој публици, који је у тренутку превођења циркулисао само у Совјетском Савезу, такође у преводу. Ипак, Олга Тимотијевић издвојила је један од најуспелијих делова романа, опис погрома над Јеврејима, који се могао уклопити у издавачку политику часописа за одрасле. Прича не приказује само ток погрома већ и механизам економских и класних разлика које леже у корену антисемитизма и масовног насиља. Као и у случају других текстова ове ауторке, њена вредност огледа се пре свега у једноставном, непосредном језику којим описује припрему погрома.

У следећем броју наилазимо један од бољих и литерарно успелијих радова објављених у *Жени данас*. Ради се о приповеци Клер Сент-Солин, „Ирма пред судом” (11, 12/1938: 8–10). Клер Сент-Солин (Claire Sainte-Soline, 1891–1967), рођена Нели Фује, била је физичарка по образовању и радни век провела је у струци. Међутим, њена проза се бави углавном сеоским животом који приказује опором натуралистички, као и у овој приповеци о девојци којој се суди због чедоморства. Сент-Солин описује ток расправе, испитивање сведока и заседање пороте без излишне патетике, наглашавајући суштинску равнодушност свих оних који одлучују о Ирминој судбини, али и тупу резигнираност саме девојке.

Овде долазимо до једне занимљиве тачке: наиме, готово је извесно да је ова приповетка преузета из часописа *Комун* чији су уредници били Луј Арагон и Ромен Ролан. Заиста, избор часописа из којих је Олга Тимотијевић преузимала текстове не изненађује – то су гласило француских комуниста *Комун* (*Commune*), међу чијим уредницима су били Луј Арагон, Андре Жид и Ромен Ролан, и месечник *Дас Ворп* (*Das Wort*), часопис немачких аутора у егзилу који су уређивали Бертолт Брехт и Лион Фојхтвангер. Појава приповедака преведених из ових часописа важан су индикатор о циркулацији стране левичарске периодике међу југословенском публиком. У оба случаја у питању су бројеви објављени исте године кад и преводи у *Жени данас*, што сведочи о актуелности југословенског часописа. Такође, постаје јасно зашто су систематски замагљивани идентитети аутора и прећуткивани извори из којих су текстови преузимани: био је то покушај да се избегне пажња цензуре.

Тако у четрнаестом броју *Жене данас* наилазимо на текст Ј. Г. Ригера, „На углу Хонгконг Рода” (14/1938: 12–13). У питању је „Дони” Ригер (1908–1985), путописац и романисијер, и одломак његовог романа *Shanghai saknar all rättfärdighet* (*Шангај не зна за правду*), који је објављен у Данској, у емиграцији, и никад се није појавио на немачком. Међутим, овај текст је објављен у већ поменутом часопису *Дас Ворп* (*Das Wort*) и преузет из њега. У овом фрагменту видљиво је укрштање путописног

и социјалног: Ригер приказује свакодневни живот у Шангају, али њега не занимају виши или средњи слојеви, већ само дно друштва – кулијивозачи који немају новца за властиту рикшу већ морају да је изнајмљују свакодневно, проститутке и зависници од опијума. Текст ипак нема панорамски карактер: усредсређен је на приповедачево познанство с кулијем Чен-Лијем, који умире од исцрпљености, и површну, летимичну реакцију његове околине на ту смрт. Са становишта анализе превода, вреди поменути да је ово једини превод Олге Тимоџијевић у *Жени данас* у коме се види интервенција на преводу изазвана садржајем. Тамо где изворник описује сусрет с девојком-проститутком отворено и чак драстично, превод ублажава неке детаље и изоставља две кључне реченице:

Ich war kaum zehn Minuten in meinem Zimmer, als ein chinesisches Mädchen eintrat. **Es begrüßte mich kaum, legte vertraulich seine Sachen auf mein Bett, wischte die Kakerlaken mit der flachen Hand von der Tischdecke und tat auch sonst ganz familiär. Kein Zweifel, es war ein Sing-Song-Girl.** Irgendwer in dem großen Hause mußte es bestellt haben, und es hatte sich in der Zimmernummer geirrt — dachte ich. Aber es saß schon auf dem Bettrand, machte tieftraurige Augen, wie ein Kälbchen auf der Schlachtbank, und sagte schluckend: „Dein Freund Chen-Li ist tot, Herr?“³ (Rieger 2015)

Превод је много блажи:

Нисам био ни десет минута у својој соби, када је ушла једна кинеска девојка. Мора да је неко у овој великој кући поручио, и она се преварила у вратима – мислио сам ја. Али она је већ седела на ивици кревета, гледала жалосним очима као теле на кланици и пригушеним гласом рекла: „Твој пријатељ Чен-Ли је умро, господине?“ Тутнуо сам јој паре у руке, узео њене ствари са кревета... (14/1938: 13).

Приликом читања превода, збуњује овај последњи детаљ који није прерађен у складу с изостављањем одломка о девојчиној професији и њеним намерама, и одаје интервенцију на тексту. Превод Ригерове реченице ублажава и ироничан став према девојци који је можда главни разлог за преводилачку интервенцију – презир и сарказам с којим он описује њене поступке.

³ „Нисам ни десет минута био у својој соби, кад је ушла једна кинеска девојка. Једва да ме је поздравила, присно је спустила своје ствари на мој кревет, дланом збрисала бубашвабе са столњака, а и иначе се понашала сасвим интимно. Несумњиво, била је то синг-сонг девојка [куртизана]. Мора да јој је неко у овој великој кући поручио да дође, а она се преварила у броју собе – мислио сам ја. Али већ је седела на ивици кревета, наместила жалостан поглед као теленце пред касапским ножем и гутајући кнедлу рекла: ‘Твој пријатељ Чен-Ли је умро, господине?’” (превод Тијана Тропин).

Хронолошки, следећи превод јесте песма „У ово време” (15/1939: 11) Шалома Бен-Хорина (1913–1999), рабина, песника, есејисте, филозофа; дакле, ради се о изузетку међу ауторима *Жене данас* – песнику који је традиционално религиозан. Превод је вредан пажње као једини потписани поетски превод Олге Тимоотијевић у овом часопису. Песма је скромних домета, као и препев који ипак показује посебан напор да се очува схема делимичног римовања, али се њено доношење мора тумачити као политички чин: аутор песме, у то време увелико у емиграцији у Израелу, исказује оптимизам, вољу за борбом и опстанком, у нади на даљи живот упркос мрачним временима која долазе. Ова песма можда није на висини Брехтовог „А у мрачним временима/хоће ли се и онда певати?! Певаће се/о мрачним временима”, али је у датом тренутку двоструко вредела, као дело јеврејског аутора у егзилу и као израз истрајавања.

Коначно стижемо до јединог имена које је просечном читаоцу и данас познато – ради се о Перл Бак чија је прича „Мртво пролеће” (21/1939: 9–10) сличне тематике (тегобни живот кинеских сељака) као и њена трилогија *Добра земља/Синови/Разорени дом*. Мада се Перл Бак данас у академским круговима често оцењује као осредња списатељица, на ивици баналности, треба имати на уму да је тридесетих година статус ове ауторке био знатно другачији него данас. Она је била у напону стваралачке снаге, високо цењена (што ће тек бити потврђено Нобеловом наградом) и на југословенским просторима свакако третирана као представник левице. У тренутку објављивања ове приче, већ је била позната домаћој публици, а роман *Добра земља* превео је тих година Владимир Дедијер. Видимо да је преводилачка пракса била саставни део политичког ангажмана комуниста или симпатизера Комунистичке партије. Сама прича првобитно је на енглеском објављена 1931. године, у склопу кампање за помоћ кинеским областима погођеним катастрофалном поплавом, и своди се на упечатљиву скицу сељака суоченог с непогодом и с реалном могућношћу да, заједно с породицом, умре од глади.

Само једно преводилачко решење у оквиру овог текста привлачи пажњу: сам наслов. Реч *barren* је преведена као „мртво” уместо „јалово” пролеће – Олга Тимоотијевић избегава тај маркирани термин који се и данас користи као драстична негативна квалификација жене без деце. Могло би се тврдити да је у питању управо оваква, феминистичка мотивација, јер је избегавање дословног превода и избор другог, немаркираног израза ипак индикативан, кад се узме у обзир брижљиво тражење тачних преводних еквивалената у њеним другим радовима.

Низ превода Олге Тимотијевић закључује се причом „Жртва” (Брент 23/1939: 15–17).⁴ Аутор је наведен само као Е. Брент, без икаквих ближих одређења о писцу или језику с кога је текст преведен. Приповетка приказује моменат херојске погибије неименованог учесника у Шпанском грађанском рату, уз ретроспективно сагледавање читавог његовог живота. У поређењу с непосредношћу приказаног тренутка битке, слика шпанског сеоског живота не делује претерано живо и убедљиво и храни се пре свега стереотипним представама. Контраст је још јачи кад се овај текст упореди, рецимо, с бруталним натурализмом Камила Хосеа Селе из истог периода.

То заправо не треба да нас чуди. Ова приповетка је, као и Ригеров текст, преузета из часописа *Das Wort* (*Das Wort*), а у питању је дело немачког аутора Едуарда Клаудијуса, рођеног као Едуард Шмит, који је стварао и под псеудонимом Еди Брент (1911–1976). Клаудијус је имао узорну комунистичку биографију – дете из радничке породице, члан Комунистичке партије од 1932. и један од првих добровољаца који су узели учешћа у Шпанском грађанском рату. Међу његова најзначајнија дела спада аутобиографски роман *Зелене маслине и голи брегови* (*Grüne Oliven und nackte Berge*) писан за време Другог светског рата.⁵

Чињеница да је његово дело нашло свој пут до *Жене данас* још 1939. представља још једно сведочанство о стапању преводачке и уредничке праксе: иако је преводац, односно преводитељка, нем и невидљив за читаоца, она овде проговара избором, преношењем и пласирањем преведеног текста. Тиме долазимо и до барем делимичног и условног одговора на питање шта у случају Олге Тимотијевић значи *ангажовани* превод, био он феминистички или комунистички: ангажман се не може свести на интратекстуалне захвате преводиоца, већ се односи првенствено на само постојање овакве (ризичне) преводачке активности и на тактике⁶ којима преводитељка прибегава како би „провукла” текст испод радара

⁴ Ограничени број ових књижевних превода може се повезати с променама унутар редакције *Жене данас*, који су се завршили повлачењем Олге Тимотијевић с места уреднице, о чему је на скупу говорила Жанета Ђукић Перишић. Недостатак детаљнијих информација или сачуване документације о припреми појединачних бројева одрази се, нажалост, и на концепцију овог рада.

⁵ Више о томе видети у Bivens 2015.

⁶ Појам „тактике” овде свакако треба разумети у сертоовском смислу, као супротан „стратегии” – док је стратегија обележје доминантног, владајућег дискурса, „тактике” су субверзивне праксе којима се он заобилази, избегава и изврдава: „За разлику од стратегије [...] тактиком називљем прорачунато дјеловање одређено одсутношћу властитога мјеста. Његову неовисност дакле не увјетује никакво извањско ограничење. Једино је мјесто тактике мјесто другога. Зато она мора поступати према подручју које јој је наметнуто као да га устројује нека страна сила.” (De Certeau 2002: 89)

цензуре, а које се у овом случају конкретизују као плански сведени или одсутни паратекстуални апарат, надаље на активну улогу преводитељке у одабиру релевантних текстова и њихово смештање у контекст који истиче управо њихов идеолошки слој, и тек у последњем реду на одступања од оригиналног текста, којима се у класичној анализи превода поклања највише пажње.

II

Насупрот набројаним и анализираним преводима из *Жене данас*, у закључку можемо поменути малобројне дуже преводе Олге Тимотијевић: Лисагареову *Историју Париске комуне 1871*, објављену непосредно после Другог светског рата (по обиму текста може се закључити да је превод настајао за време рата) и низ дела за децу и омладину – *Каркацу* Радерфорда Монтгомерија, *Жујин дијамант* Вилкија Колинса, *Књига о џунгли* Радјарда Киплингa. Овај последњи се, и поред низа других превода, све до данас одржао као најквалитетнији и најтрајнији српски превод овог Киплинговог дела; чак су и нека издања других преводилаца (нпр. Владана Дуката) преузимала њене препеве.⁷ Нажалост, одсуство свести о преводилачкој традицији или о историји превода, повезано с ниским статусом књижевности за децу, учинило је да се преводи Олге Тимотијевић произвољно скраћују и прерађују. Прво послератно издање из 1956. године, које је она сама уредила, тако изоставља три поглавља – *Гробари*, *Слуге њеног величанства* и *Чудо Пуруна Багајиа*, уз напомену у завршној белешци о писцу да су те приче избачене „због њиног изразитијег империјалистичког карактера” (Тимотијевић у Киплинг 1956: 317). Каснија издања су, наизменично и наизглед произвољно, користила било новију било старију интегралну верзију (нпр. издање Просветине Плаве птице из 1981. године, које преузима и предратне илустрације Драгана Стојановића) да би у трагикомичном обрту један наш издавач 2009. „допунио” скраћену верзију поглављима која је превела нова преводитељка,

⁷ Овде треба поменути једну недоумицу која залази у област текстуалне критике: све до данас, две најпрештампаваније верзије *Књиге о џунгли* у Србији јесу преводи који се наводе као дело „Олге Димитријевић” (први пут објављен 1938. године у оквиру едиције Плава птица) и Олге Тимотијевић (који се први пут појавио у оквиру обновљене едиције истог назива, 1956. године). У питању је готово извесно исти превод, уз минималне језичко-стилске интервенције и измене у садржају које варирају од издања до издања. Претпоставку појачавају и чињенице да је други рани превод за децу Олге Тимотијевић, *Каркацу*, објављен у истој предратној едицији, док не постоји ниједан други превод Олге Димитријевић с енглеског. Остаје упитно име Олга Димитријевић, као и разлог због кога су даља издања после рата штампана уз употребу оба имена. Разрешење би се вероватно дало наћи уз боље познавање детаља биографије преводитељке.

Јелена Ђурђевић,⁸ и потом рекламирао „прво целовито издање Киплинг код нас”, потпуно несвестан распрострањености интегралног превода.

Преводи објављени у оквиру Плаве птице се, насупрот преводима рађеним за *Жену данас*, издвајају по суздржавању од уредничких и преводилачких интервенција. Њене тактике превођења се драматично разликују кад су у питању ове две циљне групе – одрасло женско читалаштво и децја публика – што је још значајније кад имамо у виду да је у доба преводилачке активности Олге Тимотијевић и даље на снази била стара преводилачка парадигма, која је заговарала локализацију превода за децу све до нивоа адаптације (посрбе).⁹ Њено опредељење за верно и прецизно превођење оригинала, без естетски, педагошки или идеолошки мотивисаних измена, било је далеко испред свог времена, као што се да видети и у поређењу с познијим преводима насталим после Другог светског рата. Стога избор сасвим другачије преводилачке тактике за текстове у *Жени данас* говори да је у овом случају на делу био много јачи и усмеренији, не педагошки већ андрагошки импулс: требало је образовати и усмерити не децу, већ младе, али одрасле жене, те је адаптирање текстова и њихово прилагођавање контексту било не само прихватљиво већ и нужно – морали су се скратити до размера подесних за оквири часописа, преобликовати, а понегде и нагласити дидактички аспекти прозе.

Преводи који су настали као резултат такве преводилачке праксе нису узорита књижевноуметничка дела, али нису томе ни тежили. Прагматичан приступ Олге Тимотијевић показује не само јасне одлике ангажованог, феминистичког приступа превођењу, већ и свесно разлучивање различитих преводилачких приступа разнородним текстовима, у зависности од њихове функције. Потенцијална анализа већег преводилачког корпуса, уз нагласак на контекст објављивања, поређење с другим преводима и прилозима у *Жени данас*, али и у другој женској периодици из истог раздобља, свакако би донела још богатије резултате и омогућила

⁸ На сајту издавача Досије студио, који је уз подршку Завода за уџбенике објавио ово издање, и данас се у опису *Књиге о џунгли* налази следећи исказ: „У овом издању, први пут се на српском језику објављују све приче из Киплингове најчувеније књиге, *Књиге о џунгли*. Приче Слуге Њеног величанства, Чудо Пуруна Багата, и Гробари, својевремено су биле изостављане, па су наши читаоци, све до данас, били ускраћени за једно целовито и потпуно издање, верно Киплинговом оригиналу из 1894/1895. године” (web, 28. 5. 2021). Ово пре свега сведочи о невидљивости превода и преводилаца, и одсуству јасне, издиференциране свести о нашој богатој преводилачкој традицији.

⁹ Било би надасве занимљиво утврдити у ком је степену Олга Тимотијевић заједно са супругом Душаном Тимотијевићем учествовала у обликовању *Политикиног забавника* и давању домаћих имена Дизнијевим јунацима попут Шиље и Паје. Нажалост, и ту главну препреку представља одсуство литературе и непоузданост усмене традиције.

формирање јаснијег увида у многострукост женских преводилачких поетика, плуралитет гласова којима су преводитељке владале.

ЛИТЕРАТУРА

- Audoux, Marguerite. *Marie-Claire, roman*. La Bibliothèque électronique du Québec Collection Classiques du 20e siècle Volume 91 : version 1.0 < <http://beq.ebooksgratuits.com/classiques/Audoux-marieclaire.pdf> > 6. 12. 2016.
- Bachmann-Medick, Doris. *Cultural Turns. Neuorientierungen in den Kulturwissenschaften*. Rowohlt, Reinbek bei Hamburg 2006.
- Bivens, Hunter. Epic and Exile. Novels of the German Popular Front, 1933–1945. < <http://escholarship.org/uc/item/1dw7t2cv#page-4> > 6. 12. 2016.
- Bogić, Anna. „Why Philosophy Went Missing: Understanding the English Version of Simone de Beauvoir’s *Le deuxième sexe*.” Luise von Flotow (Ed.), *Translating Women* (151–166). Ottawa: University of Ottawa Press, 2011.
- Bogić, Anna. „Becoming Woman. Simone de Beauvoir and Drugi pol in Socialist Yugoslavia.” Bonnie Mann, Martina Ferrari (eds.), *On ne naît pas femme: on le devient: The Life of a Sentence* (315-330). Oxford: Oxford University Press, 2017.
- Bohl, Inka. „Sein Name war Frieden: Zum Tode von Schalom Ben-Chorin” < <http://www.judentum.net/kultur/ben-chorin-1.htm> > 6. 12. 2016.
- „Claire Sainte-Soline au Toit aux livres”. *La Nouvelle République*. 24. 5. 2014. <<http://www.lanouvellerepublique.fr/Deux-Sevres/Communes/Chef-Boutonne/n/Contenus/Articles/2014/05/24/Claire-Sainte-Soline-au-Toit-aux-livres-1920406>> 6. 12. 2016.
- „CLAUDIUS, Eduard.” »Westfälisches Autorenlexikon« < http://www.lwl.org/literaturkommission/alex/index.php?id=00000003&letter=C&layout=2&auth_or_id=00001064&SID=c4a951e88b3d286aabee8731fd545016 > 6. 12. 2016.
- „LAZAR, Auguste.” *Deutsche Biographie*. < <https://www.deutsche-biographie.de/gnd118570404.html> > 6. 12. 2016.
- Sainte-Soline, Claire. „Irma en cour d’assises”. *Commune - Revue Littéraire Française pour la Défense de la Culture*. N° 54, Février 1938. 670–677.
- Certeau, Michel de. *Invencija svakodnevnice*. Zagreb: Naklada MD. 2002. Prevela Gordana Popović.
- Pawlowski, Boris. Die Rhetorik des Vorurteils – Sprachkritische Untersuchungen zur deutschen Literatur über den Spanischen Krieg 1936–1939. < <http://www.grin.com/de/e-book/71868/die-rhetorik-des-vorurteils-sprachkritische-untersuchungen-zur-deutschen> > 6. 12. 2016.
- Rieger, Jonny G. „Ecke Hongkong-Road. Geschrieben 1936.” *Das Wort. Literarische Monatsschrift* Red.: Bertolt Brecht, Lion Feuchtwanger, Willi Bredel. Jahrgang 3 (1938), Heft 1, S. 17–21. < <http://d-nb.info/368724972/04> <https://portal.dnb.de/opac.htm?method=simpleSearch&cqlMode=true&query=idn%3D368724972> > 6. 12. 2016.
- Rieger, Jonny G. „Ecke Hongkong-Road. Geschrieben 1936.” < <http://www.drstefanschneider.de/armut-a-wohnungslosigkeit/kunden-&-vagabunden/>

- jonny-g.-rieger/62--sp-662/919-jonny-g-rieger-ecke-hongkong-road-geschrieben-1936.html > 6. 12. 2016.
- Stolze, Radegundis. Übersetzungstheorien. Eine Einführung. Gunter Narr Verlag, Tübingen, 2008.
- Бак, Перл. „Мртво пролеће”. *Жена данас* 4.21 (1939): 9–10.
- Бен-Хорин, Шалом. „У ово време”. *Жена данас* 3.15 (1938): 11.
- Брент, Е. „Жртва”. *Жена данас* 3.23 (1939): 15–17.
- Вајлд, Оскар. „Одани пријатељ”. *Жена данас* 3.17 (1938): 16–18.
- Киплинг, Радјард. *Књига о дунгли*. Прев. Олга Тимотијевић и Јелена Ђурђевић. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, Досије, 2009.
- „Књига о дунгли.” < <https://www.dosije.rs/sr/izdanja/beletristika/knjiga-o-dzungli> > 28. 5. 2021.
- Макмилан, Мери. „Сали Блајштифт у Америци”. *Жена данас* 3.10 (1938): 12–13.
- „ОБРЕНОВИЋ, Анка”. *Књиженство*. < <http://knjizenstvo.etf.bg.ac.rs/sr/authors/anka-obrenovic> > 6. 12. 2016.
- Оду, Маргерит. „Мари-Клер”. *Жена данас* 3.10 (1938): 8–9.
- Ригер, Ј. Г. „На углу Хонгконг рода”. *Жена данас* 3.14 (1938): 12–13.
- Сент-Солин, Клер. „Ирма пред судом”. *Жена данас* 3.11-12 (1938): 8–10.

Tijana Tropin

OLGA TIMOTIJEVIĆ'S LITERARY TRANSLATIONS IN *ŽENA DANAS*

Summary

This paper deals with Olga Timotijević's literary translations published in *Žena danas*, where she was primarily active as an editor. The introduction outlines some of the problems we face in researching the history of female translation, as well as recent cultural trends dominating the field of translation studies, and is followed by the example of Timotijević's translation work as a case study. By analyzing this relatively small corpus of texts translated from French, German and English, one can still develop an image of a particular translator's profile: Olga Timotijević's translations in *Žena danas* are marked by her professional and personal feminist and communist engagement. Located at a sensitive intersection between editorial and translation work, these translations are indicative of the feminist and leftist tendencies in Europe of the time. By reading them closely, one can identify the political and social problems that the readership of *Žena danas* struggled with, as well as gain valuable insight into the literature that was available to the editors of *Žena danas*, including communist and exile journals such as *Commune* and *Das Wort*. However, they are also important as a testimony to the formation of modern translation poetics. Unlike Olga Timotijević's translations for children, the translations in this magazine are characterized by an emphasis on their content instead of form. The editorial liberties taken with certain texts can usually be explained by the specific requirements of periodical publishing (the target texts are abridged and condensed) and more rarely interpreted as political, feminist decisions of the translator.

Keywords: Olga Timotijević, *Žena danas*, literary translation, poetics of translation, feminist translation

IV
МОЋ ВИЗУЕЛНОГ

УДК 77.024.48(497.1)"1936/1940"
77.03(497.1)"1936/1940"
050:305-055.2ЖЕНА ДАНАС"1936/1940"

Миланка ТОДИЋ*
Факултет примењених уметности
Београд

ФОТОГРАФИЈА И ФОТО-МОНТАЖА НА НАСЛОВНИМ СТРАНАМА РЕВИЈЕ *ЖЕНА ДАНАС*

Апстракт: Насловне стране ревије *Жене данас* прате пацифистичка и антифашистичка одређења редакције која је радећи у неповољном политичком контексту Краљевине Југославије остала верна идеологији левце. *Жена данас* је од 1936. до 1939. године идеолошки бескомпромисно заговарала авангардне идеје у визуелној равни тако што је користила шокантна и естетски иновативна решења графичког дизајна. На њеним насловним странама доминирао је језик механичке слике – фотографије и фото-монтаже. У раду се посебно акцентује сарадња *Жене данас* како с листовима из земље Совјета, какав је *Нови Леф (Новый ЛЕФ)*, тако и с париском левичарском ревијом *Погледи (Regards)*. Захваљујући отворености и разумевању културе у глобалистичком раму, уреднице су, на насловним странама овог београдског женског магазина, смело објављивале дела Роберта Капе (Robert Capa, 1913–1954) и Герде Таро (Gerda Taro, 1910–1937), славних фотографа шпанског грађанског рата.

Кључне речи: *Жене данас*, Роберт Капа (Robert Capa), Герда Таро (Gerda Taro), Наташа Јеремић, Ела Алмули, Павле Бихаљи, фотографија, фото-монтажа, авангардна уметност

У десетом броју ревије *Жена данас*, објављеном 1938. године, а на почетку друге године нередовног излажења, редакција се обратила читатељкама следећим питањима: да ли су испуњени постављени циљеви и да ли су оправдана очекивања постављена пред нови женски магазин? Реторика питања је, осим залагања за успостављање интерперсоналне комуникације између лево оријентисане редакције и читатељки-сарадница, наглашавала напор да буде актуелна и да удовољи образованој женској читалачкој публици. Унутар те перспективе, најважнија је била антиратна и друштвено ангажована позиција уредница *Жене данас*, јер „избијали су ратови, хиљаде лешева невине деце лежало је по улицама Шпаније и Кине, а хиљаде мајки довикивало је свету – спасите нашу децу” (10/1938: с.п.).

* btodic@f.bg.ac.rs

Једна од сарадница, Анкица С. Милатовић је у тексту „Наш задатак” баш на прво место поставила ангажовање редакције у „борби против фашизма и рата који је већ почео” (2/1936: 2). Борба против фашизма, у том тренутку, није била „салонска”, па је *Жена данас* „свој пацифизам обликовала као непосредни одговор на опасности од фашизма, и још прецизније, фашистичког милитаризма. Велики простор посвећен је, отуда, Шпанском грађанском рату и тзв. Другом кинеско-јапанском рату (започетом 1937). Ови ратови који се воде у актуелном тренутку и те како обликују пацифизам *Жене данас*; штавише, они су и пробни камен датог пацифистичког дискурса”, приметила је Станислава Бараћ (Вараћ 2012: 219).

Дакле, редакција *Жене данас* је отворено и јавно заступала пацифистичке и антифашистичке, али и еманципаторске ставове у својим текстуалним прилозима, јер је „борба за женска права илузорна без демократских слобода”, а „феминизам данас не тражи само изједначење са мушкарцем, јер данас то изједначење значи једнакост у беди и незапослености, једнакост на бојиштима и у смрти, него тражи изједначење и једнакост за све људе у једној лепшој и бољој будућности” (8/1937: 6). Та лепша и боља будућност, чинило се, већ је била пред вратима велике земље большевика из које је позајмљена и фото-монтажа за прву насловну страну *Жене данас*.

Овај југословенски женски магазин је хтео и називом, *Жена данас*, да подвуче свој интернационални активизам и интересовање за актуелна макро-историјска збивања која су се преламала и у равни животног амбијента обичних грађана Краљевине Југославије. Визуелна структура насловних страна *Жене данас* је пропагирала идеологију политичке леве од 1936. до 1939. године тако што је користила визуелно шокантна и естетски иновативна решења графичког дизајна у којима је доминирао језик механичке слике – фотографије и фото-монтаже. Од првог па све до 25. броја и до појаве цртежа Ђорђа Андрејевића Куна, овај илустровани лист је био по томе особен у читавој југословенској међуратној медијској култури.

Насловне стране *Жене данас* функционишу као модерни плакати на којима је фотографија, а не текст, главни комуникативни носач јер, слика говори више од хиљаду речи. Зато, фотографије и фото-монтаже на њеним насловним странама треба разумети као провокативну визиткарту не само редакције *Жене данас* у којој су биле младе „скојевке” већ, а то је и много важније, читавог комунистичког покрета у Краљевини Југославији уочи Другог светског рата. Коначно, то су биле насловне стране које су одбациле локалну традицију графичких комуникација и поставиле темеље за слободну и интернационалну размену визуелних

матрица. Тиме су, у крајњој линији, најављени и неки кључни протоколи глобалистичке културе која ће обележити крај 20. века.

Визуелна структура насловних страна, пре свега, агресивним језиком фотографије и фото-монтаже доследно прати револуционарни дискурс авангардне уметности. Међутим, она је само спољашњи омот и нека врста жељеног оквира за утопистичке пројекције *Жене данас* у сфери масовне медијске културе. О садржају овог женског гласила, о њеном графичком дизајну, типографији и фотографско-илустративним прилозима који су, иначе, врло скромни како по броју тако и по квалитету одабраног визуелног материјала, неће се дискутовати у овом есеју, али треба имати у виду да су насловне стране биле далеко револуционарније од унутрашњости. Оне су естетски иновативне и идеолошки јасно профилисане док се текстуални блок на свим осталим страницама придржавао конвенционалних модела штампарског слога. Осим тога, у структури магазина *Жене данас* није се одустало од проверених „женских” рубрика у којима се дискутовало о васпитању деце, домаћинству, моди, удаји, али и филму, сликарству и позоришту, што је био неопходан компромис на путу придобијања публике, а тиме и значајније медијске видљивости.

Слике које носе убеђења

Редакција *Жене данас* је одлучно истурила фотографију и фото-монтажу на своје насловне стране, показујући сликом оно што би речима било ризично саопштити, будући да је краљевска цензура била најревноснија у читању левичарских и авангардних публикација. Добро усклађен однос између слике и текста је, разуме се, био конститутиван за обликовање сваке масовне медијске поруке, али у пропаганди револуционарне идеологије комунизма и антифашизма, баш због те цензуре, морала се систематски прикривати и пажљиво конструисати свака насловна страна. „Одлучан антифашистички и антиимперијалистички став листа изражаван је у вешто стилизованим чланцима и поткрепљиван одабраним фотографијама и уметничким прилозима”, писала је после Другог светског рата дугогодишња уредница листа Олга Тимотијевић (Бараћ 2012: 222). О узбудљивим редакцијским састанцима на којима се расправљало о томе „како да се сваки број листа обележи чланком или насловном страном, сликом, или ма чим врло снажним”, писала је и Митра Митровић, једна од оснивачица *Жене данас* и уредница њених ратних бројева (Митровић 1959: 417).

Каже се да слика говори више од хиљаду речи, али колико је сложена реторика слика и колико се она, заправо, разликује од текстуалне реторике можда се најбоље да разумети из есеја „Реторика слике” Ролана

Барта. Наравно, сви добро знамо да фотографисана јабука није јабука, али нешто од властитог предзнања увек морамо додати слици да бисмо је дешифровали и разумели тај таутолошки однос између предмета и његове фотографије. Другим речима, поводом сваке фотографске слике треба мислити, осим на стварног референта, још на много других медијских алатки које замагљују и маскирају визуелне информације, али и на шири друштвено-културни контекст. То су, пре свега, предзнања фотографа на основу којих он исеца кадар, гради композицију, бира осветљење, подешава угао снимања и фокус, манипулише и монтира слике итд. У комуникацији са фотографском сликом и предзнања посматрача, која му помажу да „сортира” визуелне утиске при сваком новом читању слике, веома су значајна, јер и она могу конструисати нека нова значења.

Пре неколико година сам написала да фотографија на првој насловној страни *Жене данас* из 1936. године (прилог 1) „динамично кадрира три насмејане жене које раде на пољу, парафразирајући три славне Мијеове (Jean François Millet) скупљачице жита из 1857. године. Али док су на Мијеовој слици уморне жене-раднице дубоко погнуле главе и сакриле своја лица, три нове скупљачице класја весело се осмехују, узвраћајући погледе посматрачу. И не само то, њихове историјске претходнице су остале, и поред напорног рада, готово празних руку док су представнице нових сељанки/радница скоро затрпане обиљем житног класја” (Тодић 2008/9: 156). У овој интерпретацији слике на насловној страни првог броја *Жене данас* изостало је упозорење да је „динамично кадрирање”, у ствари, производ софистициране фото-монтаже која уместо фактографије приказује фикцију о животу колхозница.

Наиме, три младе колхознице су настале тако што су монтиране најмање три различите фотографије насмејаних девојака. Поступак фото-монтаже, којим је од неколико слика изграђена једна сасвим нова, спроведен је мајсторски и „бешавно” па га није лако детектовати. Пажљиви посматрач може „ухватити” нелогичности у распореду сенки и одсуство разлике у оштрини између првог и трећег плана, на пример. Дакле, три женска портрета су фрагменти неких других слика, а онда је од њих, поступком монтирања, изграђена једна сасвим нова визуелна порука. Фото-монтажа је променила и оригинални културни контекст: из амбијента репрезентације совјетских колхоза оригиналне фотографије су се „преселиле” у контрајавност женске штампе, тачније, у југословенски простор масовних медија али с новом насловном легендом – *Жена данас*.

Динамичан пут једне насловне слике с три колхознице тиме се не завршава. Неколико година касније, та иста фото-монтажа још једном је функционално „измонтирана” као илустрација за текст „Некад и сад”, објављен опет у *Жени данас* (27/1940: 16–17, прилог 2). Наиме, прилог

„Некад и сад” има фактографску структуру дневничких белешки у којима се цитира „Образац уговора који се закључивао на имању грофа Потоцког” с радницама. Следе личне несреће ауторке текста које се нижу од преране удаје и уласка у харем грофа Потоцког. У јукстапозицији с аутобиографским наративом, који се односи на оно „некад”, стоји слика која региструје актуелни тренутак или „ово сада”. На слици је, а не у тексту, представљена једна нова еманципована совјетска сељанка као млада и насмејана самосвесна чланица колхоза чији се некадашњи јадни живот у харему грофа Потоцког срећом завршио.

Успешне пропагандне поруке непогрешиво се конструишу око реторике убеђивања која користи формулу пре и после, некад и сад, али не треба заборавити да се фотографско „сада” увек односи на прошлост. Тако су и три младе колхознице већ у време појављивања у *Жени данас*, најпре 1936, па 1940. године, носиле на себи тај печат носталгије – „то је било”, али, без обзира на ту ретро перспективу, њихова визуелна порука је требало да буде не само актуализована већ и упућена ка неком будућем бескласном друштву, ка утопији.

Фото-монтажа – масовни медијски језик идеолошке пропаганде

Катаржина Рахел-Стокман (Katarzyna Ruchel-Stockmans) учила је два модела фото-монтаже која се најчешће практикују у репрезентацији историје у авангардној уметности између два светска рата. Фото-монтаже Џона Хартфилда (John Heartfield) из циклуса „Немачка природна историја” (1934) припадају првом моделу и у њима се граде шокантни визуелни искази тако што се добро „маскирају трагови конструктивне процедуре”, да би се стекао утисак хомогене слике (Ruchel-Stockmans 2008: 154). Другом типу, према њеној подели, припадају фото-монтаже Александра Родченка из серије плаката „Фебруарска револуција” (1926) у којима је, напротив, изразито наглашен процес конструкције и уочљив дисконтинуитет визуелне нарације на темељу фрагментираних слика (Ruchel-Stockmans 2008: 154–155). Наравно, између ова два основна типа, фото-монтажа нуди још много варијација какве видимо у бројним делима авангардних група (дадаизам, надреализам), али и у популарним масовним штампаним медијима (разгледнице, часописи, плакати) током 20-их и 30-их година прошлог века.

Вратимо се, опет, конструкцији прве насловне стране женског магазина *Жена данас* која се користи редимејд сликама, дакле, фотографијама позајмљеним из непознатог извора и из другог културног контекста. Као Хартфилдовски модел фото-монтаже она је успешна у прикривању процеса конструкције и делује као хомогена визуелна целина на насловној

страни првог броја *Жене данас*. Тај модел фото-монтаже остао је упамћен, првенствено, по антифашистичким Хартфилдовим насловним странама које је он радио за лист *Arbeiter-Illustrierte-Zeitung* (*Радничке илустриране новине*). Дакле, монтаже на насловним странама *Жене данас*, посебно оне објављене у бројевима 11–12, 20 и 21 из 1938–1939. године, треба издвојити као најуспелије примере хартфилдовског модела како у естетско-визуелној тако и у идеолошко-пропагандној равни активизма на политичкој левици уочи Другог светског рата.

Фото-монтажа кинеске мајке која носи дечака у рукама док изнад ње лете авиони, стоји као архетипска слика љубави и снажна пацифистичка визуелна порука објављена на насловној страни *Жене данас* (11, 12/1938, прилог 3). Пацифизам се истиче као идеологија *Жене данас* и на насловној страни посвећеној деци у Шпанском грађанском рату. Ту се посматрач суочава с наоружаним дечаком и с децом/ратницима у драматичној црно-белој фото-монтажи (21/1939). Руке које желе да прихвате напуштену бебу на мрачном степеништу, спуштајући се одозго, усмеравају пажњу посматрача ка главном јунаку на насловној страни *Жене данас*, ка беспомоћном детету, а онда и ка социјалним проблемима у тадашњем југословенском друштву (20/1939).

„Лепак слике”, како их је звао надреалиста Душан Матић, на насловним странама *Жене данас* (бројеви 3, 4, 8, 9, 10, 14, 15, 17, 26) припадају другом, Родченковом, моделу фото-монтаже. На њима су сложени процеси изградње слике остали упадљиво наглашени. Наиме, резови маказама, као трагови исецања слика, додатно појачавају дисконтинуитет визуелне нарације која захтева од посматрача ангажовано читање. Све те агресивне и атипичне методе деконструкције, па конструкције слике, водиле су ка обликовању снажног визуелног шока. Конструкција фото-монтаже блиска је филмској језичкој структури, зато што се од фрагментарних слика, у оку посматрача, производи визуелна нарација. Наравно, у фото-монтажи су слике статичне, а у филму покретне. Фото-монтажа се може упоредити и с језиком модерног телеграма, који не поштује конвенционална правила у саопштавању текстуалне поруке.

„Није било лако писати против империјалистичког рата, ни за права жена, ни за слободу Чешке, ни волети антифашистичку Шпанију и револуционарну Кину речима којима се дозвољавала цензура. [...] Зато су слике на насловној страни требало да кажу и казивале много више него осакаћене речи у листу: ово мало безазлено дете крај огромног тенка – знате већ шта значи, тужна Кинескиња с дететом на рукама такође значи протест против завојевачких тежњи, то двоје младих што гледају у даљину, то су Пољаци чијој отаџбини прети опасност, замишљена девојчица, то је мала Чехиња, двоје у загрљају то је опроштај пред рат, суморна жена

с писаљком у руци представља домаћицу чијој је породици 1940. године запретила глад због ратне скупоће, пружене руке према детету говоре о мајчинској жељи жена да збрину своју сиромашну и напуштену децу”, написала је Митра Митровић нудећи редакцијско читање слика на насловним странама *Жене данас* (Митровић 1959: 417–418).

Оно што фото-монтаже објављене на насловним странама *Жене данас* чини изузетним, то нису толико ни могућност различитих читања њених визуелних порука, ни модели монтирања ни естетика колажирања ни софистициране деструктивно/конструктивне процедуре, већ радикално и смело изражен друштвени активизам. Тај лево оријентисани друштвени ангажман је био фокусиран на: права жене, права детета и атифашистички/пацифистички идеолошки блок. Од прве насловне стране с три младе колхознице, па све до забринуте домаћице (26/1940, прилог 4), *Жена данас* избегава референтни „квази-таутолошки” однос какав негује документарна слика јер хоће да изгради утопијску визуру. Она полази од документарне слике али, поступцима деконструкције, њена фактографија се преводи у фикцију и у ангажовану политичку и пропагандну поруку. Уместо директног записа о реалном животу у локалној средини, она агитује шокантним и иновативним језиком фото-монтаже за антифашистичку и пицифистичку идеологију на интернационалној левици.

Умрежена комуникација сликом

На јавну медијску сцену Краљевине Југославије с првом насловном страном *Жене данас* дошле су 1936. године анонимне младе раднице са житних поља незнатих совјетских колхоза. Тиме је на насловним странама женске периодике промовисан не само нови „модни” тренд него, пре свега, идеологија Октобарске револуције, а онда и визуелна матрица авангардне уметности која своје креативне процедуре темељи на револуционарним захватима деконструкције/конструкције, тачније, на језику фото-монтаже и фото-колажа.

Теоретичари Пролеткулта су направили 20-их година прошлог века табелу која је требало прегледно да дефинише хијерархију у уметности пре и после појаве чувених издања ЛЕФ-а (Левог фронта уметности):

Пре ЛЕФ-а: 1. сликарство штафелајно; 2. позориште професионално; 3. скулптура и архитектура.

После ЛЕФ-а: 1. плакат, рекламни оглас, графичка монтажа, штампани текстил, насловна страна и омот књиге; 2. демонстрације, активистичке ћелије радничких клубова; 3. намештај, свакодневни предмети, конструкција кућа у низу (Fore 2006: 96).

Као што се види, монтажа и дизајн насловне стране припадају новим уметничким дисциплинама, док се штафелајно сликарство нашло у одбаченом пртљагу историје. Нова уметност Октобара требало је да подржава поступке конструкције, репродукције и умножавања, дакле, принципе типичне за масовну индустријску производњу и популарну културу. У функционалистичкој перспективи совјетских реформатора чинило се да се у уметности не морамо питати ни *шита* (садржај) ни *како* (форма), већ *зашто*: чему сваки производ служи (Fore 2006: 104). То је тачка у којој је уметничка производња, утопистички, обухватала буквално све: од производње нових симбола, знакова, речи, литературе преко часописа, фотографије, филма, до архитектуре и нових индустријских постројења и градова.

Видели смо, на примеру колхозница, како је фотографија била функционална у пропагирању нових идеја и како је лако прелазила идеолошке границе заваривајући и будно око државног цензора. Она је из земље бољшевика лако стигла до Краљевине Југославије и до часописа *Жена данас*, јер за њу, као слику, није било непремостивих језичких и цензорских баријера. „Совјетски савез није ни постојао у нашем листу”, а име Надежде Крупскаје скривало се иза синтагме „велика наша савременица” (Митровић 1959: 417).

Међутим, иновативна авангардна ЛЕФ-овска визуелна матрица је функционисала у југословенском културном контексту од краја 20-их година прошлог века, што најбоље илуструје часопис *Нова Литература* (1928–1930), за који је насловне стране, такође као фото-монтаже, графички обликовао Павле Бихали. Он је био аутор и задивљујућих фото-монтажа на омотима Нолитових књига, *Рај Америка*, I и II, Егона Ервина Киша (1930), или *Мривачки брод, историја једног морнара* (1932) Бруна Травена, да поменемо само неке (Тодић 1993: 96). Колажно/монтажни поступци Павла Бихалија, познати с омота Нолитових књига и часописа, нудили су револуционарну и функционалну естетско-политичко-пропагандну платформу па је он дизајнирао и неке насловне стране *Жене данас*. Студенткиња права Наташа Јеремић и Ела Алмули, понекад и Мица Шуваковић, трудиле су се „око монтаже и уређења насловне стране”, али „кадгод нам је помогао Павле Бихали, уредник Нолит-а”, писала је Митра Митровић истичући велики ентузијазам и самосвест читаве женске редакције (Митровић 1959: 418).¹

Задивљујућа је смелост с којом демонстрирају нове медијске слике, фото-монтаже, у служби пацифистичких и антифашистичких идеја на на-

¹ Захваљујем се мр Бојани Поповић која ми је љубазно указала на овај текст Митре Митровић.

словним странама *Жене данас* у време Шпанског грађанског рата (1936–1939) и оштре државне цензуре у Југославији. Шпански грађански рат је велика тема којом се од почетка излажења бави *Жена данас* исказујући јасно антифашистички став не само визуелним провокацијама, каква је насловна страна са шпанским дечаком-ратником, већ и одабраним сликама Роберта Капе (Robert Capa, право име, Endre Friedmann, 1913–1954) и Герде Таро (Gerda Taro, право име, Gerta Pohorylle, 1910–1937).

Роберт Капа и Герда Таро су два славна имена из светске историје фотографије. Њихове ратне фото-репортаже објављиване су на насловним странама водећих француских, британских и америчких илустрованих часописа током 30-их година прошлог века. Фотографија Роберта Капе „Пали војник” из 1936. године, постала је одмах, чим је објављена, славни визуелни симбол отпора и борбе за слободу. „Пали војник” је икона Шпанског рата која је „конструисала слику о борби” против фашизма и постала део историје, па онда и културе сећања за генерације који долазе (Hardt 2011: 30). Међутим, о овој Капиној фотографији још увек трају и контроверзне дискусије. Понекад се оспорава њена документарност, па чак и ауторство. Наиме, неки истраживачи мисле да је фотографију могла снимити Герда Таро, његова велика љубав, која је заједно с њим радила као независни фото-репортер у Шпанији и погинула као ратна фотографкиња 1937. године (Hardt 2011: 30–38).

Пре него што представимо фотографије чувеног ратног фото-репортерског пара Роберт Капа – Герда Таро у *Жени данас*, треба посебно нагласити да су њихова дела редовно објављивана у великим париским листовима *Vi* и *Paris-Soir*, али и енглеским и америчким илустрованим новинама. Наиме, у илустрованом часопису *Vi*, објављена је 29. августа 1936. године фото-репортажа Герде Таро под насловом „Када се жене укључе, портрети милиционарки” (*Quand les femmes s'en mêlent, portraits de miliciennes*). Она ту представља, осим милиционарки, болничарке и жене с оружјем у рукама као активне учеснице Шпанског грађанског рата (*Vi*, 29 august, 1936). Иначе, париски часопис *Vi* се у историји медијске културе сврстава у ред најутицајнијих илустрованих магазина 20. века, зато што је то био лист који је фотографију и фото-монтажу поставио на насловну страну као главне носиоце информација под слоганом: „Текст објашњава, а фотографија доказује” (Leenerts 2009: 170).

Дакле, редакција париског *Vi*-а, која је фотографијом „доказивала”, објавила је шпанске репортерске и документарне снимке Герде Таро показујући да се жене, као и мушкарци, могу супротставити рату и фашистичком режиму. У склопу тог фото-есеја „Кад се жене укључе...”, који је изашао у августовском броју *Vi*-а, налази се и портрет младе милиционарке у униформи. Само неколико месеци касније, већ у октобру 1936.

године, та иста фотографија Герде Таро, објављена је у првом броју *Жене данас* у Београду (1/1936).²

Портрет младе милиционарке Герде Таро, снимљен у Шпанији, најпре је објављен у Француској, а онда, мало измењеног кадра и допуњен легендом „Једна шпанска милиционарка” (прилог 5), несметано је стигао у Југославију и у новопокренути женски магазин. На паноу са сликама, на последњој страни првог броја *Жене данас*, објављени су поред Гердине милиционарке и портрети других активисткиња предвођени славном Долорес Ибарури Ла Пасионариом. „Никада пре на страницама периодике намењене женама, која има богату историју и на чијем је почетку био славни *Магазин за уметност, књижевност и моду* из 1838. године, нису биле објављене тако провокативне и тако радикално другачије слике. Фотографије наоружаних жена, милиционарки, субверзивна су појава у контексту како традиционалне тако и модерне женске штампе” (Тодић 2008: 156). *Жена данас* је, објављујући фотографије Герде Таро, пренела тада антифашистичку поруку далеко изван граница Шпаније и проширила сферу утицаја водећих европских медијских центара.

Роберти Каја у магазину Жена данас

„Овде на столу испред нас су фотографије”, писала је Вирџинија Вулф (Virginia Woolf) у роману „Три гвинеје” (1938), припремајући читаоце да јој се придруже у гледању фотографија из Шпанског грађанског рата које су, два пута недељно, стизале на њену кућну адресу (Sontag 2003: 7). „Шпански грађански рат је први рат који је био ‘сниман’ у модерном смислу речи”, закључила је Сузан Зонтаг (Sontag 2003: 19). За монументалну слику *Герника*, Пабла Пикаса, која је настала поводом бомбардовања истоименог градића у Баскији 26. априла 1937. године, тврди се да је „архетипска представа ратних разарања” (Minchom 2010). Разуме се, није могуће поменути све литерарне и новинске текстове нити фотографске и филмске репортаже које се односе на Шпански грађански рат, али не треба заборавити да се баш тај догађај сматра прекретницом у масовној медијској репрезентацији и перцепцији рата (Virilio 1989: 34).

Сузан Зонтаг је у књизи *Обазирање на бол других (Regarding the Pain of Others)* отворила низ кључних питања и драматично проширила дискусију везану за ратне фотографије. Она је изоштрила пацифистички фокус полазећи од дискусије коју је започела поводом књиге *Три гвинеје* Вирџиније Вулф и њеног односа према фотографијама из Шпанског грађанског рата. Ако се посветимо читању описа неких фотографија у

² О јунакињама шпанског рата писао је и Владимир Дедијер, „Репортажа из Шпаније”, *Жена данас*, бр. 3, Београд 1937, 2–4, доносећи уз текст и неколико фотографија.

овој есејистичкој прози, можемо препознати и сада, после толико година, да се, бар неки од њих, могу повезати и с ратним фотографијама објављеним у *Жени данас* 1937. године (7/1937). Ту мислимо, пре свега, на оне документарне слике које сведоче о бомбардовању градских четврти у Мадриду током новембра 1936. године.

Фотографије Роберта Капе показују да су после тог разарајућег бомбардовања само жене остале да лутају порушеним стамбеним четвртима Мадрида. Његова репортажа из бомбардованог Мадрида (новембар 1936) освојила је читаву последњу страну у *Жени данас* 1937. године. Редакција је сматрала да су фотографије и без текста легенде, дакле, лишене језичке поруке, довољно „набијене” информацијама. Фотографија, својом фактографском реториком може, непогрешиво, упутити сваког посматрача у актуелну драму Шпанског грађанског рата. Роберт Капа, фотограф који је својим снимцима из Шпаније проширио вокабулар ратне фото-репортаже није потписан у *Жени данас* као аутор објављених фотографија, али све три слике су, несумњиво, део његовог шокантног фото-есеја о бомбардовању Мадрида.³ Још једна фотографија Роберта Капе, настала током новембарског бомбардовања Мадрида 1936. године, објављена је у наредном броју *Жене данас* уз текст репортаже Еле Ненадовић, „Пут шпанске деце” (8/1937: 15, прилог 6). На тој Капиној фотографији су напуштена деца која седе на рушевинама породичних кућа.

„Фотографије жртава рата и саме по себи су врста реторике. Оне понављају. Оне поједностављују. Оне агитују. Оне стварају илузију консензуса. Позивајући се на ово хипотетичко заједничко искуство: ‘Сведоци смо да смо видели, као и ви, исте лешеве, исте оронуте куће’, пише Вирцинија Вулф зато што хоће да верује да шок таквих слика не може а да не уједини све добре људе. Да ли је то тако?”, питање је које је поставила Сузан Зонтаг у књизи *Обзирање на бол других* (Sontag 2003: 5–6). Фотографије Роберта Капе, објављене пре толико деценија на страницама *Жене данас*, „уједињују” и савременог посматрача, посебно оног који у свом сећању има сачуване сцене бомбардовања Београда 1999. године.

Уреднице *Жене данас* делиле су с Вирцинијом Вулф исту „уједињујућу” реакцију на фотографије Роберта Капе из Шпанског грађанског рата. Оне су, по сваку цену, јавно објавиле Капину ратну фото-репортажу и успоставиле илузију консензуса са свим „сведоцима” шпанског рата. Јесте да су фотографије у *Жени данас* биле лишене легенде, текстуалног објашњења, што би их недвосмислено сместило у антифашистички контекст, али можемо поновити тада важећу крилатицу: „Текст

³ Фотографије Роберта Капе снимљене у Шпанском грађанском рату (1936–1939) могу се погледати на интернет адреси <http://www.magnumphotos.com/C.aspx?VP3=SearchResult&ALID=2TYRYDRH9E13>

објашњава, а фотографија доказује”. Многи европски часописи, пре свих париски *Regards*, агитовали су за мир тако што су објављивали на својим насловним странама шокантне фотографске репортаже Роберта Капе. Баш тај париски левичарски илустровани недељник је послужио као извор фотографија из Шпаније, али и као визуелни предлог за дизајн насловних страна београдске *Жене данас*. Визуелно, оба листа су заступала модернистички идиом у коме доминира фотографија или фотомонтажа уоквирена обојеним паспартуом на коме је био назив листа, што је насловне стране како француског тако и југословенског часописа приближавало форми пропагандног плаката.

Шпански грађански рат је био први „медијски покривен рат” у модерном смислу према сазнањима Сузан Зонтаг, између осталог и зато што је група не само професионалних фотографа већ и новинара по први пут добила могућност да фотографише акцију бомбардовања градова и да све оно што је видела и снимила „уживо” пошаље одмах у свет, у бројне новине и часописе. Роберт Капа је био један је од најпознатијих фото-репортера који је извештавао из Шпаније, а његова дела су радо објављивале све светске новинске редакције. Али, у потрази за одговором на питање откуд његове фотографије баш у југословенској женској ревији *Жена данас*, чини се да треба пажљивије истражити контакте с париским недељником *Regards (Погледи)*, који је покренула Француска комунистичка партија у Паризу 1932. године. Уредник тог илустрованог недељника био је Леон Мосињак (Léon Moussinac, 1890–1964). Он је, као теоретичар француског филма и велики познавалац совјетског филма и руске авангардне уметности, а онда и као члан Француске комунистичке партије, обликовао *Regards* и учинио да то буде утицајна илустрована ревија која је смело користила фактографски језик фотографије. У часопису *Regards* (1932–1939) сарађивали су водећи интелектуалци, дакле, они који су чинили језгро међуратне интернационалне париске културне средине, а свима им је била примарна идеологија антифашизма (Vignaux 2011).

Концепцију париског *Regards*-а, који је касније био два пута обнављан (1945–1962, 1995–), усвојили су многи илустровани часописи који су истицали фотографију и њену фактографску и документарну поруку у први план: *Бу (Vu)*, 1928), *Лажф (Life)*, 1936), *Папу Мач (Paris Match)*, 1949), *Illustrated London News* итд. За *Regards* су 30-их година, поред Роберта Капе и Герде Таро, радили Анри Картије-Бресон (Henri Cartier-Bresson), Дејвид Хим Сејмор (David Chim Seymour), Џорџ Роџер (George Rodger) и многи други фотографи који ће, нешто касније, 1947. године, основати чувену фотографску агенцију Магнум у Паризу.

Ратна фотографска репортажа је тридесетих година прошлог века, захваљујући пре свега Роберту Капи, профилисана као нови жанр, али

у исто време и „врло ефикасна алатка у идеолошкој пропаганди” (Hardt 2011: 32). Капине фотографије из Шпанског грађанског рата су, на један особен и персонализован начин, говориле о ужасима рата. На њима није било места за стереотипне сцене о непрегледним бојиштима јер је Роберта Капу превасходно занимала људска драма, чак и слика могућег живота у зони рата, каква је и фотографија која се појавила на насловној страни *Жене данас* (28/1940). Ова слика Роберта Капе је део репортаже коју је он снимео на железничкој станици у Барселони 1936. године. *Жена данас* је објавила сцену на којој се републикански борац, кроз прозор воза, опрашта од своје мале ћерке и жене одлазећи у борбу у региону Арагон.⁴ На насловној страни часописа *Regards* од 10. септембра 1936. године изашла је друга Капина фотографија из исте репортаже са железничке станице, али у њој је забележен тренутак у коме је девојчица још увек у очевим рукама док је он љуби.⁵

Дакле, треба имати у виду да је редакција *Жене данас* објављивала фотографије Роберта Капе у тренутку када су оне биле актуелне и када су представљале аутентично визуелно сведочанство. Оне су непосредно говориле, фактографским и документарним језиком слике, о актуелном Шпанском грађанском рату. Касније, 1940. године, када је објављена Капина фотографија из Барселоне, она је функционисала као снажан визуелни апел за мир, упућен с насловне стране *Жене данас*, у часу када је рат већ захватио Европу.

Реторика насловне слике

Слика с насловне стране у *Жени данас* функционише као синегдоха, зато што је насловна визуелна порука, фотографија или фото-монтажа, увек истурена у први план са задатком да „покрива” медијски хетерогене садржаје на њеним унутрашњим страницама. Познато је да се синегдоха радо користи у тактикама обликовања рекламних порука, али одабрати само једну слику за насловну страну и дати јој тако велики комуникативни задатак израз је идеолошке самосвести и воље да се активно делује. „Сећам се дискусија већ о првој насловној страни. Биле су врло компликоване. Да ли одмах, због публике којој се обраћамо и желимо да она буде што шири и да буде састављена и од политички незаинтересованих жена, и због цензора, ставити на насловну страну неку борбену слику,

⁴ Фотографија се налази на интернет адреси http://www.slightly-out-of-focus.com/robert_capa_regards_barcelona.html

⁵ Фотографија насловне стране налази се на интернет адреси http://www.slightly-out-of-focus.com/robert_capa_regards_barcelona.html

везану за текуће политичке догађаје, или неку невину групу насмејаних девојака. Одлучили смо се за последње. Али бар нека буду сељанке, и не све насмејане – једна и замишљена”, каже Митра Митровић у својим успоменама (Митровић 1959: 418).

Већ на први поглед, насловне стране *Жене данас* разликују се не само од грађанске и пролетерске феминистички профилисане међуратне периодике, већ и од других домаћих илустрованих магазина између два рата. „Оно што је такође важна разлика између илустрованих и ‘неилустрованих’ часописа, то је да и сама насловна страна илустрованих магазина представља женски портрет... Међутим, и у случајевима када насловна страна садржи само слику (као у случају *Жене данас*), та је слика део укупне интертекстуалне мреже датог часописа, као и других медијских текстова доступних читатељки, тако да она заправо увек подразумева и одређени, неизречени, вербални текст. За насловну страну илустрованих магазина с правом се може рећи да је она најпривилегованији женски портрет у часопису”, један је од кључних закључака Станиславе Бараћ, водеће аналитичарке међуратне периодике (Бараћ 2015: 199).

Фото-монтаже објављене на насловним странама *Жене данас*, треба то посебно нагласити, нису укотвљене у фактографској, већ у фиктивној равни визуелног приказивања. У одсуству реалног референта, оне су функционисале као савршено употребљиво оруђе у пропагандној реторици антифашизма и пацифизма. Не треба заборавити да је визуелна порука с фото-монтажама на насловним странама *Жене данас* субверзивна у контексту документарне фотографије и репрезентације стварности. Фото-монтажа није отисак стварности, какав би био отисак стопала у песку, већ је то визија која успешно синтетизује и сабија различите просторно-временске фрагменте у један нови оквир слике. Фото-монтажа с колхозницама на насловној страни првог броја је прави пример идеолошке пропаганде којом се конструише утопијски наратив о бескласном и срећном животу у будућности.

Активизам друштвени, политички, милитантни и револуционарни није привилегија мушкарца 30-их година 20. века – у њему равноправно учествује и еманципована жена. Фотографска слика која носи документарне квалитете, каква је Капина фотографија републиканског борца који се опрашта с ћеркицом и женом у функцији је агитовања за антифашизам. Фотографија, као „прозор у рат”, нуди критички поглед на савремене контуре живота у актуелном свету који се мора супротставити фашизму. Њене ефектне насловне стране, визуелним језиком фото-монтаже и фотографије, уверавају савремену жену да је дошло време радикалних промена. „Ловећи” најдраматичније визуелне поруке о поларизованом свету који тоне у нове сукобе *Жена данас* је дошла до епицентра фото-

графског ратног новинарства и до најзначајнијих аутора какви су Герда Таро и Роберт Капа. Овај пар је најдубље, и лично и професионално, заронио у културно непознату и конфликтну средину Шпанског грађанског рата да би направио снажну антифашистичку визуелну поруку која може бити разумљива сваком грађанину глобалног света.

Роберт Капа и Герда Таро су у фотографску репрезентацију Шпанског грађанског рата унели субјективну перспективу, јер су и сами били бегунци пред надолазећим снагама фашизма. Отуда се с посебном аналитичком пажњом мора говорити о њиховом фотографском делу јер су неке од фотографија које су они снимили у време Шпанског грађанског рата постале „иконе херојске борбе против фашизма и велики и моћни симболи личне посвећености и жртве за слободу” (Hardt 2011: 36). Њихове фото-репортаже су носиле антифашистички апел и успостављале интерперсоналну комуникацију сликом. Међутим, фотографије Герде Таро и Роберта Капе, објављене на страницама *Жене данас*, обезбеђивале су савременом, као и садашњем, посматрачу једну комфорну позицију гледаоца који на безбедној удаљености, из своје фотеље, може с емпатијом посматрати страшне људске патње.

Конечно, у закључку, важно је рећи да авангардна концепција *Жене данас*, на насловној страни даје предност масовној медијској слици: фотографији и фото-монтажи, а не уметничкој илустрацији и цртежу. Фото-монтаже Наташе Јеремић, Еле Алмули и Павла Бихалија су поступцима деструкције/конструкције инсистирале на новој авангардној оптици очекујући идеолошку ангажованост посматрача. Фотографије Роберта Капе и Герде Таро, пак, биле су истакнуте на њеним илустрованим горњим и доњим страницама, као на антиратним плакатима. Сва те слике су конституисане као масовне визуелне поруке, „индиферентне” на простор и време, па могу да функционишу као пацифистичке и антифашистичке иконе све до данас.

ЛИТЕРАТУРА

- Barač, Stanislava. *Pacifistički i antifašistički diskurs u listu Žena danas (1936–1941)*, <http://kula-jankovica.unizg.hr/files/file/DS-06-2011.pdf>, 30. 1. 2016.
- Бараћ, Станислава. *Жена и свети (1925–1941) између модерне и нове жене: амбиваленција илустрираног женског (модног) магазина* <http://www.knjizenstvo.rs/magazine.php?text=134>, 29. 2. 2016.
- Бараћ, Станислава. *Феминистичка контрајавност*, Београд: Институт за књижевност и уметност, 2015.
- Vignaux, Valérie. *Léon Moussinac and L'Humanité as a Cinematic Force Activist Cinema and Cultural Activism in the Interwar Years in France*, <https://etudesphotographiques.revues.org/3468>, 03. 3. 2016.

- Kellner, Douglas. *Virilio, War, and Technology: Some Critical Reflections*, <https://pages.gseis.ucla.edu/faculty/kellner/essays/viriliowarttechnology.pdf>, 02. 03. 2016.
- Leenaerts, Danielle. La magazine français *Vu* (1928–1940): Naissance de l'information visuelle et utopie de la substitution de l'image photographique au texte écrit. *Elective Affinities: Testing Word and Image Relationships*. ed. Catriona MacLeod, Véronique Plesch and Charlotte Schoell-Glass, Amsterdam/New York: Word & image interactions 6, Rodopi, 2009. 159–172
- Милатовић, Анкица. С. „Наш задатак”, *Жена данас* 2 (1936): 2–3.
- Minchom, Martin. *Picasso, Louis Delaprée and the bombing of civilians*, <http://www.albavolunteer.org/2010/11/from-madrid-to-guernica-picasso-louis-delapree-and-the-bombing-of-civilians-1936-1937/> 12. 2. 2016.
- Митровић, Митра. „Жена данас”, *Годишњак града Београда* VI(1959): 413–423.
- Ruchel-Stockmans, Katarzyna. *Representing the Past in Photomontage: John Heartfield as a Visual Historian*, http://www.jsmodcult.bham.ac.uk/articles/issue6_ruchelstockmans.pdf 3. 3. 2016.
- Sontag, Susan, *Regarding the Pain of Others*, New York: Picador, 2003
http://monoskop.org/images/a/a6/Sontag_Susan_2003_Regarding_the_Pain_of_Others.pdf 7. 3. 2016.
- Тодић, Миланка. *Историја српске фототографије (1839–1940)* Београд: Просвета, Музеј примењене уметности, 1993.
- Тодић, Миланка. „Нова жена или робиница луксуза: насловне стране женских часопис у Србији (1920–1940)”. *Зборник Музеја примењене уметности*, нова серија, 04.05 (2008/2009): 145–164.
- Hardt, Hanno. „Remembering Capa, Spain and the Legacy of Gerda Taro, 1936–1937.” *On Photography, History, and Memory in Spain*. Ed. Maria Nilsson. *Hispanic Issues On Line Debates* 3 (Spring 2011): 30–38.
http://hispanicissues.umn.edu/assets/doc/02_HARDT.pdf
- Fore, Devine. The Operative Word in Soviet Factography, *October*, No. 118, Fall 2006, 95–131.

Milanka Todić

PHOTOGRAPHY AND PHOTO MONTAGE ON THE MAGAZINE *ŽENA DANAS*
(*WOMAN TODAY*) COVER PAGES

Summary

The first *Žena danas* (*Woman Today*) front page in 1936 brought anonymous young female workers from unknown Soviet collective farms' wheat fields to the Kingdom of Yugoslavia public media spotlight. Not only did this promote a new fashion trend on the female periodic publications' cover pages but it primarily promoted the October Revolution ideology. It also promoted the visual matrix of avant-garde art founding its creative procedures on revolutionary deconstruction/construction procedures, that is photo montage and photo collage language. If

we consider pacifism and anti-fascism to be the first, then the ideology of the left makes the second important principle propagated by the magazine *Žena danas* (*Woman Today*) cover pages visual structure. The politics of the left was ideologically uncompromisingly advocated from 1936 to 1939 by using graphic design visually shocking and esthetically innovative solutions dominated by the image language of mechanization – the one of photograph and photomontage. From the first until the very 25th issue and the emergence of Đorđe Andrejević Kun's drawings, this illustrated newspaper neglected local idioms and courageously internationalized its visual vocabulary thus bringing iconic messages from the Soviet Union, Spain, France, and China to Yugoslav readers. It is not editing models nor the collage aesthetics or sophisticated destructive/constructive procedures but radically and courageously expressed social activism that makes photo montages published on *Žena danas* (*Woman Today*) cover pages exceptional. From the first cover page presenting three young farm girls until a worried city housewife *Žena danas* (*Woman Today*) avoided referent “quasi-tautological” relationship nurtured by a documentary image. Instead of a direct record of real life in the local area, it actively agitates for anti-fascist and left-winged/leftist politics of ideas by means of shocking and innovative photomontages, and constructed visual messages. The Spanish Civil War was the first “media-covered war”, according to Susan Sontag, because, among other things, a group consisting of not only professional photographs but journalists as well was given an opportunity to be within bombed areas and to immediately send everything they had seen and recorded worldwide to many newspapers and magazines. Robert Capa was one of the most famous photojournalists who reported from Spain. Any newspaper editorial office was happy to publish his as well as photographs of his life companion, Gerda Taro. However, looking for an answer to the question of how come the photographs of famous photojournalists did not appear anywhere else but in the Yugoslav magazine, *Žena danas* (*Woman Today*) seems to require taking a closer look at contacts made with the illustrated news magazine from Paris named *Regards Magazine* or *Revue Regards* (*Views*) launched by the French Communist Party in Paris in 1932.

Keywords: *Žena danas* (*Woman Today*), Robert Capa, Gerda Taro, Nataša Jeremić, Ela Almulj, Pavle Bihalji, photography, photo montage, avant-garde art

Прилог 1

Прилог 3

Прилог 4

Прилог 5

Почтарка плаћена у готском

ЖЕНА ДАНАС

Народна посланик омиљела, Долорес Ибарури, позната под ивном „Ла Пасионарија“ — која се пуна 3 месеце борала на фронту Гвадаларахе

Инкарицио Новајала, секретар комитета, глава милиционера

Једна шпанска милиционерка

Милиционерке тече на фронт

Василик и уреднице: Радмила Димитревић, Жоржа Клементовић, Штепанковић Драг, Поповића, Луза Бартава бр. 3.

Прилог 6

Пут шпанске деце

Било је то као да неко, свемоћан и силан као Бог, из огромног пера просипа и капа густе, црне капи мастила на то коцкасто, смешно коцкасто Шпанско полуострво, које се прилепило на југозападу европског тупа. Чим би канула, мастиљава кап би се разлила у мрљу, упијала и ширила преко шпанске карте, као што се шири и брао расцвета, као црну ружу по мекој, филцаној, упијачи. Тамо где би пала, и земља би утонула у мртвачки мрак, небо би се парало, грчило и превртало у страховитим мукама олује; негде у дубини својих поносних груди шпанско би тло задрхтало као у силном животињском подземном гневу.

Бадахос! Толедо! Мадрид! Црне мрље огровног мастила обојиле су шпанско тло. Герника — Билбао — Сантандер! Црно тешко мастило сливало се у зеленкасту свежину мора! Црни мртвачки покров прелио је две трећине шпанског тла! Шпанија је земља која само још дише оном малом трећинском крпом недирнутих плућа!

Из Толеда у Мадрид! Из Мадрида у Барселону! Из Гернике у Билбао!

Евакуација! певала су звона по шпанским селима, једно лудо замршено клудче звукова на летњем сунцу.

Евакуација! задрхтале су руке улашених мајки. Из Билбаоа у Сантандер!

Иза Сантандера остала је зелена ширина Океана! Дивни валовити предео бесконачности!

Тако је почела да пружа своје црне пипке стихијска опасност, а пре но што ће она, отровница, да уједи у здраво месо шпанског тла, требало је брзо прихватити, покупити, спасти све! Однети негде даље у беле пределе слободе! Требало је спасти: топове и тенкове, табле и књиге, пушке, митраље, коње и мазге, клупе, кревете, колевке, колица и слике старих галерија. Вући: цакове песка и цакове брашна. Капуте, ципеле, платно и перине! И требало је одвести, брзо одвести, пренети у беле пределе слободе: хиљаде шпанске деце! Велики је пут шпанске деце: из Толеда и Малаге у Мадрид! Из Мадрида на север: 50 хиљада деце! Сва су шпанска деца на путу! Из Гернике у Билбао, из Билбао-а у задње пристаниште на слободном мору: Сантандер. Из Сантандера су ве-

лики, бели и црни, пароброди попут огромних рода понели шпанску децу на далеки пут... Сва су шпанска деца на путу...

Велика је била љубав, херојска, шпанских мајки у тим данима. —

»Мајкама и женама свих цивилизованих земаља« — писале су оне тада своје јединствено, велико као небо писмо, тај дивљи, животињски крик. Изнад партијских и идеолошких разлика постоји једно осећање које треба све да нас уједини: љубав за људски живот. Она нам даје право да викнемо целом свету преко испружених руку свих мајки: »Помозите нашу децу! наше цивилно становништво!«

И мајке су шпанске љубиле тамне очи своје љубави, клечале у тихој молитви пред малим узнемираним срцима, које су постале немоћне да заштите.

Настало је једно опште, свенародно, узурпирајуће растајање, једно огромно растајање, које није раставило љубавно срце од љубави; које је старачки злобном руком секло младо грање са матерњег стабла; које је кидало рођену вену од рођене вене, и чупало инквизиторски свирепог сопствено месо са мајчиног тела!

На баскијске обале допловила је велика бела лађа, љуљајући се свечано и поносно. Деца су улазила у њу, чудну лепу белу башту, која ће пловити по мору. Деца су стајала, много шаренога цвећа, високо на палуби дивног белог брода. Тик уз море стајале су мајке. Деца су махала лепршавим белим марамама вичући и кличући, а мајке су муцале жалосно, потамнелим од суза гласовима и њихове отежале, у несрећни, руке покретале су лагано увеле мараме. Онда је пукла модра водена пруга, проширила се и брзо развила између обале и брода живи, таласави њилни мора.

Суез је некада, ношен демонском вољом, ходао по прозрачном живом огледалу мора, али да су се старе легенде зачеле у свету реалности већ би шпанске мајке, у хиљадитој поворци, газиле водама Океана.

»Хаванак је спасао из ждрела рата 4.556 баскијске деце« читали су дан доцније у Сантандерским новинама увечењени родитељи.

У врелом ваздуху треперео је још врући звук звона. Писмо шпанских мајки, бели голуб мира, тетељо је по европским градовима: »Спасите нашу децу!«

Ела Ненадовић

УДК 7.05(497.1)"1936/1940"
391(497.1)"1936/1940"
050:305-055.2ЖЕНА ДАНАС"1936/1940"

Бојана ПОПОВИЋ*
Музеј примењене уметности
Београд

МОДНА РУБРИКА ЖЕНЕ ДАНАС

Ајсџпракџ: Намере изнете у модној рубрици првог броја *Жене данас* доследно су спроведене током предратног излагања часописа (1936–1940). Она је била намењена читатељки чије одевање зависи од спретности да сама себи сашије, преправи или исплете одевни предмет, као и да га складно и модерно комбинује с другим деловима гардеробе. По томе се *Жена данас* није разликовала од већине штампе која се, такође, обрађала жени просечног имовног стања која је настојала да буде укусно и прикладно одевена иако због економских прилика не може да прати редовно модне новости. У односу на остале, *Жена данас* је имала критички став: дистанцирала се од модних навика крупне буржоазије као и од радикалних комунистичких идеја, осуђивала је екстраваганцију и фриволност високе моде, као и еротизацију женског тела и његову злоупотребу у оквиру модног система. Еманципаторске намере модне рубрике *Жене данас* остварене су и залагањем за сврсисходност, умереност и усклађеност са стварним животним потребама и могућностима, као и јачањем самопоуздања читатељки да буду део свеprisутнијег модног плурализма и да негују прочишћен и активан став према својој свакодневици без пристајања на клиширане представе о пасивној женској позицији. Текст је заснован на анализи модне рубрике сваког броја *Жене данас* сагледане у контексту модних кретања и штампе у годинама пред Други светски рат.

Кључне речи: *Жена данас*, мода, одевање, модна илустрација, феминизам, Хеди Брандајс

Од краја седамдесетих година 19. века, и у нашој средини, различита женска и страначка удружења почињу да објављују специјализоване листове и часописе намењене просвећивању женске популације и обликовању своје визије „идеалне жене” – узорне супруге, мајке-васпитачице деце и домаћице, као и друштвенкорисног члана шире заједнице.¹ Такве публикације повремено доносе и напise посвећене култури одевања, модним новостима и неговању здравља и лепоте. Оне

* bojana.popovic@mpu.rs

¹ Тако је, на пример, *Домаћица* (Београд, 1879–1941) била лист Женског друштва, *Женски свет* – лист Добротворне задруге Српкиња (Нови Сад, 1886–1894), а *Једнакост* (Београд, 1910–1912, 1914) уређивале су чланице Социјалдемократске странке (Прошић-Дворнић 1984/1985: 65–66).

осуђују слепо праћење моде, разметљивост и прекомерно трошење и залажу се за умереност и идеје, актуелне крајем 19. и почетком 20. века, о потреби реформисања женског одевања из здравствених и еманципаторских разлога (Прошић-Дворнић 1984/1985: 66). Тако су у *Жени* (Нови Сад, 1911–1914, 1918–1921) „помодарство и каџиперство, својствено женама из добростојећих породица” сматрани за „ружну особину оних доконих и непромишљених”, а предлагано је ношење скромне, комотне, практичне и уредне одеће уместо праћења „модних хирова” (Воџић 1998: 466). Управо на оваквој традицији уредништво *Жене данас* заснива своју модну рубрику.

Часопис *Жена данас* почео је да излази крајем 1936. године у оквиру сарадње илегалне Комунистичке партије Југославије и Женског покрета (Митровић 1959: 414). То је било омогућено одлукама донетим годину дана раније, августа 1935, на конгресу Треће интернационале, који је дао нови правац деловању комунистичких партија. Приоритет више није класна борба, већ мобилизација широких друштвених слојева против фашизма (Венсан 2004: 365). Таква оријентација прихваћена је и у Југославији и она, као и другде, доводи и до прилива чланства и симпатизера из грађанских кругова и до могућности легалног деловања. Повезивањем, тада малобројних чланица Комунистичке партије са Женским покретом, настаје Омладинска секција Женског покрета која убрзо привлачи бројне антифашисткиње и доводи до оснивања часописа *Жена данас* (Митровић 1959: 414).² Покренут у време јачања нацизма и избијања Шпанског грађанског рата, он је имао снажан антифашистички и пацифистички став (Вагац 2012: 219). Главне уреднице биле су Радмила Љ. Димитријевић (1936–1938), Олга Тимотијевић (1938–1940), Мира Вучковић и Љерка Бабић (1940), док су чланице редакције и сараднице биле младе активисткиње Олга Алкалај, Ела Алмули, Бешка Бембас, Војка Демајо, Мила Димић, Милка Жицина, Наташа Јеремић, Олга Јојић, Зојица Леви, Кети Миндеровић, Митра Митровић, Драгана Павловић, Фани Политео Вучковић, Дара Стефановић, др Душица Стефановић, др Ирена Стефановић, Боса Цветић, Зора Шер и Милица Шуваковић (Митровић 1959: 417, 419; Вагац 2012: 221). Својом социјалистичком/комунистичком оријентацијом, с позиција феминизма, пацифизма и антифашизма, *Жена данас* је имала непосредне претходнике у листовима *Једнакости* (1920) и *Југословенска жена* (1931–1934) (Вагац 2012: 211, 218). Међутим, за разлику од њих и друге феминистичке штампе, у *Жени данас* је на упечатљив начин коришћен визуелни материјал којим

² Сарадња женског грађанског и комунистичког покрета у циљу подстицања антифашизма била је заједничка свим европским земљама (Вагац 2012: 220).

су истицани текстуални садржаји и поруке (Тодић 2008/2009: 154–158; Вагац 2012: 225). То се нарочито односи на авангардна решења корица својствена тадашњој европској друштвено-ангажованој штампи (Тодић 2008/2009: 157–158),³ док је садржај часописа представљен на конвенционалан начин с фотографијама иностраног порекла и илустрацијама које потписују Ђорђе Андрејевић Кун, Хеди Брандајс, Нада Дорошки, Боба Ђорђевић, Рајко Леви, Данијел Озмо, Пирошка Ронај, Паулина Сударски, Љубица Цуца Сокић и други.⁴

У *Жени данас*, поред написа у вези с положајем жене, друштвено-политичким актуелностима у земљи и свету, медицином, педагогијом, културом, уметношћу и спортом, присутна је и „класична” женска тема – одевање.⁵ Од првог броја њој је посвећена посебна рубрика, представљена на последњој или последње две странице часописа. Рубрика је у првих седам бројева и последња два броја часописа именована као „Мода”, док је у осталим носила назив „Жена у дому и на улици”. Она доноси текстове о моди и одевању, фотографије, цртеже и текстуалне описе предложених модела, а својим изгледом не разликује се од таквих рубрика у другим листовима и часописима. У складу с уобичајеном појавом и у домаћој и у иностраној штампи тога времена, модне стране су ретко потписане како у текстуалном тако и у илустративном делу. Лета 1938. године објављен је први и једини потписани текст, „Шта ћемо понети када пођемо на море”, који је сигниран иницијалима А. Р. (15/1938: 23). У новембру исте године илустраторка Хеди Брандајс је пуним именом потписала кратке описе приказаних модела (17/1938: 23). Ова сјајна цртачица, сигурног и динамичног потеза, током 1939. године више пута је илустровала модне стране, означивши их својим иницијалима (20/1939: 22, 23; 21/1939: 22).

У првом броју *Жене данас* објављен је програмски текст „Неколико речи о моди” у коме се саопштавају модни *credo* и намере рубрике. Уредништво, образовано од групе младих интелектуалки, свесно је да класна припадност условљава начин одевања и да је мода, иако демократичнија него икада раније, јасан показатељ социјалних разлика и разврставања на

³ Нова истраживања Миланке Тодић, изнета на овом скупу, указују на директан утицај француског часописа *Regards* (Тодић, „Фотографија и фотомонтажа на насловним странама ревије *Жена данас*”).

⁴ Митра Митровић помиње да је Милица Шуваковић, студенткиња историје уметности, најчешће преламала часопис и бирала књижевне прилоге допуњавајући их репродукованим цртежима и графикама уметника, а понекад је радила и на припреми насловне стране, око које су највише биле ангажоване Наташа Јеремић и Ела Алмули, којима је „кадгод” помагао Павле Бихали, који је фотомонтажу користио за насловне стране публикација своје издавачке куће *Нолит* (Митровић 1959: 418; Тодић, „Фотографија и фотомонтажа на насловним странама ревије *Жена данас*”).

⁵ За преглед модне штампе у Србији 20. века, в. Ристић 2015: 7–16.

привилеговану мањину која је прати и на оне који то нису у могућности (Свенсен 2005: 36–61; Чупић 2011: 83–102). Зато се одмах дефинише статус жене којој се часопис обраћа: не онима чији „цеп допушта” да „обавезно примају све нове захтеве моде”, већ „радној жени” чија одећа, поред тога што је „лепа”, треба да буде и „практична” (1/1936: 22). Савети како да се одева „добро, љупко, а често и елегантно” иако не и по последњој моди (1/1936: 22) намењени су жени која припада већинској популацији и која има блиске друштвено-политичке погледе и интересовање за остале теме којима се часопис бави. Она ће, такође, моћи да прати и вести из „париских и осталих великих салона”, али само оне које се односе на одећу која је „практична, лепа и уз то и јефтина” (1/1936: 22). Поред тога, рубрика ће својим читатељкама помоћи да „саме себи израде једноставне ствари, као што су то руком плетене хаљине, да саме врше преправке... а радо ће одговарати и на питања у посебној рубрици Савети” (1/1936: 22). Следе и практична и детаљна упутства за актуелно шивење капута и преправку старе хаљине новим плетеним деловима (1/1936: 22, 3). Ту је и списак препорука за наступајућу сезону: „Зимски капут, мантилови и костими енглеског кроја без пелца, спортске хаљине за лето и зиму, руком плетени или кукичани костими, пуловери, капе и шалови, ципеле са ниском потпетицом, бере, кратка коса, кратке чарапе и још многи практични детаљи који не излазе никако из моде, – на највећу жалост модних креатора – него осваја све већи број жена” (1/1936: 22). Набројани комади одеће представљали су основне – базичне одевне предмете већине жена, а њихово ношење је, годину дана раније, Мир-Јам (Милица Јаковљевић), књижевница и агилна модна коментаторка *Недељних илустрација*, означила као „спортску моду, противу које војују париске куће последње три године”, а која „код нас се још одржава” (Мир-Јам 1935: 10). Тај „спортски” изглед просечне Београђанке, који је Мир-Јам подсећао на немаштовиту униформу, доминираће до ратних година (Поповић 2000: 62–64).

Уз дистанцирање од модних навика друштвено најпривилегованијих, сараднице *Жене данас*, и саме припадајући грађанским круговима, нису исказивале идеолошку нетрпељивост и залагале су се за трезвен однос према одевању у складу с важећим одевним кодовима. Одмереност је уочљива у препоруци да жене имају кратку косу и да носе беретке. Иако је изашла из моде, кратко подшишана коса сматрана је практичном за одржавање као и знаком еманциповане личности. Бере је од почетка тридесетих година био омиљен у гардероби градске жене из свих друштвених сталежа, а при томе ношење ове, и данас популарне капе није умањивало значај шешира који је за радничку класу и за комунисте био симбол буржоазије (Чупић 2011: 87–88).

Намере изнете у првом броју доследно су спроведене током пред-ратног излагања *Жене данас*, која је и својом ценом од 4 динара била доступна жени чије одевање зависи од спретности да сама себи шашије, преправи или исплете одевни предмет, као и обавештености и укуса да то складно и модерно комбинује с обућом, ташнама, шеширима и другим одевним предметима које су многе београдске радње нудиле по прихватљивим ценама.⁶ По свом приступу потребама читатељки, *Жена данас* није била изузетак у односу на многе друге листове и часописе који су своје странице посвећивали и моди. Обележене недаћама велике економске кризе и друштвено-политичком нестабилношћу, тридесете године 20. века су највећем броју људи, на свим континентима, наметнуле скромне животне могућности и сталну бригу око задовољавања основних, па и одевних, потреба. Тако се Мир-Јам, уређујући модну страну у популарним и по цени доступним *Недељним илустрацијама*, већ од краја двадесетих година обрађала Београђанки просечног имовног стања саветима да сама шије, преправља старо, као и да одевању да лични печат (Поповић 2000: 61–63).⁷

У другом броју *Жене данас*, модна рубрика доноси упутство за плетење, шнит за шивење и фотографију женских рукавица (2/1936: 22–23). Поред тога, ту је и вест да је у Паризу одржан скуп на коме су се представиле тридесет и три даме у комплетима које су саме шашиле од тканина које нису стајале више од деведесет девет динара (2/1936: 22). Француска престоница је тада била неприкосновена у стварању модних трендова који се прате у читавом свету, а ова информација је требало да укаже на то да су рационалан приступ одевању и штедња – такође у моди. Опажања да је економска ситуација погубно утицала и на елеганцију просечне Парижанке присутна су у београдској штампи од почетка тридесетих година (Поповић 2000: 62).

Штедња је главна тема и у наредном броју, за јануар 1937. године. Уредништво *Жене данас* оцењује да је актуелна мода неприхватљиво „накинђурена” и „луксузна” (3/1937:23). Такво мишљење влада и у конзервативној београдској штампи – „Луксуз не одушевљава, јер ми га не можемо имати”, поручује Мир-Јам својим многобројним читатељкама („Изненађење за даме у трговини Боранијашевића, Јовановића и Друга”,

⁶ Поменимо да је цена *Жене и светиа* (Београд, 1925–1941), омиљеног часописа жена из добродостојних грађанских слојева, износила је 12 динара. У њему је мода заузимала значајно место, поред тема везаних за породицу и кућу, друштвени живот и доколицу (Stefanović 1998: 408–418; Менковић 2005: 253–274).

⁷ У модној рубрики *Недељних илустрација*, које су коштале 3 динара, објављиване су фотографије и цртежи модела, а у повремениој рубрици „Београдски живот” коментарисано је одевање суграђанки, избор у продавницама и сл.

1937: 43). *Жена данас* се дистанцира и од света богатих у коме владају строга правила модне етикеције да сваки део дана и свака прилика захтевају одговарајућу одећу и наглашава да „Наша преподневна и поподневна тоалета једна је те иста: хаљина за рад” (3/1937:23). Читатељкама се зато предлажу практични костим и хаљина од „корд”, ребрастог, сомота. Уз цртеже модела је кратак текст у коме се истичу предности ове врсте тканине, који се до тада највише користила за шивење панталона и одеће за рад. Она је лепа, јака, јефтина, лако се пере и пегла, наглашава се у тексту. На истој страници су и „Савети жени домаћици”, чести у оновременој штампи. Међутим, неуобичајен је позив читатељкама да развијају своја интересовања за савремене догађаје у свету, уместо да сву пажњу посвећује модним журналима (3/1937: 23).

Цртеж и упутство за плетење женског џемпера налазимо у четвртм броју *Жене данас* (4/1937: 19), а у наредном су фотографије манекенки у дневним одевним комбинацијама пропраћене кратким легендама (5, 6/1937: 27). У седмом броју су цртежи практичне хаљине од тобралка, који има приступачну цену од осамнаест до двадесет динара по метру,⁸ као и крој за шивење шортса, с предлогом да се он, приликом боравка на плажи или излета у планину, носи испод откопчане хаљине. У пратећем тексту, читатељке се охрабрују да се сунчају и одмарају. Нега тела кроз спортске активности, сунчање, одмор, козметичке третмане и исхрану, а у циљу одржавања и потенцирања телесних дражи, тада је „хит” тема модне и женске штампе. Управо зато се у *Жени данас* истиче да њене предлоге не треба сагледавати у контексту подстицања „кокетије”, већ „прикупљања енергије и оживљавања свих мишића, чија је свежина први услов за издржавање напорног рада у животу запослене и енергичне жене” (7/1937: 23).

Модна рубрика у новембарском броју 1937. године, доноси фотографију модела у плетеном џемперу, цртеж хаљине за дан, као и текст „Покушајмо да будемо лепе”.⁹ У њему се полемише с уверењем присутним како у најрадикалнијем комунистичком тако и у најконзервативнијем грађанском миљеу. Наиме, запажа се да међу друштвено активним младим женама постоје оне које свесно занемарују свој изглед и одевање због презапослености или мишљења да поседују „толико унутрашњих вредности” да им није потребна „спољашња љупкост” (8/1937:23). Ауторка текста упозорава да крајња оншаландија у изгледу, такође, указује на присуство таштине и „позирања”. Она верује да није исправно ни „фа-

⁸ Тобралко – врста тканине за женске одевне предмете, од мешавине памука, вештачке свиле или вуне, с карактеристичним ширим и ужим пругама. Назив је добила по фабрици текстила која ју је прва производила (Esih 1954: 55).

⁹ Рубрика у овом броју је без заглавља – назива.

талистичко” уверење да се „морамо помирити са изгледом какав нам је дао *драги бог*”, већ да свака особа треба да се труди да се „приближи природној својој свежини”, односно да ненаметљиво истакне своју индивидуалност. Потом следе савети о умереном коришћењу шминке у којима се истиче да коса треба да остане природне боје, а да су руж на уснама и мало пудера на носу који „сија” и „дозвољени” и пожељни (8/1937: 23). Употреба козметичких препарата је тридесетих година 20. века постала масовна појава, а препоручена дискретност у њиховој употреби је у складу с тада општеприхваћеним уверењем да шминка треба да нагласи лепоту природног изгледа, као и утисак пристojности и озбиљности у облачењу и понашању (Поповић 2000: 47).

У овом броју је и непотписана кратка прича „Ја сам манекен” (8/1937: 18), која указује на нехуманост овог модерног позива доступног младим женама складне фигуре. Говорећи у првом лицу, јунакиња каже да је „сав” њен живот „трка за послом”, кога нема довољно, и зато она почиње да ради као манекен у отменом модном салону „три сата дневно за месечну плату од 700 динара и једну балску тоалету” (8/1937: 18). Учећи како да „извије струк и буде грациозна”, она себе храбри мишљу да је манекен „звање” – посао као и сваки други. Упркос рационализацији свог положаја, она себе доживљава као „лутку која се креће” у најновијим креацијама пред добростојећим клијенткињама модног салона. Она закључује: „Бити линија, модел, бити манекен, престати бити човек” (8/1937:18). Ова порука кореспондира с феминистичким ставовима *Жене данас* да слепо праћење моде, као и манекенски послови, дискредитују жену искоришћавајући њен физички изглед, а у потпуности занемарујући њен интелект.

У наредном броју рубрика „Мода” преименована је у „Жена у дому и на улици”. У њој су објављене „Тајне искусне домаћице”, савети за негу, упутство за израду рукавица и текст „Мода се инспирише актуелним догађајима” (9/1938: 22–23). Управо би он могао да понуди одговор зашто је дошло до промене назива рубрике. Наиме, у тексту се исказује протест против моде која некритички и на баналан начин транспонује актуелна политичка збивања. Он је пропраћен цртежом три модела с јасним алузијама на војне униформе и реквизите – метке који су инспирисали облике модерних шешира. Вести да су „париски кројачи” лансирали стил који асоцира на рат и да они најављују да ће пролећне колекције бити у знаку Далеког истока, огорчили су ауторку текста. Наступивши у складу са својим антиратним уверењем, она се иронично пита да ли се на тај начин мода солидарише с кинеским народом који преживљава страхоте

у одбрамбеном рату с Јапаном (9/1938: 22).¹⁰ Овакав јасно исказан антиратни и критичан став није био присутан у модним рубрикама других београдских листова и часописа. Годину-две касније, када је нови светски сукоб постао стварност, написи о утицају рата на моду, у контексту практичних савета како се прилагодити оскудним временима, постали су опште место у европској штампи.¹¹

Модна екстраваганција је, такође, била циљ критичког осврта сараднице *Жене данас*. Као примере она истиче шешир у облику женске ципеле с високом потпетицом и костим с великим џеповима у виду црвених женских усана, уз напомену да се они не срећу ни на улицама Париза (9/1938: 22–23). Реч је о данас славним моделима из колекције јесен–зима 1937–1938. године Елзе Скјапарели (Elsa Schiaparelli), која је крајем тридесетих година у београдској штампи истицана као „жена коју највише копирају Парижанке” (Добродолац 1939: 12). Сарађујући са Салвадором Далијем (Salvador Dali) и другим надреалистичким уметницима, Скјапарели је стварала модне креације које су и шокирале и привлачиле светску јавност.¹² Управо су поменути примери својим отвореним алузијама на табуизирану женску сексуалност (Blum 2007: 144) саблажњавали конзервативне друштвене слојеве, док су феминисткиње такве модне експерименте доживљавале као злоупотребу еротизованог женског тела. Ови и други надреалистички одевни предмети сматрани су и за примере уметности у моди, и то наводи ауторку текста да своје читатељке подсети „да мода и није толико уметност колико је трговина” и да, што је нешто естравагантније, то се брже смењује новим и излази из моде (9/1938: 22). Демистификујући модни систем, она објашњава како кроз сарадњу париских трговачких и модних кућа непродате залихе тек-

¹⁰ Станислава Бараћ истиче да ауторка текста користи иронију у наглашавању разлике између сурове реалности и помодне фриволности где трешњин цвет представља Далеки исток (Вараћ 2012: 226–227).

¹¹ Као пример, поменимо текст баронице де Клеси објављен у француском женском часопису *Le Petit Écho de la Mode* (de Clessy 1940: 3).

¹² О односу надреализма, примењене уметности и дизајна, в. Wood (ed.) 2007. Везе између надреализма и моде уочљиве су и у нашој средини. Тако је Јулијана Лула Вучо, супруга надреалисте Александра Вуча, од 1932. године имала модни салон заједно с Елом/Елзом Попс (Тодић 2002: 239). По сећању чланова продице, посебно су били упечатљиви њени плетени модели. После Другог светског рата, Вучо је била уредница модног листа *Укус* (издање Централног одбора Антифашистичког фронта жена Југославије, Београд, 1946–1949), заједно с Јеленом Лелом Магић, супругом Душана Магића. Публикцију *Лејо и њерактично одевање* (Народна књига, Београд 1957) објавила је у сарадњи с Милицом Бабић-Јовановић (Поповић 2013: 974–975).

стила могу да постану поново модерне и пожељне. Као ону која може да утиче на тај процес, сарадница *Жене данас* помиње госпођу Пату (9/1938: 22).¹³ Тиме она открива своју добру модну обавештеност. Наиме, од 1936. године, када је изненада преминуо оснивач Жан Пату (Jean Patou), вођство ове славне и за историју релевантне модне куће преузела је његова сестра Мадлена Пату (удата Барба, Madeleine Barbas) (Etherington – Smith 1983). У Београду је *Паџу* уживао изузетан углед. Његове муштерије биле су краљица Марија и принцеза Олга, а припаднице виших слојева радо су носиле копије модела сашивене у неком од престижних модних салона (Поповић 2000: 69, 70, 72, 83; Поповић 2007: 333, 340).

Уз „Тајне искусне домаћице”, нови број *Жене данас* донео је упутства за плетење модерног пуловера, кројење кецеље за рад у кући, као и предлоге за комплетирање пролећне гардеробе (10/1938:23). Они су пропраћени цртежима костима, блузе, капута-реденгота и филцаног шешира, с напоменом да је важније да шешир добро стоји него да је „по последњој моди” (11,12/ 1938:31). У међуратној епохи, шешир је био не само важан модни детаљ, већ и незаобилазни одевни предмет без кога се није излазило из куће на улицу (Поповић 2000: 93). Крајем двадесетих година, просечна Београђанка је сваке сезоне куповала и до три нова шешира (Аноним 1928: 10), међутим десет година касније то је постао недостижни идеал.

У овом двоброју, за март и април 1938. године, и две средње стране посвећене су моди. Ауторка текста „Све да бисмо се допале” (11,12/ 1938: 16–17) подсећа да је схватање лепог прошло кроз многе промене, у зависности од потреба и идеала одговарајућих епоха, и да је оно добило и своје име: мода. Она наглашава да се мода не односи само на одевање, већ и на израз лица, облик тела, као и на књижевност и уметност, а посебно примењену уметност где је она присутна од фасаде куће, намештаја до „штикле на ципелама” (11,12/1938: 16–17). Текст је допуњен богатим илустративним материјалом, с примерима од 17. века до савременог тренутка, који је у функцији истицања уверења да лепота и мода нису исто.

Практични савети, попут оних који се односе на уклањање мрља с тканине или на интервенцију када врата шкрипе, као и цртежи с упутством за плетење летњег костима су у наредном броју (13/1938: 23). На задњој корици часописа су два огласа радњи с производима намењеним најширим потрошачким слојевима Београда. Реч је о парфимерији *Озмо* (Васина 3) која оглашава продају козметичких препарата и данас познатог „Макс Фактора” (Max Factor) и ташнерској радњи *Ексо* (Теразије 11), која

¹³ У тексту се помиње и Леоне, данас малопознати париски модни креатор.

по ценама „приступачним за свакога” нуди новитете из Париза, Лондона и Милана (13/1938: 24).

Наредни број часописа доноси савете како очистити мушки филцани шешир и кишобран, као и коју одећу изабрати за летовање, бављење спортом и за шетњу (14/1938: 23, прилог 1). Предлог је да се у таквим приликама носе панталоне, шортс, блуза-шортс (изједна скројени блуза и шортс), као и кратка пелерина с капуљачом. Ове одевне предмете су, од 1935. године, припаднице млађих генерација радо носиле у данима одмора и доколице. Женама којима због њихове грађе, а и година, нису приличили, саветовано је шивење хаљине-панталона. Ту су и цртежи ових одевних комбинација, пропраћени нечитким потписом ауторке.

Јулски број *Жене данас* актуелизује одевање у време одмора написом „Шта ћемо понети када пођемо на море”. Први пут од када *Жена данас* излази, текст у модној рубрици је потписан и то иницијалима А. Р. Читатељке се најпре подсећају да одмор, на мору или планини, није ствар луксуза већ потреба да се након напорног рада предахне, „тело изложи ваздуху и сунцу” и да се тако „прикупи снага” за наставак свакодневног посла (15/1938: 23). Потом следе савети шта понети на летовање. Најпре, купаћи костим. Препоручује се да он буде једнобојан, али не и црн који се „никако више не носи” (15/1938: 23). Шарен купаћи, какав је тренутно најмодернији, по мишљењу А. Р., брзо ће досадити купачици. Она, потом предлаже да се за одлазак на плажу понесу шортс, „најбоље плаве боје”, и две мајице, једнобојна и пругаста. „Згодно” је имати и хаљину једноставног кроја, која може да послужи и за плажу и за поподневне и вечерње активности. Уколико немају такву хаљину, читатељке се упућују да је саме сашију купивши на Јовановој пијаци призренску свилу по цени од седам динара по метру. Уколико им финансије дозвољавају, на овој централној београдској пијаци, смештеној између Господар Јевремове и Господар Јованове улице, оне могу да набаве и нешто скупље сељачко платно, да га обоје и од њега сашију летњи костим. Ту, такође, могу да купе и шарену сељачку мараму за заштиту главе од ветра и сунца. Овакви савети, с конкретним подацима о месту набавке и цени производа, били су ретки у модним рубрикама тадашње штампе. Циљ ауторке није био да само укаже на могућност јефтине куповине, која је доминирала београдском трговачком мрежом,¹⁴ већ и да подстакне коришћење традиционалних тканина које су ткале сеоске жене остварујући тиме скромне приходе.

¹⁴ У једном тексту у *Недељним илустрацијама*, објављеном у новембру 1938. године, каже се да у Београду више не постоје радње које продају првокласан текстил чија је цена између осам стотина и хиљаду динара по метру. То се објашњава тиме да оне немају муштерију и да трговци сада зарађују на јефтиној роби јер „Маса је прави купац” (Аноним, „Први у месецу близи је...”, 1938:

Даље, А. Р. саветује да се у путној торби нађе и џемпер „који сте зимум иштрикале за канцеларију”, а од обуће јефтине „апостолке” крем или смеђе боје, а не беле јер оне на сунцу пожуте; сандале с потпетицом се не препоручују како би се ноге одмориле од свакодневне обуће (15/1938: 23). Текст је илустрован цртежима хаљине, шортса и сандала.

Наредни број, двоброј за септембар и октобар, доноси крој женског костима који може да се сашије „чак и од прилично изношеног одела”. Ту је и цртеж хаљине од меког вуненог штофа са модерним крупним дугметима (16/1938: 31). Преправка старе одеће постала је незаобилазна тема у домаћој и иностраној штампи. Тако је, скоро у исто време, у *Недељним илустрацијама* објављен текст у коме се каже да је Београђанка „практична жена” која ће преправити „трипута своју хаљину, па ће је тек онда поклањати, или ће је продати женама које вичу свако јутро: ‘Купујем старо’” (Аноним, „Први у месецу близу је...”, 1938: 25). Такође се истиче да „Данас нема ниједног салона у Београду који не рачуна на зараду од поправки хаљина... У Београду се свет лепо облачи али јефтино” (Исто).¹⁵ Тих година су скромност у одевању и стална потрага за новим саветима о преправљању одеће били својствени припадницама средњих и нижих сталежа у свим европским земљама. Тако је најтиражнији париски женски недељник *Le petit écho de la mode* (*Le Petit Écho de la Mode*), који је по цени од 2 динара могао да се купи и у Београду у књижари А. М. Поповића, такође, своје странице посвећивао преправкама и подстицао читатељке да саме шију и плету одевне предмете за себе, мужа и децу, као и да „модирање” оставе за боља времена (*Lolita* 1939: 4; Anonim, „En feutre et satin ce joli béret est facile à faire”, 1939: 14; Anonim, „Tricotez pour eux”, 1940: 8–9).

У новембарском броју први пут се појављује пуно име једне од ауторки која црта и пише за модну рубрику – Хеди Брандајс (17/1938: 23, прилог 2). Она није објавила текст о свом виђењу моде и актуелног тренутка него је представила пет цртежа и описе одевних комбинација за хладне дане. На задњој корици часописа је велики илустровани *Бајин* оглас за

24–25). Наводи се и скорашњи пример да је једна београдска радња продавала циц по пет динара метар, што је изазвало „неописиву гужву” купаца (Исто). У то време, цена тканине просечног квалитета износи од седам до двадесет девет динара по метру, судећи по каталогу трговинског дома *Сјермеџки* из Цеља, чија је роба била присутна у читавој Краљевини Југославији.

¹⁵ И наредних година је овај популарни недељник доносио опширне текстове с фотографијама о преправкама, на пример како од старог мушког шешира направити нови женски шешир, што је захтвало посебну спретност (Аноним, „Како се мужевљев шешир претворио у њен шешир”, 1939: 28–29).

„топле папуче”.¹⁶ Ова чехословачка фабрика обуће, највећа у Европи тога времена, улагала је огромна финансијска средства у оглашавање својих јефтиних и трајних производа који су били доступни и у свим крајевима Краљевине Југославије (Поповић 2000: 103; Роровић 2011: 183).

У наредном броју срећемо се с још једном сарадницом модне рубрике, с Јованком која је с читатељкама поделила своје искуство. Насловљени као „Јованкини савети”, и пропраћени са три илустрације елегантног цртежа Хеди Брандајс, они се односе на одевање и негу при јесењим шетњама, које саветодавка редовно спроводи. Јованка препоручује обућу са ниском потпетицом, ношење кабанице са капуљачом ако је киша, а ако нема падавина, њен је савет да жена буде гологлава зато што је „штетно за косу ако је стално у затвореним просторијама и под шеширом” (18/1938:19, прилог 3). Да би заштитила кожу, она лице маже масном кремом и не ставља пудер и руж, а на руке наноси глицерин или кап лимуновог сока, а не неку „скупу крем” (18/1938: 19). Поред Јованкиног прилога, дати су и цртежи са кратким описима четири блузе „за сваку прилику” од којих је једна и „као створена за рад у уреду” (18/1938: 19). Претходна страница у овом броју је, такође, посвећена попуњавању јесење гардеробе; ту су фотографије, цртежи кроја и детаљни опис за плетење пуловера у две боје (18/1938: 18).

У јануарском броју 1939. године, обједињени су савети који се односе на „улепшавање дома” и одевање (19/1939: 22–23). На првој страници су цртеж и опис израде кимона од фланела украшеног филцаним апликацијама и везом од вуне са мотивом јабуковог цвета (19/1939:22).¹⁷ Овај модерни одевни предмет освојио је и уредништво *Жене данас* иако оно није имало симпатије за модне тенденције које се инспиришу културом Далеког истока док се тамо води рат (9/1938: 22). Друга страница овог броја, такође, је посвећена упутствима за израду практичних одевних комада, двома спортским блузама са плетеним детаљима, лизезе, као и крпљењу вунених одевних предмета (19/1939: 22). Истиче се да поседовање лизезе не представља луксуз, већ потребу за болесницу која мора да остане у кревету, али и за жену која воли да чита пре спавања (19/1939: 22).¹⁸ Требало би имати бар две лизезе, да би се једна користила „док је друга на прању”, савет је *Жене данас* (19/1939: 22). Ова појашњења намењена су читатељкама са уверењем да је лизеза, као и ки-

¹⁶ Овај оглас је на истом месту, задњој корици, и у броју 19/1939: 24.

¹⁷ На истој страници су и цртеж и кратко упутства за израду „практичног столњака” (19/1939: 22).

¹⁸ Лизеза (liseuse, француски), плетени женски предмет у виду комотног џемпера дугачког до бокова, дугих рукава и с џеповима (Esih 1954: 33).

моно, доступна само доброситуираним женама које себи могу да приуште посебну одећу за тренутке кућне интимности.

Наредни број часописа изашао је у марту с два прилога у модној рубрици. Први је посвећен опремању дечије собе и шивењу основних комаде одеће за децу (20/1939: 22, прилог 4), а други доноси цртеже и кратке описе три хаљине за дан (20/1939: 23, прилог 5). Љупки цртежи деце у игри, као и предложени модели потписани су ћириличним иницијалима Хеди Брандајс. И у априлском броју *Жене данас*, две последње странице посвећене су модним и саветима који се односе на уређење куће и кућне послове (21/1939: 22–23). Хеди Брандајс је извела модну илустрацију допуњену кратким описима модела (21/1939: 22). Својим везивањем за конкретни текући културни догађај, она је јединствена у модној рубрици *Жене данас*.¹⁹ Хеди је представила три младе жене, једноставно и ненаметљиво одевене, у Музеју кнеза Павла на изложби *Сво година француске модерне уметности*. Једна од њих је приказана с каталогом – „предметом жеље” шездесет хиљада посетилаца који су током марта и априла обишли ову изузетну изложбу (Аноним 1939: 8).²⁰ У двоброју за мај и јун 1939. године рубрика „Жена у дому и на улици” је, такође, на две стране. Ту су савети за опремање малог стана, израду столњака (22/1939: 26), као и детаљно упутство за плетење хаљине с фотографије (22/1939: 27). У наредном броју су цртежи летњих модела за плажу, шетњу и за боравак у кући (23/1939: 23), а по први пут појављују се и кулинарски рецепти и то они за добијање „од једног два јела”, као и цртежи гимнастичких вежби (23/1939: 22).

Двоброј за август и септембар 1939. године посвећен је положају жена и друштвеним приликама у Босни. У њему нема рубрике „Жена у дому и на улици”, већ је тај простор посвећен тексту Марице Прице „Народни вез” и прилогу, потписаном с *Вера*. Он указује на потребу да се боље организује и више плаћа посао жена – везиља које тим послом издржавају породице (24/1939: 30). На последње две странице су огласи сарајевских парфимерија и других трговина, као и оглас Омладинске секције Женског покрета у Београду. Секција оглашава да у својим просторијама у улици Цара Лазара 11/1 организује курс кројења за који је потребно одвојити

¹⁹ Такав приступ био је уобичајен у тадашњој новинској илустрацији (Popović 2011: 162–168).

²⁰ Каталог изложбе је продат у рекордних 7000 примерака (Аноним, „Изложба француског сликарства XIX века јуче је затворена”, 1939: 8). Од свих изложби одржаних у међуратном Београду једино је изложба *Италијански њорнреј кроз векове*, такође представљена у Музеју кнеза Павла 1938. године, имала више посетилаца (75703) (Marković 1992: 180).

скромних десет динара за упис и још по двадесет динара за сваки месец похађања наставе.

Наредни број *Жене данас* заокупљен је почетком новог светског рата – нападом Немачке на Пољску. У рубрици „Жена у дому и на улици” су уобичајени прилози: цртежи и кројеви за израду четири једноставне хаљине, као и упутство за преправку старе хаљине детаљима исплетеним од вуне (25/1939:20). Цртежи и описи шивења практичних хаљина и блуза „за канцеларију”, као и за плетење одела за дечака од две године представљени су у наредном броју часописа (26/1940: 26–27). Ту су и рецепти за послastiце од јабука (26/1940: 27).

Комплетирању дечје гардеробе посвећене су и странице наредног броја часописа у рубрици која је, након две године, поново именована као „Мода”. Дате су фотографија, шнит и упутство за плетење плавог капутића за девојчицу (27/1940: 22), као и цртежи за хаљине-прслуке и сукњу с трегерима „за пролеће, за наше девојчице” (27/1940: 23). У наредном двоброју, за мај и јун 1940. године, објављени су цртежи две „практичне летње хаљине од материјала за прање” и „две лаке блузе” (28/1940: 23).

У последњем предратном броју, за август и септембар 1940. године, рубрика „Мода” је на две стране. На првој су фотографија и детаљна упутства за плетење „пуловера за младу девојку” (29/1940: 26), док су на другој цртежи и кратки описи две јесење хаљине, „практичне за преправке”, и костима (29/1940: 27).

Државна цензура забранила је публикавање већине текстова тридесетог броја и тако је окончано предратно излагање *Жене данас* (Митровић 1959: 421). Иако не без субверзивних слојева читања, садржај модне рубрике био је на линији идеолошке оријентације која је, пред непосредном фашистичком опасношћу, комунистичку класну борбу стављала у други план. Са свешћу да су мода и одевање условљени класном припадношћу, уредништво се превасходно залагало за сврсисходан однос према одевању у складу с важећим одевним кодовима и без упадљивог проблематизовања класних разлика. Таквим приступом, модна рубрика је била корисна за највећи број читатељки, за жене скромних финансијских могућности које су настојале да буду укусно и прикладно одевене иако нису могле да прате модне новости. За такве „обичне” жене писали су и многи други листови и часописи у својим модним рубрикама, саветујући их како да буду у складу с општеприхваћеном сликом женствености. При томе, као праве женске особине величали су скромност и умешност с којима се то постиже (Поповић 2000: 61–64). Такав конзервативни сентиментализам није био својствен сарадницама *Жене данас*, младим добро обавештеним интелектуалкама. Оне су имале критички однос према модним нормама и крупне буржоазије као и према радикалним комунистичким идејама.

Екстраваганција и фриволност високе моде, такође, биле су поље њихове критичности. Феминистичко неприхватање еротизације женског тела и његова злоупотреба у оквиру модног система јасно су исказивани. Еманципаторске намере модне рубрике *Жене данас* остварене су и залагањем за сврсисходност, умереност и усклађеност са стварним животним потребама и могућностима, као и кроз јачање самопоуздања читатељки да буду део свеprisутнијег модног плурализма и да негују прочишћен и активан став према својој свакодневици без пристајања на клишетиране представе о пасивној женској позицији.

ИЗВОРИ

- Жена данас* (1936–1940, Београд)
Le Petit Écho de la Mode (1939–1940, Paris)
Недељне илустрације (1938–1939, Београд)
Полиџика (1939, Београд)
Сад и некад (1939, Београд) 21/1939: 22

ЛИТЕРАТУРА

- Аноним. „Први у месецу близи је...” *Недељне илустрације* 13. 11. 1938: 24–25.
 Аноним. „Изложба француског сликарства XIX века јуче је затворена.” *Полиџика* 24. 4. 1939: 8.
 Anonim. „En feutre et satin ce joli béret est facile à faire.” *Le Petit Écho de la Mode* 15. 10. 1939: 14.
 Аноним. „Како се мужевљев шешир претворио у њен шеширић.” *Недељне илустрације* 3. 12. 1939: 28–29.
 Anonim. „Tricotez pour eux.” *Le Petit Écho de la Mode* 7. 1. 1940: 8–9.
 Barać, Stanislava. „Pacifistički i antifašistički diskurs u listu *Žena danas* (1936–1941)”. *Intelektualci i rat 1939–1941*. Ур. Drago Roksandić i Ivana Cvijović Javorina. Zagreb: Centar za komparativnohistorijske i interkulturene studije, 2012. 217–231.
 Blum, Dilys. “Fashion and Surrealism.” *Surreal Things. Surrealism and Design*. Ed. Ghislaine Wood. London: V&A Publications, 2007. 139–159.
 Božić, Sofija. „Milica Tomić: stremljenje ka modernom.” *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka, 2. Položaj žene kao merilo modernizacije*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije Beograd, 1998. 451–469.
 Венсан, Жан. „Бити комуниста. Један од начина.” *Историја приватног живота. О Првог свейског раића до наших дана*. Ур. Филип Аријес и Жорж Диби. Београд: Clio, 2004. 344–379.
 De Clessy, Baronne. „Influence de l’actualité sur la mode.” *Le Petit Écho de la Mode* 28. 1. 1940: 3.
 Добродолац, Д. „Краљеви светске моде.” *Сад и некад* 25. 6. 1939: 10–17.
 Esih, Vinko. *Pomodni rječnik*. Zagreb: Novinarski dom, 1954.

- Etherington-Smith, Meredith. *Patou*. New York: S. Martin's / Marek, 1983.
- Lolita. „Modernisez votre ancien chapeau de paille.” *Le Petit Écho de la Mode* 2. 4. 1939: 4.
- Marković, Предраг J. *Beograd i Evropa 1918–1941. Evropski uticaji na proces modernizacije Beograda*. Beograd: Savremena administracija d.d., 1992.
- Мир-Јам. „Београдска мода. Овог лета све су београђанке униформисане.” *Недељне илустрације* 4. 8. 1935: 8–10.
- Мир-Јам (?). „Изненађење за даме у трговини Боранијашевића, Јовановића и Друга.” *Недељне илустрације* 28. 2. 1937: 42–43.
- Менковић, Мирјана. „Женска штампа и култ женствености у Београду у периоду између два светска рата.” *Годишњак града Београда* LII (2005): 253–274.
- Митровић, Митра. „Жена данас.” *Годишњак града Београда* VI (1959): 413–423.
- Поповић, Бојана. *Мода у Београду 1918–1941*. Београд: Музеј примењене уметности, 2000.
- Поповић, Бојана. „Одевање и мода у Србији у првој половини 20. века.” *Приватни животи код Срба у двадесетом веку*. Ур. Милан Ристовић. Београд: Слио, 2007. 318–341.
- Поповић, Војана. *Применјена уметност и Београд 1918–1941*. Београд: Музеј применјене уметности, 2011.
- Поповић, Бојана. „Вучо Јулијана”, *Српска енциклопедија* II. Нови Сад: Матица српска; Београд: САНУ – Завод за уџбенике, 2013. 974–975.
- Прошић-Дворнић, Мирјана. „Модни журнари у Београду до краја Првог светског рата. „Париска мода” ванредно издање дневног листа „Мали журнал”. *Зборник Музеја примењене уметности* 28–29 (1984/1985): 63–74.
- Ристић, Андријана. „Модна штампа у Србији у XX веку.” *Зборник Музеја примењене уметности* 11 (2015): 7–16.
- Svensen, Laš Fr. H. *Filozofija mode*. Beograd: Geopoetika, 2005.
- Stefanović, Svetlana. „Ženska štampa: Žena i Svet 1925–1941.” *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka, 2. Položaj žene kao merilo modernizacije*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije Beograd, 1998. 408–418.
- Тодић, Миланка. *Немогуће. Уметности надреализма*. Београд: Музеј примењене уметности, 2002.
- Тодић, Миланка. „Нова жена или робиница луксуза: насловне стране женских часописа у Србији (1920–1940)”. *Зборник Музеја примењене уметности* 4/5 (2009): 145–162.
- Чупић, Симона. *Грађански модернизам и популарна култура. Епизоде модног, помодног и модерног (1918–1941)*. Нови Сад: Галерија Матице српске, 2011.

Bojana Popović

THE MAGAZINE *ŽENA DANAS (WOMAN TODAY)* FASHION COLUMN

Summary

The column dedicated to fashion existed since the magazine was launched in 1936. In the first seven and last two issues of the magazine it was named “Fashion”, whereas in all the other issues it was named “A woman at home and on the street”. It contained texts tackling fashion and putting on clothes, photos, drawings, and textual descriptions of the suggested models. However, it did not differ in its appearance from alike columns in other newspapers and magazines. By the usual practice, fashion pages were rarely signed. There was only one text signed by the A. R. initials (A. R. “What we are going to take with us when we set off to the seaside”), whereas the name and initials of the female illustrator Hedi Brandeis appeared under a single short textual model description (17/1938: 23) and on several fashion drawings (20/1939: 22, 23; 21/1939: 22). The intentions expressed in the magazine *Žena danas (Woman Today)* first issue Fashion column were consistently enforced during the pre-war magazine production. Following the communist parties’ new orientation line according to which anti-fascist action expansion replaced class conflict, fashion column cooperators did not emphasize class differences; they were showing a balanced relationship towards current dress codes. By adopting that approach, though not without subversive reading layers, they made the fashion column acceptable for the majority of female readers – women with a modest sum of money striving to be dressed tastefully and appropriately despite not being able to keep up with the latest innovations in fashion. Many other newspapers and magazines wrote for those “ordinary” women in their fashion columns confirming common ideas about female appearance and activities aimed at reaching the ideal image of femininity. Such conservative sentimentalism was not characteristic of the magazine *Žena danas (Woman Today)* female contributors. They cultivated a critical stance towards both the big bourgeoisie fashion standards and radical communist ideas. They were judgemental towards extravagance and high-fashion frivolity. As feminists, they stressed their disapproval targeted against female body eroticization existing in the fashion system. Since they supported purposefulness, moderation and compatibility with real possibilities, the magazine *Žena danas (Woman Today)* Fashion column used to boost their female readers’ self-esteem encouraging them to participate in the omnipresent fashion pluralism and nurture a purified and active stance toward their everyday life without accepting a clichéd view of the passive female position. By doing so, the Fashion column contributed to the *Žena danas (Woman Today)* emancipatory character.

Keywords: *Žena danas (Woman Today)*, fashion, putting on clothes, fashion illustration, feminism, Hedi Brandeis

Прилог I

Жена у дому и на улици

Тајне искусне домаћице

Салимијан (амонијан) у домаћој употреби

Како се скида стара боја и лак са намештаја

Када неки комад намештаја желиш да свеже обојиш, а на њему се још држе делови старе боје или лака, пре свега мораше њих скинути. То ћеш најбоље учинити мешавином од једног дела шериенитског уља и два дела салимијака. Ове две течности треба мукати у једној боци све док се не помешају у млечну течност. Њоме ваља пречкавати остатке масне боје или лака на намештају, а после неколико тренутака прљашти сувом крпом.

Како се чисте мушки филцани шешиви

Мушки шешиви брзо се измасте и онда врло ружно изгледају, а шешта се да лако и јевтино опоравити. Шешир треба пре свега брижљиво ишчекирати, вањим се у једну шољу сипа нешто воде и сипао толико салимијака, и малим суфиером који је напоњен том течности, шешира се прво пантљика, која је обично најпрљавија. Треба прљашти увек само у једном правцу. Суфиер увек треба исцедиш у шољу, а ако је течност постала прљавија, треба је просушити и направити нову мешавину. Када је пантљика око главе ишешира потпуно чистија, онда се малом чешком, замоченом у течност, ишчекика обода, горе и доле, у правцу дакле ишешира. При крају се чисти кожна поспана у шешуру. Шешир се вањим суши на једном чистом пешкиру, на не сувише топлој месоу.

Како се чисте кишобрани

Кишобрани се врло лако изблашавати. После сушења не треба их чистиш само сувом чешком, на тај се начин брзо цепају. Треба их отворити и опрати меком чешком и млаком водом којој је, на један литар воде, додати кашика (за суву) салимијака. Пошто је скинуша прљавиштина, треба кишобран ишчекикати чистом млаком водом.

Практични савети за летовање

ријала који се да лепо прати и не пушта боју.

Врло zgodна за излете је мала пелерина са капуљачом, од балонске свиле или неког танког импрегнираног материјала.

Да бисте били потпуно задовољни при спорту или на неком излету, пре свега не сме да вам смета одело; то одело, такође, не треба да буде сувише одређено само за једну врсту спорта, да би могло да послужи у разним случајевима.

Најпрактичнија ношња су панталоне, шорте, али морамо признати да не стоје подједнако добро свакој жени, нарочито не онима које су мало широк кукова. Међутим, хаљина-панталоне, коју овде доносимо, осим што је практична и погодна за сваки спорт, по свом кроју добро ће стајати сваком стају.

Доњи део ове хаљине скројен је у облику панталона које су толико широке, да хаљина задржава нормалан изглед. Хаљина се затвара спреда патентним затварачем. Као материјал, за лето, најпogодније је грубо платно, плаво, сиво или жуто, или домаће небелено, које можете јевтино купити на пијаци.

Ова блуза врло је практична за пут, излете и сваки спорт. Доњи део продужава се у комбинезон. Може се направити од неког ланеног или памучног платна, или ма ког другог мате-

Прилог 2

Жена у дому и на улици

A) Сукња и капут од тегет вуно или кариран.

Весту без рукава у некој пастел боји: жуто као мед, светло плаво, светло зелено, роза или беж. Шал кариран тегет и боје прслука.

B) Исплетите сами весту и пуловер у две боје које кристају уз сукњу. Ако је на пр. сукња тегет и црвено карирана, пуловер нека буде светло жут као лимун, а веста тегет. Веста и пуловер могу бити исте боје.

C) Предњи део ове весте, који може да служи и за зимски спорт, направљен је од дифтина у некој пастел боји — леђа и рукави плетени од тегет вуно.

D) Раглан капут тегет или од камиње длаке.

E) Сукњу од исте материје као капут, прслук од дифтина браун, жуто или зелено, карирана блуза у одговарајућој боји.

Хеди Брандајс

Прилог 3

БЛУЗЕ СУ ПРАКТИЧНЕ

**носе се за
сваку
прилику**

ЈОВАНКИНИ САВЕТИ

И у јесен и у зиму ја настављам са својим свакодневним шетњама. Била киша или снег, чим уграбим слободан тренутак, изађем и колико ми време допушта шетам. Саво добро знам да ми шетеле не пропустити воду. Обавично шетеле са ниском потпетицом. Ако киша пада, обавично кишну кабанцицу, по могућности са ка-

А. Ова блуза од крпе де шна са свим нежне боје набрана је попреко. Последњи ред даје потребну ширину преко груди. Затвара се на три пута по три седефаста дугмета.

Б. Блуза од белог тила украшена малим месним троуглима и фалтцама.

В. Једноставна блуза од кише, сомота или дивтина.

Г. Спортска блуза као створена за рад у уреду, од меканог теџет флаanela. Крагна и кравата од карираног флаanela; теџет, црвене и беле боје.

пуљачом. На лице не стављам ни пудера ни ружа, али пажљиво намажем лице са једним добрим кремом, не сувише масним, да бих га заштитила.

Да бих избегла да ми руке испуцају, не употребљавам никадав суху крем. Пошто оперем руке, на још влажну коју кинем неколико капи глицерина. Врхом прстију узимам мало од још влажног сапуна и то утрљам у коју. Након тога испедим на руке неколико капи лимуновог сока и руке су ми беле и глатке и мирно угодне.

Ако је време суво ја се шетам без шетра. За косу је штетно ако је

стално у затвореним просторијама и сакривена под пеширом. На свежем и чистој ваздуху мојој коси се враћа њен природни сјај.

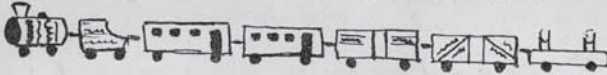
Прилог 4

За ваше одојче

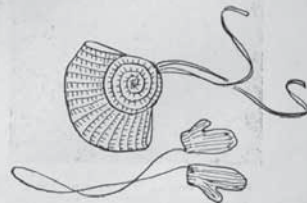
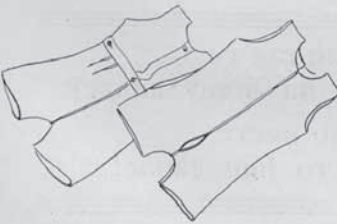
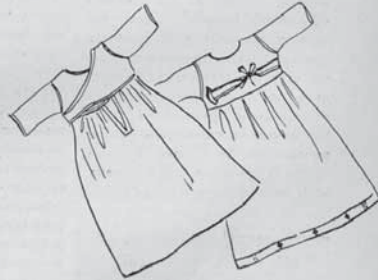
Соба у којој ће расти одојче да буде бело окречена, прозори окрешути тако да што дуже буде изложена сунцу. Топлота у соби нека је умерена и једнака, између 18° и 20° С. Тако свежа соба је здравија. Не бојте се да ће дете озебсти. Одојче најлакше озебе кад је соба прегрејана; опинајте му ручице и ножице, док су вруће није му зима. Уколико морате да осветљавате собу ноћу, најбоља је електрична светлост, а затим светлост свеће. Петролејска лампа није здрава.

Настојте да у соби буде што мање ствари. Под без њих, најбоље глатак патос који се лако пере и суши. Ако нема патоса, може се ставити филм, али што тањи и лак, да би се сваког дана истресао. Немојте употребљавати колевку или колици. Колици су само за излаз — ако их имате. Набавете одмах креветца, или за прве месеце још боље корну исплетену од врбовог прућа. Она се лако пере, лако

преноси, а уз то је јефтина. Такве корте са високим ногама израђују се нарочито у ту сврху, али ако не можете да је набавите, лепога добро ће послужити и обична корпа за рубље. Немојте је стављати на под, већ је одвините на стоњић или столицу. Ако набављате креветца нека буде тврдан са високим ногама и високом оградом.

Душек за креветца или корту најбољи је од коњске длаке, а ако такви немате, онда пуњен памуком или сламом — најбоље овеаном. Преко дупека ставите подлогу од гуне (мушму), преко подлоге пелену од фламеа (где ће лежати доњи део тела), па преко свега мекани, добро апсорбујући чаршавић. Оваквих пелена и чаршавија припремите 4—6 комада. Под главу одојчета не стављајте никакву узглавницу. Оно треба да лежи сасвим положено, да не би кривило кичму. Као покривач за одојче најбоље

Прилог 5

Жена у дому и на улици

ће послужити лако и мекано ћебе, које се увуче у паваку. Павлака треба да има траке и изнутра и споља, да се може сvezати за ћебе и крестцац, па ако се дете и мице ћебе ће остати равни и дете се неће надувати ни ометати. За заштиту од инсеката прекријте корпу или крестцац танком мрежастом материјом. Овај превривач немојте стављати одојчету непосредно преко главе.

Сва опрема за ваше одојче треба да буде бела због прања, јер се мора увек искућивати. Уколико је опрема у боји, бирајте је тако да не полати.

Пелене, које су до тела, нека буду од меког платна, величина 80 са 80 см. Таквих пелена спремите најмање 24 комада, јер дете не сме да трпи влагу, зато што пелене недостају. Зетим 6—10 флањских пелени за сполне не помијаше. При помијању измешу унутрашњих и спољних пелене ставите маку подлогу од гуме (мушкету) величине 30 са 40 см. Кошуљанцу од меканог платна обложите одојчету још од првог дана. Ову кошуљанцу немојте заковчавати на леђима, јер дете на њима највише дежа, па ће га жуљати, а при подизању на руке леђа често остану гола. Зато се препоручује модел где се кошуљанца везује тракама на раменима. Бенианцу по истом моделу исплетите или савијте од флањса. За одраслије одојче, док не почне да носи гаћице, употребите трочучете измешу ногу ка трбуху, а бокове крајеве пробавите преко трбуха; у трокут ставите пелену. На главу одојчета не треба стављати ништа док је у соби, за изаз је згодна плетена капа, како показује наша слика. Напротив нишанце треба увек да буду топле, зато ако их не може да загреје пелена, обујте му чарупе, а за ношење и излаз натиске, најбоље плетене — према слици. Кад носите одојче, обујте му хаљиницу, како прикључе наша слика, која се доле заковчава на другима слично навлаци. Дужина доњег дела је око 60 см, а ширина, која се горе набере, 115 см. За свеж дане направите капуцу (капутић са пространим рукавима и капуљачом).

Дајемо Вам и неколико прагматичних модела за маљу дете: комбинационе гаћице, гаћице са прслучићем, гаћице за игру, хаљинице за игру и шишању.

А. Модерну хаљину можете направити ако једну стару једнобојну комбињујете са 1 м. карираног материјала.

В. Ова хаљина од лаког вуњеног штофа, тевет боје створена је за младу девојку. Бели прслучић може се заменити са другим разних пастел боја.

С. Ова хаљина украшена је порупчићима. Уметнути прслучић од провидног материјала.

УДК 050:305-055.2ЖЕНА ДАНАС"1936/1940"
791.32(497.1)"19"
305-055.2(497.1)

Жарка СВИРЧЕВ*

Институт за књижевност и уметност
Београд

САХАРИНСКИ ДУХОВНИ ЛАНАЦ: О ПОЧЕЦИМА ФЕМИНИСТИЧКЕ ФИЛМСКЕ КРИТИКЕ

Ајстѝракиѝ: У раду се предочава модел филмске критике у часопису *Жена данас*. Изразито идеолошки усмерена критичка мисао у филмској рубрици усмерила је и ток истраживања – упућивање на идеолошке матрице с којима је ступано у полемички дијалог (капитализам, империјализам, буржоаска култура женствености), као и упућивање на узорне моделе женских идентитета чијој афирмацији је часопис у целини био посвећен. Посебна пажња је усмерена на феминистичку димензију филмске критике (критика стереотипизације женских ликова, одражавање патријархалног етоса и ероса у конструкцији женских ликова у филму, фалочентричност филмског кадра итд.), која часопис кандидује за пионира феминистичке филмске критике у српској/југословенској култури и која осведочава изузетну филмску културу и компетенције ауторки које су писале за рубрику Филм.

Кључне речи: филмска критика, репрезентација жене, феминизам, социјализам, Олга Тимотијевић.

Скица је гоѝово увек истиа: један човек ѝочне, у неком лисѝу, из ѝоѝреба редакцијских обзира или личних амбиција, ѝисаѝи о филму...

Жика Богдановић, 1958.

Предубеђење које је пратило филмску критику на овим просторима, бивајући уједно и разлог зашто је она измицала истраживачима, јесте став да „писање о извесном уметничком феномену овиси о вредности локалног уметничког стваралаштва на том плану (па се чињеница да до 1945. не располажемо правом филмском производњом аутоматски тумачила као хендикеп ваљаном писању и размишљању о филму” (Munitić 2012: 12). Међутим, када се уронило у периодичку објављивану између два светска рата, показало се, како истиче Ранко Мунитић, „да Београд од старта ‘филмског доба’ поседује и развија изузетну мисаоност везану за ‘седму уметност’; чак, да се свега пар европских метропола може поди-

* zarkasv@yahoo.com

чити сличним духовним поседом...” (Исиџо). У тексту *Београдски филмски критичарски круг и њихова филмска критика* Мунитић наводи „рој богато исписаних рубрика и филмских листова у шареном галиматијасу првих деценија XX века” (Исиџо: 8), издавајући преко тридесет наслова часописа у којима је писано о филму. На том списку се не налази часопис *Жена данас*, иако је часопис у периоду од 1936. до 1940. године имао сталну рубрику Филм.

Филмска рубрика у овом часопису данас може бити занимљива истраживачима различитих профила. Хроничарски аспект текстова објављених у рубрици Филм може бити предложак за исписивање културне историје престонице тог времена. Они могу бити укључени у истраживање рецепције одређеног филмског аутора, жанра или продукције на овим просторима. Филмска критика и есеји писани поводом одређених филмова у *Жени данас* захвални су и за испитивања критичко-теоријских приступа и исхода, те домета међуратне мисли о филму, што је основна намера истраживања чији се резултати излажу у овом тексту.

У наслову текста истакнуто је тежиште истраживања, односно, једно од тежишта филмске критике у *Жени данас*. При томе, одредница *феминистичка* није употребљена у метафоричком значењу. То, можда, може да изненади читаоца с обзиром на то, како нас филмске енциклопедије и приручници обавештавају, да је до споја феминизма и филмске теорије и критике дошло крајем шездесетих година прошлог века,¹ а часопис, његова прва серија која је у средишту пажње, излазила је од 1936. до 1940. године. Међутим, (пажљиво) читање текстова у рубрици Филм коју је *Жена данас* неговала почевши од 4. броја осведочава да су кључне теоријске поставке ране феминистичке филмске теорије и критике присутни у њима.

¹ Феминистичка филмска теорија се развила на англо-америчком подручју почетком седамдесетих година под утицајем идеја другог таласа фемнизма, независног (женског) филма и академских студија филма. Пионирске студије у овој области представљају књиге Марџори Розен [Marjorie Rosen] *Popcorn Venus: women, movies & the American dream* (1973) и Моли Хаскелл [Molly Haskell] *From Reverence to Rape: The Treatment of Women in the Movies* (1974). Развој британске феминистичке теорије филма, који је везан преваходно за часопис *Screen*, огледа се у напуштању социолошког приступа на којем се заснивају наведене студије америчких ауторки, и укрштању семиотике, психоанализе и марксизма. У часопису *Screen*, 1975. године, Лора Малви [Laura Mulvey] објавила је прекретнички и један од најутицајнијих есеја у области феминистичке филмске теорије *Визуелно задовољство и наративни филм* [*Visual Pleasure and Narrative Cinema*]. Више о почецима и концепцијама феминистичке филмске теорије и критике видети у Chaudhuri 2006. Есеј Лоре Малви *Визуелно задовољство и наративни филм* преведен је на српски језик 1997. године и објављен у часопису *Женске студије* у оквиру темата *Феминистичка филмска теорија*.

То уосталом није усамљен случај антиципације доцнијих теоријских концепата у домаћој филмској мисли у међуратном периоду. Божидар Зечевић је показао, на пример, да су у тексту *Поетика кинематографа*, објављеном 1920. године у часопису *Мисао* (аутор га приписује Станиславу Винаверу), евидентне идеје комплементарне Базеновом „метафизичком реализму” (Zečević 2013: 98–108). Зечевић је, такође, истакао једно од кључних обележја филмске критике и теорије између два рата важно и за разматрање филмске критике у *Жени данас*. Реч је о *филмолошкој интуицији*, односно речима Збигњева Чечот-Гаврака, које аутор наводи, првој и природној реакцији

људског интелекта у односу на нове, још неклассификоване појаве. Улога ове теоријске претходнице посебно је важна у филму, јер се филмска техника, а самим тим и база филма непрекидно развија. Ништа није чудно што је читавих првих тридесет година филма [...] било пре свега испуњено размишљањима интуитивног типа у којима се општа контура проблематике у целини оцртавала магловито, речник појмова није био прецизан, а становишта су најчешће добијала облик манифеста или критичких есеја (Исто: 144–145).

Следимо ли натукницу Жике Богдановића, истакнуту на челу овог текста, можемо се сложити да скица у случају *Жене данас* јесте била иста, те да је *филмолошка интуиција* ауторке рубрике Филм одвела до (данас) изненађујућих резултата јер, као што ће се у наставку показати, „београдски филмски критичарски круг” и пре Другог светског рата може да се подичи феминистичким приступом филму.

То пред истраживаче поставља и низ других питања – она која се тичу природе и домета међуратне филмске критике у Краљевини СХС/Југославији, али и, још изазовније, писања историје феминистичке филмске теорије и критике на овим просторима. Досадашњи прегледи српске/југословенске мисли о филму не бележе ову методолошку матрицу, нити је унутар „београдског филмског критичарског круга” забележено име иједне ауторке. Чак и у периоду када је феминистичка филмска критика и теорија у Европи и Сједињеним Америчким Државама доживљавала успон седамдесетих и осамдесетих година прошлог века, специјализоване публикације, на пример, један од најбољих часописа на овдашњим просторима за филмску теорију и естетику *Филмске свеске* (уредник Душан Стојановић, 1968–1986), нису бележиле ову појаву, иако су пажљиво и темељно пратиле рецентну филмску теорију и новине на том пољу.

Моје истраживачке амбиције не сежу толико далеко и пре свега ми је намера да кандидујем тему за будућа истраживања. Читање филмске рубрике у *Жени данас* подстицај је и охрабрење у том правцу. Да ли о часопису можемо говорити као о претходници или издвојеном „инци-

денту” на пољу феминистичке мисли о филму на овим просторима није питање које се у овом раду поставља. Предмет истраживања је омеђен профилисањем филмске критике у часопису *Жена данас* које ће осветлити и њен феминистички аспект.

Године 1936. српска/југословенска мисао о филму и критика пракса је развијена и разграната. На корпусу текстова авангардних писаца двадесетих година у часописима *Прогрес*, *Зенић*, *Мисао* и *Кинофон* Бојан Јовић је показао распон текстова посвећених филмској уметности у којима се она настојала афирмисати и популаризовати, истичући да „показују тематску и формалну разноликост, од коментара до критике посвећених појединачним остварењима, глумцима и режисерима, теоријско-естетских расветљавања проблема нове уметности до појава које сежу у однос филмске производње и најширег друштвеног контекста” (Јовић 2012: 416).

Просветитељске и еманципаторске тенденције унутар српске/југословенске филмске критике следиле су и ауторке *Жене данас*, а тематско-жанровска разноврсност на коју је указао Бојан Јовић може се уочити и у овом часопису. У оквиру рубрике Филм објављиване су импресионистичке белешке, кратки осврти и критичке анализе развијене у есејистичкој форми. Ауторке текстова нису имале претензију да разматрају проблеме теорије и естетике филма, већ да прате текућу филмску продукцију и информичу/образују своје читање. Међутим, *филмолошка иницијација* коју су поседовале, те интерпретативне стратегије за које су биле пријемчиве, резултирале су специфичним обрасцем филмске критике у којем данас препознајемо доцније концептуализовану феминистичку мисао о филму. Оно што је важно истаћи у овом панорамском прегледу јесте да ауторке показују обавештеност на узорном нивоу и да имају знање из области филмске теорије, односно да познају и разумеју језик филма. Тиме задовољавају један од критеријума за „улазак” у „београдски филмски критичарски круг”, а то је „свестрано и дубинско познавање различитих *вертикалних* слојева кино-структуре и *хоризонталних* праваца њеног распрострањања” (Munitić 2012: 7).

Филмска критика у *Жени данас* потписивана је иницијалима: О. Т. [Олга Тимотијевић], З. Ш. [Зора Шер], М. Ш. [Милица Шувковић], Н. Ј. [Наташа Јеремић], Е. А. [Ела Алмули], Ф. П. [Фани Политео], Ф. Ф. [Фрида Филиповић], Н. А., Е. М., В. П. и Љ. Ж. Потискивање ауторства филмске критике у други план, односно личног и индивидуалног приступа филму упућује на, с једне стране, кохерентност идејних назора и хеуристичке базе и, с друге стране, на разумевање филмске рубрике као дела колективне акције развијане у ширим часописним размерама, те се њихов критички потенцијал изоштрава у дијалогу с другим часописним

рубикама и текстовима. Другим речима, филмску рубрику је неопходно читати у ширем часописном контексту, односно, укврштајући је с идеологемама развијаним у другим часописним рубрикама. Есеј *Криза филма* потписала је Драга Поповић, а есеје *Кажми ми, кажми како да ти зовем, кажми ми какво име да ти дам* и *Намесито филма* Олга Тимотијевић. У часопису су објављене и две репортаже из Холивуда, *Волт Дизни, Снежана и Холивуд* и *Холивуд, њресџионица нереалности*. Велики број аутора/ки филмске критике није утицао на квалитативну разумењеност овог жанра у часопису – текстови су релативно уједначеног квалитета, те, као што је већ назначено, сродних методолошких поставки и концепцијских основа.

Унеколико се могу издвојити текстови Олге Тимотијевић, најактивније ауторке у овој рубрици. Попут других аутора/ки, Олга Тимотијевић показује „свестрано познавање филмског корпуса”, те „интернационалност назора на филм и на уметност”. Поред наведених карактеристика првака „београдског филмског критичарског круга” као „осебујне њоеџике размишљања и писања о филму”, Мунитић посебно истиче да је „за прваке овог *круга*, наиме, незамисливо писати о филму без изразито личне, индивидуалне, персонално изворне визууре, онда и без веће или мање мере духовите откачености, померености у односу на класичарска, академска, досадно узбуљена и учитељствујушња правила писања” (*Исџо*: 16). Критички продорно и луцидно, асоцијативно искричаво и разиграно писани, пуни духовитих опаски и ироничних жаока, текстови Олге Тимотијевић је кандидују за првакињу „београдског филмског критичарског круга”.

Поднаслов већине текстова у рубрици Филм могао би да буде *сахарински духовни ланац*, синтагма која здружује две метафоре Олге Тимотијевић из текста *Умесито филма*. У тексту у којем је критички приступила тада актуелној, претежно холивудској продукцији, ауторка је сугестивно означила позицију и функцију филма у ширем друштвеном контексту. То је уједно и критички топос филмске критике у *Жени данас*. Основно тежиште писања о филму и његово доминантно обележје јесте позиционирање филмске уметности и њене производње у шири друштвени контекст са свешћу о значајној просветно-културној мисији филма и његовим пропагандним могућностима.

У тексту *Умесито филма* Тимотијевић описује једну своју посету филмској пројекцији, усмеравајући пажњу на многе контекстуалне чиниоце оновремене филмске културе. Најпре, критичку оштрицу усмерава ка филмској публици. Дугачак ред нестрпљиве публике пред билетарницом ауторка карактерише речима „у све боје одевена гомила, довољно дисциплинована да не замуче од нестрпљења пред појилом уметности и уживања” (23/1939: 20). Ове реске и јетке речи истовремено упућују и на

неосвешћеност и некритичност филмске публике, али и на псеудоуметнички квалитет филмова који пуне биоскопске сале.

Више о филмовима сазнајемо нешто даље у тексту кроз ауторкине кулинарске метафоре. Поређење с лумунадама и празном кутијом од сардина алудира на квалитативан регистар у који их ваља сместити, да би потом уследила прецизна дијагноза:

Али у земљи која је измислила рад на ланцу, и филмови се производе на духовном ланцу, и искоришћују се сви трикови и сижеи и декори докле год на том ланцу лежи ма још само мрвица духа. А те мрвице су некипут толико сићушне да их голим оком не можете опазити, нити у нормалном расположењу осетити. И онда у лимунади осетите укус сахарина. Страшно је кад вам лекар препише сахарин, а камо ли кад вам га живима и здравима сервирају (Исто).

У низу филмских критика полемички је указивано на различите назадне идеологије које су обликовале филмски језик – националсоцијалистичка, капиталистичка, патријархална – умотане у „сахарински омот”.² Назадне идеологије које пресецају филмски израз деловале су попут вештачког заслађивача, а одражавале су се у поетици клишеа, схематизма, стереотипизације, површности, што је, попут сахарина у већим концентрацијама, изазивало горчину којом је прожет дискурс критички освешћених ауторки *Жене данас*. Међутим, ауторке се нису задржавале само на анализи манифестних садржаја филма, исцрпљујући се у социологизму, већ су запажале и анализирале интеракцију између филмске форме и садржаја, истичући технике (на пример, монтажа и кадрирање) којима су постигана одређена значења у филму. Пренебрегавајући „теорију одраза” и разумевајући филм као идеолошко кодирање и реинтерпретацију прототипова, ауторке показују узорну критичку зрелост и филмску културу.

У тексту *Криза филма*, тексту који је отворио филмску рубрику у часопису, Драга Поповић је указала на спрегу западноевропске и америчке филмске продукције, крупног капитала и реакционарне идеологије. Ауторка, најпре, констатује афирмативне могућности филма које су плод, с једне стране, техничког усавршавања које проширује естетске могућности

² У филмској рубрици преламају се и прожимају доминантни идеолошки дискурси часописа које је предочила Станислава Бараћ: „Дискурс *Жене данас* укрштао је неколико идеологија. Декларативно је промовисан само феминизам. Дискурси пацифизма и антифашизма били су подједнако видљиви, али нису били нешто чиме би се часопис саморекламирао. Комунизам је, у складу с важећом забраном рада КПЈ, промовисан посредовано и језички имплицитно. Он је прећутана односно имплицитно присутна идеологија *Жене данас*, која је заправо шифровани оквир дискурзивног обликовања свих осталих идеологија” (Бараћ 2015: 190–191).

филмског израза и, с друге стране, истиче изузетну распрострањеност дистрибутивне мреже која омогућава васпитавање најширих друштвених слојева. Међутим, ауторка истиче да „упркос свом културном пространству, његово друштвено дејство често је у супротности са законима друштвеног развитака, што изазива унутарње поремећаје и честу неравотежу између грађе (садржине) филма и његове форме. Тада настаје застој у филмском развоју, па чак и декаденција” (3/1937: 20). Јер, профит и пропаганда реакционарних идеја руководе филмском продукцијом, те се овој „чињеници” придаје прворазредни значај приликом оцене уметничке вредности филма.

Теза Драге Поповић сродна је ставовима које је неколико година раније изнео Ване Живадиновић Бор у тексту *Увод у критику филма*, који је, може бити, послужио и као увод у критику филма ауторкама *Жене данас*. Ване Бор је повукао линију додира између техничког, комерцијалног и по-етичког аспекта филмске продукције. Напомињући да техника филмске продукције захтева не само комерцијализацију, него и индустријализацију, аутор истиче да филмске компаније које су уложиле милионе долара у своја предузећа желе да они буду искоришћени до максимума како би биле рентабилне, а то значи да се „филмови морају правити један за другим, брзо и релативно економично. Отуда бескрајна понављања, шаблонски карактери, или још горе, читави филмови у серији, прављени са истим глумцима, истим триковима, у истом пејзажу и са врло сличним садржајем.” (Živadinović 1934: 139). Поред индустријализације, Бор као главну компоненту „горег положаја филма”, издваја и „његов непосредан утицај на масе, писмене и неписмене, који изазива контролу изванредне строгости” (*Истио*). Идеолошку позадину и механизме „контроле изванредне строгости” Ване Бор је сажео синтагмом *креијенизирање њублике* (*Истио*: 140), с којом ће у полемички дијалог ступати и ауторке *Жене данас*.

Полазећи од става да на дну естетског мора лежати етичко, речено Сартровим речима, Драга Поповић издваја две врсте филмова. „Серијски филмови”, које ауторка предочава речником Вана Бора, намењени су широким масама, њихова производња је мотивисана зарадом и стога се исцрпљују у забави којој је циљ да одврати пажњу гледалаца од стварних друштвених проблема, „пропагирајући на изванредан став или друштвену идеологију у чијем оквиру видимо испуњење свих жеља малог и потлаченог човека” (*Истио*). У ову групу ауторка ставља и ратне филмове код којих је чак огољенији њихов „прави циљ”, дакле, пропаганда. Препознајући симулацију и манипулацију као конститутивне елементе филмског идеолошког говора, ауторка „серијске филмове” види као савремени *оџијум за масе*.

У другу групу Драга Поповић је уврстила филмове „којима се не може одрећи високо уметнички ниво, чије је извођење технички савршено”, филмове чија је садржина или „одабирана специјално филмским средствима” или им је предлогак значајно књижевно дело или историјска личност, филмове у којима се пажња обраћа „пре свега на естетску страну филма” и тежи се „чистој уметности”. То су филмови који су приступачни ужег кругу гледалаца јер „садржина одговара њиховим потребама и њиховом више или мање истанчаном укусу.” (*Истио*). Међутим, ауторка запажа да је и у овим филмовима опсег иновирања ограничен такође због тежњи филмских продуцената за ублажавањем финансијског ризика.

Есеј *Криза филма*, односно ауторкино разграничавање призива у своје окружје Токинов текст *Пуџеви уметничког филма (Филмски алманах, 1929)*. У њему је аутор издвојио *чистиоуметничке, забавне и документарно-новинарске филмове* (Токин 2013: 329). Аутор констатује да се у савременим филмовима забава и уметност често сусрећу, апелујући на раздвајање ових форми: „Није потребно форсирати да уметност и забава остану заједно, то хоће многи који се упињу да створе уметничке филмове приступачне ширим слојевима” (*Истио*). Но, управо за то се неколико година касније *уињала* Драга Поповић. Ауторка пледира за спој уметничког извођења и садржине која ће бити приступачна широким масама и која ће имати еманципаторску улогу, дакле, напуштање „херметичности” уметничких филмова како је она види.³

Критика принципа „за широке масе” немало пута ће искрсавати у филмској критици *Жене данас*. Ауторке ће запажати да су поједина наративна решења (мотивација за увођење новог лика или конвенција срећног краја) мотивисана жељом за допадљивошћу која омогућава већи профит. Принцип „за широке масе” нису оправдавале недовољно развијеном филмском културом или филмским компетенцијама гледалишта у складу са својим еманципаторским пројектом. У принципу „за широке масе” ауторке су, пре свега, виделе алиби капиталистичко-конзументистичких стратегија индоктринације.

Бошко Токин је био скептичан по питању могућности реализације ове замисли, истичући да је мали број филмова који су успели да споје забаву и високе уметничке стандарде. Међутим, *Пуџеви уметничког филма* закључује мишљу да је могуће у будућности да забавни филм дође до „мртве тачке са које ће га моћи покренути само ‘инјекције’ које буде

³ До споја уметничког извођења и садржине која ће бити приступачна широким масама дошло је у фото-колажима на насловним странама *Жене данас*. Авангардне визуелне матрице, које нису лишене ни естетских ни субверзивних квалитета у популарном медију, иду у прилог тези Драге Поповић. Више о визуелним концептима насловних страна видети рад Миланке Тодић у овом зборнику.

тада добио од уметничког филма и његових тада већ остварених израза” (*Исјо*: 330). Драга Поповић и полази од претпоставке да је забавни или, њеним речима, серијски филм дошао до мртве тачке, упућујући на идеолошки контекст којем иде у прилог стагнирање. Филмови који су, пак, задовољили постављене критичке стандарде *Жене данас су*, на пример, *Велика илузија* (Жан Реноар [Jean Renoir], 1937), *Добра земља* (Сидни Френклин, 1937), *Цишадела* (Кинг Видор [King Vidor], 1938), *Живој Емила Золе* (Вилијам Дитерле [William Dieterle], 1938), те филмови браће Маркс.

Текст *Криза филма* Драге Поповић трасирао је пут магистралној линији филмске критике у часопису. У низу текстова оштро ће се указивати на контаминацију филма, било огољену или суптилну, назадним идеолошким елементима у чијој основи је жеља за профитом или индоктринацијом масе. Чак и осврти дати у свега неколико реченица продорно детектују ова искривљавања. У приказу *Робина Худа* (*The Adventures of Robin Hood*, 1938), Олга Тимотијевић је указала на диспаратност између филмског жанра, односно његових конвенција и прототипске грађе. Прича о Робину Худу који је „пљачкао богаташе и плен делио са сиротињом”, односно „борба изгладнелог и осиромашеног народа против угњетача приказана је као низ веселих пустоловина. Укратко: добро старо доба!” (19/1939: 21). Нулти знак овог текста свакао је комунизам, а ауторкино питање којим закључује осврт, да ли ће за педесет година људи гледати веселе филмове о грађанском рату у Шпанији и Кинеско-јапанском рату, додатно оснажује њену имплицитну идеолошку поруку, демаскирајући учинке реакционарног, фашистичког и империјалистичког филмског преобликовања прототипског садржаја.

Филмска рубрика представљала је, дакле, дискурзивну арену у којој су били заступани циљеви којима је часопис у целини био посвећен. С обзиром на то да је циљ часописа био и откривање и указивање на „друштвене проблеме и односе везане за економски, друштвени и политички положај жена, који су у тадашњем друштву занемарени” (1/1936–33/1944: VII), како је истакнуто у предговору фототипском издању прве серије часописа, очекивано је да је посебну пажњу ауторкама филмске критике привукла репрезентација жене у филму. Полемички дијалог с конструктом жене у филму и критичко разоткривање идеолошких матрица које га моделују, као део шире часописне акције „да у склопу свог просветитељског деловања учествује у обликовању самог идентитета (нове) жене” (Бараћ 2015: 192), *differentia specifica* је филмске критике у овом часопису у односу на оновремену филмску критику.

Подупирање традиционалне расподеле родних улога ауторке су критиковале тумачећи удео женских ликова у филмским заплетима, жанров-

ске конвенције, мотивацијске механизме и стереотипне карактеризације, суптилно упућујући на идеолошке матрице које кодирају ова формална решења. Овим слојем филмске рецензије и есеји писани пригодном појединих филмова у *Жени данас* приближавају се раној феминистичкој филмској критици која је била усмерена ка осветљавању стереотипне репрезентације жене у класичном холивудском филму, анализирајући стратегије путем којих се конструисала слика жене која је у класичном наративном филму код или конвенција.

Разматрање филма Ернста Љубича [Ernst Lubitsch] *Ниночка* може да послужи као образац идеолошке хибридности филмске критике у часопису. Аутор/ка текста, потписан/а иницијалима В. П., тежиште своје пажње истакао/ла је поднасловом – *Карикаџура једног схваћања совјетског човека*. У правој малој имаголошкој студији изложене су негативне хетерослике које Запад производи за потребе учвршћивања сопствених идеолошких позиција. Један од виталнијих стереотипа је да „совјетски државници проводе добар део свог времена у оштрењу ножева за клање деце”, мада, аутор/ка запажа да је „снажни, доброћудни бели медвед потиснуо одавно кивну, глупаву слику о човеку са ножем у зубима” (28/1940: 21). Ти стереотипи су уједно конститутивна Другост, или речима аутора/ке, „потреба за изношењем страха у толико је већа, уколико народи са више симпатија и дивљења гледају на величанствено културно, економско и подизање Совјетског Савеза” (*Истио*). Мноштво стереотипа мапирано је у филму *Ниночка*. Аутор/ка посебну пажњу посвећује карактеризацији совјетских делегата у Паризу, пажљиво анализирајући транспоновање класичних комичких ситуација и вицева у филмски наратив, упућујући на сву идеолошку претенциозност у приказивању њихове простоте, малолумности и неспретности – „по њиховом вриштању кадгод виде женске ноге, испада да жене у Совјетском Савезу уопште немају ноге. Ваљда су им све посечене за време Револуције!” (*Истио*).

Наравно, лик Ниночке, карикатура совјетске жене, нарочито је спровоцирао аутора/ку. Она је „чудовиште без ичега људског и природног у себи”, интересује се само за цифре, метре и килограме, „сувим и извештаченим реченицама осуђује све лепоте старог живота и пријатности, безбрижности париског живота”. Међутим, заљубљујући се у неодољивог љубавника који се „поноси што ништа не ради за човечанство” и благодарећи њему нестаје њена наказност. „Постаје, најзад, нормална жена, која се природно понаша, природно љуби, смеје се и воли модерне шешире, комбинеzone и шампањац, а када се опије држи безопасне говоре у клозету за даме” (*Истио*). Полемика са стереотипизацијом совјетске жене разумљива је у часопису чије „уреднице се храбро одлучују на писање о женама у Совјетском Савезу. Совјетски примери већ су сами по себи била

шифрована порука читатељкама о надмоћности социјалистичког/комунистичког друштвеног модела у односу на онај у ком су живеле” (Бараћ 2015: 204). Лику Ниночке, карикиране совјетске жене, као и лику жене одгајане у култури грађанске женствености у који се она трансформише, ауторке *Жене данас* су се супротставиле идеологемом *нове жене* коју је концептуализовала Александра Колонтај (в. Бараћ 2015: 97–109).

Међутим, у филмској рубрици се могу запазити стереотипи који су у складу с појединим идеолошким позицијама часописа, иако потиру доследно критички став редакције према друштвеном положају жена. Наиме, у приказу филма *Добра земља* Наташа Јеремић је посебно издвојила „необично реалистичан [...] приказан положај кинеске жене из народа [...] којој је једини ослонац у животу доброта или добра воља њеног мужа; и која у ствари управља целом кућом иако у њој има најмање права” (9/1938: 20). Сукоб феминистичке и комунистичке идеологије у слици „здраве и јаке” сељанке истакла је Станислава Бараћ, анализирајући поједине часописне прилоге, напомињући да је „феминизам критиковао друштвени положај жене, и захтевао приказивање стања онаквог какво оно јесте, док је комунизам, поред ове критике, захтевао и напред поменути борбени став лика – који је увек и прототип *новог човека*” (Бараћ 2015: 216). Бараћ је као пример ове дискурзивне сукобљености навела и један текст из филмске рубрике, приказ филма *Злоујоштреба* чија је ауторка вероватно, такође, Наташа Јеремић (*Истио*).

Ауторке су посебно пратиле филмове социјалне тематике у којима је „женско питање” на релевантан начин постављено. Међутим, нису пропуштале да критички реагују на немотивисаност и контрадикторност хепиенда и уметања љубавних епизода. У филму *Затвор без решетки* (*Prison sans barreaux*, Леонид Моги [Léonide Moguy]), на пример, у којем је тематизован живот девојака у једном француском дому за малолетнице које „су злочинке од рођења само зато што је већина од њих плод ванбрачне везе, зато што су им мајке проститутке, очеви пијанице, а већину је одгајила улица” (17/1938: 21), ауторку је привукла вишеструко маргинализована позиција девојака. Одлуком државе на место директорке је постављена нова жена, која од суморног и окрутног места прави пријатно место за боравак.

Међутим, ауторка је незадовољна јер методологија преваспитавања није приказана. „Не само да је љубавном причом наш интерес скренут са проблема преваспитања, већ насмејана лица девојака, промене које осећамо да су настале, вештачки делују, јер у филму ничим нису оправдане” (*Истио*). Ауторка негодује због правдања режисера да је био приморан да у филм унесе једну љубавну епизоду како би задовољио широку масу. „Ми му то правдање не примамо, и у име те „масе” чији укус они тврде да

задовољавају, ми тврдимо: То није истина” (*Исѿо*). Наместо да се понуди решење озбиљног друштвеног проблема, филм прераста у *љубић*, а родна и класна потчињеност бива тек мизансцен.

Филм *Сањалачке усне* је био повод да се размотри недоследност карактеризације женског лика. Приказујући јунакињину животну драму, ауторка, вероватно Зора Шер, проблематизује њено финале: „због дволичног живота и мужеве болести, телесно и нерво ослабљена не може да се одлучи између мужа, и љубавника – кога воли и који је не пушта – убија се” (16/1938: 30). Ауторка одмах додаје да „ово решење психолошки није сасвим оправдано. Према комаду, ударци живота позитивно су деловали на њен карактер: формирали су је. Према томе, требало је да нађе друго решење.” (*Исѿо*). „Огромна креативна моћ Елизабете Бергнер убедљиво је говорила да човек – чак и онда кад је деградиран на степен декорације – носи у себи карактерне особине” (*Исѿо*). Очито је да је ауторка ваљано разумела позицију женске улоге у (овом) филму, њену декоративну функцију или, другим речима, да је обликована према захтевима патријархалног поретка.

Ако је у филму *Сањалачке усне* Елизабета Бергнер [Elisabeth Bergner] својом креативном глумом успела да унеколико превазиђе границе наметнуте јој улогом, Барбара Стенвик [Barbara Stanwyck] у *Сѿели Далас* то није било могуће. У приказу филма, илустративно насловљеном *Мајка или блудница*, ауторка (потписана иницијалима Ф. Ф.) упозорила је читатељке да их не завара тема мајчинства обрађена у сентименталном кључу, која је само алиби идеолошкој манипулацији. Јер, наравоученије филма је: „Ако си се родила у радничком предграђу, буди радница и удај се за радника. Иначе ћеш бити несрећна. Немој ни да покушаш да закорачиш у чаробни свет богатства. Они су по природи лепо, отмени, племенити. Међу њима увек ћеш да штрчиш. На богатој жени накит и крзна изгледају елегантно и природно, на теби, исти накит и лисице деловаће врло, врло смешно.” (19/1939: 22).

У приказу филмова *Сањалачке усне* и *Сѿела Далас* можемо назрети тему која ће неколико деценија касније закупити пажњу феминистичке критике. Реч је о (не)могућности идентификације гледатељки с хероинама у филмовима намењеним претежно женској публици. Идентификација је само привидно омогућена јер се класични наративи углавном завршавају неком казном за жену (изолација, повреда, болест или смрт), искључујући тиме оснаживање женске субјективности (в. Doane 1982). Аутори/ке поменутих критичких осврта су и имплицирале да женски ликови не могу да прекораче границе зацртане доминантним идеолошким назорима. Лик који је тумачила Елизабета Бергнер је кажњен јер је претпоставила сопствени ерос патријархалном етосу жене који подразумева њену пасив-

ност, трпељивост и саможртвовање, а „блудничење” мајке, Стеле Далас, које бива кажњено раздвајањем од детета, огледа се у њеном покушају прекорачивања класних граница и кушању задовољства резервисаних за припаднице виших друштвених слојева.

Не изненађује што је филму *Жене* Џорџа Цукора [George Cukor] посвећен један од дужих текстова у филмској рубрици с обзиром на то да све улоге у филму тумаче жене. Издвајајући занимљиве појединости, ауторка, вероватно Ела Алмули, у средиште пажње ставља апсурдност живота жена из највиших класа које се приказују у једном њујоршком козметичком салону – „Шта се све не ради да би се муж упецао или задржао. Старе и младе се овде паре, купају у благу, подвргавају најразноврснијим масажима, муче тешким вежбама и вриште. А даљи програм дана, то су модне ревије, приједи, ловљење сензација, разговори о разводима и тоалетима. Један очајан, празан, немогућ живот. И водећи такав живот, ове жене као да су изгубиле и срце и осећаје и мозак.” (27/1940: 21). Истичући да њене сународнице немају прилику да се сретну са женама „овог кова”, ауторка напомиње да о њиховим животима ипак редовно читају у штампи. Стога јој је вероватно и било важно да се обрачуна с овим моделом женствености, који се у тадашњој (женској) штампи промовисао као атрактиван и пожељан.

Иако има извесних глумачких и редитељских квалитета, филм *Жене* је за ауторку крајње проблематичан у сфери морала који промовише, а који се може сажети у ставу да жена мора да се потруди да мужу пружи оно што није нашао код љубавнице. Да би задржала супруга, „жена мора бити и љубавница, и жена и мачкица и неговатељица, *иа и друг, само изгледа да се на ово њоследње најмање њолаже*” (курзив – Ж. С). Одабир именице *друг* недвосмислено упућује на контекст спрема којег се саме рава морал филма *Жене*. Након бродолома с љубавницом, муж се враћа у мирну луку брачног живота и жена то мора да прихвати, као што је и њена мајка беспоговорно прихватила исти сценарио. „Да, мушкарцима је потребан мали излет у непознато, жене се са тим морају помирити. Само је писац или режисер заборавио да су и жене тих мушкараца у истом положају, жене које живе од пара својих мужева или које за паре купују мужеве, и да узалуд живе у илузији, као Норма, да су слободни и равноправни људи само зато што не живе у истом добу у коме је њихова мајка живела” (Исто).

Корени потчињености жене налазе се у њеној финансијској зависности, односно капиталистичком устројству брачних односа, те привиду слободе које жене поседују, а која је укинута немањем избора који прикрива раскош свакодневног живљења. Филм управо потцртава неминовност тих односа. Корумпираном моралу који мотивише одлуке жена у Цу-

коровом филму супротстављен је морал *нове жене* која тражи поштовање своје личности, економски је независна и испуњење проналази у раду и стварању.

Женским улогама у филму посвећен је и посебан текст истог наслова. Указујући на значајне помаке у развијању филмског језика, Зора Шер запажа да се у холивудском филму само не види „развитак у погледу женских улога. Од жена се још увек захтева да буду лепе, интересантне спољашности, и ништа више. Одличне глумице, певачице, играчице, клизачице, итд. које се појављују у филму толико су ‘позвездане’ да је то просто мучно одгледати” (11–12/1938: 29).

Да је ауторкама било стало да разбију медијски посредовану и редуковану слику жене у Холивуду, сведочи и текст *Жене у Новом свету* (16/1938), у којем „свака од наизменичних слика америчких жена приказује неки од видова њихове борбе за женска права и побољшања положаја жене у друштву, професији и дому” (Бараћ 2015: 227). Међу портретисаним женама нашле су се и глумце Џоан Крафорд [Joan Crawford] и Еленор Пауел [Eleanor Powell], као и глумица кинеског порекла Ана Меј Вонг [Anna May Wong]. Укрстимо ли ова два текста, јасна је свест ауторки о конструктивној природи филмске слике жене, њеној идеолошкој репресивној улози, те њихова настојања да читатељкама пружи идентификацијске моделе ван ружичастих и *позвезданих* координата.

Конститутивну улогу мушких и женских ликова у филмској нарацији ауторка прецизно запажа. Док се у узбудљивим авантурама мушки „стар” купа у зноју, „прави свакојаку мимику да би сцена испала убедљивија”, глумица исте бурне сцене преживи са савршено мат тенем и дивном фризуром, без иједног покрета лица, „стално беспрекорног израза”; док мушки лик стари и мења се (и физички и психички), жена „остаје до краја филма витка, еластична, млада лица” (11–12/1938: 29). Женски лик, дакле, не утиче на развојну линију филма, није индивидуализован, већ је у служби еротских контемплација. На утопијску димензију ауторкиних питања – „Када ће већ једном увидети господа продуценти и режисери да је и женска улога део филмске целине, и да жена у животу није таква каквом је они креирају [...] Када ће већ једном на филму дозволити главним јунакињама да не буду савршене лепотице, да и оне буду људи, а не само декорација?” (*Исто*) – указаће феминистичке критичарке деценијама касније. Но, срж проблема, односно његову идеолошку потку, имплицирала је и сама аутрка реторским карактером завршног питања „Или је то већ више друштвени, а не стручно филмски проблем?” (*Исто*).

У есеју *Кажми ми, кажми како да ње зовем, кажми ми какво име да њи дам* Олга Тимотијевић је изложила типове женских ликова посредованих филмом, односно клишее масовне културе, везујући их за поједине

филмске иконе: *свиџхарџи* (Мери Пикфорд [Mary Pickford]), *вамџ жена* (Марлен Дитрих [Marlene Dietrich]) и *гламур девојка* (Грета Гарбо [Greta Garbo]), која је актуелна у сезони у којој пише ауторка. Инсистирајући да сезонску смену доминантних типова диктира тржиште, ауторка критички реагује на камелеонску способност жена да буду у тренду, ропски се повинујући императивима сезоне:

А сад гламоур? Сад напосто треба опчаравати. И таман док ћете научити све потребне трикове и тајне гламор-рецепата, однекуд ће неко викнути: доста са тим гламором! Дајте нам нешто ново. Госпође, пре свега будите лепе! Ваша се коса мења у свим дугиним бојама, према моди. Ваши су нокти седефасте шкољке или крваве канце, према моди. Ваш тен је снежно бели или креолски таман, према моди. Ви држите строгу дијету или попуњавате са марамицама и чарапама, према линији коју захтева мода. Будимо лепе – јер жена пре свега мора да буде жена. То захтевају модни журнари, то захтева друштво, то захтевају људи, то захтевају – пре свих и свега – један добар део жена (13/1938: 19).

Медијска слика, као парадигматична слика жене, одржава патријархалну поделу улога. Императив *биџи жена* у преводу значи бити објекат ужитка, задовољстава мушких конзумента. Анализирајући женску штампу у међуратном периоду, Миланка Тодић је истакла да су „идеализоване представе о модерној жени, масовно промовисане у медијима и на филму, гласно [су], већ тада, оптуживане за прикривање реалног света и морала уопште пошто су читав живот бојили само једном, ружичастом, бојом” (Тодић 2008/9: 151). Можемо запазити да је тада критика медијске репрезентације жене (терор младости, лепоте и луксуза) налазила места у популарним медијима намењеним широкој женској читалачкој публици (образовно, старосно и класно раслојеној), док се данас повукла претежно у академски дискурс и публикације намењене ужим читалачким круговима.

Есеј *Кажџ ми, кажџ како да ѿе зовем, кажџ ми какво име да ѿи дам* у сагласју је и с концепцијом модне рубрике у *Жени данас*.⁴ Истичући да су

⁴ Критика репрезентације жена у модним журналџима и филмовџима, односно репресивних механизма моде Олге Тџмотџјевић сродни су са ставовџима, ванредно сликовџито и сугестивно исказаним, Јулке Хлапец Ђорђевић: „Напосто, [жена – нап. Ж.С.] не жели да се врати добу где је, сва обузета женскошћу, била вођена на конопцу, као овца. Метаморфозе тог конопца најбоље показују ток жениног живота. Док је млада и лепа, конопац је шџрок, од баршуна и свџле, искићен цвећем, те није чудо да жена радо допушта да јој се баџи око врата. Опадањем њене привлачности конопац отврдне и груби. Кад је жена одиграла своју улогу забавног полног партнера, конопац се претвара у оштру жицу, спреман да задави жену чџм би хтела да окрене главу куд она хоће.” (Chlapец Ђорђевић 1937: 151). *Сахарински ланац* Олге Тџмотџјевић комплементаран је *баршунасћом, свџленом, искићеном конојцу* Јулке Хлапец Ђорђевић, а филм и модни журнари су њиховџ главни посредници.

сараднице часописа биле свесне идеолошке условљености моде, Станислава Бараћ је на низу примера показала да се часопис „јасно опредељује за моду ‘радне жене’ која стоји насупрот моди која се брзо мења”, а која је критички одговор на грађанску концепцију модерне жене (Бараћ 2015: 230–234). Култ младости и лепоте, модних трендова, круцијални импертив друштвеног престижа, указује се као ригидни модел који, с једне стране, искључује највећи број жена из области друштвеноприхватљивих и пожељних субјеката и, с друге стране, потири индивидуалност жене.

За Олгу Тимотијевић, Холивуд је креатор савремених женских архетипова који су, по речима Вана Бора, средство за „кретенизирање публике”. Питање које ауторка поставља јесте „када ћемо постати људи”, када ће жена престати да „буде лутка овог или оног типа” и постати човек у правом смислу те речи. То не значи, додаје ауторка, да ће носити панталоне као Марлена (још један стереотип), већ „да ће стварно хтети да се разликује од пауна, папагаја и мајмуна” (13/1938: 19). За долазак тог тренутка потребна је не само промена друштвених и економских околности, већ и промене свести самих жена. Вероватно су стога ауторке пажљиво пратиле холивудску продукцију, желећи да код својих читатељки створе механизам одбране или критички став према савременим женским архетиповима, исписујући својеврсни *Холивуд за њочейнице*.

Миланка Тодић је у анализи есеја *Кажми ми, кажми како да ти зовем, кажми ми какво име да ти дам* скренула пажњу и на иконографску формулу фотографије „глатор-девојке” која прати есеј. Фотографија на којој је млада насмејана девојка у дугој хаљини у пози лутке, одвраћајући поглед од камере, исказује „не само претварање субјекта у објекат и расположивост женског тела мушком погледу него и пасивност, а у крајњој линији и одсуство индивидуалности” (Тодић 2008/9: 154). Одсуство референци које би указале на културни контекст из којег фотографисана девојка долази сугерише да „корени ове представе и нису у реалном животу већ у фиктивној стварности Холивуда” (*Истито*). Херменеутичка вештина, коју је демонстрирала тадашња уредница часописа, присутна је у већини критичких анализа филмског дискурса.

Увиди о статусу женских ликова у филмској нарацији, жени сведеној на објекат и декорацију у филму, истицање концепције женског лика које подупири патријархалну економију жеље дали су особени печат филмској критици у *Жени данас*. Ти закључци, иако артикулисани другачијим речником него доцнија феминистичка филмска критика, представљају заметке оперативних концепата феминистичког приступа филму. Посебно је занимљива њена блискост с пионирским и револуционарним текстом Лоре Малви *Визуелно задовољство и нарацијивни филм* (1975), којим је ауторка упутила феминистичку мисао о филму у правцу психоанализе, која

ће представљати њену методолошко-политичку парадигму седамдесетих и осамдесетих година прошлог столећа (в. Malvi 1997).

Ослањајући се на Фројда и Лакана, Малви је анализирао скопофилију у класичном филму посматрајући је као структуру која функционише као оса активности/пасивности. Класичан филм подстиче жељу за гледањем интегришући структуре воајеризма и нарцисизма у причу и слику. Мушки карактер је активан, око њега се орагнизује и развија радња филма; женски карактер је пасиван и немоћан, он је објекат мушке жеље. Визуелни концепт прилагођен је мушкој жељи – унутар филмског наратива мушки ликови усмеравају свој поглед ка жени, а гледалац се упућује да се идентификује с мушким погледом јер камера заузима мушку тачку посматрања. Малви је истакла два аспекта визуелног задовољства утемељена у полној разлици: воајеристичко-скопофиличан (задовољство у гледању објекта) и нарцистичку идентификацију (задовољство у посматрању себи сличног). Обе ове формативне структуре зависе од значења која се придају контролишућој моћи мушких ликова. Жена као слика је, дакле, производ воајеристичких или фетишистичких механизма.

Фалоцентричност филмског кадра ће увидети Олга Тимотијевић, излажући мини-типологију женских погледа у филму, антиципирајући воајеристичко-скопофилично визуелно задовољство. У тексту *Уместо филма* поздравила је извесне промене у холивудском филму. Ауторка истиче да је вредно похвале да „заљубљена девојка не мора више стално да гледа као у заносу” (23/1939: 21). Иако сажето формулисано, запажање Олге Тимотијевић вишеструко је значењски усложњено. Указивањем на неприродност и неадекватност „представљања” женског погледа, ауторка упућује на његово саобраћавање фантазмима патријархата, прецизније казано, гледачевих жеља и хтења. Мушкарац је тај, следимо ли имплицирану логику закључивања Олге Тимотијевић, који жели да је жена константно у заносу и да садржај своје егзистенције исцрпљује у заљубљености.

У наставку текста ауторка издваја још један филмски топос: „Девојка је на платну толико раширила очи, да би доказала своју невиност, као да нема очних капака, а стално раширена уста првог љубавника требало је да сведоче о његовом одличном расположењу” (*Исио*). У стилу „очи су огледало душе” оклеветана јунакиња фиксира свог вољеног, док његова раширена уста еротским конотацијама унижавају смисао моралног контекста који имлицира њен, назовимо га, очни/очињи подвиг. Чак и када је акценат стављен на женину моралну исправност, наравно, патријархално кодирану, она се надасве репрезентује као еротски објекат.

Вербална порука додатно се продубљује илустрацијом приложеном уз текст. Фотографија предочава сцену из филма, а испод ње је исписана

легенда „када се људи на филму воле то изгледа често овако”. Жену је чврсто и заштитнички загрлио мушкарац, а она је нежно положила главу на његово раме, пронашавши у његовом загрљају уточиште. Међутим, кључне информације садржане су у погледима мушкараца и жене на фотографији. Женин поглед је оборен, а мушкарац гледа у неки објекат са стране. У класичном филму поглед означава жељу, мушкарац (протагониста или гледалац) тај је који гледа (он је активан), а одсуство жениног погледа омогућава му да је посматра с безбедне дистанце неопходне за воајеристичко задовољство, без бојазни, дакле, да ће она узвратити поглед, то јест исказати сопствену жељу. Она је ту да буде гледана, а не да гледа. Оборен поглед, напоследку, конотира смерност и самодовољност у загрљају (једног) мушкараца, док мушкарчев поглед призива и легитимише „излет у непознато”, како би рекла ауторка критике филма *Жене*.

Иако невелик обимом, корпус текстова објављен у рубрици Филм у часопису *Жена данас* завређује читалачку и истраживачку пажњу и својим концепцијским поставкама и аналитичким увидима. Такође, ови текстови ни данас нису изгубили на својој актуелности, те своје читатеље могу и да подуче и да забаве. Надасве, рубрика Филм ће своје пуно признање добити када се једног дана буде исписивала одредница „феминистичка филмска критика” у некој будућој српској/југословенској филмској енциклопедији (или допуњеном издању већ постојећих), коју би требало отворити речима „почеци у часопису *Жена данас* 1937. године”. Надам се да ће време показати да сам се преварила једино у датирању и изворнику.

ЛИТЕРАТУРА

- Бараћ, Станислава. *Феминистичка конјрајавности. Жанр женског појреја у српској периодици 1920–1941*. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2015.
- Doane, Mary Ann. “Film and the Masquerade: Theorising the Female Spectator”. *Screen* 23. 3/4 (1982): 74–88.
- Živadinović, Vane Bor. „Uvod u kritiku filma”. *Danas: književni časopis* 1.1 (1934): 138–142.
- Zečević, Božidar. *Srpska avangarda i film 1920–1932*. Београд: Удружење филмских уметника Србије, 2013.
- Јовић, Бојан. „Почеци тематизовања филма у нашој авангардној публицистици: авангардисти као популаризатори и просветитељи”. *Традиција и просвећености и просвећивања у српској периодици: зборник радова*. Ур. Тајана Јовићевић. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2012. 415–426.
- Malvi, Lora. „Vizuelno zadovoljstvo i narativni film”. *Ženske studije: časopis za feminističku teoriju* 8/9 (1997): 44–56.
- Munitić, Ranko. *Pitanje filmske kritike*. Београд: Филмски центар Србије, 2012.
- Rosen, Marjorie. *Popcorn Venus; women, movies & the American dream*. New York: Coward, McCann & Geoghegan, 1973.
- Todić, Milanka. „Nova žena ili robinjica luksuza: naslovne strane ženskih časopisa u Srbiji (1920–1940)”. *Zbornik Muzeja primenjene umetnosti* 4/5 (2008/2009): 145–164.
- Tokin, Boško. „Putevi umetničkog filma”. *Srpska avangarda i film 1920–1932*. Прир. Božidar Zečević. Београд: Удружење филмских уметника Србије, 2013. 328–330.
- Haskell, Molly. *From Reverence to Rape: The Treatment of Women in the Movies*. Baltimore: Penguin Books, 1974.
- Chaudhuri, Shohini. *Feminist Film Theorists: Laura Mulvey, Kaja Silverman, Teresa de Lauretis, Barbara Creed*. London–New York: Routledge, 2006.
- Chlapец Ђорђевић, Јулка. *Studije i eseji o feminizmu. 2, Feminizam u modernoj književnosti*. Београд: Radomir D. Ćuković, 1937.

Žarka Svirčev

THE SACCHARINE SPIRITUAL CHAIN:
THE BEGINNINGS OF FEMINIST FILM CRITICISM

Summary

The film criticism in the magazine *Žena danas (Woman Today)* 1936–1940 was clearly ideological. The column Film refracted ideological currents that the magazine as a whole promoted – feminist, socialist/communist, anti-fascist. One particularly innovative aspect of film criticism in this magazine is the feminist approach. It developed a few proto-theoretical concepts that would have a privileged place in feminist film criticism of the 70s: criticism of the female characters' stereotyping; emphasis on supporting the patriarchal ethos and eros in the construction of female characters; ideological manipulation by the convention of the happy ending; the phallocentrism of the frame; and the impossibility of female spectators to identify with film narratives. The authors do not, therefore, rest only on an analysis of the manifest content of the film, but they notice an interaction between the form and the content, emphasizing techniques producing certain ideological meanings in film.

Keywords: film criticism, feminism, socialism, the representation of women, Olga Timotijević

Vida KNEŽEVIĆ*
Nezavisna istraživačica

FANI POLITEO VUČKOVIĆ U ČASOPISU ŽENA DANAS: FEMINISTIČKE INTERVENCIJE U LIKOVNOJ KRITICI I ISTORIJI UMETNOSTI

Apstrakt: U radu se analiziraju likovne kritike i tekstovi koji se bave istorijom umetnosti, koje je u rubrici „Umetnost” u okviru časopisa *Žena danas* tokom 1938. i 1939. godine pisala Fani Politeo Vučković. Analiza polazi od „feminističkih intervencija” unutar istorije umetnosti koju je tokom sedamdesetih i osamdesetih godina 20. veka razvijala istoričarka umetnosti Grizelda Polok (Griselda Pollock) ističući važnost preplitanja (proizvodnje) umetnosti, likovne kritike i istorije umetnosti. Poimajući istoriju umetnosti kao istorijsku praksu uslovljenu institucijama u kojima se ona proizvodi, kao i klasnim i rodnim položajem „žena-kao-proizvođača” (Polok), rad pokušava da mapira teorijske i metodološke okvire tekstualne građe međuratne istoričarke umetnosti Fani Politeo Vučković, čiji feministički i politički rad do danas ostaje nepriznat i nepoznat u savremenoj (post)jugoslovenskoj istoričarsko-umetničkoj disciplini.

Ključne reči: *Žena danas*, Fani Politeo Vučković, likovna kritika, istorija umetnosti, feminističke intervencije

Politička poenta feminističke istorije umetnosti mora biti menjanje sadašnjosti pomoću novog prikazivanja prošlosti.
(Grizelda Polok 2002: 121)

1. Uvod

Kada je Grizelda Polok, u svom seminalnom tekstu pod nazivom „Feminističke intervencije u istoriji umetnosti” iznela predlog da umesto „nove istorije umetnosti”, to jest, formulisanja feminističke istorije umetnosti, mislimo o *feminističkoj intervenciji* u istoriji umetnosti, podvukla je da takva istorija umetnosti ne treba da donese poboljšanja i osavremeni disciplinu – „da postojeću ’teorijsku čorbu’ začini tekućim intelektualnim modama” (Polok 2002: 124). Mi ne dolazimo iz neke druge discipline ili interdisciplinarne formacije u povoju, istakla je, već „iz ženskog pokreta koji je stvaran

* vida.knezevic@gmail.com

i konkretan u svojoj raznolikosti praksi u kojima se žene aktivno angažuju na promeni sveta” (Polok 2002: 124). Poprište te borbe su, naglasila je, vizuelne reprezentacije i njihove prakse, međutim, ta je borba u krajnjoj liniji određena unutar one „kolektivne kritike društvene, ekonomske i ideološke moći koja se zove ’ženski pokret’” (Polok 2002: 124).

Grizelda Polok i mnoge druge feminističke istoričarke i teoretičarke (vizuelnih) umetnosti su tokom sedamdesetih i osamdesetih godina 20. veka bile među prvima koje su ukazale na međuzavisnost dominantnih umetničkih kanona i politike seksualnih razlika koje su odlikovale kako interpretiranje tako i teoretizovanje umetnosti.¹ Njihove feminističke intervencije bile su inspirisane i oblikovane i pod uticajem feminističkog pokreta u umetnosti koji se, mahom, u okviru zapadnoevropskog umetničkog sistema javio krajem šezdesetih godina, podstaknut širim feminističkim pokretom i političkim aktivizmom sredine šezdesetih godina – koje Grizelda Polok naziva „ženskim pokretom” (Guma-Peterson i Metjus 2002: 43). Povezujući feminizam s marksizmom i psihoanalizom, često se koristeći dekonstruktivističkom teorijom, Grizelda Polok je sama isticala svoju poziciju kao „poprečno smeštenu” u odnosu na marksističku kulturnu teoriju i istorijsku praksu (Guma-Peterson i Metjus 2002: 85).

U jugoslovenskoj posleratnoj istoriji umetnosti i likovnoj kritici, *feminističke intervencije* su takođe rubno nastajale tokom sedamdesetih i osamdesetih godina, a naročito u povodu prvog autonomnog feminističkog događaja tzv. drugog talasa feminizma u istočnoj Evropi (Bonfiglioli, 2008: 5) – međunarodne konferencije „Drug-ca Žena. Žensko pitanje: novi pristup?” koja je prekretnički uticala i na polje feminističke (vizuelne) umetnosti, istorije umetnosti i likovne kritike. Prvi značajni radovi Dunje Blažević, Bojane Pejić, Goranke Matić, Dragice Vukadinović i drugih, bavili su se artikulacijom različitih feminističkih pozicija koje su bile određene specifičnim lokalnim političkim, ekonomskim i kulturnim kontekstom socijalističke Jugoslavije.

Ipak, zanimljivo je uočiti da, iako deo istog ideološkog i političkog nasleđa – socijalističkog i antifašističkog – zauzimanjem modernističke pozicije, posleratna istorijsko-umetnička struka je međuratne protofeminističke i socijalne tendencije unutar istoričarsko-umetničke discipline olako zaboravila, previše tendenciozno ih vezujući za dogmatski definisanu (staljinističku) umetnost socijalističkog realizma (Knežević 2017: 86). Tako je slučaj Fani Politeo Vučković i njenih (levih) feminističkih intervencija u istoriji umetnosti i likovnoj kritici – kojima je kontinuirano doprinosila rađanju novog pristupa u razumevanju istorije vizuelne umetnosti i njenih savremenih pojavnosti – ostao zaboravljen. U jugoslovenskom časopisu *Žena danas* (1936–1940), Fani Politeo Vučković je svoj doprinos dala prevashodno u tekstovima koje je pisala u okviru rubrike „Umetnost”. U njima se bavila fenomenima moderne umetnosti, interdisciplinarno suočavajući feminističke i klasne pristupe u analizi izabranih studija slučaja.

Fani Politeo Vučković je pripadala struji predratne „socijalne umetnosti” koju u jugoslovenskoj umetnosti ne treba čitati u suprotnosti s avangardnim umetničkim praksama prethodnih decenija, već upravo kao njihov specifični kontinuitet. „Soci-

¹ Videti uvodni tekst u zborniku: Branislava Anđelković, „Istorija umetnosti i feminističke teorije slike”. U: *Uvod u feminističke teorije slike*. Priredila: Branislava Anđelković. Centar za savremenu umetnost – Beograd, 2002. 9–38.

jalna umetnost", to jest „kritički realizam” međuratnog perioda predstavlja nastavak avangardnih umetničkih praksi, u izmenjenim okolnostima, pod kojima se menja i sam (avangardni) umetnički jezik, ali i „spoljašnje” društveno-političke okolnosti, koje (društvene) prakse umetnosti i revolucije ponovo dovode u vezu. U tom smislu, „avangardno” se u umetnosti kritičkog realizma ogleda u promeni mesta i uloge umetnosti u izmenjenim političkim okolnostima i obostranoj svesti o nužnosti preklapanja njihovih praksi. U takvoj situaciji, revolucionarni čin postaje borba umetnika za promenu sredstava za proizvodnju i proizvodnih uslova rada, organizovanih u levi umetnički front kome je i sama Fani Politeo Vučković pripadala, upravo kao i lokalne umetnice o kojima je pisala.

2. (Levo)feminističke intervencije Fani Politeo Vučković u likovnoj kritici

2.1. Rubrika „Umetnost” i članak „Izložba žena umetnica Male Antante” kao reprezentativni primer

Sveobuhvatno sagledavanje teorije i prakse kritičke levice u jugoslovenskoj kulturi u međuratnom periodu ne bi bilo moguće bez pominjanja uloge ženskih (proto) feminističkih organizacija i akterki u okviru levog kulturnog fronta, koje su se naročito artikulisale oko časopisa *Žena danas*, koji počinje s radom tokom 1936. godine. Prema pisanju Nede Božinović, u međuratnom periodu se javlja potreba da se žene ujedinjuju, prave saveze, uključuju u pokrete, budući da je društvena pozicija žena po svim osnovama i dalje bila obespravljena, a žene u novoj državi i dalje ugnjetavane i bez osnovnih političkih prava (Božinović 1996: 100–101). Ta veza patrijarhata i kapitalizma, te njihova kritika s feminističkih i materijalističko-marksističkih pozicija, jeste jedno od ključnih okvira samog revolucionarnog ženskog pokreta i *Žene danas*, kao njihovog ključnog glasila.

U svojoj rubrici pod nazivom „Umetnost”, Fani Politeo Vučković, intersekiionalno je uvezivala (levu) feminističku umetničku praksu koje su stvarale žene umetnice, o kojima je najčešće pisala, i savremenu društveno-ekonomsku realnost o čemu govori i jedan od njenih prvih tekstova koje je pisala za *Ženu danas*, u broju 10, iz februara 1938. godine, pod nazivom: „Izložba žena umetnica Male Antante”. Izložba je bila organizovana na inicijativu tadašnje čehoslovačke senatorke i predsednice Male Antante. Pored političke saradnje, u tekstu se navodi da je Mala Antanta žena postavila sebi za zadatak i „kulturnu kolaboraciju žena”: „Ta kolaboracija treba da bude najefikasnije sredstvo za zbližavanje i upoznavanje plodova kulture zainteresovanih naroda” (*Жена данас*, 10/1938: 20).

Radilo se o velikoj izložbi na kojoj je izloženo oko dvesta umetničkih radova umetnica iz Čehoslovačke, Rumunije i Jugoslavije. Paralelno je organizovana i retrospektivna izložba srpskih slikarki. Od jugoslovenskih umetnica, Fani Politeo Vučković je izdvojila umetničke radove pripadnica mlađe generacije, posebno slikarke Vere Čohadžić:

Veru Čohadžić ne interesuje cveće (inače tako izdašno zastupljeno na izložbi), ona se ne izživljava u mrtvim prirodama, već traži sižee koji će istaći ono što je u živoj prirodi izraz savremene dinamike. (Voleli bismo da se u izboru dela ove slikarke vodilo računa o platnima koja nju više reprezentuju, u kojima je socijalna tematika jače naglašena) (10/1938: 20).

Savez Male Antante je već tada bio na izdisaju, budući da se spoljna politika Kraljevine Jugoslavije u međuvremenu okrenula ka silama Osovine. Međutim, upravo je u odabiru baš ove umetnice i njenih radova Fani Politeo skrenula pažnju na mlađu generaciju „naprednih” umetnica i umetnika, kojima je pripadala Vera Čohadžić: „Platna najmlađih slikarki na ovoj izložbi predstavljaju najpoznatiji doprinos naprednim kulturnim ciljevima Male Antante žena” (10/1938: 20).

„Socijalna tematika” bila je ideološki i politički okvir u kojima su se kretali oni napredni umetnici i umetnice koji su se tokom četvrte decenije 20. veka okupljali oko ilegalne grupe Život, zatim umetnici i umetnice kruga Jevremove ulice, Udruženja likovnih umetnika, Umetničkog paviljona „Cvijeta Zuzorić” i Salona Nezavisnih, čineći „levi umetnički front”.² Kompleksna ali istovremeno i suptilna mnogostrukost odnosa koja se tih godina gradila u okviru šireg komunističkog i antifašističkog pokreta predvođenog tada ilegalnom Komunističkom partijom Jugoslavije, pretpostavljala je kontinuitet feminističkih, umetničkih i revolucionarnih praksi, predratnog (i ratnog) perioda.

U proučavanju pomenutih odnosa u kojima je Fani Politeo Vučković svakodnevno učestvovala, bitno je istaći i epistemološku važnost biografskog kao i intersekcionalnog pristupa izučavanju praksi preklapanja ličnog i političkog, ilegalnog i legalnog, na način kako tome pristupa Kjara Bonfiljoli (Chiara Bonfiglioli) u tekstu „Biografije aktivistkinja AFŽ-a: intersekcionalna analiza ženskog djelovanja” (Bonfiglioli 2016: 23). Takav pristup omogućava uočavanje kontinuiteta u učešću žena u feminističkim i kulturno-umetničkim organizacijama, te njihove stalne povezanosti s „proleterskim” ženskim i revolucionarnim pokretom, od međuratnog perioda, zatim u okviru ratnog AFŽ-a, kao i tokom posleratnog perioda. Međutim, još više, takav pristup razmatra faktore društvene diferencijacije na način međusobnog povezivanja, faktore koji su istovremeno fluidni i u suprotnosti sa shvatanjem o inherentnoj odvojenosti „žene” i „države”, pogotovo kada je takva država prilično fragmentarne i decentralizovane vlasti. Stoga je i neophodno iznova se vraćati na fragmentiran biografski pristup kako bismo potcrtali svu kompleksnost političkih putanja žena angažovanih u pomenutim organizacijama i pokretima, kao i intersekcionalno povezivanje protagonista i protagonistkinja koji su se preplitali, povezivali, dopunjavali, razvijali kroz razlike, politizovali, te konačno organizovali. Rečima Kjare Bonfiljoli:

Aktivistkinje su se dakle, našle na raskršću ovih kontradikcija: sa jedne strane različiti uvjeti političkog angažmana, a sa druge različiti zahtjevi naprednog i nazadnog načina života. Individualne težnje žena na polju obrazovanja, rada i

² Detaljnije o levom umetničkom frontu i umetničkom organizovanju u međuratnom periodu videti u tekstu: Vida Knežević, „Ilegalna grupa Život i levi umetnički front. Pitanje umetničkog organizovanja”, u: Miloš Miletić i Mirjana Radovanović (ur.), *Lekcije o odbrani: da li je moguće stvarati umetnost revolucionarno?*, Kurs, Beograd, 2017.

bračnog života preplitale su se sa novim oblicima kolektivnog organiziranja i novim utopijskim rodnim predodžbama (Bonfiglioli 2016: 23).

Ključne teme koje je Fani Politeo Vučković adresirala u pomenutom tekstu – položaj žena umetnica, „shvatanje modernih umetnica uopšte”, važnost savremene grafike u komunikaciji „naprednih” ideja, traženje sižea ne u cveću i mrtvim prirodama, već sižea „koji će istaći ono što je u živoj prirodi izraz savremene dinamike”, naglašene socijalne tematike – kao „doprinos naprednim kulturnim ciljevima *Male Antante žena*”, upravo i govori o pravcima u kojima se kretala levo feministička umetnička praksa „naprednih” umetnica. Fani Politeo ih čak dovodi u vezu i pravi kontinuitet s prethodnim generacijama socijalno angažovanih umetnica:

Mnoge između njih bile su poznate ne samo kao talentovane slikarke, već i kao žene koje su svoju delatnost stavljale u službu oslobodilačkih borbi Srbije i njenih nastojanja na području kulture (10/1938: 20).

Kraljevina Jugoslavija nije donela ništa novo u smislu poboljšanja ekonomskog, pravnog i političkog položaja žena, a ni specifično žena umetnica. Svi zakoni koje je nova država nasledila zasnivali su se na podređenom položaju žena, u kojima se u većoj ili manjoj meri ograničavala njihova radna sposobnost, pravo na obrazovanje, pravo nasleđivanja, na zapošljavanje, kao i ona koja su se ticala roditeljskih prava i prava na starateljstvo. U većem delu Kraljevine, institucija braka je bila pod crkvenom jurisdikcijom. Zakoni koji su se ticali radnog prava radnica, a koji su potvrđeni i delimično unapređeni tokom 1922. godine, poput Zakona o zaštiti radnika, te Zakona o osiguranju radnika, koji su čak uvodili i mogućnost plaćenog porodijskog odsustva, tek su se sporadično primenjivali, a najčešće su ignorisani. Takva društveno-politička situacija dovela je do potrebe za ženskim ujedinjenjem kako bi se njihov radni i socijalni položaj poboljšao. Stoga nije ni čudo što Fani Politeo Vučković, kada u pomenutom tekstu prenosi govor Vere Urbanove, predsednice Ženskog komiteta za lepe umetnosti u Pragu, u prvi plan ističe tadašnji položaj žena umetnica.

Kako navodi Tijana Okić u tekstu pod nazivom „Od revolucionarnog do proizvodnog subjekta: alternativna historija AFŽ-a”, u međuratnom periodu tradicionalne forme patrijarhalne porodice (zadruga i višegeneracijsko domaćinstvo) sve više su se raspadale, dok je novčana privreda sve više prodirala u privredu. Odnosi između muškaraca i žena rapidno su se menjali, naročito među onim mlađim, u smislu sve slobodnijih odnosa: „Žene sa sela gubile su stvarnu zaštitu patrijarhalnih običaja i našle se između patrijarhalnog pravnog poretka s jedne i neograničene slobode eksploatacije tržišta s druge strane” (Okić 2016: 157). Naime, sela naglo osiromašuju, nastavlja se fragmentacija zemljišnog poseda, što za posledicu ima sve veću transformaciju seljaštva u seljačko-radničku klasu, kojoj rad na selu nije dovoljan izvor prihoda, već ima potrebu za dodatnim izvorima. Kada se uz pojavu ove klase doda i sve veći broj ženske i dečije radne snage u gradskim centrima zahvaćenim procesima urbanizacije i industrijalizacije, kao rezervnoj armiji nezaposlenih, jasno je da su takve posledice omogućile samim poslodavcima smanjenje cene rada i nadnica.

2.2. *Levofeminističke prakse u promišljanju neplaćenog ženskog i umetničkog rada – savremena teorijska perspektiva*

Opisana perspektiva je upravo ona koju uvodi i Silvija Federiči u svojoj važnoj studiji o prvobitnoj akumulaciji kapitala *Kaliban i Veštica: žene, telo i prvobitna akumulacija* (2013), kojom dopunjuje ali i kritikuje Marksovu analizu prvobitne akumulacije kapitala, a koja je po ovoj autorki temeljno doprinela stvaranju polne odnosno rodne nejednakosti. Marks je, po Federiči, proces prvobitne akumulacije analizirao isključivo iz ugla nadničarskog industrijskog proletarijata, dok se u njegovom radu nigde ne pominju duboke transformacije po pitanju reprodukcije radne snage i društvenog položaja žene. Marks u pomenutoj analizi ne pominje ni „Veliki lov na veštice” iz XVI i XVII veka iako je to bila državno sprovedena kampanja širokih razmera i s dubokim posledicama, koja je ključno odredila poraz evropskog seljaštva, ubrzavanje njegovog proterivanja sa zemlje kojom se do tada raspolagalo zajednički (Federiči 2013: 85). Ova značajna feministička perspektiva za sagledavanje procesa prvobitnog uspostavljanja kapitalističkog sistema, u mnogome proširuje problem i na relaciji patrijarhat – kapitalizam.

Silvija Federiči tvrdi da, naime, oduzimanje sredstava za izdržavanje evropskim radnicima kao i kolonijalno istrebljivanje i porobljavanje američkih i afričkih urođenika za robovski rad nisu bili jedini postupci koji su za posledicu imali stvaranje i „akumuliranje” svetskog proleterijata. Taj proces je zahtevao i „transformaciju tela u radnu mašinu i prisiljavanje žena na reprodukciju radne snage” (Federiči 2013: 85–86). Dati proces je zahtevao slamanje snage žena, i događao se u pomenutom periodu na tlu Evrope i Amerike, kroz istrebljivanje „veštica”. Dakle, prvobitna akumulacija kapitala nije samo akumulacija i koncentracija upotrebljive radne snage i kapitala već je i „akumulacija razlika i podela unutar radničke klase, čime hijerarhije zasnovane na rodu, kao i na ‘rasi’ i starosnoj dobi, postaju konstitutivni elementi klasne vladavine i formiranje modernog proletarijata” (Federiči 2013: 85–86).

Te nametnute podele, naročito između muškaraca i žena, doprinele su još poduklijim oblicima porobljavanja, umevši u telo proletarijata duboke podele, koje su poslužile za intenziviranje i prikrivanje eksploatacije. Dalje, po Federiči, Marks nikada nije odgovorio na pitanje zašto bi rađanje bilo „prirodna činjenica”, umesto, kako to Federiči formuliše, društvena, istorijski određena aktivnost, u koju su investirani razni interesi i odnosi moći, kao što nije uzimao u obzir da bi muškarci i žene mogli imati različite interese u pogledu „pravljenja dece” – kategorije koja se smatrala rodno neutralnom i neodređenom.

Svi pomenuti procesi unutar prvobitne akumulacije kapitala uticali su i na promene unutar (koncepta) porodice, koja postaje središte reprodukcije radne snage. I ovde se vlast dodeljuje muškarcima – radnicima, nad ženama i decom, ali ne na osnovu vlasništva kako je proces tekao u feudalnim društvima, već na osnovu isključivanja žena iz nadničarskih poslova. Takve politike su sprečavale žene da raspolazu sopstvenim novcem, što je proizvelo materijalne uslove za potčinjavanje žena muškarcima, te prisvajanje njihovog rada. Izgradnja takvog patrijarhalnog poretka uslovlila je i novu polnu podelu rada, koja nije samo diferencirala muške i ženske poslove, već je druga-

čije oblikovala i njihova iskustva i celokupne živote, te njihov odnos prema kapitalu i ostalim sektorima radničke klase. Proizvodnja razlika u društvenoj moći žena i muškaraca, kao i u vezi s tim, prikrivanje ženskog neplaćenog rada (unutar kuće i porodice), omogućili su kapitalizmu da unedogled proširi „neplaćeni deo radnog dana” i iskoristi (mušku) nadnicu kako bi se akumulirao ženski rad. Po Federiči, upravo je taj moment često služio za skretanje klasnog antagonizma u antagonizam između muškaraca i žena: „Zato je prvobitna akumulacija iznad svega bila akumulacija razlika, nejednakosti, hijerarhija i podela, koji su otuđili radnike kako jedne od drugih, tako i od samih sebe” (Federiči 2013: 148).

U sferi neplaćenog kućnog rada i brige o porodici, te društvenoj reprodukciji, jedno od ključnih mehanizama potčinjavanja svakako je i materinstvo kao praksa koja se odnosi na negu i brigu o deci, koja je uvek određena specifičnim istorijskim, ekonomskim, političkim i kulturalnim kontekstom. Dominantni diskursi o materinstvu se kroz različite institucionalne prakse uspostavljaju kao specifični režimi koji podrazumevaju oblik „društvene kontrole u kome prostor (potencijalno kolektivne) brige postaje mesto ostvarivanja interesa kapitala i nacionalne države” (Vilenica 2013: 9).

Kako je u savremenoj studiji o paradoksu neplaćenog umetničkog rada pokazala sociološkinja i teoretičarka kulture Katja Praznik:

(u)običajeno razmišljanje i konvencionalna akademska istraživanja, kao i mjere kulturnih politika koje se odnose na umjetnički rad, u pravilu ga odvajaju od ostalih oblika rada, te ga smatraju posebnim, distinktivnim ili iznimnim. Prema mojem razumijevanju, upravo u tome leži ključna kontradikcija neplaćenog umjetničkog rada: iako institucija umjetnosti osigurava relativnu autonomiju umjetnika u odabiru parametara njihova rada kao specijalizirane profesije, omogućavajući kritiku društvenog poretka, ona također njeguje sistem eksploatacije kojega karakterizira neredovitost i nesigurnost zaposlenja, te nejednakost u visini naknade. Prestiž i percepcija iznimnosti umjetničkog rada obično zasjenjuju nepravdu prekarnog i često neplaćenog rada koji održava umjetnost kao instituciju. Umjetnička iznimnost i autonomija stoga promiču doktrinu: radi ono što voliš (Praznik 2019).³

Da bi pokazala duboko eksploatatorsku prirodu neplaćenog umetničkog rada u savremenom sistemu umetnosti, uporedila ga je s neplaćenim kućnim radom koji se percipira kao „inherentna aspiracija ženskog subjekta koja dopušta da taj rad ne bude plaćen”⁴. Koristeći feminističko-marksističku analizu neplaćenog kućnog rada razvijanu tokom sedamdesetih godina 20. veka, kako bi pokazala vezu između strukturnog prikrivanja umetničkog i kućnog rada, Praznik dodatno osvetljava mehanizme negira-

³ Videti: Katja Praznik, *Paradoks neplaćenog umjetničkog rada: ljubav u ritmu eksploatacije*, 2019. <http://slobodnifilozofski.com/2019/09/paradoks-neplacenog-umjetnickog-rada-ljubav-u-ritmu-eksploatacije.html>, 02. 05. 2022.

⁴ Videti intervju s Katjom Praznik: Jasna Jasna Žmak, *Katja Praznik: Umjetnički rad je stvaran rad, a ne božanska intervencija*, Portal Voxfeminae, 12. 06. 2017. <https://voxfeminae.net/pravednost/katja-praznik-umjetnicki-rad-je-stvaran-rad-a-ne-bozanska-intervencija/>, 02. 05. 2022.

nja ekonomske podloge umetničkog rada i poricanja socio-ekonomskog konteksta u polju umetničke produkcije. Vodeći se značajnim istraživanjem pomenute feminističke teoretičarke i aktivistkinje Silvije Federiči o neplaćenom kućnom i reproduktivnom radu kao najmoćnijem oružju protiv ženskog osnaživanja, te pripisivanju takvog rada isključivo ženskoj prirodi i „čin(u) ljubavi za kojega nadnica nije potrebna”, Katja Praznik dekonstruisala je buržoasko poimanje umetničkog rada kao rezultata „umjetničke nadarenosti i urođene potrebe umjetnika za samoizražavanjem”: „Dok je plaćanje nadnice ono što bi umjetnika ili umjetnicu uvažilo kao radnika ili radnicu, izostanak naknade u tom pogledu čini umjetnički rad nevidljivim u kapitalizmu” (Praznik 2019). Ovo teorijsko jukstapozicioniranje otkriva načine na koje ta „posebnost” umetničkog rada, po pitanju njegovog prikrivanja, proizvodi slične efekte kao i „posebnost” kućnog rada o kojima se ekstenzivno govori na stranicama *Žene danas*.

3. Klasni karakter feminističke intervencije Fani Politeo Vučković u istoriji umetnosti

Fani Politeo Vučković nije pisala samo o umetničkoj (i društvenoj) praksi savremenih umetnica, već se često u svojim tekstovima osvrtała i na primere žena umetnica iz 19. i ranog 20. veka, poput Berte Morizo (Berthe Morisot) i Sizan Valadon (Suzanne Valadon). Izvođenje feminističkih intervencija u istoriju umetnosti tako se odigrava kroz dekonstruisanje mehanizama (muške) moći koji su vladali u umetnosti kraja 19. veka, „između starog i modernog slikarstva” (*Žena danas*, 14/1938: 21).

U tekstu „Jedna francuska slikarka: Suzan Valadon”, Fani Politeo Vučković je učinila vidljivim mehanizme muške moći, „društvenu konstrukciju polne razlike i ulogu kulturnih reprezentacija u toj konstrukciji” (Polok 2002: 116), kako bi na primeru slikarke Sizan Valadon dekonstruisala značaj „žena-kao-proizvođača” (Polok 2002: 117) u umetnosti. Kao „žena-umetnik ona je dugo zapostavljana i prećutkivana”, objašnjava na stranicama *Žene danas* svojim čitateljicama Fani Politeo, tako da se u istorijama francuskog slikarstva može naći vrlo malo podataka o njoj, „a ukoliko ih ima, oni daju bledu, ili čak netačnu ocenu njenog dela” (14/1938: 21):

Pri tome se obično kao merilo za ocenjivanje talenta, ali ujedno i kao merilo za podcenjivanje, uzima njen t. zv. „muški stil”. Manje konzervativni kritičari smatraju Sizanu velikom ukoliko je dostigla „mušku” umetnost, dok je oni konzervativniji upravo zbog takve umetnosti smatraju neoriginalnom (14/1938: 21).

Živeći u teškoj materijalnoj situaciji, radeći slabo plaćene poslove od svoje rane mladosti, Sizan Valadon je paralelno gradila svoju slikarsku praksu, uz impresioniste i postimpresioniste, Renoara, Tuluz-Lotreka, Degaa, kojima je često bila i model. Kako nam i Fani Politeo u pomenutom tekstu objašnjava, „zlurada i konzervativna kritika godinama je prećutkiвала njeno stvaranje tako da Sizana dugo nije izlagala u Salonima, već je svoje slike prodavala raznim kolekcionarima”. Tek početkom 20. veka, „živeći vrlo teškim životom” i „zasenjena genijalnošću svog sina” slikara Morisa Utrila, počela je da izlaže u „Jesenjem salonu”, zatim „Salonu nezavisnih” i „Salonu Tijeri”.

Velika pobornica socijalne umetnosti, Fani Politeo je svojim feminističkim intervencijama otkrivala u umetnosti Sizan Valadon „jake realističke podsticaje” koji su

bili u vezi „sa njenim socijalnim poreklom i iskustvima iz ranog detinjstva”. Kako je u tekstu istakla, snažni realizam u tradiciji Domijea i Kurbea, prožimao je njene tipične teme: portrete, aktove i mrtve prirode:

Ma da delo naše slikarke nije neka oštra domjeovska kritika društva, ipak u njenim portretima i aktovima mi danas vidimo rečiti dokument o svetu i mentalitetu društva koje je ona slikala i iz kojega je sama potekla. Svojim portretima krojačica, porodica krčmara, sitnih trgovaca i činovnika, nedobačenih literata, umela je da da izraz kroz koji se ogleda psihologija tog radnog sveta. Preterano gojazna, deformisana ili mršava tela njenih kupačica, domaćica, pralja i prostitutki, govore o njihovom poreklu, isto kao što nam autoportre Sizane Valadon bez ulepšavanja govori o jednoj ženi kojoj je sav taj mali svet sa njenih platna bio srodan i prislan (14/1938: 21).

Grizelda Polok će, nekoliko decenija kasnije, ovakve feminističke intervencije u istoriji umetnosti shvatiti kao jednu od primarnih odgovornosti discipline, u čiji epicentar proučavanja mora biti postavljena „žena-kao-proizvođač”:

Biti proizvođač umetnosti u buržoaskom društvu u Parizu krajem devetnaestog veka značilo je, barem na izvestan način, nadilaženje definicije ženskog, pri čemu je i samo 'žensko' klasno opterećen termin. Žene su trebalo da budu majke i 'anđeli domaćinstva' koji se ne zapošljavaju, pa tako i ne zarađuju novac. Pa ipak, onaj isti društveni sistem koji je proizveo ovu ideologiju domaćinstva, koju su milioni žena prigrlili i oživeli, takođe je stvorio i feminističku pobunu s različitim skupom definicija ženskih mogućnosti i ambicija (Polok 2002: 117).

Svest o postojanju klasnih odnosa u devetnaestovekovnom umetničkom sistemu ogleda se i u tekstu pod nazivom „Bert Morizo” (*Žena danas*, 16/1938: 22), u kome piše o pionirskom značaju slikarke Berte Morizo u okviru impresionističkog pokreta u kojem su, takođe, dominirali muškarci slikari. Usporedivši uslove života i rada dve savremenice slikarke, prethodno pomenutu Sizan Valadon, koja je imala teško detinjstvo i život u kojem je bila prinuđena da radi jeftino plaćene poslove da bi preživela, da bi tek u kasnoj životnoj dobi bila prepoznata i kao slikarka, i Berte Morizo, iz imućne buržoaske porodice, koja joj je obezbedila lagodan život, umetničko obrazovanje i mogućnost da se bavi slikarstvom kao profesijom, Fani Politeo Vučković demistifikuje kapitalističke klasne odnose. U materijalnim okolnostima u kojima je žena-umetnica dvostruko opterećena, bivajući prinuđena da se izdržava od svog rada, bilo slikarskog ili nadničarskog, menja se i sam karakter umetnosti:

Berta u svom životu nije poznala bede po cirkuskim šatrama, ona je živela udobnim i obezbeđenim životom, potsticana u radu manje svojim materijalnim nego stvaralačkim potrebama. Njeno društveno poreklo i njen život nemaju zajedničkog sa životom Sizane Valadon. Otuda primetna oprečnost u karakteru njihovog dela kao motivima koji su ih pri stvaranju inspirisali: Na Bertinim slikama nećete naći portrete krčmara, trgovaca, boema i prostitutki. Ona je volela da slika nežne, mlade devojkice na obali mora ili u sunčanim parkovima, lirske pejzaže i fine, prozračne akvarele, – onakve kakve ih je mogla videti u najužem krugu svoje okoline kroz izrazito lirski temperament (16/1938: 22).

Iako prepoznata i poštovana od muških kolega impresionista, „(J)edino što je smetalo Bertinu sreću bilo je nepriznavanje njenog talenta od strane kritike i javnosti” (16/1938: 22), zaključila je Fani Politeo. Tek pred kraj života situacija se menja, čime je ujedno bilo svršeno sa kritikama koje su je dotle nazivale diletantom ne samo zato što je bila pristalica impresionizma već i zato što je bila žena” (16/1938: 22).

Različito uslovljeni društveno proizvedeni poreci polne razlike koji su uticali na strukturisanje života ovih dveju umetnica, uostalom kao i mnogih drugih, strukturno su određivali i njihovu umetničku produkciju, kako je to pokazala i sama Fani Politeo Vučković. Ovakve feminističke intervencije u istoriji umetnosti imaju tendenciju da prevaziđu isključivo bavljenje „ženskim pitanjem” i teže da strukturno destabilizuju dominantni pristup proizvodnji i diseminaciji znanja i (istorije) umetnosti. O tome govore i Guma-Peterson i Metjus u svom tekstu „Feministička kritika istorije umetnosti” naslanjajući se na rad Grizelde Polok:

Neophodno je da se nastavi s objavljivanjem monografija o umetnicama iz prošlosti i sadašnjosti, jer nam je potrebno potpunije znanje o životu i radu umetnica, i tome kako su one izlazile na kraj sa svojim uslovima života i svojom situacijom. No, ako te monografije budu sledile model monografija o 'velikim umetnicima', makar i sa feminističkom perspektivom, time će se samo osnažiti ograničeni, romantični koncept veličine i genija. Umetnost ženskih autorki, ma koliko se trudili da je nasilno uguramo u mušku tradiciju, ne može se nikad u nju sasvim uklopiti (Talija i Patriša 2002: 87).

Da je proučavanje forme uz sadržaj podjednako važno političko pitanje u umetnosti, Fani Politeo Vučković je isticala artikulišući pojam realizma u umetnosti, ali i svih onih drugih umetničkih pokreta i pravaca koji su, bilo svojim formalnim ili pak sadržajnim sredstvima, doprinosili njegovom razvoju, poput impresionizma:

Koliko (je) impresionizam uopšte – kao i impresionizam Berte Morizo – bio ravnodušan prema društvenim problemima, ma koliko po svojim socijalnim osnovama bio građanska tekovina, vraćajući umetnost prirodi on je doprineo formalnom usavršavanju umetnosti i obogatio izražajna sredstva njenih savremenih realističnih pravaca. U tome treba tražiti naprednost impresionizma, slikarstva Berte Morizo (16/1938: 22).

Kada u savremenim teorijskim okvirima govorimo o specifičnosti umetničkog rada u odnosu na najamni rad, kao i o poziciji umetnika u procesu (društvene) proizvodnje, te uzimajući u obzir čitavo polje buržoaskih mistifikacija o umetničkoj autonomiji, naglašava se važnost da se o ovim pitanjima mora misliti ne samo istorijski, već i strukturalno. Upravo kako i savremeni marksistički teoretičar Majkl Hajnrih (Michael Heinrich) ističe, pojmovi klase i klasne pripadnosti nikako nisu jednoznačni odnosi, već su to odnosi koji obiluju napetostima i protivrečnostima i u kojima se prepliću mehanizmi dominacije i otpora, i čiji se organizacijski i tehnički temelj neprestano menja, čime se u istorijskom trenutku stvaraju specifične institucije političke i društvene regulacije oko kojih se vodi neprestana borba. Stoga se i pripadanje određenoj klasi ne može odrediti formalnim svojstvima već isključivo prema subjektovom

pozicioniranju unutar klasnih odnosa, na kojim osnovama se društvena i politička organizacija i solidarnost i jedino mogu graditi (Heinrich 2015: 145–155).

Svesna društvenih kontradikcija koje se reflektuju i na one umetničke, Fani Politeo Vučković se bavila i analizom različitih faza kroz koje je prolazilo devetnaestovekovno francusko građansko društvo. U tekstu „Sto godina od francuskog slikarstva od Davida do Sezana” kroz genealogiju različitih umetničkih faza, detektovala je protivrečnosti građanske klase koje su povratno uticale na razvoj francuske građanske umetnosti 19. veka, od klasičnog građanskog realizma, preko romantizma, zatim „kričkog malograđanskog realizma” to jest, naturalizma, i konačno impresionizma:

Ako sa gledišta istorijskog razvitka slikarstva posmatramo francuski XIX vek i njegov doprinos tome razvitku, videćemo da je nit koja se provlači kroz sve umetničke ideologije ovoga razdoblja u Francuskoj, kao i onih koja su mu prethodila, – zajednička težnja svih umetnika da na svoj način izraze istinu o svetu koji ih je okruživao, o društvu za koji su radili, i o sebi. I mada pojedinačna dela svih tih umetnika raznih orijentacija u francuskom XIX veku, ne predstavljaju neposredni izvor savremenog umetničkog stvaranja, njihova sinteza znači doprinos bez koga moderne umetnosti ne bi bilo (21/1939: 19).

4. Zaključak

U svom tekstu „*Žena danas* (1936–1940) i kultura sećanja”, koji se nalazi u ovom zborniku, Stanislava Barać naglašava značaj memoarske i druge arhivske građe o časopisu *Žena danas* i njenim protagonistkinjama, a koji se konstantno dopunjuje i proširuje i koji proizvodi, terminologijom Alaïde Asman rečeno, „stalnu tenziju između kanona i arhiva, između aktivnog sećanja i odgođenog zaboravljanja”. Tako je svoje mesto u jednom takvom arhivu dobila i Fani Politeo Vučković, pominjanjem u *Ratnom putovanju* Mitre Mitrović, koja piše o ubijenim drugaricama:

Da li smo dobro razumeli Fani? Pitam se dok pričam ženama u ovoj mokroj kolibi o Fani Politeo, nežnoj i bolešljivoj, obrazovanoj u muzici i slikarstvu. Šta je ona izvukla iz muzike i slikarstva! Vidiš. Časno, bez ijedne reči priznanja umrla je. Nije otkrila ni svoga Voju, ni ikoga drugog (Митровић 1953: 210).

Međutim, u savremenoj vizuelnoj (likovnoj) historiografiji (post)jugoslovenskog okvira, ne postoji bilo kakav trag o važnosti (levo)feminističkih intervencija u međuratnoj likovnoj kritici i istoriji umetnosti Fani Politeo Vučković. Razlozi su mnogi i prevashodno ih treba tražiti u specifičnim društveno-političkim i kulturno-umetničkim strujanjima nakon Drugog svetskog rata, kada historiografijom i istorijom umetnosti dominiraju maskulina modernistička strujanja formirana u odnosu na zvaničnu (kulturnu) politiku socijalističke Jugoslavije. Kada je reč o savremenoj „tranzicijskoj” historiografiji i istorijsko-umetničkoj struci, tek tu ova važna protagonistkinja *levog umetničkog fronta* nije našla svoje mesto, budući da se date oblasti nalaze pod uticajem procesa privatizacije i komodifikacije institucija umetnosti, i/ili pak pod direktnim uticajem procesa istorijskog revizionizma.

U Kraljevini Jugoslaviji pozicija levo orijentisanih ženskih organizacija bila je uslovljena i specifičnom društveno-političkom klimom, agresivnom antikomunističkom politikom, koja je, za posledicu imala i zabranu rada za mnoge političke, radničke, omladinske, kulturne pa i mnoge druge organizacije ukoliko su se prepoznavale kao komunističke. Zbog toga su se njihove aktivnosti konstantno odvijale na dva fronta – onom legalnom, gde se podrazumevao rad u okviru zakonom propisanih mogućnosti, i u onom ilegalnom, punom rizika, koji je morao biti prikrivan mnogim legalnim aktivnostima. Tako su mnoge ženske organizacije, poput Omladinske sekcije Ženskog pokreta kojoj je samo jedna od aktivnosti bio rad na časopisu *Žena danas*, često bile okvir mobilizacije i politizacije žena, te približavanja revolucionarnom društvenom pokretu, kao što je to bio slučaj i s Fani Politeo Vučković.

Njen primer nam govori o važnosti feminističkih intervencija u sagledavanju odnosa umetnosti i društva, te umetnosti i politike, u kojima se detektuju kontinuiteti između feminističke umetničke prakse i feminističke istorije umetnosti, osvešćujući značaj širih (političkih) zajednica kojima kao feministkinje pripadamo – ženskom pokretu – o kojem je nekoliko decenija kasnije pisala Grizelda Polok (Polok 2002: 121).

Čini se da je Fani Politeo Vučković bila svesna činjenice da umetnost sama po sebi ne može da promeni postojeće društvene odnose, a naročito to nije mogla ostajući u začaranom (ekskluzivističkom i elitnom) krugu umetničkog sveta. Stoga se, u svom radu, tako kategorički posvetila preispitivanju statusa (buržoaskog) umetnika, njegove konstruisane društvene pozicije, te samog umetničkog sistema izolovanog od društvenih zbivanja, koji je uporno negirao poziciju žena-umetnica u umetničkom sistemu, kao i njihov, dvostruko opterećen, realni materijalni položaj.

No njena društvena aktivnost je bila vezana i za političko organizovanje koji će presudne učinke sagledati u nastupajućim ratnim okolnostima, u kojima će Fani Politeo, poput mnogih drugih, ostaviti svoj život, radeći na prosvetnim, političko-informativnim i kulturno-umetničkim aktivnostima. Stoga je i iznimno važno govoriti o kontinuitetu umetničkih i političkih praksi u okviru različitih faza revolucionarne umetnosti, ne samo one ratne – u kojoj se javljaju fenomeni narodne kulture i partizanske umetnosti, već i one predratne – umetnosti (kritičkog) realizma, u koju je Fani Politeo Vučković feministički intervenisala, a kojoj tek sledi novo čitanje i definisanje.

LITERATURA

- Anđelković, Branislava. „Istorija umetnosti i feminističke teorije slike”. *Uvod u feminističke teorije slike*. Prirednik Branislava Anđelković. Beograd: Centar za savremenu umetnost, 2002. 9–38.
- Božinović, Neda. *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku*. „Devedesetčetvrta”, „Žene u crnom”, Beograd, 1996.
- Bonfiglioli, Chiara. *Belgrade, 1978. Remembering the conference 'Drugarica Zena. Žensko pitanje – Novi Pristup?'/ 'Comrade Woman. The Women's Question: A New Approach?' thirty years after*. Utrecht University, Faculty of Art – Women's Studies, Research Master „Gender and Ethnicity“, neobjavljen rad. 2008.

- Bonfiglioli, Chiara. „Biografije aktivistkinja AFŽ-a: intersekcionalna analiza ženskog djelovanja”. *Izgubljena revolucija: AFŽ između mita i zaborava*. Ur. Andreja Dugandžić i Tijana Okić. Sarajevo: Dobra knjiga, 2016.
- Federiči, Silvija. *Kaliban i Veštica: žene, telo i prvobitna akumulacija*. Beograd: Burevesnik, 2013.
- Heinrich, Michael. „Koje klase, koje borbe? Odgovor na tekst Karla Reittera 'Kapitalizam bez klasne borbe?'”. *3k: kapital, klasa, kritika* 2.2 (2015): 145–155.
- Guma-Peterson, Talija i Patriša Metjus. „Feministička kritika istorije umetnosti”. *Uvod u feminističke teorije slike*. Priredila: Branislava Anđelković. Beograd: Centar za savremenu umetnost, 2002. 39–108.
- Knežević, Vida. „Illegalna grupa Život i levi umetnički front. Pitanje umetničkog organizovanja”. *Lekcije o odbrani: da li je moguće stvarati umetnost revolucionarno?* Ur. Miloš Miletić i Mirjana Radovanović. Beograd: Kurs, 2017.
- Митровић, Митра. *Рајно њушовање*. Просвета, Београд, 1953.
- Okić, Tijana. „Od revolucionarnog do proizvodnog subjekta: alternativna historija AFŽ-a, Izgubljena revolucija: AFŽ između mita i zaborava”. Ur. Andreja Dugandžić i Tijana Okić. Sarajevo: Dobra knjiga, 2016.
- Polok, Grizelda. „Feminističke intervencije u istoriji umetnosti”. *Uvod u feminističke teorije slike*. Prir. Branislava Anđelković. Beograd: Centar za savremenu umetnost, 2002. 109–129.
- Praznik, Katja. *Paradoks neplaćenog umjetničkog rada: ljubav u ritmu eksploatacije*. 2019. <http://slobodnifilozofski.com/2019/09/paradoks-neplacenog-umjetnickog-rada-ljubav-u-ritmu-eksploatacije.html>, 02. 05. 2022.
- Vilenica, Ana. „Postajanje majkom: Od neoliberalnog režima materinstva ka radikalnoj političkoj subjektivizaciji”. *Postajanje majkom u vreme neoliberalnog kapitalizma*. Ur. Ana Vilenica. Beograd: uz(bu))na))), 2013.

Vida Knežević

FANI POLITEO VUČKOVIĆ IN THE ŽENA DANAS MAGAZINE: FEMINIST INTERVENTION IN ART HISTORY AND ART CRITICISM

Summary

This paper deals with the contribution of Fani Politeo Vučković, an art historian who ascribed both to Marxism and feminist thought, to the (re)interpretation of the history of women's art and their involvement in art history. The research is based on the close reading of Politeo Vučković's articles dedicated to women painters and their contextualization in terms of contemporary feminist theories. Namely, in the first part of the paper, the author explains how the concept of the intervention, developed by feminist art historian and cultural analyst Griselda Pollock could be applicable to the understanding of Fani Politeo's work. The intervention of which Pollock speaks, and which can be applied to the case of Fani Politeo and the *Žena danas* magazine as well, is not just a new theory among many others but an endeavor that stems from

a viable women's movement. What is more, regarding the theoretical framework, the paper also relies on Silvia Federici's analysis of relations between labor and reproductive work, a seminal amendment to the Marxian concept of the original accumulation of capital. This concept informs what the author denominates as Politeo Vučković's class underpinning of the feminist intervention. In conclusion, the author observes why it is essential to speak about continuity between art and political practices within different stages in the history of revolutionary art – not just about the one that developed during WWII – popular and partisan art – but also about the pre-war revolutionary art movement, so-called *critical realism*, to which Politeo Vučković wholeheartedly belonged.

Keywords: *Žena danas (Woman Today)*, Fani Politeo Vučković, art history, art criticism, feminist interventions

ИНДЕКС ИМЕНА

А

Абојм, Софија (Sofia Aboim) 33
Агатоновић, Радослав 162
Адлер, Алфред 253, 254
Акелсберг, Марта (Martha Ackelsberg) 26
Алилујева, Надежда Сергејевна (Надежда Сергеевна Аллилуева) 92
Алкалај, Олга 36, 39, 179, 201, 392
Алмули, Ела 201, 202, 315, 317, 367, 374, 381, 383, 392–393, 416, 425
Алмулзино, породица 318
Андоновска, Биљана 177, 183, 184, 187, 189, 290
Андрејевић, Ђорђе Кун 276, 368, 393
Андријашевић, Живко 342
Андрић, Иво 59, 61, 122, 123
Анђелић, Павле 156
Анђелковић, Бранислава 434
Анђелковић (Чубриловић), Радунка 164, 165
Луј, Арагон (Louis Aragon) 356
Арон, Рејмон (Raymond Claude Ferdinand Aron) 91
Арнсон, Ејми Бет (Amy Beth Arnson) 133
Асман, Алаида (Aleida Assmann) 23, 29, 35, 38, 47, 48, 49, 443
Атанасијевић, Ксенија 69, 165, 254
Атанацковић, Милена 160, 161
Аћимовић, Емилија 30, 186, 275, 277, 288

Б

Бабић Јовановић, Милица 398
Бабић (Кеслер), Зденка 164
Бабић, Љерка 106, 179, 201, 392
Бабовић, Јована 66
Бабовић, Спасенија Цана 59, 212
Бајић, Бранислав 106
Бак, Перл (Buck Pearl) 225, 284, 300, 303, 305, 358
Бакшић, Луција 254
Балзак, Оноре де (Honoré de Balzac) 77
Балугџић, Живојин 185
Бан, Матија 278
Бандић, Олга 289
Бараћ, Станислава 14, 26, 27, 28, 33, 55, 64, 106–107, 112, 116–117, 119, 178, 180, 182, 185–186, 188, 197–199, 207–208, 219, 236, 257–258, 263, 274, 276, 283, 287, 289, 290–291, 297, 301–302, 305–306, 368, 380, 392–393, 398, 418, 421, 423, 426, 443
Барг, Ролан (Roland Barthes) 56, 370
Барух, Бора 318
Басаричек, Ђуро 66
Баскар, Бојан 254
Батинић, Јелена 39, 41, 45, 46
Батлер, Џудит (Judith Butler) 239
Бахман-Медик, Дорис (Doris Bachmann-Medick) 352
Башарагин, Маргарета 27, 47
Бебел, Аугуст (August Bebel) 76

- Беговић, Сима 311
 Белић, Александар 88
 Бекет, Семјуел (Samuel Beckett) 82
 Беловић Бернациковска, Јелица 278
 Бембаса, Јелисавета Бешка 39, 201, 392
 Бенеш, Едвард (Edvard Beneš) 105, 109, 113
 Бен-Хорин, Шалом (Schalom Ben-Chorin) 358
 Беоковић, Мила 37
 Бер, Гертруда (Gertrude Ber) 119
 Берд, Мишел (Michele Barret) 241
 Бергер, Виктор (Victor Berger) 134, 135
 Бергер, Мета (Meta Berger) 135
 Бергнер, Елизабет (Elisabeth Bergner) 424
 Бечановић, Татјана 335
 Бешевић, Милица 315
 Бешлин, Миливој 27
 Бивенс, Хантер (Hunter Bivens) 359
 Билбија, Јелена 286–287, 289, 291, 298
 Бихали, Павле 81, 84, 185, 367, 374, 381, 383, 393
 Бихаљи Мерин, Ото 81
 Благојевић, Никица 264
 Блажевић, Дуња 434
 Блам, Дајлис (Dilys Blum) 398
 Блур Рив, Ела (Ella Reeve Bloor) 134, 135
 Бобан, Бранка 163
 Богдановић, Катарина 160, 186
 Богдановић, Жика 413, 415
 Богдановић, Милан 59, 82
 Богић, Ана 353
 Божин, Тоша 118
 Божиновић, Неда 26, 30, 33, 45, 153, 195, 274, 435
 Божић, Софија 392
 Бојковић, Душан 167
 Бок, Гизела (Gisela Bock) 144, 151, 152, 169, 170
 Бонџић, Драгомир 60
 Бонфиљоли, Кјара (Chiara Bonfiglioli) 41, 43–47, 261, 434, 436–437
 Борг, Гудрун (Gudrun Borg) 140
 Бошњаковић, Љубомир 302
 Брантинг, Соња (Sonia Branting) 134
 Брандајс, Хеди (Hedi Brandeis) 391, 393, 401–403, 407
 Братић-Ивић, Бојана 74
 Бребановић, Предраг 129
 Брехт, Бертолд (Bertold Brecht) 82, 222, 356, 358
 Брковић, Балша 335
 Булаговић, Бранка 181
 Бурдије, Пјер (Pierre Bourdieu) 78
 Буторац, Анка 143
 Бухарин, Николај Иванович (Николај Иванович *Бухарин*) 64, 76
- В**
- Вајлд, Оскар (Oscar Wilde) 225, 354
 Вајс Гајић, Марија 117
 Ваојола, Инкарнасио (Incarnasio Voyola) 141
 Вајт, Макс (Max White) 142
 Валадон, Сизан [Сузан] (Suzanne Valadon) 226, 330, 440
 Вапнек, Лара (Lara Vapnek) 135
 Васић, Будимир 106
 Васић, Драгиша 77
 Веласкез, Дијего (Diego Velazquez) 123
 Велимировић, Марија 201, 202, 328
 Венсан, Жан (Jean Vincent) 392
 Венути, Лоренс (Lawrence Venuti) 352
 Весковић Вангели, Вера 106
 Весконзелос, Педро (Pedro Vesconcelos) 33
 Веснић, Миленко 154
 Видаковић, Анђелија 158
 Видор, Кинг (King Vidor) 421
 Вигинс, Ела Меј (Ella May Wiggins) 134
 Виленица, Ана 439
 Вилсон, Вудро (Woodrow Wilson) 156
 Винавер, Станислав 415
 Вињо, Валери (Valerie Vignaux) 378
 Витезовић, Амалија 16

- Витоловић (Поповић) Срзентић, Драгица 42
 Витни, Сузан (Susan Whitney) 26
 Витошевић, Драгиша 24
 Влајчић, Гордана 129, 130
 Влатковић, Бранко 299
 Воде, Ангела 202, 264, 299, 300
 Војводић, Даница 313
 Вонг, Ана Меј (Anna May Wong) 426
 Вранеш, Александра 178, 183, 188
 Вујковић, Светозар 224
 Вукадиновић, Драгица 434
 Вукановић, Бета 315
 Вукићевић, Милица Ј. 339, 346
 Вуковић, Ђорђије 24, 25
 Вуковић, Радован 67, 68, 72, 85
 Вулф, Вирџинија (Virginia Woolf) 376–377
 Вучковић, Војислав 90
 Вучковић, Мира 106, 179, 201, 392
 Вучо, Александар 59, 82, 202, 224, 225, 298, 302, 398
 Вучо, Јулијана Лула 61, 224, 398
 Вудхол, Викторија (Victoria Woodhull) 134
- Г**
- Гавриловић, Зоран 60
 Гал, Ђерђ 118
 Гало, Макс (Max Gallo) 62
 Галогаж, Стеван 79, 287
 Гарбо, Грета (Greta Garbo) 427
 Гарли, Флин Елизабет (Elizabeth Gurly Flynn) 134–135
 Гароња Радованац, Славица 13, 27
 Гаун, Емет (Emmett Gown) 136
 Гебелс, Јозеф (Joseph Goebels) 83
 Геземан, Герхард (Gerhard Gesemann) 342
 Генчић, Лазар 205
 Георгијевић, Крешимир 114
 Гери, Патрик (Patrick Geary) 345
 Гизо, Франсоа (François Guizot) 70
 Главинић, Добрила 45
 Глатков, Фјодор 74
 Глигорић, Велибор 81, 202–203, 302
 Глигоријевић, Бранислав 153
 Глинка, Михаил (Михаил Иванович Глинка) 74
 Глишић, Станка 353
 Гогољ, Николај (Николай Васильевич Гогољ) 77
 Гоја, Франциско (Francisco Goya) 123
 Гојковић, Дринка 306
 Голдман, Ема (Emma Goldman) 29
 Голубовић, Загорка 61
 Горановић, Павле 335
 Горки, Максим (Максим Горкij, право име: Алексей Максимович Пешков) 30, 74, 203, 284, 299, 300–301, 305
 Гос, Ван (Van Gosse) 132–133, 136
 Грамши, Антонио (Antonio Gramsci) 64
 Гранд, Сара (Sarah Grand) 281
 Грбић, Вукица 315
 Грбић, Смиља 314
 Грејем, Кристофер Фокс (Christopher Fox Graham) 140
 Гројс, Борис (Борис Ефимович Гройс) 80
 Грол, Милан 203, 210
 Грос, Георг (George Grosz) 302
 Грубачки, Исидора 13, 26, 33–34, 38–39, 47, 253, 254
 Грујић, Марија 307
 Гудац Додић, Вера 16, 196
 Гуж, Олимп де (Olympe de Gouges) 124
 Гужвица, Стефан 170
 Гума-Петерсон, Талија (Thalia Gouma-Peterson) 434, 442
- Д**
- Давидовић, Љубомир 153, 154
 Давичо, Ерика 329
 Давичо, Оскар 59, 185, 202, 298
 Дали, Салвадор (Salvador Dali) 398
 Дамјановић, Милица 71
 Дамјановић, Небојша 55

- Даскалова, Красимира (Крассимира Даскалова) 264
 Дата Гупта, Шопханлал (Sobhanlal Datta Gupta) 64
 Дворниковић, Владимир 299
 Де Бовоар, Симон (Simone de Beauvoir) 29
 Дебре, Режи (Regis Debray) 128, 138
 Дебс, Јуџин (Eugen Debs) 134, 135
 Дега, Едгар (Edgar Degas) 440
 Дедијер, Владимир 60, 121–122, 142, 203, 211, 300, 310–311, 358, 376
 Деј, Дороти (Dorothy Day) 134
 Дејановић, Драга 31, 48, 226, 328
 Делић, Валентина 14, 274
 Демајо, Војка 185, 186, 201, 392
 Демајо, Давид 186
 Денковић (Братић), Дивна 48, 73, 74
 Деретић, Јован 278, 304
 Диби, Гертруда [псеудоним (Gertrude DUBY-BLOM)] – в. Лершер, Гертруда
 Дибоа, Елен (Ellen Carol DuBois) 33
 Дивац, Недељко 163
 Дизни, Волт (Walt Disney) 320, 361, 417
 Дијаз, Хосе Рамос (Jose Ramos Diaz) 141
 Димић, Љубодраг 58, 164, 166, 170, 194, 195, 196, 197, 200
 Димић, Мила 36, 392
 Димитријевић, Јелена 314, 320, 323
 Димитријевић, Радмила 106, 179, 201, 223, 392
 Димитровска, Искра 300
 Дилтај, Вилхелм (Wilhelm Dilthey) 57
 Дитерле, Вилијам (William Dieterle) 421
 Дитрих, Марлен (Marlene Dietrich) 66, 427
 Дишен, Габријела (Gabrielle Duchêne) 26, 108, 181, 198, 257
 Добривојевић, Ивана 170
 Доан, Мери Ен (Mary Ann Doane) 424
 Добродолац, Д. 398
 Доментијан 80
 Домије, Оноре (Honore Daumier) 441
 Дорошки, Нада 113, 315, 321, 393
 Достојевски, Фјодор Михајлович (Федор Михайлович Достоевский) 67, 70, 74
 Драговић, Радован 65
 Драинац, Раде [псеудоним] – в. Јовановић, Радојко
 Дуганџић, Андреја 22, 27, 31, 37, 38, 41
 Дукач, Здеслав 360
 Дукић, Селена 324–325
- Ђ**
- Ђерић (Вушковић), Бран(к)а 74, 76
 Ђилас, Алекса [син Милована Ђиласа] 55–56, 60, 88
 Ђилас, Алекса [брат Милована Ђиласа] 102
 Ђилас, Вукица 56, 61
 Ђилас, Милован [један од псеудонима: Мило Николић] 30, 32, 35–36, 56, 59, 60, 64–67, 69, 72–73, 80, 82, 84–90, 92, 100, 102–104, 186, 202–203, 338, 342–343, 347
 Ђонових, Јанко 67, 203, 205, 315–316, 338–339, 343–344, 347
 Ђонових, Јован 156
 Ђорговић, Марија 43
 Ђорђевић, Зора 301
 Ђорђевић, Марија 249
 Ђорђевић, Радмила 316
 Ђорђевић, Слободанка Боба 39, 289, 393
 Ђукић Перишић, Жанета 13, 31, 359
 Ђурђевић, Јелена 361
 Ђурић, Мита 258
 Ђурић-Клајн, Стана 328
 Ђурић Топаловић, Милица 159, 168, 222, 301
- Е**
- Ејзенштајн, Сергеј (Сергей Михайлович Эйзенштейн) 82
 Енгелс, Фридрих (Friedrich Engels) 76, 218

Енгландер, Ерна – в. Пинте (Енгландер) Ерна
 Еренбург, Иља (Иља Григорьевич Эренбург) 355
 Ерлих Шварц, Ина [псевдоним: Јун Брода] 259
 Есих, Винко 396, 402
 Етерингтон-Смит, Мередит (Meredith Etherington-Smith) 399

Ж

Живадиновић, Ване Бор 419
 Живковић, Милица 67
 Живковић, Петар 72
 Жид, Андре (Andre Gide) 82, 356
 Жицина, Милка 179, 201, 202, 224, 283, 285–287, 289, 291, 298, 302, 318–319, 355, 392
 Жмак, Јасна Јасна 439
 Жухина, Клаудија 203, 211, 311, 329

З

Зечевић, Даница 108
 Зечевић, Божидар 415
 Зјелински, Богуслав (Boguslaw Zielinsky) 335
 Змај, Јован Јовановић 82, 108
 Зоговић, Радован 84, 89, 120, 121, 202, 204, 225, 287, 289, 298, 305, 328, 330, 338–341, 343, 347
 Зола, Емил 77
 Зонтаг, Сузан (Susan Sontag) 376–378

И

Ибарури, Долорес (Dolores Ibaruri) 141, 376
 Ибровац, Миодраг 220
 Иванић, Делфа 45, 152, 158, 160
 Иванић, Душан 293
 Иванић, Момчило 155
 Иванова, Оливера 281
 Ивановић, Катарина 226, 329
 Ивановић, Смиља 203, 315, 326

Ивенс, Жорис (Joris Ivens) 326
 Ивковић, Гордана 224
 Ивковић, Ела – в. Попс (Ивковић) Ела
 Ивковић, Милутин (Милутинац) 221, 224
 Ивковић, Мирјана 224
 Иго, Виктор 77
 Илић, М. 325
 Инман, Мери (Mary Inman) 136, 137

Ј

Јакић, Катица 315
 Јаковљевић, Милица [псевдоним: Мир-Јам] 394–395
 Јакшић, Ђура 118
 Јанкар Вебстер, Барбара 41, 45, 46
 Јанковић, Јекатерина 278
 Јанковић, Милица 290, 291
 Јасин, Вјера 235
 Јелинк, Естел (Estelle Jelinek) 58
 Јеремић, Нагаша 179, 201, 202, 367, 374, 381, 383, 392–393, 416, 423
 Јесењин, Сергеј (Сергей Александрович Есенин) 73
 Јирку, Густо (Gusti Jirku) 311, 322, 330
 Јосиповић, Олга 163
 Јовановић, Вера 162, 164, 170
 Јовановић, Деса 316
 Јовановић, Ђорђе Јарац 85, 90
 Јовановић, Нада [псевдоним] – в. Милојевић, Милева
 Јовановић, Слободан А. Чаковски 100
 Јовановић, Радојко [псевдоним Раде Драинац] 77
 Јовашевић, Милош 289
 Јовић Бојан 16, 416
 Јојић, Олга 39, 201, 392
 Јуста, Мерцедес (Mercedes Yusta) 141
 Јусић, Адела 41

К

Калезић, Василије 61, 62, 78
 Калуша, Вера 289

- Камберовић, Хуснија 27
 Капа, Роберт (Robert Sara) [псеудоним] – в. Фридман, Ендре
 Карађорђевић, Александар 194, 221
 Карађорђевић, Марија 399
 Карађорђевић, Олга 399
 Карапанџић, Добрила 30, 39, 76, 107, 195
 Караџић, Вук 204, 328, 339, 341
 Картије Бресон, Анри (Henry Cartier-Bresson) 378
 Каснар Караџић, Зорка 153
 Кашанин, Милан 69, 77
 Кершовани, Отокар 66, 286
 Кеџман, Јованка 26, 154, 157, 159, 160, 161, 164, 166, 167, 170, 170, 199, 277
 Кири, Ева (Ève Curie) 301
 Кири, Марија (Marie Curie) 226, 301, 329
 Киршенбаум, Лиза (Lisa Kirschenbaum) 129, 130, 141
 Кикић, Хасан 289, 292
 Киплинг, Радјард (Rudyard Kipling) 360, 361
 Киселички, Федор (псеудоним: Феђа Лазарев) 116, 119
 Кисић, Милица 181
 Кићевац, Вера 280
 Киш, Егон Ервин (Egon Erwin Kisch) 321, 374
 Клавжар, Кармен 264, 300
 Кларк, Катарина (Katerina Clark) 80, 82
 Клеси, Бароница де (Baronne de Clessy) 398
 Клаудијус, Едуард [псеудоним (Eduard Claudius)], писао и под псеудонимом: Еди Брент] – в. Шмит, Едуард
 Кнежевић, Васа 155
 Кнежевић, Вида 16, 26, 434, 436
 Ковалевска, Софија Соња 226, 329
 Ковачевић, Борислав Бориша 67, 73, 90
 Ковачек, Божидар 113
 Ковачић, Олга 212
 Кокановић, Чеда 197
 Коларић, Ана 13, 34, 198, 199, 256, 276
 Колвиц, Кете (Käthe Kollwitz) 31, 226
 Колинс, Вилки (Wilkie Collins) 360
 Колонтај, Александра Михајловна (Александра Михайловна Коллонтај) 29, 87, 136, 281, 423
 Кон, Геца 254
 Конквест, Роберт (Robert Conquest) 61
 Константиновић, Радомир 56
 Констатиновић, Катарина 56
 Копач, Јосип 156
 Коткин, Стивен (Stephen Kotkin) 91
 Костић, Александар 299
 Костић, Душан 89
 Костић, Лариса 15, 30, 186, 275, 277, 288
 Костић, Милан 185
 Костић Селем, Милица 77
 Кочић, Петар 315
 Кошутић, Радован 67
 Красић Марјановић, Олга 14
 Крафорд, Џоан (Joan Crawford) 426
 Кривокапић, Боро 69
 Кривокапић Јовић, Гордана 157
 Кристан, Етбин (Etbin Kristan) 155
 Крлежа, Мирослав 59, 78, 79, 80, 83, 304
 Крупска, Надежда Константиновна 374
 Кршић, Јован 330–331,
 Куленовић, Скендер 59
 Куљић, Тодор 22, 43
 Кунц, Клаудија (Claudia Koonz) 144
 Гистав, Курбе (Gustave Courbet) 441

Л

- Лагерлеф, Селма (Selma Ottilia Lovisa Lagerlöf) 225, 284, 330
 Лазар, Аугуста [псеудоним: Мери Макмилан, Mary MacMillan] (Auguste Lazar) 186, 225, 355
 Лазарев, Феђа [псеудоним] – в. Киселички, Федор
 Лазаревић Шевић, Јулија 100
 Лазичић, Горан 16, 28
 Лакан, Жак (Jacques Lacan) 429

Лакомб, Роз (Rose Lacombe) 330
 Лакор, Сузана 258
 Лалатовић, Јелена 15, 26, 29, 38, 307
 Лалић, Михаило 333, 336, 337
 Лалош, Лепа 76
 Ланге, Хелена (Helene Lange) 151
 Лапчевић, Драгиша 65
 Ласић, Станко 80, 303, 306, 339
 Лебл Албала, Паулина 69, 169, 299, 330
 Леви, Зојица 179, 201, 392
 Леви, Мајкл (Löwy, Michael) 69
 Леви, Рајко 393
 Лењин, Владимир Иљич (Владимир Иљич Ленин) 23, 61, 65, 74, 76, 92, 133, 299
 Лернер, Џејмс (James Lerner) 140
 Лер Софронић, Нада 38
 Лершер, Гертруда [псеудоним: Гертруд Диби] (Gertrude Elisabeth Lörtscher) 226
 Лесинг, Дорис (Doris Lessing) 246
 Линерц, Данијел (Danielle Leenaerts) 375
 Линколн, Абрахам (Abraham Lincoln) 140, 142
 Лисагаре, Проспер Оливије (Prosper Olivier Lissagaray) 360
 Lokaneeta, Jinnee 136
 Лоранд, Жофија (Zsofia Lorand) 307
 Лопичић, Ђорђе 67, 100
 Лопичић, Никола 67, 73, 100
 Лотман, Јуриј Михајлович (Юриј Михайлович Лотман) 334, 336, 337, 339
 Лукић, Света 61, 339
 Луксембург, Роза (Rosa Luxemburg) 31, 63, 64, 202, 226, 330
 Лукић, Александар 157
 Лукић, Шана 316
 Лутфи, Ана (Anna Loutfi) 264

Љ

Љубич, Ернст (Ernst Lubitsch) 422
 Љубичић, Крсто 123

М

Мајakovски, Владимир Владимирович (Владимир Владимирович Маяковский) 338, 341
 Мајсторовић, Данијела 16, 41, 128
 Макмилан, Мери [псеудоним] – в. Лазар, Аугуста
 Максимовић, Десанка 68, 74, 202, 225, 298
 Малви, Лора (Laura Mulvey) 414, 429
 Мали, Јарослав (Jaroslav Mali) 113
 Максић, Ивана 185
 Мандил, Луна 318
 Маниачи, Мајкл (Michael Maniacci) 254
 Манхајм, Карл (Karl Mannheim) 33
 Марић, Јелена 165
 Марковић, Видак 67, 72, 73, 74, 75
 Марковић, Димитрије 100
 Мародић, Дара 162
 Мариновић, Јован 73
 Марковић, Даница 77, 80
 Марковић, Лаза 163
 Марковић, Предраг Ј. 403
 Марковић, Светозар 76, 77, 204, 210, 226, 288, 329
 Маркс, браћа (Brothers Marx) 421
 Маркс, Карл 69, 70, 74, 76, 218, 438
 Малро, Андре (Andre Malraux) 82
 Мародић, Светислав 110
 Мартиновић, Никола С. 313, 338, 344–345
 Мартиновић Пејовић, Даница 339, 346–348
 Марсден, Дора (Dora Marsden) 235, 236
 Мартинов, Војислав 106
 Мартиновић, Анте 303
 Масарик, Томаш Гарик (Tomaš Garrigue Masaryk) 105, 108, 109, 110, 111, 113, 114, 203
 Маслачак, Весна 186
 Маслачак, Војка 186
 Маслеша, Богдан 81

- Маслеша, Веселин 35, 72, 73, 75, 81, 83, 85, 89, 185
 Матвејевић, Предраг 282, 286
 Магић, Горанка 434
 Магић, В. 319
 Магић, Душан 302, 343, 372, 398
 Магић, Јелена Лела 61, 398
 Магицки, Миодраг 278
 Маговић, Весна 16, 292
 Мачек, Влатко 166, 167
 Мекдаул, Џон (John McDowell) 241, 242
 Мекдоналд, Кејтлин (Kathlene McDonald) 35
 Мекгру, Тони (Tony McGrew) 240
 Менковић, Мирјана 395
 Метјус, Патриша (Patricia Matthews) 434, 442
 Мије, Жан Франсоа (Jean François Millet) 370
 Мијовић, Софија 289, 291
 Мијовић, Павле 338, 344–345, 347
 Мијушковић, Милисав 318
 Милановић, Ђорђе 107
 Милановић, Јасмина 45, 46
 Милатовић, Анкица 119, 368
 Милер Бобић, Вера 324
 Милетић, Милош 436
 Милетић, Светозар 108, 110, 120, 279, 317
 Миликић, Милош Мидо 35
 Милинковић, Јелена 16, 28, 64, 187, 279–280, 291
 Милисавец, Живан 106, 107, 108, 109, 110, 115, 116, 117, 119, 121
 Милићевић, Наташа 69
 Миличић, Сибе 77
 Милојевић, Милева 186, 281, 313
 Милосављевић, Љубинка 59
 Милосављевић, Оливера 61
 Милутиновић, Коста 110
 Милчиновић, Адела 160
 Миљанов, Марко (Поповић) 333, 336, 337, 346
 Миндеровић, Кети 392
 Минић, Милка 59
 Минхом, Мартин (Martin Minchom) 376
 Мир-Јам [псеудоним] – в. Јаковљевић, Милица
 Митровић, Вукица 84, 88
 Митровић, Митра 21, 30, 32–36, 39, 47–48, 55–70, 73–78, 80–94, 99, 101–104, 107, 124, 167, 182, 185, 195, 201–202, 212, 223–224, 300, 302, 312, 330, 369, 373–374, 380, 392, 404, 443
 Митровић, Стево 100
 Митровић, Стефан 67, 68, 85, 88, 89
 Мићић, Љубо 65, 66
 Михаелис, Карен 273
 Михајловић, Борислав Михиз 56, 59, 60
 Михајловић, Милица 56
 Мишел, Лујза 63
 Мишкина, Миховил Павлек 203
 Младеновић, Танасије 121
 Моги, Леонид (Leonide Moguy) 423
 Моризо, Берт (Berthe Morisot) 330, 440–442
 Монтгомери, Радерфорд (Rutherford Montgomery) 222, 360
 Морисон, Тони (Toni Morrison) 242
 Мосињак, Леон (Leon Moussinac) 378
 Моханти, Чандра (Chandra Mohanty) 241
 Моханти, Сатја (Satya Mohanty) 242
 Мунитић, Ранко 413–414, 416–417
 Мусолони, Бенито (Benito Mussolini) 122
- ## Н
- Настасијевић, Момчило 77
 Недић, Милан 46
 Нежић, Вишња 106
 Ненадовић, Јелена Ела 110, 143, 201, 289, 301, 311, 377
 Нешковић Вучетић, Јелица 164

- Николић, Мило [псеудоним] – в.
 Тилас, Милован
 Нинковић, Милица и Ана 31, 226, 329
 Нинчић Хумо, Олга 42
 Ниче, Фридрих 77
 Нововић, Богдан 90
 Нури Хацић, Бахрија 323
 Нушић, Бранислав 120, 204, 339, 341
- Њ**
- Њего, Ана 312
 Његош, Петар Петровић 333, 336, 345, 347
- О**
- Обрадовић, Вида 329
 Обреновић, Анка 353
 Обреновић, Милош 328
 Обреновић, Михаило 219
 Ограјшек Горењак, Ида 154
 Одовић, Даринка 301
 Оду, Маргерит (Marguerite Audoux) 355
 Озмо, Данијел 393
 Озмо, Хана 322
 Окић, Тијана 22, 27, 31, 37, 38, 41, 437
 Оксала, Јохана (Johanna Oksala) 241, 242, 243, 246, 247
 Олешћук, Федор 108
 Орвел, Џорџ (George Orwell) 62
- П**
- Павловић, Десанка 164
 Павловић, Драгана 201, 392
 Павловић, Миодраг 60
 Палавестра, Предраг 223
 Паленсиа, Исабел де (Isabel de Palencia) 140
 Панић, Ана 43
 Пантелић, Ивана 41, 42, 43, 45, 46, 47, 64, 297, 306
 Папић, Жарана 29
 Паранос, Ика 227
 Парента, Милош 169
 Паровић, Благоје 75
 Пату, Жан (Jean Patou) 66, 399
 Пату, Мадлена (Madeleine Patou) 399
 Пауел, Еленор (Eleanor Powell) 426
 Пашић, Никола 227
 Пековић, Слободанка 131, 181, 197, 202, 207, 276, 278, 279, 282
 Перић, Нинко 155
 Перовић, Латинка 55, 61, 68, 195
 Перућица, Радмила 186
 Петрановић, Бранко 153, 154, 155, 157, 159, 164
 Петковић, Лепосава 160
 Петров, Александар 292–293
 Петровић, Зора 316
 Петровић, Јелена 38
 Петровић, Јелисавета 316
 Петровић, Милева 158
 Петровић, Никола 90, 110
 Петровић Његош, Никола 340
 Пикасо, Пабло (Pablo Picasso) 376
 Пикфорд, Мери (Mary Pickford) 427
 Пилковић, Дора 100
 Пинте (Енглендер), Ерна 320
 Пинте, Хаим 320
 Пламинкова, Франтишка (Františka Plaminkova) 111, 114
 Политео Вучковић, Фани 36, 185, 201, 202, 316, 322, 330, 392, 416, 433–437, 440–446
 Полок, Гризелда (Griselda Pollock) 433–434, 440–446
 Пољак, Јованка 281
 Попер, Карл (Karl Popper) 113
 Попов, Душан 115
 Поповић, Бојана 13, 42, 374, 394–395, 397–399, 402–404
 Поповић, Вера 56
 Поповић, Драга 417–421
 Поповић, Ђорђе 300
 Поповић, Јован 81, 84, 90, 185, 204
 Поповић, Константин Коча 85
 Поповић, Мића 56
 Поповић, Павле 80, 81
 Поповић, Уна 43

Попс, Владимир 221
 Попс (Ивковић), Ела 220, 221, 224, 398
 Попс, Лили 221
 Попс, Олга – в. Тимотијевић Попс, Олга
 Попс, Ружа – в. Флајшар, Ружа
 Попс, Самуило 219
 Попс, Фридрих Фриц 219, 220, 221, 227
 Похорил, Герта (Gerta Pohorylle) [псеудоним: Герда Таро] 367, 375–376, 378, 381, 383
 Празник, Катја 439–440
 Предојевић, Драга 153
 Прекић, Аднан 27
 Прибићевић, Светозар 153, 162
 Прица, Марица 403
 Продановић, Јаша 155, 163, 185, 205, 330, 331
 Протић, Миодраг Б. 58, 60
 Протић, Стојан 154
 Прошић-Дворнић, Мирјана 391–392
 Пушкин, Александар (Александр Сергеевич Пушкин) 203, 329

Р

Рабиновиц, Пола (Paula Rabinowitz) 28
 Радивојевић, Јулијана 278
 Радић, Павле 66
 Радић, Стјепан 66, 157, 163
 Радовановић, Мирјана 436
 Радосављевић, Добривоје 90
 Ракочевић, Ксенија 16, 31, 186
 Рајковић, Ана 138
 Ранковић, Александар 89
 Рахел-Стокманс, Катаржина (Katarzyna Rachel-Stockmans) 371
 Рачић, Пуниша 164
 Ребит, Бајрон (Byron Rabbit) 139
 Реноар, Жан (Jean Renoir) 421, 440
 Рибар, Иван 154, 185, 203, 210
 Рибар, Иво Лола 75, 203, 224

Ригер, Паул Карл Герхард [псеудоним: Ј. Г. Ригер (Paul Karl Gerhard Rieger)] 186, 356, 357, 359
 Ригни, Ен (Ann Rigney) 48
 Ристић, Андријана 393
 Ристић, Марко 83
 Ристић, Миливоје 100
 Рихтман Аугуштин, Дуња 39
 Рич, Едријен (Adrienne Rich) 246, 249
 Робертсон, Џејмс (James Robertson) 79
 Родченко, Александар Михајлович (Александар Михайлович Родченко) 371–372
 Розен, Марџори (Marjorie Rosen) 414
 Ромен, Ролан (Romain Rolland) 356
 Ронај, Пирошка 185, 393
 Роџер, Џорџ (George Rodger) 378
 Руп, Лејла (Leila Rupp) 143
 Русо, Жан Жак 62, 68

С

Савић Ребац, Аница 59, 69
 Сајр, Роберт (Sayer, Robert) 69
 Сангер, Маргарет (Margaret Sanger) 132
 Санд, Жорж (George Sand) 226, 329
 Сартр, Жан Пол (Jean-Paul Sartre) 61
 Свенсен, Лаш (Lars Svendsven) 394
 Свирчев, Жарка 13, 38, 187, 276
 Сезан, Пол (Paul Cezanne) 330, 443
 Сејмор, Дејвид Хим (David Chim Seymour) 378
 Секулић, Исидора 77
 Селенић, Сава 123
 Селимовић, Меша 73
 Селишник, Ирена 161
 Сент-Солин, Клер [псеудоним: Нели Фује (Nelly Fouillet)] (Claire Sainte-Solline) 356
 Сервантес, Мигел де (Miguel de Cervantes Saavedra) 300, 305
 Серж, Виктор (Victor Serge) 55
 Серто, Мишел де (Michel de Certeau) 359

- Сијарић, Тамил 185, 202, 225, 298, 337–338
 Силвер, Грејс Верн (Grace Verne Silver) 134
 Симић, Ана 289
 Симић, Владимир 185, 203
 Симић, Зорана 186, 280,
 Симић, Иван 64
 Скерлић, Јован 69, 77, 78, 80, 197
 Скупапарели, Елза (Elsa Schiaparelli) 398
 Склевицки, Лидија (Lydia Sklevicky) 39, 40, 41, 43, 45, 46, 47, 254–257,
 Скот, Џоан (Joan Scott) 239, 240, 242
 Слотердијк, Петер (Peter Sloterdijk) 58
 Смедли [Смедлеј], Агнес (Agnes Smedley) 284, 311
 Сокић, Љубица Цуца 185, 276, 283, 393
 Солар, Маја 43
 Спахић, Огњен 335
 Сретеновић, Душанка 117, 118, 138, 312, 320
 Стаљин, Јосиф Висарионович 91, 93, 141, 300
 Стајић, Васа 118
 Станковић, Радмила 64
 Станковић, Синиша 185
 Станић, Вељко 15, 30, 31, 46
 Станојевић, Зора 158
 Стенвик, Барбара (Barbara Stanwyck) 424
 Стефановић, Даринка 301, 329, 392
 Стефановић, Драга 76, 159
 Стефановић, Душица 76, 179, 201, 392
 Стефановић, Ирена 179, 392
 Стефановић, Лаза 76
 Стефановић, Светлана 13, 26, 46, 164, 165, 170, 395
 Стојадиновић, Милан 106, 166
 Стојадиновић, Милица Српкиња 62, 226, 328–329,
 Стојаковић, Гордана 213
 Стојановић, Драган 360
 Стојановић, Дубравка 306
 Стојановић, Душан 415
 Стојановић, Милица 321
 Стојановић, Трајан 68
 Стојков, Тодор 72
 Стокић, Жанка 66
 Столић, Ана 138
 Столце, Радегундис (Radegundis Stolze) 352
 Стрнац, Марија 329
 Суботић, Милан 91
 Сударски, Паулина 185, 393
 Сукеник, Лин (Lynn Sukenick) 246
 Сунџић, Роналд (Ronald Sunjic) 91
 Сутнер, Берта (Bertha Suttner) 330
 Сучевић, Бранко 300
 Сушић, С. Ш. 289, 290
- Т**
- Таро, Герда (Gerda Taro) [псеудоним] – в. Похорил, Герта
 Тејлор, Верта (Verta Taylor) 143
 Темплин, Мери (Mary Templin) 132, 133
 Тешић, Ива 15
 Тимотијевић, Душан Дуда 221, 228, 361
 Тимотијевић, Коста 217, 221, 223, 227, 228
 Тимотијевић, Мара 217
 Тимотијевић (Попс), Олга 31, 48, 106, 123, 179, 182, 185, 201, 202, 217, 219, 220, 221, 223, 225–228, 330, 352–361, 369, 413, 416–417, 421, 426–429, 431
 Тито, Јосип Броз 37, 107, 121, 196, 220
 Тодић, Миланка 13, 26, 121, 180, 182, 370, 374, 398, 420, 427–428
 Тодоровић, Неда 64
 Тодоровић, Станка 289, 292
 Тодорова, Марија (Мария Николаева Тодорова) 63, 64, 70
 Токин, Бошко 420
 Толстој, Лав (Лев Николаевич Толстой) 61, 77
 Томић, Јаша 210, 279, 317
 Томић, Милица 204, 279, 316–317

Томпсон, Дороти (Dorothy Thompson) 31, 197, 226
 Томшич, Вида 38, 39
 Травен, Бруно (Bruno Traven) 374
 Траверсо, Енцо (Enzo Traverso) 63
 Тропин, Тијана 16, 185, 186, 357
 Тулуз-Лотрек, Анри де (Henry de Toulouse-Lautrec) 440
 Тургењев, Иван (Иван Сергеевич Тургенев) 77
 Тутуновић, Надежда 290, 291
 Туцовић, Димитрије 65, 76, 152

Ћ

Ћосић, Бранимир 77, 316
 Ћосић, Добрица 59, 60
 Ћуковић, Милица 13, 26

У

Улам, Адам (Adam Ulam) 91
 Урбанова, Вера 437
 Утрило, Морис (Maurice Utrillo) 440

Ф

Федеричи, Силвија (Silvia Federici) 438, 439–440, 446
 Фелдеш, Јолан[да] (Földes Jolán) 121, 300
 Фелдман, Андреа 254
 Филиповић, Филип 76
 Филиповић, Фрида 185, 416
 Филипс, Ен (Anne Phillips) 241
 Флауер, Еленор (Eleanor Flower) 136
 Флајшар (Попс), Ружа 219, 227
 Флотов, Луиза фон (Luise von Flotow) 352
 Фојербач, Лудвиг (Ludwig Andreas von Feuerbach) 74
 Фојхтвангер, Лион (Lion Feuchtwanger) 356
 Фор, Девин (Devine Fore) 373–374
 Фос, Карен (Karen Foss) 238, 239
 Фос, Соња (Sonia Foss) 238, 239

Франко, Франциско (Francisco Franco) 121, 311, 330
 Фрејзер, Ненси (Nancy Fraser) 116
 Френкин, Сидни (Sidney Franklin) 421
 Фридман, Ендре [псеудоним: Роберт Капа] (Endre Friedmann) 367, 375, 377–379, 381, 383
 Фројд, Сигмунд 204, 254, 429
 Фује, Нели – в. Сент-Солин, Клер
 Фуре, Франсоа (François Furet) 70

Х

Хајнрих, Мајкл (Michael Heinrich) 442–443
 Хан, Франциска де (Francisca de Naan) 264
 Харт, Хано (Hanno Hardt) 375, 379, 381
 Хартфилд, Џон (John Heartfield) 371–372
 Хаскел, Моли (Molly Haskell) 414
 Хаџић, Наталија 284–285, 289, 290, 325
 Хегел, Георг Вилхелм Фридрих (Georg Wilhelm Friedrich Hegel) 23, 70
 Хејвуд, Ендру (Andrew Heywood) 122
 Хелд, Дејвид (David Held) 240
 Хенри, Астрид (Astrid Henry) 246, 247
 Хитлер, Адлоф (Adolf Hitler) 300, 321
 Хлапец Ђорђевић, Јулка (Chlapec) 110, 111, 203, 427–428
 Хлевњук, Олег (Oleg Khlevniuk) 91
 Хобсбаум, Ерик (Eric Hobsbawm) 219, 338
 Хол, Едвард (Edward Hall) 345
 Хол, Стјуарт (Stuart Hall) 240
 Хомер 323
 Хосе Села, Камило (Camilo Jose Cela) 359
 Хофман, Дејвид (David Hoffmann) 132
 Хохњец, Јосип 156
 Христић, Даница 154

Ц

Цанкар, Иван 203

Цветић, Боса 39, 59, 89, 107, 179, 201,
392

Цветковић, Десанка 159, 281

Цветковић, Драгиша 166, 167

Црњански, Милош 81, 323

Цукор, Џорџ (George Cukor) 425

Ч

Чапек, Карел (Karel Čapek) 114, 203,
225, 355

Чаплин, Чарли (Charles Spencer Cha-
plin) 318

Чаће, Иван 202

Чађевић, Милица 316

Чауд Хури, Шохини (Shohini Chaud
Huri) 414

Чепман, Кет Кери (Carrie Chapman
Catt) 130, 134

Чернишевски, Николај Гаврилович
(Николай Гаврилович Чернышев-
ский) 329

Чехов, Антон Павлович (Антон Павло-
вич Чехов) 225, 354

Чечот-Гаврак, Збигњев (Zbigniew Cze-
czot-Gawrak) 415

Човић, Бранимир 352

Чохацић, Вера 316, 435–436

Чупић, Симона 394

Џ

Џацић, Петар 59

Џонстон, Елизабет (Elizabeth John-
stone) 134, 135, 140

Ш

Шанел, Коко (Gabrielle Bonheur „Coco”
Chanel) 66

Шер, Зора 85, 179, 201, 322, 392, 416,
424, 426

Ширмахер, Кети (Käthe Schirmacher)
152

Шилџак, Јованка 312

Шкловски, Виктор Борисович (Виктор
Борисович Шкловский) 292

Шкодрић, Љубинка 58, 64, 144

Шмит, Едуард (Eduard Schmitd) [псеу-
доним: Едуард Клаудијус] 186, 359

Шо, Ирвин (Irwin Shaw) 222

Шопенхауер, Артур (Arthur Schopen-
hauer) 77

Шпурова, Катја 289, 291

Штајн Ерлих, Вера (Vera Stein Ehrlich)
118, 202, 208, 250, 253–267

Штеби, Алојзија 160, 161, 165, 166,
168–169, 212

Шуваковић, Милица 39, 179, 201, 224,
302, 392–393, 416

Шустер, Драгољуб 65

Индекс саставиле

Сјанислава Бараћ и Јелена Лалајић

ИНДЕКС ПЕРИОДИКЕ¹

Arbeiter-Illustrierte-Zeitung (1921–1933/38) 372

Борба: орган Комунистичке партије Југославије (1941–2003) 222

Будућност: забавно-поучни лист ДЕЦЕ организованих радника (1920; 1923–1928) 290

Woman Today (1936–1937) 26, 127, 128, 130–137, 139–140, 142–144, 146

Working Woman (1929–1935) 130, 133, 146

Воспитатель женский (1847) 278

Vi: journal de la semaine (1928–1940) 378

Гласник Југословенског женског савеза (1935–1940) 168–169

Гласник Српске православне патријаршије (1920–1941) 169

Danas: književni časopis (1934) 79

Das Wort: Literarische Monatsschrift (1936–1939) 224, 356

Демократија: социјалистична ревија (1918–1919) 161

Домаћица: орган Женског друштва и његових подружница (1979–1914; 1921–1941) 152, 278, 391

Жена: месечни часопис за жене (1911–1914; 1918–1921) 279

Жена и свет (1925–1941) 277, 281, 395

Ženski list: Glasilo slovenskega socialističnega ženstva (1913) 161

Женски покрет: орган Друштва за просвећивање жене и заштиту њених права (1920–1938) 25, 153–154, 157–158, 160–166, 171, 179, 186, 198–199, 274, 277, 280–281

Женски свет: орган Добротворних задруга Српкиња (1986–1914) 278, 391

Женски свет: месечни часопис за женска питања и моду (1930–1934) 277

Jeunes filles de France (1936–1938) 26

Zarja [Зарјци] (1911–1915) 161

Zenit: internacionalna revija za umetnost i kulturu (1921–1926), 416

¹ У индексу нису пописане стране у којима се помиње часопис *Жена данас*.

Зора: лист за забаву, поуку и књижевност (1896–1901) 278

Izraz: časopis za sva kulturna pitanja (1939–1941) 79

Illustrated London News (1842–2003) 378

Једнакост – Gleichheit – L'Egalité: орган жена социјалдемократа (1910–1914; 1920) 33, 152–153, 195, 179, 207, 391–392

Jugoslavenska njiva (1919–1926) 122

Југословенска жена (1931–1934) 33, 165, 170, 179, 207, 277, 392

Књижевне свеске (1940) 79, 304

Књижевне новине: орган Савеза књижевника Југославије (1948–) 59, 306

Књижевна реч: лист књижевне омладине Србије (1972–2004) 306

Књижевни север: часопис за књижевност, науку и културу (1925–1935) 25

Kultura: naučno-umjetnički mjesečni časopis (1933) 79

La Mujer Nueva: boletin del movimiento pro-emancipacion de las mujeres de Chile (1935–1941) 26

Le Petit Echo de la Mode (1880–1983) 401

Life (1883–1972) 378

L'œuvre (1904–1944) 222

Les femmes dans l'action mondiale: Organe mensuel du Comite Mondial des Femmes (1934–1939) 26

Лейбоис Мајице српске 60

L'Humanité (1902–) 222

Literatura: časopis za nauku i književnost (1931–1933) 79

Мисао: књижевно-политички часопис (1919–1937) 416

Млада култура: часопис за књижевност и културу (1939–1940) 79

Младоси: месечна ревија за оmlадинска питања (1938–1939) 224

Mujeres Libres (1936–1938) 26

Nadrealizam danas i ovde (1931–1932) 79

Наш живои: лист војвођанске омладине (1936–1938) 105–126

Наша жена: лист Антифашистичког фронта Црне Горе (1943–1976) 348

Naša stvarnost: časopis za književnost, nauku, umetnost i sva društvena i kulturna pitanja (1936–1939) 79, 83

Недељне илустрације (1925–1941) 394–395, 400

Nation (1865–) 222

НИН: недељне информативне новине (1935; 1952–) 59

Нова Европа (1920–1941) 25

Nova literatura: časopis za kulturna pitanja (1928–1930) 79, 286

Нова мисао (1953–1954) 59

New Masses (1926–1948) 222

- Paris Match* (1949–) 378
- Partisan Review: A Bi-Monthly of Revolutionary Literature* (1934–1936; 1937–1978) 56
- Pečat: književni mjesečnik za umjetnost, nauku i sve kulturne probleme* (1939–1940) 79, 304
- Пионири: лист најмлађих у Југославији* (1944–1964) 290
- Пионирске новине* (1946–1952) 290
- Полетарац* (1947–1970) 290
- Plamen: polumesečnik za sve kulturne probleme* (1919) 79
- Покрет: радничко-сељачке новине* (1927) 221
- Политика* (1904–) 222, 311
- Политикин Забавник* (1939–1941; 1952–) 222
- Посестрима: лист за поуку и забаву нашем женскињу* (1890) 278
- Proleter: organ Centralnog komitetta Komunističke partije Jugoslavije* (1926–1942) 224
- Прогрес: независан политички дневник* (1920) 222, 416
- Путеви: месечне свеске за књижевност, уметност и филозофију* (1922–1924) 79
- Радничке новине* (1902–1915; 1918–1941) 168
- Раскрсница* (1923–1925) 221
- Regards* (1932–1939) 378, 393
- Ружичниј вѣнац или Месјасловъ* (1835; 1936; 1937; 1842; 1845) 278
- Руски архив: часопис за политику, културу и привреду Русије* (1928–1937) 25, 311
- Сведочанства: књижевни часопис* (1924–1925) 79
- Сведочанства: књижевност, уметност, наука, политика, друштвени живот* (1952) 59
- Сељанка: лист за просвећивање жене на селу* (1933–1935) 13, 14, 170, 281
- Стожер: месечни часопис за науку и уметност* (1930–1935) 79
- Српски књижевни гласник* (1901–1914; 1920–1941) 25
- Talia* (1829) 278
- Tobačni delavec: Glasilo slovenskih članov Strokovne zveze tobačnih delavk in delavcev avstrijskih* (1906–1917) 161
- Umetnost i kritika: mesečnik za sva kulturna pitanja* (1939) 79
- Fight! Against War and Fascism* (1933–1939) 140–141
- Free Woman. A Weekly Feminist Review* (1911–1912) 235
- Zeitschrift für Psychoanalytische Pädagogik [Психоаналитичка педагогија]* (1926–1938) 222

ЧАСОПИС ЖЕНА ДАНАС (1936–1940):
ПРОСВЕЋИВАЊЕ ЗА РЕВОЛУЦИЈУ

Издавач

Институт за књижевност и уметност
Београд, Краља Милана 2
www.ikum.org.rs

За издавача

др Бојан Јовић

Лектура и коректура

Јелена Иванишевић

*Страница Одељења Периодика у историји српске књижевности
и културе*

www.periodika.ikum.org.rs

Тираж

300

Припрема

Давор Палчић

Штампа

Службени гласник

ISBN 978-86-7095-312-3

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

050:305-055.2ЖЕНА ДАНАС"1936/1940"
305-055.2(497.1)

ЧАСОПИС Жена данас (1936–1940): просвећивање за револуцију : зборник радова / уредила Станислава Бараћ. – Београд : Институт за књижевност и уметност, 2022 (Београд : Службени гласник). – 463 стр. : илустр. ; 24 см. – (Серија Историја српске књижевне периодике ; 34)

Тираж 300. – Стр. 13–17: Уводна реч / Јелена Лалатовић и Станислава Бараћ. – Напомене и библиографске референце уз текст. – Библиографија уз сваки рад. – Summaries. – Регистри.

ISBN 978-86-7095-312-3

1. Бараћ, Станислава, 1977- [уредник] [аутор додатног текста]
а) Жена данас. часопис – 1936–1940
б) Жене – Друштвени положај – Југославија

COBISS.SR-ID 82575881